

ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
і.м. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

К Н Я Ж А

XII

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Віра ГУПАЛО

Олександр СИТНИК

Ігор СОЛЯР

Александр МУСІН

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2018

УДК 930.85(477)“08/14”

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Вип. 12. 222 с.

Збірник пропонує студії з історії і культури княжої доби, укладені на матеріалах як старокиївської традиції, так і західноукраїнських земель починаючи від XII ст. Особливу увагу приділено історичному процесові визначального періоду еволюції західноукраїнського регіону в XIII ст. та початковому етапові відходу земель галицько-волинської спадщини до Польщі й Угорщини і подальшим перемінам у їх долі за тогочасних умов.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Гупало В., доктор історичних наук

Ситник О., доктор історичних наук

Соляр І., доктор історичних наук

Мусін А., професор, доктор історичних наук

Фонт М., професор, доктор габілітований

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

ISSN 2221-6294

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018

КНИЖА ДОБА

Ольга ЩОДРА

**“СЕБЕ, ТОБТО СВІЙ НАРОД, НАЗИВАЛИ РОС...
ЇХ КОРОЛЬ ІМЕНУЄТЬСЯ ХАКАНОМ...”: РУСЬКЕ
ПОСОЛЬСТВО 838–839 РОКІВ ДО ВІЗАНТІЇ
ТА ІМПЕРІЇ ФРАНКІВ – ВАЖЛИВА ВІХА
МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ
КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПОЧАТКІВ
ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ**
9

Jan TĘGOWSKI

**RUSKIE I WĘGIERSKIE PRZYCZYNY UPADKU
WŁADZY BOLESŁAWA SZCZODREGO W POLSCĘ**
25

Александр МУСИН

**КАК ПРОХОРО-ЛЕБЯДНИК КИЕВЛЯН НАКОРМИЛ
Слово 31-е Киево-Печерского патерика
как источник по истории средневековой Руси
и ее материальной культуре**
39

Віктор МЕЛЬНИК

ПОРТАЛ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ В ГАЛИЧІ
59

Юрій ГУДИМА

**ІСТОРИЧНА ГЕОМОРФОЛОГІЯ І ТЕРИТОРІЯ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ЗА СВДЧЕННЯМИ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ**
65

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**ХОЛМСЬКИЙ ЄПАРХІАЛЬНИЙ ОСЕРЕДОК ЧАСІВ
КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА:
МІФ ЯК МІФОТВОРЧІСТЬ**
75

Ілля ПАРШИН

**КЛІМАТ І ПОГОДА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ У ПИСЕМНІЙ ТРАДИЦІЇ
XIII–XV СТОЛІТЬ**
111

Леонтій ВОЙТОВИЧ

**БОРОТЬБА ЗА СПАДЩИНУ РОМАНОВИЧІВ
(1340–1434): МІЖ СТЕРЕОТИПАМИ
ТА ІСТОРИЧНОЮ ПРАВДОЮ**
121

З М І С Т

Jerzy SPERKA

KSIĄŻĘ WŁADYSŁAW OPOLCZYK WOBEC LWOWA
143

Наталя ЛЕШКОВИЧ

ОСТАННІЙ ГАЛИЦЬКИЙ КНЯЗЬ
161

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

**У ПОШУКАХ РЕАЛЬНОГО ОБРАЗУ ВОЛОДИМИРА
МОНОМАХА**

Ищенко А. С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. Ростов-на-Дону: Антей, 2014. 276 с.

169

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**“СТАРИ” ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ –
НОВІ ВІДКРИТТЯ: ХОЛМСЬКИЙ СОБОР
КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА**

Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014. Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie. Chełm, 2016. 324 s., il.

173

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ЖИВИЙ ОБРАЗ КНЯЗЯ ФЕДОРА КОРЯТОВИЧА
Федака С. “Ми, Федір Коратович, з ласки Божої, князь із Мункача...”. Историчний нарис. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво “Карпати”, 2017. 136 с.

211

АНОТАЦІЇ 215

SUMMARY 215

Ольга ЩОДРА

**“СЕБЕ, ТОБТО СВІЙ НАРОД, НАЗИВАЛИ РОС... ЇХ КОРОЛЬ
ІМЕНУЄТЬСЯ ХАКАНОМ...”: РУСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО
838–839 РОКІВ ДО ВІЗАНТІЇ ТА ІМПЕРІЇ ФРАНКІВ –
ВАЖЛИВА ВІХА МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ
КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПОЧАТКІВ ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ**

Питання історії за новітніх часів посідають щораз більше місця у суспільному просторі. Окрім природного бажання краще пізнати своє минуле, увагу до них, значною мірою, обумовлюють новітні політичні чинники, насамперед російська агресія проти України, яка актуалізувала відомий вислів Отто Бісмарка, що війни виграють (і програють теж! – О. Щ.) вчителі історії. Надзвичайно актуальними є також слова одного з конструкторів сучасної світової політики Генрі Кіссінджера, який наголошував на визначальній ролі історії для розуміння питань національної безпеки і відзначав, що історична пам'ять держав – це вивірення істинності їх політики. На його думку, “історія важлива подвійно: як джерело, що дає змогу виявляти історичні аналогії, і як визначальний фактор національної свідомості”.

Слушність цих постулатів підтверджують сучасні політичні реалії. Історичні фальсифікації стали потужним засобом інформаційної війни, яку Росія розгорнула проти України. Цілеспрямований наступ на історичному фронті розпочався задовго до військового конфлікту і, певною мірою, – виявився його прологом. Саме він створив особливу атмосферу “русского міра” в російському суспільстві та частині регіонів України, у якій виховувалося нове, уже порадянське покоління його прихильників. Ця невидима лінія фронту проходила через шкільні і вузівські підручники, системну великодержавну політику формування історичної пам'яті, якій російська влада приділяла і надалі приділяє надзвичайно істотну увагу.

Одним з виявів сучасної історичної експансії стали претензії Росії до державної спадщини старокиївської доби. Вони виразніше зазначилися відразу після розпаду СРСР, коли перед новими незалежними державами, насамперед українською і російською, перед українцями і росіянами постала проблема етнополітичної самоідентифікації, а перед їх національними історіографіями – необхідність створення актуальних концепцій національних історій. Історія СРСР була, по-суті, радянською версією історії Російської імперії й тільки зовсім фрагментарно, насамперед – з огляду неподільно домінуючого російського інтересу, до неї вибірково залучали вибрані факти з історії інших народів, що входили до його складу. Розпад Союзу дав українцям потенційну можливість реконструювати власну національну історію, позбавлену натиску російських імперських міфів. Росіяни ж позбулися не лише територій союзних республік, а й водночас – права на їх історію. Територіальні втрати вони сприйняли

(і сприймають) дуже болісно, оскільки географія і кордони – невід’ємна складова національного менталітету, особливо імперських націй. Не змогли вони відмовитися і від імперських історичних міфів, століттями витворених, спершу, зусиллями російської, а потім і – за її прикладом – радянської історіографії. Винятково важлива для Росії “українська” складова цієї міфології полягала у запереченні самого факту існування українського народу та його державності, трактованих як, нібито, невід’ємна частина російської національної і державної історії. У першій половині 1990-х років, у період становлення сучасної російської історіографії одиноко прозвучав голос викладача Московського університету Бориса Земцова, який закликав колег-істориків визнати той факт, що після розпаду СРСР росіяни втратили право на історію Київської Русі, державна спадщина якої належить українцям¹. Заклику не сприйняли – більшість повернулася до імперської історіографічної спадщини, зокрема, – історичної концепції Миколи Карамзіна, в якій витоки російської національної і державної традиції ведуться від періоду Київської держави². Свого часу цю історичну схему розкритикував Михайло Грушевський, наголошуючи, що вона не лише позбавляла українців власної історії, а й не давала росіянам розуміння справжніх витоків їхньої етнічної і державної традиції³. “Що ж до історії українського народу, – наголошував дослідник, – то, позбавлена історії Київської Русі, вона “зістається не тільки без початку, а і в вигляді якихось кавалків, не пов’язаних між собою органічно, розділених прогалинами”. Учений протиставив “звичайній схемі” свою концепцію історії східних слов’ян, якою переконливо доводив, що Русь – невід’ємна органічна частина державного буття українського народу⁴.

Дискусії навколо проблеми політичної спадщини Русі і, відповідно, – витоків української та російської державності активізувалися у 2000-х роках на тлі приготувань до святкування 1150-річного ювілею російської державності, відлік якої частина російських істориків ведуть від 862 р. – дати легендарного літописного прикликання варягів⁵. У 2002 р. відбулася зустріч російського президента з істориками під девізом: “Путін править історію. Росії шукають нову коліску замість Києва”. Перелік запрошених навіть відомого російського дослідника Аполлона Кузьміна на думку, що цією коліскою мав стати Стокгольм⁶. У боротьбі за спадщину Руської держави знову, як і свого часу у XVIII ст., коли від обговорення початків Русі в Російській імператорській академії наук розпочиналася новітня російська історіографія, для обґрунтування історичних прав Росії використовується норманська теорія. Згідно зі званою класичною версією, Русь заснували скандинави і перший її центр був розташований на півночі Східної Європи – у Новгороді на р. Волхов.

Основну роботу з “виправлення” у “потрібному” напрямі початкової історії та створення її оновленої версії виконали археологи Ладозької експедиції. Вони

¹ Земцов Б. Откуда есть пошла российская цивилизация *Общественные науки и современность*. Москва, 1994. № 4. С. 52.

² Щодра О. М. Нова-стара схема російської історії: висвітлення початкової історії Росії в сучасних російських підручниках для вищих навчальних закладів *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 37, ч. 2. Львів, 2002. С. 227–230.

³ Грушевський М. С. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укла-

ду історії східного слов’янства *Український історичний журнал* (далі – УІЖ). 2014. № 5. С. 203–208.

⁴ Там само. С. 205.

⁵ Докладніше див.: Щодра О. М. 862 рік в історії Східної Європи: історичний і політичний контексти 1150-річного ювілею російської державності *Педагогічна думка*. 2012. № 2. С. 31–38.

⁶ Кузьмин А. Г. Начало Руси. Москва, 2003. С. 8.

доводили існування первісної “північної Руської держави”, центром якої, спершу, нібито, мала бути Ладога⁷. Версія “Ладозької Русі” (Ладозького каганату) змінила попередню норманську “Новгородську Русь”, наукова неспроможність якої стала очевидною після того, як археологи встановили, що до XI ст. Новгорода на Волхові не існувало⁸. На думку творців “ладозької” версії, Новгород став наступним – другим – центром Руської держави, а Київ був уже її третьою столицею⁹. Окремі автори йшли ще далі, взагалі заперечуючи існування Київської держави¹⁰.

Варто зазначити, що частина відомих російських істориків критично сприйняли новоявлений “Ладозький каганат”¹¹. А. Кузьмін навіть охарактеризував його прояву як “заміну історії антиісторією”¹². Не підтримали цієї версії і провідний російський археолог-славист Валентин Седов¹³ та відомий історик й історіограф Русі В’ячеслав Фомін¹⁴. В українській історіографії послідовним її критиком виступає академік Петро Толочко. Він переконливо доводить, що наведені в дослідженнях російських археологів докази існування у VIII–IX ст. норманської факторії у Ладозі не дають жодних підстав вважати місто столицею Руського каганату (правителя Русі вперше згадано в зарубіжних джерелах, власне, з титулом хакан або каган)¹⁵.

Політично актуалізована в сучасній Росії проблема походження Русі, в контексті якої створено концепцію “Ладозького каганату” й 2012 р. відзначено 1150-річний ювілей російської державності, потребують, на нашу думку, відповідної реакції українських політичних і громадських кіл та активнішої наукової позиції українських істориків насамперед. Треба остаточно відмовитися від не просто застарілої, а й хибної у самих основах схеми історії, згідно з якою Русь мала утворитися, нібито, щойно 882 р., коли Олег прийшов із Новгорода (який на той час ще не існував!) і, захопивши Київ, об’єднав північний і південний центри майбутньої

⁷ Див.: Мачинський Д. А. Волховская Русь (VIII–IX вв.) Современность и археология. Международные чтения, посвященные 25 летию Староладожской археологической экспедиции. Санкт-Петербург, 1997, С. 71–75; *Его же*. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и центры. Шестые чтения памяти Анны Мачинской. Санкт-Петербург, 2002. С. 5–35; Киртичников А. Н., Сарабьянов В. Д. Старая Ладога древняя столица Руси. 3-е изд. Санкт-Петербург, 2010.

* Археологічні дослідження в Новгороді показали, що у IX–X ст. міста ще не було, звідси як столиця так званої Північної Русі, існування якої доводили російські і радянські історики, він не міг функціонувати.

⁸ Носов Е. Н. Новгородское (Рюрикові) городище. Ленинград., 1990; Войтович Л. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович УІЖ. Київ, 2015. № 3(522). С. 37–55; *Його ж*. Хольмгард-Новгород: загадки історії Русі X – першої половини XI века Вестник Удмуртского университета. Серия 5: История и философия.

Вып. 1. Ижевск, 2015. С. 7–18.

⁹ Цукерман К. Два этапа формирования Древнерусского государства *Археология*. 2003. № 1. С. 76–99.

¹⁰ Бычков А. Киевская Русь. Страна, которой не было. Легенды и мифы. Москва, 2005.

¹¹ Докладніше див.: Селин А. А. Староладожский миф в академическом дискурсе последних лет *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2012. № 1(11): январь-июнь. С. 117–126.

¹² Кузьмин А. Г. Начало Руси. С. 8.

¹³ Див.: Седов В. В. Русский каганат IX века *Вопросы истории*. 1998. № 4. С. 3–15.

¹⁴ Див.: Фомин В. Начальная история Руси. Москва, 2008.

¹⁵ Толочко П. П. Русь изначальная *Археология*. 2003. № 1. С. 100–103; *Его же*. Ладога и ее округа в первые века русской истории *Київ і Русь*. Київ, 2008. С. 40–46; *Его же*. В поисках загадочного каганата *Київ і Русь*. С. 29–39; *Его же*. Где находилась изначальная Русь? Доклад на международной научной конференции “Христианизация Руси во времена князя Аскольда: 1150 лет” *Христианізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Аскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Чернігів; Луцьк. 2012. С. 4–17.

Руської держави. Ця дата досі фігурує навіть у шкільних підручниках, автори яких на такий спосіб свідомо чи несвідомо підтримують норманську версію початкової “Північної Русі”. Настав час позбутися також неологізму радянських часів – терміну “Давньоруська держава” як засобу маніпуляції у російській історіографії. Автори праць з історії Росії, зокрема підручників, залучають зазначене окреслення, аби створити видимість тяглості російської історії від часів Київської Русі до Російської імперії XVIII ст. і сучасної путінської “великої Росії”, чого насправді не тільки не було, а й бути не могло. При цьому вони не використовують послідовно стосованих упродовж багатьох століть оригінальних автентичних історичних найменувань своєї держави як у власній традиції, так і зовнішньому світі – Московське князівство, Московське царство, Московія. Прикладом можуть бути назви розділів одного з новіших вузівських підручників історії Росії: “Давня Русь”, “Русь у XII–XV ст.”, “Від Русі до Росії”, “Російська імперія”, “Радянська Росія”¹⁶.

Аби остаточно позбутися міфів у дискусії про історичну спадщину, треба, врешті, визнати, що Русь була державою імперського типу. Карл Маркс називав її імперією Рюриковичів¹⁷, М. Грушевський порівнював Русь з Римською імперією, а права Росії на її спадщину – з правами Франції (територія якої входила до римської провінції Галлії) на спадщину Риму¹⁸. Думку про Русь як імперію поділяв, хоч і не вживав самого терміну, основоположник радянської концепції історії Київської Русі академік Борис Греков – він порівнював її з державою Меровінгів і Каролінгів¹⁹. Імперський характер Русі відзначав також радянський академік Борис Рыбаков²⁰. В українській історіографії 1990-х років Русь як середньовічну імперію характеризували Леонід Залізняк²¹ і Сергій Федак²². На її імперському характері наголошували автори перших шкільних підручників з історії України, виданих у 1990-х роках, – Григорій Сергієнко, Валерій Смолій, Роман Лях, Наталя Темірова. Вони стверджували, що формування в середньовічній Русі, населеній багатьма племенами, єдиної етнічної спільності, так званої давньоруської народності, є історичним міфом; що територіальним ядром або метрополією Руської імперії було Середнє Подніпров'я, а політично домінуючим етносом – слов'янські племена української групи²³.

Автори нових шкільних підручників 2000-х років відмовилися від характеристики Русі як імперії і наголос у процесі її формування знову зробили на 882 р., вважаючи його датою заснування Руської держави. У програмі зовнішнього незалежного тестування за 2013 р. лише від цієї дати розпочинається історія Русі. Тобто, програма не врахувала більш як півстолітню задокументовану попередню, давнішу історію київської державності, зокрема, із загальновідомим походом князя Аскольда на Константинополь 860 р. та поєднанням з ним першим хрещенням київського правителя²⁴.

¹⁶ Дворниченко А. Ю., Ильин Е. В., Кривошеев Ю. В., Тот Ю. В. Русская история с древнейших времен до наших дней. 3-е изд. Санкт-Петербург, 1999.

¹⁷ Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов. Критика политической экономии. Ч. 1 Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 46, ч. 1. Москва, 1968. С. 204.

¹⁸ Грушевський М. С. Звичайна схема... С. 203.

¹⁹ Греков Б. Киевская Русь. Москва, 1953. С. 31.

²⁰ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. Москва, 1964. С. 147–150.

²¹ Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. Київ, 1994. С. 136–137.

²² Федак С. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород, 2000.

²³ Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1993; Лях Р. Д., Темірова Н. Р. Історія України з найдавніших часів до середини XIV ст. Київ, 1995.

²⁴ Див.: Щодра О. М. Історія традиційного суспільства у програмі зовнішнього неза-

У контексті проблеми утворення Русі, варто наголосити, що літописи, зокрема "Повість минулих літ", не пропонують чіткої й однозначної відповіді на питання про час її виникнення. Зрештою, писемні джерела рідко подають докладну дату заснування держав, як один з не характерних винятків – 1199 р. для Галицько-Волинської держави (проте це не тільки значно ближча доба, а й зовсім інші обставини). Здебільшого, такі дати незмінно умовні – їх прийнято визначати за першими джерельними згадками про держави або діяльність їхніх правителів. Ситуацію із датуванням заснування Руської держави немало ускладнює те, що авторів найдавнішого київського літопису – "Повісті временних літ" – відділяло від початкової історії їхньої держави – IX ст. – понад 300 років. Використовуючи записи попередників, візантійську історичну спадщину та усну традицію, зафіксовану у легендах і билинах, вони мали дуже приблизне уявлення про хронологію та події відповідного часу. До того ж, не можна не зважати й на ту цілком очевидну обставину, що з політичних міркувань літопис зазнав редагувань уже в процесі його створення у другій половині XI–XII ст., а також, ймовірно, й пізніше, в XIV–XV ст., коли укладено найдавніші збережені літописні зведення²⁵. Тому вчені давно висловлюють сумніви щодо історичної достовірності літописних повідомлень про події IX ст.²⁶ Відомий дослідник літописів Олексій Шахматов вважав, що у первісному давнішому варіанті літопису легенди про прикликання варягів не було взагалі: вона є пізнішою вставкою до ранішого тексту²⁷.

Появу Руської землі (Руської держави) літописець співвідносить з походом руської дружини на чолі з князями Аскольдом і Діром на Царгород (Константинополь) у 6360 (852) р.²⁸ Як встановили дослідники, дату від створення світу літописець перевів за олександрійським літочисленням у 852 р.²⁹ Із зарубіжних писемних джерел, зокрема Брюссельської хроніки, відомо про перебування руських військ під мурами Константинополя 18–25 червня 860 р.³⁰ Деякі сучасні автори, керуючись літописною традицією, також дотримуються думки, що саме цим походом Русь вперше заявила про себе на міжнародній арені³¹, хоча такий погляд на початкову історію Київської держави ще наприкінці XIX ст.

лежного тестування та у шкільних підручниках з історії України *Педагогічна думка*. 2013. № 1. С. 19–21.

²⁵ Показові й характерні приклади того, як редагувалася найдавніша частина літопису зусиллями новіших московських літописців на конкретних вимовних прикладах у новітній літературі навів: *Діба Ю.* Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Руси-України). Львів, 2014. С. 138–144; *Його ж.* "Словенська" та "Лехітська" групи слов'ян у переліках народів Повісті временних літ й проблема початків Русі *Хроніки Ладомерії*. Вип. 1. Володимир-Волинський, 2016. С. 68–83.

²⁶ Див.: *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва, 1991. С. 3; *Вілкул Т. А.* Літопис і хронограф. Студії з текстології до монгольського київського літописання. Київ, 2015. С. 223–227.

²⁷ *Шахматов А. А.* Сказание о призвании варягов. Санкт-Петербург. 1904. С. 2.

²⁸ *Повесть Временных Лет по Лаврентиевской летописи 1377 г.* / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва; Ленинград, 1950. С. 17.

²⁹ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав *А. Махновець*. Київ, 1990. С. 11. Новіший, значно докладніший аналіз походження цієї дати див.: *Вілкул Т.* "В лето 6360. Почася прозывать руская земля". Початкові статті Повісті временних літ та Новгородського літопису *Княжа доба: історія і культура* Вип. 8 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. С. 73–104; *Йі ж.* Літопис... С. 181–192.

³⁰ *Кузенков П. В.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2000. *Проблемы источниковедения*. Москва, 2003. С. 155.

³¹ Див., наприклад: *Петрухин В. Я.* Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. Смоленск, 1995; *Цветков С. В.* Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси. Санкт-Петербург, 2010.

спростував М. Грушевський. У вступному викладі з Давньої історії Русі, виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 р., він вказував, що для з'ясування питання початків Русі необхідно залучати не лише вітчизняні, а й зарубіжні, зокрема візантійські та арабські джерела³², з ранішими свідченнями про її морські походи та зовнішньополітичну активність.

За часів раннього Середньовіччя візантійські факторії на узбережжі Чорного моря (Сурож, Херсонес, Амастріда) виступали важливими осередками міжнародної торгівлі, тогочасний центр якої перебував у Константинополі, тому руси виявляли до них посиленій інтерес. Свідчення цього зберегло "Житіє Стефана Сурозького", написане, на думку дослідників, наприкінці VIII ст.³³, в якому згадано похід русів на чолі з князем Бравлином на візантійську факторію Сурож (тепер Судак). Автор "Житія" зафіксував, що велика руська рать "воювала тоді від Корсуня до Корчева (слов'янська назва Керчі) у візантійських і хозарських володіннях"³⁴. Це занепокоїло обидві держави і спонукало їх до укладення військово-політичного союзу не лише проти арабів, а й Русі. За припущенням Б. Рибаківа, причиною військового походу Бравлина стала грецька блокада гирла Дніпра і частини узбережжя Чорного моря, звідки торговельні каравани руських купців здійснювали плавання до Керченської протоки і Царгорода³⁵. На думку історика дипломатії київської доби Андрія Сахарова, цей похід завершився укладенням одного з перших русько-візантійських договорів. За свідченням автора "Житія", руси повернули усе награбоване і полонених та залишили місто, нічого не взявши з собою, а це, як вважав історик, може означати, що їм вдалося укласти вигідну угоду з візантійським намісником³⁶. До того ж, аби закріпити досягнуті домовленості, сурозький архієпископ Філарет, імовірно, також учасник переговорів з руським князем, згідно з візантійською політичною традицією, охрестив Бравлина.

Свідчення про активну участь руських купців у східній і візантійській торгівлі в першій половині IX ст. зберегло також раннє східне джерело – праця Ібн Хордадбеха "Книга шляхів і країн", написана не пізніше 840 р.³⁷ Арабський автор так розповідав про участь русів у міжнародній торгівлі: "Якщо говорити про купців ар-Рус – то це один із різновидів слов'ян. Вони плавають морем Джурджан (Каспійське) і висаджуються на будь-якому його березі. Іноді вони везуть товари до Багдаду на верблюдах. Перекладачі в них – слов'яни, слуги – євнухи. Вони стверджують, що є християнами"³⁸. Важливим сприймається той факт, що автор був начальником пошти у великому торговельному місті Рей і в його віданні перебувала область Джебел, через яку проходив торговельний

³² Грушевський М. С. Вступний виклад з Давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. Його ж. Твори у 50 т. Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". Львів, 2002. С. 66–67.

³³ Васильевский В. Г. Русско-византийские исследования. Вып. 2. Житие свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. Санкт-Петербург, 1893. С. 160; Иванов С. А. Древнеармянское Житие Стефана Сурожского и хазары Хазары, евреи и славяне. Т. 16. Иерусалим; Москва, 2005. С. 310.

³⁴ Житие Стефана Сурожского. Тексты и переводы Могарычев Ю. М., Сазанов А. В.

Степанова Е. В., Шапошников А. К. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени. Симферополь, 2009. С. 11–76.

³⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Изд. 2-е. дополн. Москва, 1993. С. 289.

³⁶ Сахаров А. Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X века. Москва, 1980. С. 28–29.

³⁷ Цветков С. В. Поход русов... С. 37.

³⁸ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Перевод с арабского, комментарии, исследование Н. Велихановой. Баку, 1986. С. 39.

шлях Рей-Багдад, тобто, він писав не з чужих слів, а сам був сучасником і свідком описуваних подій, зокрема торговельних експедицій русів. Ібн-Хордадбех повідомляє про руський експорт хутра до Візантії з оплатою десятичини імператору, і через Хозарію – до арабських країн з десятиною на користь хозарського правителя. Отже, уже в першій половині IX ст. руських купців добре знали в арабському світі, разом із хозарами та греками вони відігравали важливу роль у торгівлі між арабським Сходом і європейським Заходом. Вартим уваги є також той факт, що вже на першу половину IX ст. руси (безперечно, – певна частина правлячої верхівки, до якої належали і купці) прийняли християнство.

На нашу думку, ще одним переконливим доказом існування Руської держави в першій половині IX ст. є свідчення франкської (Бертинської) хроніки, оригінал якої – рукопис IX ст. – зберігається у фондах публічної бібліотеки французького міста Сент-Омер. Її автор – Пруденцій, єпископ міста Труа, придворний літописець правителя франків, сучасник і свідок описаних подій, повідомив, що 18 травня 839 р. до Інгельгейму – столиці короля франків і імператора Заходу Людовіка Благочестивого – разом із візантійським посольством прибули руські послы³⁹. З тексту хроніки стає зрозумілим, що перед тим, 838 р.⁴⁰, руське посольство приймав у Константинополі імператор Теофіл, а наступного року він відіслав його у супроводі візантійських посадовців – калцедонського митрополита Теодосія і спатарія Теофана – до Людовіка Благочестивого, якому написав листа з проханням дозволити послам повернутися додому через володіння франків. Візантійський імператор пояснив, що традиційний шлях на батьківщину став

³⁹ “Venerunt etiam legati Grecorum a Theophilo imperatore directi, Theodosius videlicet Calcedonensis metropolitanus episcopus et Theophanius spatarius, ferentes cum donis imperatori dignis epistola, quos imperator quinto decimo Kalendas Iunii in Ingulenheim honorifice suscepit... Misit etiam cum eis quosdam, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum Chacanus vocabulo ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum toto habere possent, quoniam itinera, per quae ad illum Constantinopolim veniant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes inmanissimas habuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit” Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit, eos gentis esse Sueonum exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus...”. Цит. за: Annales Bertiniae. Prudentii Tresensis episcopi, annales a 835–861 *Monumenta Germaniae Historica*. T. 1: Annales et chronica aevi Carolini. Leipzig, 1925. S. 434 (Також прийшли послы греків, виряджені від імператора Теофіла, а саме Теодосій, єпископ Кальцедонської митрополії, і спатарій Теофаній, несучи з відповідними подарунками до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі

у п’ятнадцяті календи червня... Він також послав з ними тих самих, які себе, тобто свій народ, називали Рос, яких їх король, іменованій Хаканом, послав раніше заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього, просячи через згаданого листа, так як вони змогли отримати прихильність імператора, можливість повернутися, а також допомогу через всю його владу. Він не захотів, щоби вони поверталися тими [шляхами] і потрапили б у велику небезпеку, через те, що шлях, яким вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів. Дуже уважно дослідивши причину їх приходу, імператор довідався, що вони з народу свеонів [Sueonum], як вважається, скоріше розвідники, ніж прохачі дружби цього королівства і нашого).

⁴⁰ Дослідники датують посольство русів до Візантії 838 р., оскільки на той час умови для навігації у Чорному морі були найсприятливішими у липні-серпні, коли й здійснювалися усі походи і посольства русів. Тобто, щоб потрапити до Інгельгейму у травні 839 р., руське посольство мало прибути до Візантії влітку 838 р.: *Боровский Я. Е.* Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград *Древности славян и Руси*. Москва, 1988. С. 62.

небезпечним через загрозу кочових племен, тому посли змушені повертатися в обхід. Саме у той час Дніпро-Дністровське межиріччя зайняли войовничі племена угрів, 839 р. утворивши тут своє державне об'єднання – Ателькюзу. Вони, ймовірно, і були тими небезпечними кочовиками, які перекрили традиційний водний шлях до Візантії через Чорне море й Дніпро.

Зважаючи на авторитет і прохання візантійського імператора, правитель франків прийняв руських послів. Розпитавши їх докладніше, Людовик Благочестивий з'ясував, що вони є свеонами (svieonum). За традицією, яку започаткував основоположник норманізму Готліб Зігфрід Байер при впровадженні до наукового вжитку хроніки Пруденція, свеонів прийнято ототожнювати зі шведами (у європейських середньовічних джерелах згадуються під іменем “свевів”)⁴¹. Німецький історик вважав шведське походження послів ще одним доказом заснування Русі норманами. Однак подальша розповідь Пруденція, фактично, заперечує таке трактування. Хроніст вказав, що відповідь послів насторожила імператора франків, який зацікавився їх у шпигунстві і затримав для остаточного з'ясування. Таку реакцію Людовика Благочестивого можна пояснити тим, що шведів він добре знав: у 829 р. на прохання шведського короля імператор франків відрядив до Бірки християнську місію єпископа Ангарія. Вона тривала три роки, Ангарій мав особисту зустріч з королем Б'єрном⁴², тобто був добре проінформований про політичну ситуацію у країні і, мабуть, мав би щось знати про, нібито, засновану зусиллями шведів у Східній Європі державу Русь, коли б така на той час, справді, існувала. Можна припустити, що від місіонерів правителю франків постійно надходила інформація також про інші скандинавські країни, за якими франки постійно стежили, побоюючись морських набігів норманів. І вже напевно після завершення місії, коли 832 р. Ангарій повернувся на батьківщину, він докладно відзвітував Людовику Благочестивому як про свою діяльність, так і все, про що дізнався стосовно скандинавських народів. Проте, як стає зрозуміло з тексту хроніки, імператор франків нічого не чув про шведську (чи данську – О. Щ.) Русь, а також її правителя-хагана (кагана), що й викликало підозри. Натомість народ росів, про що свідчить уточнення хроніста “*тих самих, які себе, тобто свій народ, називали Рос*”, уже знав. Найпереконливіше пояснення цього епізоду свого часу дав М. Грушевський: на його думку, зазначені свеони повинні були бути найманцями на службі у руського кагана⁴³. Такий погляд поширений і в сучасній історіографії. Так, німецький історик Йоахим Херрман вважає повідомлення Бертинської хроніки свідченням, що “в Київській Русі скандинави вступали на службу в княжі дружини”⁴⁴.

⁴¹ На думку А. Кузьміна, з терміном “Sveonum” не все так однозначно: етнічна назва “свеони” історично не співпадала з назвою “свеви”. Так, англичні автори відрізняли свеонів від свевів (майбутніх шведів). “Свеви” – найчисельніше з германських племен, назва якого стала самоназвою для германців, у перші століття н. е. вони жили у верхів'ях Рейну й у VI ст. проникли в Скандинавію, давши назву Швеції, а “свеони” – на одному з островів Балтійського моря. У ранньому Середньовіччі назви “свеони” і “свеви” часто “ніби зливалися під пером німецьких авторів і сприймалися як ідентичні”. Дослідник

вважає, що у IX ст. франкські літописці називали “свеонами” невизначене населення балтійського узбережжя і островів, тобто термін мав географічне, а не етнічне значення: Кузьмин А. С. Начало Руси. С. 315.

⁴² Адам Бременский. Деяния Гамбургских архиепископов Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники. Москва, 2011. С. 19.

⁴³ Грушевський М. Історія України–Руси. Т. 1: До початку XI віку. Львів, 2005. С. 397–399.

⁴⁴ Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона Славяне и скандинавы. Москва, 1986. С. 50.

Прийняття руських послів візантійським імператором, а згодом, на його особисте прохання, – також королем франків є не лише переконливим свідченням існування на той час Руської держави, а й доказом її важливої військово-політичної та торговельної ролі, оскільки Візантія підтримувала дипломатичні відносини тільки з тими державами, у військово-політичному або торговельному союзі з якими була дуже зацікавлена. Тобто, на час відрядження зазначеного посольства руський правитель (каган) уже мав достатній військовий потенціал і матеріальні ресурси, аби спробувати домовитися з наймогутнішою імперією. Ймовірно, Русь прагнула розвивати з нею торгівлю без посередництва хозар, утрів та візантійських кримських колоній. Вона вирішила скористатися ситуацією, що склалася у Чорноморському регіоні внаслідок посилення загрози для візантійських інтересів з боку арабів, щоб домогтися від імперії торговельних поступок⁴⁵. Поява руського посольства в Константинополі, а згодом – і королівстві франків, на думку дослідників, вказує на новий етап розвитку руської державності⁴⁶.

Те, що Русь на той час була самостійною і сильною спільнотою, підтверджує ще одне західноєвропейське джерело IX ст. – “Баварський Географ” (“Опис міст і областей на північ від Дунаю”). Він зберіг свідчення про русів як головний незалежний народ на землях між хозарами та уграми⁴⁷. “Баварський Географ” дає чітку географічну локалізацію Русі середини IX ст. у Центрально-Східній Європі. На думку Й. Херрманна, таку інформацію автор міг отримати після прийняття руського посольства у 839 р., під час якого Людовик Благочестивий докладно розпитав послів про їх країну. Автор “Баварського Географа” називає русів керівними, першими людьми (“Forsderen liudi”, “Fresiti”) – першим головним народом⁴⁸.

Як показують наступні події, морський похід русів проти Візантії на початку 840-х років головної мети – укладення вигідної торговельної угоди з Візантією посольство 838 р., ймовірно, не досягнуло, хоча певні домовленості, все ж, могли тоді укласти, про що свідчила поява русів (скіфів) на службі в імператора: відомо, що саме вони охороняли Михайла III під час походу Аскольда на Візантію у 860 р.⁴⁹ Можливо, саме від них руський князь отримав інформацію про відсутність військової імператора у столиці, чим і скористався, взявши в облогу Константинополь.

У 830-х роках Русь як серйозну загрозу почала сприймати також одна з наймогутніших на той час держав Східної Європи – Хозарський каганат. Так, правитель Хозарії, не маючи змоги стримувати військовий натиск Русі, звернувся до візантійського імператора Теофіла з проханням про допомогу у будівництві укріплень. Перед новою спільною загрозою обидві держави змушені були зміцнити

⁴⁵ Цветков С. В. Поход русов... С. 34.

⁴⁶ Сахаров А. Дипломатия... С. 43,46.

⁴⁷ Баварский Географ (Описание городов и областей к северу от Дуная) *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Т. 4: Западноевропейские источники. Москва, 2010. С. 29; *Войтович Л.* “Баварський Географ”: проблеми локалізації слов'янських племен *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 57. Львів, 2008. С. 42–62; *Його ж.* “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті *УІЖ*. 2009. № 5. С. 12–34; *Його ж.* “Баварський

Географ”: спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті *Sredniowiecze Polskie i Powszechnie*. Т. 2(6) / Red. I. Panić, J. Sperka. Katowice, 2010. S. 35–66; *Його ж.* “Баварський Географ”: попытки этнолокализации населения Центрально-Восточной Европы в IX веке *Studia Historica Europae Orientalis – Исследования по истории Восточной Европы*. Вып. 9. Минск, 2016. С. 16–51.

⁴⁸ Херрман И. Ruzzi, Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварського Географа” (первая половина IX в.) *Древности славян...* С. 92.

⁴⁹ Цветков С. В. Поход русов... С. 35.

свій військово-політичний союз. Імператор скерував до Хозарії експедицію на чолі з братом імператриці Петроною Каматіром⁵⁰. За споруджену на лівому березі Дону фортецю Саркел хозарський правитель віддячив, передавши Візантії частину своїх кримських володінь із Херсонесом. На думку В. Седова, спорудження Саркела було лише прикриттям головного завдання місії Петрона – будівництва цілої системи могутніх, як на той час, фортець на північно-західних кордонах каганату⁵¹. Надання Візантії в оплату за проведені фортифікаційні роботи стратегічно важливих, з огляду міжнародної торгівлі, територій у Криму свідчить, наскільки істотним для Хозарії було укріплення її північно-західних рубежів.

Будівництво із залученням візантійських майстрів фортець на кордонах Хозарії і невдача посольства 838 р., ймовірно, спричинили подальший військовий натиск русів на імперію й нову збройну експедицію проти неї. Так, близько 840 р. організовано морський похід на столицю візантійської малоазійської провінції Пафлагонії – Амастріду. Оскільки саме з Пафлагонії походили спрощені майстри – будівельники укріплень на русько-хозарському пограниччі, це могло виявитися своєрідною помстою. До того ж, столиця провінції була значним торговельним центром, захоплення якого завдало б істотних збитків імперії. Цей похід описав константинопольський патріарх Ігнатій у “Житті Георгія Амастрідського”⁵², подавши русів як добре відомий, принаймні у Причорноморському регіоні, народ. Автор “Життя” повідомляє, що до Амастріди “стікаються, як на спільний ринок, скіфи – як ті, що заселяють північні береги Євксина, так і ті, що живуть на південь від Хозарії – руси. Вони доставляють сюди свої і вивозять амастрідські товари”⁵³. Отже, руси активно торгували в Амастріді. Ймовірно, вони (“ті, що живуть на південь від Хозарії”) мали також свої факторії на території Кримського півострова. Присутність русів у Херсонесі в першій половині IX ст. зафіксував візантійський місіонер Кирило. Він, за твердженням автора найдокладнішого життєпису просвітителя – Паннонської легенди, – знайшов у місті Євангеліє і Псалтир, написані руськими письментами, та чоловіка, який говорив цією мовою, і розмовляв з ним⁵⁴.

Про тривале перебування русів на території Криму свідчить також той факт, що у середньовічних візантійських джерелах важливий порт на березі Керченської протоки називався Росія (руська назва – Корчев), а руси, разом з ясами й половцями, ще у XII ст. переважали серед мешканців генуезьких та венеційських кримських колоній, зокрема Кафи і Солхата (руська назва – Сурож). Арабський автор X ст. ал-Масуді, який користувався ранішими джерелами, називав Чорне море “морем русів” і вказав, що “нема на ньому нікого іншого, і вони (руси) живуть на одному з його берегів. Вони – великий народ... Їх купці ходять до царя болгар”⁵⁵. Про активність і силу русів йдеться також у листі хозарського царя (бека) Йосифа до міністра Кордовського халіфату Хасдая ібн Шуфрута.

⁵⁰ Цветков С. В. Поход русов... С. 42–43.

⁵¹ Седов В. Древнерусская народность: Историко-археологические исследования. Москва, 1999. С. 70.

⁵² Житие Георгия Амастридского *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Т. 2: Византийские источники / Сост. С. М. Бибииков. Москва, 2010. С. 129–130.

⁵³ Цит. за: Цветков С. В. Поход русов... С. 48.

⁵⁴ Браичевський М. Походження слов'ян-

ської писемності. 2-е вид. Київ, 2002. С. 121. Існує також думка, що йшлося про сурські (сирійські) письмена: Дашкевич Я. “Руські чи сурські письмена. Роль святого Костянтина у становленні слов'янської писемності Його ж. Україна на перехресті світів. Релігієзнавчі та соціокультурні студії. Львів, 2016. С. 51–54.

⁵⁵ Цит. за: Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. 3: Восточные источники. Москва, 2009. С. 114.

Хозарський правитель, засвідчуючи, насамперед, власну могутність, наголошував: він “не пускає русів, які прибувають на кораблях, проникати до них (тобто – арабських земель)... Я веду з ними наполегливу війну. Якщо б я їх залишив (у спокої), вони знищили б усю країну ізмаїльтян до Багдада”⁵⁶. Активність русів на Чорному морі підтверджує також арабський географ XII ст. Ідрісі, на карті якого Чорне море назване Руським, Керченська протока – Руською рікою, а місто на її узбережжі (на місці сучасної Керчі) – Росія⁵⁷. Проживаючи на Сицилії і володіючи чималою бібліотекою східної географічної літератури IX–XI ст., він добре знав Русь Подніпровську та її топоніміку, зокрема ріки та міста, відобразивши цю обізнаність на своїй карті. Водночас вона слугує доказом того, що навіть у XII ст. арабські географи мали дуже приблизне уявлення про Скандинавію і скандинавів. Цей факт неможливо пояснити у контексті тверджень норманістів, нібито руси були норманами й скандинави вже від VIII–IX ст. відігравали активну роль у європейсько-арабській торгівлі та організовували походи в Чорному і Каспійському морях. Свого часу Б. Рибаків вказував на свідоме маніпулювання норманістів джерелами: замовчуючи “невигідні” з них (наприклад, карту Ідрісі) і фрагментарно використовуючи інші, вони упускали географічні координати арабських авторів та цілеспрямовано “тягнули” Русь на північ Східної Європи⁵⁸.

Повертаючись до часів руського посольства 838–839 рр., зазначимо, що могутність Руського каганату на той час засвідчив також арабський автор ал-Якубі. Він писав, що при наступі арабів на Закавказзя його мешканці звернулися за військовою допомогою до трьох відомих тоді володарів: візантійського імператора, хозарського кагана і правителя слов’ян⁵⁹. Останнім міг бути тільки зверхник Русі. Отже, ще до походу київського князя Аскольда проти Візантії 860 р., на території Центрально-Східної Європи існувала Руська держава, яка відігравала важливу роль у міжнародній торгівлі, здійснювала морські походи в Каспійському і Чорному морях, організовувала посольства. У першій половині IX ст. русів уже добре знали в арабських країнах, Хозарії, причорноморських провінціях Візантійської імперії і в її столиці – Константинополі, де 838 р. руське посольство приймав імператор Теофіл. Після згаданого посольства до короля франків Людовика Благочестивого Русь стала відома також західноєвропейським хроністам. Як вказував М. Грушевський, свідчення джерел про військово-політичну активність і могутність Руської держави в першій половині IX ст. дають підстави для висновку про її утворення й існування уже в VIII ст.⁶⁰ Витоки ж руської державності й українського державотворення, на думку українських дослідників, сягають ще антських часів⁶¹.

В історіографії побутує декілька версій розташування Русі у VIII – першій половині IX ст., коли вона почала активно заявляти про себе на міжнародній арені. Одна з них виникла ще в XIX ст. й має своїх послідовників надалі, локалізуючи Русь у Північному Причорномор’ї⁶². Однак тоді незрозуміло, проти кого візантійські майстри мали будувати в першій чверті IX ст. потужні укріплення на північно-західних рубежах Хозарії. На безпідставність версії

⁵⁶ Коковцев П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград, 1932. С. 103.

⁵⁷ Там же. С. 130, 135.

⁵⁸ Рыбаков Б. А. Мир Истории. Москва, 1984. С. 86.

⁵⁹ Цветков С. В. Поход русов... С. 74–75.

⁶⁰ Грушевський М. Історія... С. 395.

⁶¹ Там само. С. 367–370; Толочко П. П. Традиції державно-політичного розвитку в Україні Його ж. Від Русі до України. Київ, 1997. С. 35–36.

⁶² Трубаčov О. Н. В поисках единства. Москва, 1997. С. 190–191.

про Причорноморську Русь, на нашу думку, вказують й інші факти. Зокрема, 839 р. у Північно-Західному Причорномор'ї з'явилися згадані войовничі племена угрів, які заснували тут свою державу – Ателькюзу, а Північно-Східне Причорномор'я контролював тоді Хозарський каганат. Тобто, на час посольства 838–839 рр. і походу на Амастріду Причорноморської Русі уже не могло бути, навіть якщо вона й, справді, повинна була функціонувати тут раніше.

Цікавою є заснована на аналізі східних джерел версія сучасного російсько-го історика В'ячеслава Фомина про можливість існування Приазовсько-Причорноморської Русі за часів антив, у VI ст.⁶³

Не підкріплена переконливими аргументами гіпотеза В. Седова про розташування Руського каганату на Волзі, яку автор і сам згодом переглянув. Виходячи з матеріалів археологічних досліджень 1990-х років, він дійшов висновку про “Руський каганат” у Дніпровсько-Донському регіоні і йому повинна відповідати Волинцівська археологічна культура. Дослідник так окреслив його межі: “На заході землі каганату майже повністю охоплювали басейн р. Десни і незначну частину Правобережжя Дніпра (район Києва і Канева). Південні межі... проходили верхніми течіями Сули, Псла і Ворскли, на південному сході кордон проходив по річках Сіверський Донець і Тиха Сосна. На сході – в області Воронежської губернії і по верхній течії Дону, на півночі – по верхній і правобережній (район Рязані) течії р. Оки”⁶⁴.

Носіїв Волинцівської культури В. Седов пов'язував з племенем русь, тобто, фактично, погоджувався з версією, яку свого часу обґрунтував М. Грушевський, а згодом підтримав і розвинув Б. Рибаків: початково руссю називалося одне з наймогутніших слов'янських племен. На таку ж думку наводить інформація “Баварського Географа” про русів як головний або провідний народ в регіоні Центрально-Східної Європи (між хозарами й уграми). На думку В. Седова, адміністративним центром Русі у той час міг бути лише Київ. Розвиваючи його версію, Сергій Цветков уточнив: при обмеженні території Русі ареалом однієї Волинцівської культури не беруться до уваги дані арабських джерел про залежність від русів інших слов'янських племен і виплату їм данини. Він приймав входження у першій половині IX ст. до володінь каганату й земель підпорядкованих слов'янських племен, розселених на захід і схід від окресленої території⁶⁵.

У сучасній російській історіографії існує також доволі екзотична гіпотеза про Руський каганат на південному узбережжі Білого моря у загадковій країні Б'ярмії (Б'ярмаланд), як її називали в давньоскандинавських сагах⁶⁶. Однак при цьому не подається жодних географічних координат цієї країни, окрім її розташування десь на березі Білого моря, поблизу Фінмарки – найпівнічнішої місцевості Норвегії. Відомо також, що її мешканці були мисливцями-звіробоями, торгували хутром і завдяки цьому нагромадили скарби арабських монет. У IX ст. давні скандинави почали організовувати грабіжницькі походи на Б'ярмію. Одним з перших подорож до невідомої країни здійснив норвежець Оттар, розповідь якого записав придворний писар англійського короля Альфреда Великого⁶⁷.

⁶³ Див.: Фомин В. В. Начальная история Руси. Москва, 2008. С. 157.

⁶⁴ Седов В. В. Русский каганат IX века. Вопросы истории. 1998. № 4. С. 3–15; Его же. Славяне. Историко-археологическое исследование. Москва, 2003. С. 255–295.

⁶⁵ Цветков С. В. Поход русов... С. 76.

⁶⁶ Леонтьев А. И., Леонтьева М. В. Походы норманнов на Русь. Москва, 2009.

⁶⁷ Мельникова Е. А. “Орозий” короля Альфреда Великого. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. 5: Древнескандинавские источники. Москва, 2010. С. 13–15.

Свідчення скандинавських джерел XIII–XV ст. про скарби срібла в Б'ярмії, як і знахідки срібних монет VIII–IX ст. на Готланді і в Бірці, не можуть бути переконливим доказом ідентичності б'ярміїців з русами, як і аргументом за визнання їх прямих торговельних контактів з арабськими купцями у VIII–IX ст. Щоб потрапити Волзьким шляхом до Чорного моря, б'ярміїці, по-перше, повинні були мати значний флот, про який джерела нічого не повідомляють, а по-друге, їхня флотилія (за умов існування такої) мала б пройти через землі Волзької Болгарії та Хозарії, які контролювали Волзький торговельний шлях. Хозарія на той час була наймогутнішою державою у Східній Європі, головним союзником і торговим партнером Візантії, тому заледве чи пропустила б чужу флотилію через свої володіння у Поволжі. Ще фантастичнішою видається версія про можливість такого походу з Верхньої Волги до Онезького й Ладозького озер і далі Дніпровським шляхом на південь. У той час – наприкінці VIII – на початку IX ст. такі далекі походи річковими системами вглиб континенту були неможливими. Їх не під силу було організувати навіть досвідченим мореплавцям норманам: вони тільки від середини VIII ст. почали будувати морські судна, придатні для прибережного плавання, і лише в першій половині IX ст. змогли переплисти сусіднє Біле море та висадитися на його південному узбережжі. Для того ж, аби потрапити з Верхньої Волги до Дніпра, потрібна була складна система волоків, слідів якої не виявлено, як і слідів поселень, заснованих для будівництва й обслуговування таких комунікацій. Сам Дніпровський торговельний шлях як частина Шляху з варяг у греки, навіть на середину X ст., згідно з описом Костянтина Багрянородного, був дуже виснажливим і важким⁶⁸. У Києві торговельна експедиція змінювала судна. Згідно з підрахунками Ярослава Боровського, навіть за сприятливих умов, шлях зі столиці Русі до Константинополя довелося б долати не менше місяця (за дослідженнями Миколи Вороніна – 45 днів⁶⁹)⁷⁰. Пройти ж у VIII–IX ст. через ріки й озера північних районів Східної Європи, порослих лісом і вкритих болотами, без належної системи комунікацій було просто неможливо⁷¹.

Не існує жодних аргументів для ототожнення Б'ярмаланду з Руським каганатом, а б'ярміїців – з русами (чи то слов'янами, чи норманами). Мешканці цього невідомого північного краю, найімовірніше, були фінськими мисливцями, аж ніяк не спроможними наприкінці VIII ст. здійснювати далекі походи до Чорного моря, а в 838 р. організувати посольство до Візантії. Волзький торговельний шлях, що функціонував у VIII–IX ст., очевидно, розпочинався від міста Булгар на Середній Волзі, куди північні мисливці привозили хутра й отримували за них арабське срібло⁷². На північ від Булгара арабські купці не потрапляли, тому погано уявляли географію північних земель Східної Європи, зрештою, між ними і північними звіробоями могли бути і торговельні посередники в особі місцевих купців-булгар.

Одна з найпопулярніших у сучасній російській історіографії гіпотез локалізує Руський каганат у басейні р. Волхов, а його столицю – у Ладозі. Її прихильники, а це, здебільшого, – археологи, намагаються за допомогою археологічних джерел довести історичність літописної легенди про прикликання варягів – згідно

⁶⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва, 1989. С. 45–47.

⁶⁹ Воронин Н. Н. Средства и пути сообщения История культуры Древней Руси. Москва; Ленинград, 1948. С. 286.

⁷⁰ Боровский Я. Е. Византийские, старо-

славянские и старогрузинские источники... С. 62.

⁷¹ Див.: Дубов И. В. Великий Волжский путь. Ленинград, 1989. С. 18–25.

⁷² Стрингольм А. Походы викингов. Москва, 2002. С. 252.

з нею, у 862 р. до Ладоги прибув запрошений місцевими племенами варязький ватажок Рюрик. Так, реанімувавши норманську теорію походження Русі, створену в XVII–XVIII ст. зусиллями шведських і німецьких істориків задля історичного обґрунтування шведської експансії на землі південної Балтики й німецького культуртрегерства в Росії, сучасні російські офіційні історіографи намагаються вкотре обґрунтувати історичні права Російської імперії на спадщину Русі.

З приводу особи Рюрика (як і відповідної літописної легенди загалом) дискусія триває уже понад два століття. Скандинавські середньовічні джерела такої постаті не знають взагалі, тому шведську версію його походження, а, відповідно, й утворення Русі історики відкинули ще в XIX ст. Новітня реінкарнація поглядів дерптського історика Фрідріха Крузе, згідно з якою літописним Рюриком був Рорик Ютландський, ще за часів свого створення – у XIX ст. – також зазнала критики⁷³. Не підтримали її й сучасні провідні російські історики Вячеслав Фомін, Олена Мельнікова, Татяна Джаксон, а історик-скандинавіст Олена Ридзевська свого часу навіть заявила, що фантастична гіпотеза Ф. Крузе настільки бездоказова, що навіть не заслуговує уваги істориків⁷⁴. Згідно з франкськими хроніками, Рорик Ютландський діяв у 860-х роках у Фрисландії на Рейні, а не в Північно-Східній Європі, де він, нібито, мав заснувати Північну Русь. Те, що Рорик Ютландський був сучасником Рюрика літописного, не може бути переконливим аргументом для їх отождолення. І вже цілком незрозуміло, чому норманський володар Ладоги, розташованої за тисячі кілометрів від тюркських країн, взяв собі тюркський титул “каган” (хакан), зовсім не характерний ні для Скандинавії, ні для Північної і Західної Європи. Натомість, такий титул правителя Середньодніпровської Русі у той час не викликає жодних запитань, оскільки на північному заході вона межувала з Хозарським каганатом і володар Русі, титулюючись каганом (хаканом), який у тюркській титулатурі відповідав імператору, наголошував на такий спосіб на своїй незалежності і рівності з правителями Хозарії. Цим титулом сучасники величали руських володарів і за пізніших часів. Так, у середині XI ст. митрополит Іларіон у знаменитому “Слові про закон і благодать” називає святого Володимира Великого великим каганом, порівнюючи його водночас з візантійським імператором Костянтином Великим. Титулом “каган” Іларіон возвеличив також Ярослава Мудрого⁷⁵. Все це свідчить, що Руський каганат у Середньому Подніпров’ї, на відміну від міфічної ладозької нормансько-тюркської химери, був цілком реальним державним утворенням.

Проаналізувавши аргументи прихильників ладозької версії Руського каганату, П. Толочко дійшов висновку: “практично неможливо собі уявити, як в умовах раннього середньовіччя можна було регулярно здійснювати військові експедиції з волховсько-ільменського регіону на Кавказ і у Візантію. І вже зовсім неймовірним видається той факт, що уявний Руський каганат в басейні Волхова, який не вирізнявся войовничістю щодо своїх сусідів і, до речі, зовсім не помічений ними, наводив жах на народи і країни, віддалені від нього на кілька тисяч кілометрів”⁷⁶. Неможливість навігації річковими системами з Балтики до Чорного моря за традиційним маршрутом шляху “З варяг у греки”, який розпочинався на Неві і мав протяжність три тисячі кілометрів (!),

⁷³ Див.: Фомин В. В. Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. Москва, 2005. С. 422–438.

⁷⁴ Ридзевская Е. А. О роли варягов в Древней Руси *Древняя Русь и Скандинавия в IX–*

XIV вв. Москва, 1978. С. 148.

⁷⁵ Слово о законі і благодаті київського митрополита Іларіона. Київ, 2003. С. 30, 62.

⁷⁶ Толочко П. П. Где находилась изначальная Русь? С. 15.

встановили сучасні гідрологічні дослідження. Вони доводять, що Нева, по якій належалося плисти проти течії, була непрохідною для тогочасних морських суден⁷⁷. Немоżliвим був й інший, на третину коротший варіант маршруту Західною Двіною, також складною для судноплавства, оскільки вимагав спорудження 150 км волоків⁷⁸. На північних відтинках обох маршрутів не виявлено ні залишків волоків, ні мережі поселень, необхідних для їх обслуговування. Дорога мала пролягати через малолюдні, з невеликими поселеннями (4–5 жител) землі фінських племен, де не було достатньо провіанту для флотилії норманів, великих міст, багатих церков і монастирів, як у Західній Європі, які можна було грабувати. Очевидним є висновок, що у VIII–IX ст. практично неможливо організувати за такими маршрутами похід з Волховського регіону до Чорного моря. З огляду на це, дослідники стверджують, що скандинави вперше потрапили до нього й до Візантії шойно в другій половині IX ст. обхідним шляхом навколо Західної Європи через Атлантичний океан і Середземне море⁷⁹.

Отже, серед аргументів “ладозької версії” можна погодитися лише з одним фактом: існуванням у давній Ладозі однієї з торговельних факторій норманів. Очевидно, що епоха вікінгів була універсальним періодом в історії середньовічної Європи. На початковому його етапі, до середини IX ст., давні скандинави і на сході і на заході континенту обмежувалися короткочасними морськими походами, під час яких грабували прибережні поселення (в основному церкви і монастирі), а в разі небезпеки швидко відступали до моря, за що їх називали морськими кочівниками. Згодом вони почали засновувати свої постійні торговельні факторії, однією з яких і стала Ладога.

На завершення теми про початки Русі декілька слів про походження самої назви, яке – стверджував М. Грушевський – є ахілесовою п'ятою норманізму. На думку історика, версія норманістів, згідно з якою шведи у Східній Європі почали називати себе не власним іменем, а етнонімом “Русь”, що, нібито, мав виводитися від фінської назви місцевості у Швеції “Ruotsi”, не викликає жодної довіри. Вчений доводить, що переконливіші аргументи, ніж скандинавська гіпотеза появи цієї назви, має південна або середньодніпровська версія, на користь якої свідчить поширення коренів “рос”, “рус” у етнонімах (росомони, роксолани) і гідронімах (Рось, Роставиця, Росава) Середнього Подніпров'я задовго до появи тут норманів⁸⁰. Сучасні дослідники стверджують, що спроби норманістів вивести назву “Русь” з фінської “Ruotsi” є не лише бездоганними фонетично⁸¹, а й курйозними, оскільки, як переконує вивчення ландшафтів, до XIII ст. шведи ще навіть не освоїли узбережжя, яке фіни пізніше назвали “Ruotsi”, – більша частина його території була на той час морським дном⁸².

Питання про походження назви “Русь”, дискусії навколо якого точилися, в основному, у XVIII–XIX ст. і яким тривалий час підміняли проблему походження Руської держави, з позицій сучасних уявлень про процеси державотворення не є принциповим чи особливо важливим. Варто лише знати, що скандинавські

⁷⁷ Див.: *Нежиховский Р. А.* Река Нева. Ленинград, 1973. С. 27.

⁷⁸ *Звягин Ю.* Великий путь из варяг в греки. Москва, 2009. С. 8.

⁷⁹ Див.: *Берштейн-Коган С. В.* Путь из варяг в греки. Вып. 20. Москва, 1950. С. 241.

⁸⁰ *Грушевський М.* Історія... С. 623–624.

⁸¹ Див.: *Прицак О.* Походження Русі. Т. 1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ, 1997. С. 70; *Трубаков О. Н.* К истокам Руси (наблюдения лингвиста). Москва, 1993.

⁸² *Грот Л.* Призвание варягов. Норманы, которых не было. Москва, 2013. С. 99–115.

джерела не згадують жодного племені і держави з такою назвою. Східну Європу скандинави називали Гардаріки (країна городищ) і лише один раз в ісландській “Сазі про Хальвдана Ейстейнссона” про події початку XI ст. вона названа Русоланд (країна русів)⁸³. Уже сама ця назва заперечує можливість заснування її зусиллями скандинавів (шведів, чи данців). Значно важливішим, аніж походження терміну, є його значення, проте й із цього огляду середньодніпровська локалізація Русі не викликає жодних заперечень. Так, до XIII ст. літописці використовували назву “Русь” лише для географічного означення Середнього Подніпров’я: ні Новгород, ні Ростов, ні Суздаль у їх розумінні “Руссю” не були⁸⁴. Новітні спроби довести норманське походження назви “Русь”, як і версія початкової “Північної Русі”, з якою вони пов’язані, переконливих аргументів не мають.

Отже, в першій половині IX ст. Руська держава за свідченнями численних повідомлень ранньосередньовічних зарубіжних авторів уже існувала. Це означає, що вона, як свого часу припускав М. Грушевський, могла утворитися ще раніше – у VIII ст. З поміж доказів існування Руської держави та її міжнародного визнання особливо переконливими, на нашу думку, є повідомлення “Бертинської хроніки” про руське посольство до Візантії та імперії франків 838–839 рр. Політичним центром Руської держави на той час, коли вона заявила про себе на міжнародній арені, був Київ, а її територіальним ядром – Середнє Подніпров’я.

Львівський національний університет імені Івана Франка

⁸³ Мельникова Е. А. Древняя Русь в исламских географических сочинениях. Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975. Москва, 1976. С. 141–156; Джаксон Т. Н. Иссландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина

XIII в.). Москва, 2000. С. 133.

⁸⁴ Див.: Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. Москва, 1951. С. 28; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. Москва, 1982. С. 55–67, примеч. 35.

Jan TĘGOWSKI

RUSKIE I WĘGIERSKIE PRZYCZYNY UPADKU WŁADZY BOLESŁAWA SZCZODREGO W POLSCE

Sprawa konfliktu biskupa krakowskiego Stanisława, patrona odrodzonego Królestwa Polskiego, z Bolesławem Szczodrym, od czasów Tadeusza Czackiego¹, wskutek niedomówień pierwszego kronikarza Anonima Galla, była przedmiotem wielu domysłów i dociekań. Sprawia to, że w zasadzie historycy nie umieją wyjść poza interpretowanie, bądź też nadinterpretowanie słów zawartych w kronice Anonima Galla, ewentualnie Wincentego Kadłubka, jeśli uznali ją za godną zaufania. Wokół tej tematyki narosła bogata literatura z prezentacją najróżniejszych poglądów na temat tych dramatycznych wydarzeń z drugiej połowy XI stulecia².

Najbardziej radykalne stanowisko zajął profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, Tadeusz Wojciechowski³, który odrzuciwszy całkowicie przekaz kroniki Mistrza Wincentego pozostał przy lakonicznym przekazie kroniki Anonima Galla o wypadkach poprzedzających wygnanie Bolesława Szczodrego: *“Qualiter autem rex Boleslaus de Polonia sit eiectus, longum existit enerrare. Sed hoc dicere licet, quod non debuit christus in christum peccatum quodlibet corporaliter vindicare. Illud enim multum sibi nocuit, cum peccato peccatum adhibuit. Neque enim traditorem episcopum excusamus, neque regem vindicantem sit se turpiter commendamus, sed hoc in medio deseramus et ut in Ungaria receptus fuerit disseramus. Cum audisset Wladislaus Boleslauum advenire, partim gaudet ex amico, partim restat locus ire, partim ex recepto quidem fratre gaudet et amico, sed deferre Wladislauo facto, dolet inimico”*⁴. Do tego strzępu informacji T. Wojciechowski dorzucił argument oparty na domyśle, że biskup Stanisław został osądzony w procesie i skazany za zdradę⁵. Mieczysław Gębarowicz uznał, że pośrednim źródłem wskazującym na to jest bulla papieża Paschalisa II z 1102 roku, skierowana do nie wymienionego z imienia arcybiskupa⁶, odnosi się do Polski. Papież w tej bulli wspomina między innymi, że poprzednik adresata bulli skazał

¹ Plezia M. Z zamierzeń edytorskich Tadeusza Czackiego. *Studia Źródłoznawcze*. Warszawa, 1963. Vol. 8. S. 152–154.

² Jednymi z najnowszych prac na ten temat są: *Sochacki J.* Stosunki publiczno-prawne między państwem polskim a cesarstwem rzymskim w latach 963–1102. Słupsk; Gdańsk, 2003 (szczególnie rozdział III); *Benyskiewicz K.* Książę polski Władysław Herman 1079–1102. Zielona Góra, 2010. 468 s.; *Ejusdem.* W kręgu Bolesława Szczodrego i Władysława Hermana. Piatowie w małżeństwie, polityce i intrydze. Wrocław, 2010. 151 s.; także po części: *Bielak W.* Biskup i jego urząd w oczach średniowiecznych kronikarzy polskich. Lublin, 2011 (szczególnie: s. 182–191);

Krawiec A. Król bez korony. Władysław I Herman książę Polski. Warszawa, 2014. 320 s.

³ *Wojciechowski T.* Szkice historyczne XI wieku, wyd. II, przygotował do druku i wstępem poprzedził A. Gieysztor. Kraków, 1951, passim.

⁴ Anonima tzw. Galla. Kronika czyli dzieje książąt i władców polskich *Monumenta Poloniae Historica N. S.* / Wyd. K. Maleczyński. Kraków, 1952. T. 2. I. S. 27; *Wojciechowski T.* Szkice... S. 225.

⁵ *Wojciechowski T.* Szkice... S. 268.

⁶ *Gębarowicz M.* Polska, Węgry, czy Sycylia odbiorcą listu Paschalisa II *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1937. Zesz. 1. S. 539.

swojego biskupa bez wiedzy Stolicy Apostolskiej. To legło u podstaw zanegowania w całości przekazu kroniki Mistrza Winecnego, gdzie śmierć biskupa opisana jest jako gwałtowna, zaś gdyby przyjąć za T. Wojciechowskim tę bullę jako źródło w sprawie biskupa krakowskiego Stanisława, wówczas trzeba by uznać, że odbyło się to wskutek wyroku sądu arcybiskupiego skazującego biskupa na śmierć za zdradę, a zatem przez obcięcie członków.

Gdy chodzi natomiast o odczytanie pewnych słów w Kronice Galla, T. Wojciechowski wprowadził istotną modyfikację zamieniając dotychczas obowiązujące „*deferre*” słowami „*de fratre*”, co miało sugerować, że to młodszy brat króla Władysław Herman był zamieszany w bunt przeciw swemu bratu i przez to stał się wrogiem także króla węgierskiego. To wszystko razem w zestawieniu ze słowami „*traditor*” i „*traditio*” użytymi przez anonimowego kronikarza doprowadziło lwowskiego historyka do przeświadczenia, że biskup krakowski Stanisław był w zмовie z Czechami i Niemcami przeciwko swojemu władcy, a jego śmierć była tego konsekwencją. Wiadomo bowiem ze słów kronikarza, że Bolesław II wspierał swych krewnych Geję i Władysława w ich walce o tron węgierski z Salomonem, synem Andrzeja I, a więc przeciwnicy polityczni synów Beli I byli zainteresowani w szkodzeniu władcy polskiemu. Wiadomo skądinąd, że król czeski Wratysław II wspierał króla Niemiec Henryka IV, który był szwagrem Salomona. Stanowisko T. Wojciechowskiego w tej sprawie niemal bez zastrzeżeń przyjął Henryk Łowmiański⁷, natomiast za nieuzasadnioną uznał tę emendację tekstu Gallowego niedawno zmarły Gerard Labuda, który wykluczył możliwość udziału Władysława Hermana w spisku przeciw bratu⁸. Również pogląd T. Wojciechowskiego, że nastąpiła zbrojna interwencja ze strony Wratysława II włącznie z zajęciem Krakowa nie znajduje źródłowego uzasadnienia⁹. Argument z bulli papieża Paschalisa definitywnie odrzucił znakomity źródłoznawca, również już nieżyjący Marian Plezia, uznając że odnosiła się ona do Królestwa Węgier¹⁰. Zdaniem Gerarda Labudy objęcie władzy w Polsce przez Władysława Hermana nastąpiło dopiero po śmierci Bolesława Szczodrego, czyli w 1082 r.¹¹. Zdanie to podziela Józef Dobosz wskazując na wakans w latach 1079–1082 na krakowskiej stolicy biskupiej, co mogłoby sugerować brak nominacji ze strony władcy, a więc może faktycznie brak w tym czasie obsady tronu¹². Gdyby przyjąć takie stanowisko trzeba byłoby uznać, że w okresie od połowy 1079 do 1082 r. panowała w Polsce anarchia. Jest jednak możliwe, że Władysław Herman pełnił w tym czasie funkcję, którą można by określić „gubernator Regni”, licząc się z możliwością powrotu Bolesława, bądź jego syna Mieszka do Polski.

Jednak, jak widać z wyżej przytoczonego tekstu najstarszej polskiej kroniki, bez podparcia się innymi przekazami nie da się wiele powiedzieć o przyczynach i przebiegu wypadków, które doprowadziły do katastrofy tak dobrze zapowiadające się panowanie Bolesława II. Anonim Gall nie opowiada o przyczynach ucieczki Bolesława z kraju, lecz pośrednio mówi o tym wyjaśniając o jego nagannym zachowaniu wobec króla węgierskiego Władysława, którego, sam będąc w potrzebie,

⁷ Łowmiański H. Król Bolesław II i biskup krakowski Stanisław. Dwie tendencje ustrojowe: jedynowładcza i patrymonialna *Studia Historyczne*. Kraków, 1979. Roczn. 22, zes. 2. S. 172.

⁸ Labuda G. Święty Stanisław biskup krakowski, patron Polski. Śladami zabójstwa – męczeństwa – kanonizacji. Poznań, 2000. S. 63–65.

⁹ Wojciechowski T. Szkice historyczne... Szkic siódmy. S. 221–252.

¹⁰ Plezia M. Dookoła sprawy świętego Stanisława. Studium źródłoznawcze. Kraków, 2003. S. 48–59.

¹¹ Labuda G. Korona i infuła. Od monarchii do poliarchii. Kraków, 1996. S. 12–13.

¹² Dobosz J. Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII w. Poznań, 2002. S. 157–158.

traktował jak swoją kreaturę, co musiało skończyć się dla niego tragicznie. Analogiczną sytuację świadcząca o pysze Bolesława Gall przytacza już wcześniej, gdy Bolesław na prośbę swego wuja Izjasława miał oddać mu pocałunek przyjaźni, co władca polski uczynił nie zsiadając z konia i targając swego ruskiego wuja ze śmiechem za brode¹³. Wiemy zatem, że król Bolesław swoim zachowaniem narażał się zarówno tym, którym pomagał, jak i tym, na których pomoc liczył. Obraz ostatnich dni władzy Bolesława Szczodrego możemy odtworzyć jedynie ze strzępów informacji i z wnioskowania na podstawie informacji pośrednich. Już sam T. Wojciechowski próbował takie zewnętrzne źródła wprowadzać, a po nim inni historycy. Nie wszystkie one, jak wykazał m.in. M. Plezia, dotyczą dziejów Polski końca XI w., bądź nie każde z nich zasługuje na wiarę¹⁴. W zależności od uznania, bądź nie, świadectw tych źródeł pobocznych, historycy rekonstruowali hipotetyczne dzieje konfliktu między monarchą a biskupem i jego zapleczem społecznym. Mimo uwzględnienia, szczególnie przez Tadeusza Grudzińskiego¹⁵ przekazu źródeł ruskich, ich dogłębna analiza nie została wnikliwie przeprowadzona szczególnie pod kątem dziejów Polski XI w.

Może zacznijmy nasze rozważania od tego, że jeszcze ojciec Bolesława wydał za mąż za Izjasława, młodszego z synów Jarosława Mądrego, swą siostrę Gertrudę około 1043 r. Izjasław po śmierci swego starszego brata Włodzimierza, która nastąpiła w 1052 r., stał się naturalnym następcą swego ojca na tronie wielkoksiążęcym w Kijowie.

Druga, starsza z siostr Kazimierza Odnowiciela, nieznaną z imienia Piastówną (T. Wojciechowski, nie wiadomo na jakiej podstawie, nazywa ją Rychezą¹⁶) wyszła za mąż za księcia węgierskiego Belę, brata króla Węgier Andrzeja. Ten ostatni około 1046 r. poślubił Anastazję, rodzoną siostrę Izjasława. Nie było to wszak pierwsze małżeństwo tego Arpada, gdyż, jak tego dowiódł Kazimierz Jasiński, z wcześniejszego związku króla Andrzeja pochodziła córka Adelajda, druga żona władcy Czech, Wratysława II¹⁷. Z uwagi na to, że z małżeństwa tego narodziło się czworo dzieci (Judyta, Ludmiła, Brzetysław i Wratysław)¹⁸, a Adelajda zmarła 27 stycznia 1062 r., można przypuszczać, że księżę czeski Wratysław poślubił Adelajdę nie później niż w 1057 r., co możemy wnioskować z faktu, że nim zmarła, wydała na świat co najmniej czworo wymienionych dzieci. Z małżeństwa Andrzeja z Anastazją Jarosławówną urodził się Andrzejowi m.in. syn Salomon oraz jego młodszy brat Dawid. Ogłoszenie przez króla Andrzeja I woli, by jego starszy syn Salomon był jego następcą na tronie Węgier, sprowokowało walki między nim a jego bratem Belą o panowanie. Ten ostatni bowiem poczuł się zagrożony całkowitym wykluczeniem z udziału we władzy na Węgrzech. W wyniku walk wewnętrznych król Andrzej I zginął, zaś w niedługim czasie po nim zmarł także i Bela I, który zdołał zwieńczyć swą skroń koroną królewską, jednak synowie Beli byli starsi od swego kuzyna Salomona i postanowili także domagać się udziału we władzy w Królestwie Węgier dla siebie. Trzeba mieć na uwadze także fakt, że Salomon

¹³ *Anonima* *żw. Galla. Kronika...* Ks. I, akapit. 23.

¹⁴ Plezia M. *Dookoła sprawy...* S. 35–63.

¹⁵ Grudziński T. *Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej (1073–1080)*. Toruń, 1959. *Passim*.

¹⁶ Wojciechowski T. *Szkice...* S. 157 i 231. Podobnie czyni to za nim: Wertner M. *Árpádok*

családi töténete. Nagy-Becskerekén, 1892. S. 142 n.

¹⁷ Jasiński K. *Filiacja Adelajdy, żony księcia czeskiego Wratysława II Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*. Warszawa, 1993. T. 2(12). S. 3–11.

¹⁸ Vaniček V. *Vratislav II. První český král. Čechy v době evropského kulturního obratu v 11. století*. Vyšehrad, 2004. S. 62.

był zaręczony z Judytą Marią, siostrą króla niemieckiego Henryka IV. O ile sympatia władcy polskiego była zdecydowanie po stronie bliższych swych krewnych, synów Beli IV (którzy w Polsce znajdowali schronienie w trudnych chwilach), o tyle władca kijowski i jego bracia bardziej mieli prawo sprzyjać Salomonowi jako swemu siostrzeńcowi. Czy jednak Ruś brała udział w walkach o tron węgierski, trudno na to pytanie jednoznacznie odpowiedzieć. Wprawdzie mamy wiadomość w jednej z kronik węgierskich o tym, że Gejza I posyłał w początku 1072 r. na Ruś swego brata Władysława z prośbą o pomoc zbrojną przeciwko Salomonowi¹⁹. Nie wiadomo jednak jaki skutek przyniosła misja Władysława u wuja, wielkiego księcia kijowskiego Izjasława, lecz nawet jeśli królewicz węgierski coś wskórał, to były to niezbyt wystarczające posiłki wojskowe, gdyż po powrocie z Rusi natychmiast został wysłany do księcia morawskiego Ottona, który od jakiegoś czasu był żonaty z siostrą synów Beli I Eufemią, więc był ich naturalnym sprzymierzeńcem. Nic nie wiadomo ze źródeł o udziale w tym czasie w działaniach zbrojnych na Węgrzech wojsk polskich, aczkolwiek wiemy, iż Bolesław Szczodry w tym roku urządził najazd na Czechy²⁰. Co było powodem konfliktu między Bolesławem a jego czeskim szwagrem Wratysławem II, trudno dociec, gdyż jedni twierdzą, że było to działanie osłaniające monarchię Gejzy I przed interwencją cesarską, inni natomiast przyczynę niezgody między obu monarchami widzą w zaniechaniu płacenia trybutu ze Śląska, jeszcze inni natomiast za źródło konfliktu uważają zaangażowanie władcy polskiego w sprawę osadzenia na tronie biskupim w Pradze najmłodszego z Synów Brzetysława I – Jaromira Gebharda. Jest możliwe jednak, że wszystkie te czynniki zbiegły się w jednym czasie i po trochu wpłynęły na pogorszenie stosunków wzajemnych obu monarchów. Wydaje się, że wcześniej układały się one dość dobrze, skoro najstarszy z synów Wratysława i Swatawy, urodzony ok. r. 1063, otrzymał na imię Bolesław, zaś trzeci według starszeństwa nazwany został Władysławem. Pragnę zaznaczyć, że książęta ci rodzili się w latach 60. XI w., co świadczy o przyjaznych stosunkach łączących Wratysława I z Bolesławem Szczodrym.

I. Źródła ruskie – chyba nie zostały do sprawy zaistniałej w Polsce czasu panowania Bolesława Szczodrego dość wnikliwie zbadane i docenione. A jak zauważa to T. Grudziński *“wiadomości przekazane przez Anonima, pełne frazesów i owiane duchem tradycji, ani w części nie dorównują rzeczowym, choć lakonicznym danym Latopisu [Nestora]”*²¹. Co z nich wynika:

O pierwszym wygnaniu Izjasława latopis tak pisze: *“Людие же кликнуша, идоша к порубоу Всеславию; Изяслав же, се видевъ, съ Всеволодом побѣгоста съ двора. Люди же высѣкоша Всеслава ис поруба въ 15 сентября, и поставиша среди двора князя и двор княжъ разграбиша бесчисленное мьножество злата и сребра и кунами и бѣлю; Изяслав же бежа в Ляхы”*²².

Do wygnania Izjasława z Kijowa przyczynili się mieszkańcy Kijowa niezadowoleni z rządów swego władcy, którzy chcąc obalić jego władzę przeciwstawili mu uwolnionego przez siebie z więzienia innego Rurykowicza – kniazia połockiego

¹⁹ Kronika uhorských kráľov zvaná Dubnická. Historické rozprávanie neznámeho autora o minulosti Uhorského kráľovstva od výbojov Hunov do Europy až po sobáš Mateja Korvína s Beatricou / Wyd. Július Sopko. Kraków, 2004. S. 78.

²⁰ Grudziński T. *Polityka...* S. 47–50; *Powierski J.* *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze śre-*

dniowiecznej. Gdańsk, 1992. S. 60 (oba autorzy kładą ten najazd na rok 1072); *Labuda G.* *Święty Stanisław...* S. 58.

²¹ Grudziński T. *Bolesław Szczodry. Zarys dziejów panowania.* Cz. 1. Toruń, 1953. S. 103.

²² Новгородская 4-я летопись Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т. 4, ч. 4. Москва, 2000. С. 124.

Wsiesława Briaczysławica, który w niewoli znalazł się po napaści na Nowogród Wielki w 1066 r.

Izjasławowi nie pomogli w utrzymaniu się w Kijowie jego bracia Światosław i Wsiewołod, a więc musiał udać się po pomoc do Polski (Ijachów). Bracia Izjasława zaakceptowali niejako fakt, że Kijowianie wzięli sobie na władcę Rurykowicza z innej linii rodu. Przewrót w Kijowie nastąpił w dniu 15 września 1068 r., co sprawiło, że Izjasław udał się wraz z całą rodziną i pewną grupą bojarów do Polski prosząc bratanika swej żony Bolesława o pomoc. Podróż z Kijowa do Krakowa trwać mogła zapewne około dwóch miesięcy, zwołanie znaczącej liczby wojska na wyprawę, zaopatrzenie jej od strony uzbrojenia, żywności i paszy dla koni musiało potrwać do początku r. 1069. Bolesław osobiście wziął udział w wyprawie do Kijowa na czele znacznych sił zbrojnych, co podkreśla latopis. Na wieść o zbliżającym się wojsku Wsiesław, w obawie o swoje życie, opuścił po kryjomu Kijów. Gdy Kijowianie zorientowali się, że Wsiesław ich opuścił zwrócili się do braci Izjasława z prośbą o pośredniczenie w zawarciu ugody z wygnanym wielkim księciem kijowskim. Skoro od ucieczki Wsiesława spod Białogrodu musiał upłynąć jakiś czas do momentu gdy wieść o tym dotarła do Kijowian, a ci jeszcze zdołali się zwrócić o pomoc do braci Izjasława, który przecież już 2 maja 1069 r. stanął w Kijowie, to moment konfrontacji wojsk polsko-ruskich z Wsiesławem mógł przypaść nie później niż na drugą połowę kwietnia tego roku. Wyprawa z Polski ruszyła zatem w lutym, lub najdalej w początkach marca tegoż roku. Bracia Izjasława Światosław i Wsiewołod pozostawali w dobrych stosunkach ze zbuntowanymi Kijowianami, skoro ci zwrócili się do nich o pomoc i o wstawiennictwo u Izjasława, by ten nie mścił się na mieście i by nie wprowadzał wojsk polskich do miasta, co byłoby równoznaczne z całkowitym ograbieniem jego mieszkańców. Młodszy bracia Izjasława przysłali poselstwo do obozu swego brata z prośbą, by nie wodził Polaków przeciw Kijowianom i nie mścił się na nich. Mogąc zatem bez wysiłku zbrojnego opanować Kijów, Izjasław zgodził się na to i posłał przodem swego starszego syna Mścisława, który wymierzył sprawiedliwość buntownikom, co pozwoliło dotrzymać słowa danego przez Izjasława mieszkańcom stolicy, że on się na nich nie będzie mścił. Sam Izjasław wkroczył wraz z Bolesławem do Kijowa 2 maja 1069 r. Wojsko Bolesława nie miało okazji do rabunku, gdyż pozostało pod Kijowem. Po uroczystym wkroczeniu do Kijowa w towarzystwie sojusznika z Polski, dzięki któremu mógł odzyskać tron, Izjasław podziękował księciu polskiemu i jego wojskom. Odwrót spod Kijowa mógł nastąpić wkrótce po 2 maja 1069 r. Zadajmy jednak pytanie, czy jednak Bolesław był zadowolony z takiego obrotu spraw? I drugie: czy wyprawa na Ruś usatysfakcjonowała wojów polskich towarzyszących Bolesławowi? Pytania te nie mają szans na jednoznaczną odpowiedź. Pośrednio możemy wnioskować że nie, chociażby na podstawie zachowania się księcia polskiego wobec swego wuja ruskiego w momencie ponownego jego wygnania z Kijowa w czerwcu (marcu) 1073 r., gdy ten znów udał się po pomoc do Polski. Jak stwierdza źródło "[братства] еже вѣща оу него Ляхове . показаша ему путь . ѿ себе"²³. Czy to oznacza, że Bolesław nie był zadowolony z efektów poprzedniej wyprawy na Ruś Kijowską, czy może jednak akt ten wynikał z bieżącej sytuacji politycznej, która nie tylko nie pozwalała na wspomoczenie militarne Izjasława ale też nakazywała wyproszenie go z kraju.

Przyczyną drugiego wygnania Izjasława był tym razem bunt jego braci, wśród których także nie było jednocy, gdyż obalenia władzy starszego brata dokonali obaj młodszy bracia Izjasława, a na stolicy kijowskiej zasiadł Światosław, dotychczas władający Czernihowem, który usunął stamtąd Wsiewołoda dotychczas władającego

²³ Ипатьевская летопись ПСРЛ. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 173.

w Perejaśławiu. Ten akt złamania porządku prawnego, czyli buntu młodszych braci przeciwko starszemu, nie podobał się jedynie mnichom z Ławry Pieczerskiej.

O niezadowoleniu Bolesława Szczodrego ze współpracy z Izjasławem świadczą może nawiązanie przez Piasta współpracy z jego braćmi Światosławem i Wsiewołodem, którzy dokonali przewrotu przeciwko Izjasławowi w 1073 r. Za tym przemawia zarówno nie udzielenie pomocy Izjasławowi (może z wyjątkiem akcji związanej ze spaleniem Brześcia) i wymówienie mu gościny, jak też udział synów obu książąt: Włodzimierza Wsiewłodowica Monomacha i Olega Światosławowicza we wspólnej czteromiesięcznej wyprawie z Bolesławem przeciwko Czechom w 1075 lub następnym roku, prawdopodobnie co najmniej kilka miesięcy przed planowaną koronacją Piasta. Odosobnione zdanie Jana Powierskiego przesuwające wstecz śmierć Światosława Jarosławowicza o jeden rok i tym samym cofające pomoc Włodzimierza i Olega nie znajduje chyba uzasadnienia²⁴. Jak opowiada w swoim *Pouczeniu* syn Wsiewołoda, Włodzimierz Monomach, wyprawa ta, zarządzona przez Światosława, trwała 4 miesiące, a wojska ruskie poszły za Głogów i dalej do Czeskiego Lasu²⁵. W czasie tej wyprawy, jak powiada Włodzimierz, urodził mu się syn (Mścisław). Jak wykazał to Dariusz Dąbrowski, ojcem chrzestnym Mścisława był towarzysz ojca z jego wyprawy do Czech Oleg Światosławowicz²⁶. Według ustaleń rosyjskiego historyka Włodzimierza Kuczkiń, zaakceptowanych przez D. Dąbrowskiego, przyjsie Mścisława na świat wypadło około połowy lutego 1076 r.²⁷, a więc sama wyprawa na Czechy rozpoczęła się w końcowych miesiącach 1075 a zakończyła się najpóźniej w początku lutego 1076 r.²⁸. Według Aleksandra Hołowko, który analizuje zachowanie króla niemieckiego Henryka IV po bitwie nad rzeką Unsrutą (9 czerwca 1075 r.), miało ono związek z wyprawą wojsk ruskich, która według tego historyka miała na celu odciągnąć wojska cesarskie od Saksonii, gdzie wybuchł bunt przeciw Henrykowi IV²⁹. Jak dowiadujemy się z informacji zawartych w *Pouczeniu* Monomacha, potwierdzonych przez Jana Długosza, pokój pomiędzy młodszymi braćmi Izjasława i Bolesławem Szczodrym został zawarty w Sutejsku (dziś Sąsiadka na Zamojszczyźnie) około Wielkanocy 1074 r.³⁰ Skorzystanie przez Bolesława Szczodrego z pomocy ruskiej przeciwko Czechom mającym wspomóc cesarza Henryka IV wskazuje nie tylko zaakceptowanie zmiany na tronie kijowskim przez władcę polskiego, ale też nawiązanie ściślejszego sojuszu z nowym władcą Kijowa i jego bratem, którzy przecież nie należeli do bliskich krewnych ani powinowatych władcy polskiego. Prawie w tym samym czasie, w którym odbywały się uroczystości koronacyjne Bolesława Szczodrego, śmierć dopadła Światosława Jarosławowicza (27 grudnia 1076 r.). Jak już wspomniano

²⁴ Powierski J. Kryzys... S. 79–80. Autor ten wiązał pomoc ruską z interwencją na rzecz Jaromira, którego rzekomo Bolesław miał wesprzeć przeciwko Wratysławowi.

²⁵ Лаврентьевская летопись ПСРЛ. Т. 1, 2-е издание. Москва, 2001. Стб. 247.

²⁶ Dąbrowski D. Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008. S. 75.

²⁷ Кучкин В. А. "Поучение" Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 69–70-х годов XI века Советское славяноведение. Москва, 1971. № 2. С. 21–25; Dąbrowski D. Genealogia... S. 69–72.

²⁸ Кучкин В. А. "Поучение" ... С. 33.

²⁹ Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С. 54.

³⁰ Powieść minionych lat. Powieść wremiennych let / Przekład F. Sielicki. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. S. 380: "Tejże zimy posłali mnie bracia do Brześcia na pogorzelsko, gdzie Lachowie spalili byli, i tu strzegłem grodów tych. Potem chodziłem do Perejaśławia do Włodzimierza – w Sutejsku pokój zawierać z Lachami. Stamtąd na lato do Włodzimierza". Datacja tego pokoju: Jana Długosza Roczniki, czyli kroniki sławnego rólęstwa Polskiego. Kz. 3 i 4. Warszawa, 1969. S. 132–133.

wyżej, chyba bez racji J. Powierski cofa ten fakt o jeden rok wstecz³¹. Wkrótce po tym fakcie już w styczniu 1077 r. Wsiewołod Jarosławowic ponownie zasiadł na tronie Kijowskim odsuwając od władzy swego bratanka Olega Światosławowica.

II. W czasie swej ponownej ucieczki z Kijowa Izjasław zabrał ze sobą wielkie skarby, o których wspominają nie tylko latopisy ruskie, ale też bulla papieża Grzegorza VII z 1075 r., w której głowa Kościoła Katolickiego upomina księcia Bolesława Szczodrego i nakazuje zwrot zagarniętych dóbr należących do Izjasława.

W większości prac rozpatrujących tę tematykę przyjmuje się, że drugi powrót Izjasława na Ruś dokonał się za aprobatą, lub nawet z osobistym udziałem króla Bolesława³². Jest to zdanie wyrażane na podstawie domniemania, że tam gdzie wojsko musiał być i władca. Czy jednak w tym konkretnym przypadku tak było rzeczywiście? Jeśli porównamy dwie informacje o powrocie Izjasława na Ruś: w 1069 i 1077, to w pierwszym przekazie źródłowym mamy *expressis verbis* podaną wiadomość o osobistym udziale Bolesława w tej wyprawie, natomiast w tym drugim wypadku jest mowa tylko o tym, że Izjasław powrócił *s' Ljachy* na Ruś – ani słowem nie wspomniano o osobie władcy polskiego. Decyzja o osobistym udziale Bolesława w wyprawie na Ruś byłaby w kontekście wcześniejszego współdziałania Bolesława z synami Światosława i Wsiewołoda, którzy razem z nim najechali Czechy w 1075–1076 r., co najmniej niezrozumiała. Czyżby zmiana polityki władcy polskiego wobec Rusi nastąpiła tak szybko i bez głębszych powodów?

Należałoby postawić pytanie-domysł, czy udział wojsk polskich w wyprawie Izjasława mógł odbyć się bez zgody króla polskiego, a nawet wbrew jego woli, co by w pewnej mierze tłumaczyło późniejsze domniemane represje władcy polskiego wobec poddanych – uczestników wyprawy księcia ruskiego, o których mamy mgliste i mało zrozumiałe informacje w Kronice Wincentego Kadłubka. Nie można tracić z uwagi przekazu latopisarskiego wyrażonego pod rokiem jego drugiej ucieczki (1073): “Изяслав же иде в Лахы со имѣниемъ многимъ . и съ женою . оуповаа бѣтствомъ многимъ . гдѣ тако симъ налѣзу воа . еже вѣаша оу него Лахове . показаша ему путь . ѿ себе”³³.

Jest wiele prawdopodobne, że główną przyczyną, która zdecydowała, że Izjasław nie uzyskał pomocy w Polsce już w roku 1073, była próba jak najszybszego kupienia sobie wojów przez księcia ruskiego – bez uzgodnienia tego z Bolesławem. Dlatego jasną staje się dalsza informacja latopisu: “еже вѣаша оу него Лахове . показаша ему путь . ѿ себе”. Kronikarz ruski nie mówi, że skarby Izjasławowi zabrał Bolesław, lecz *Ljachowie*, czyli poddani władcy polskiego, zatem chyba nie może być tu mowy o grabieży na rozkaz, bądź z przyzwoleniem Bolesława. Tu należałoby nawiązać do odkrycia Stanisława Suchodolskiego, że monarchię Bolesława Szczodrego nękał kryzys finansowy, przez co wypuszczono denary o niskiej zawartości srebra³⁴. Otóż, gdyby skarby Izjasława zasiły skarb królewski Bolesława, jego kłopoty z brakiem kruszcu nie byłyby aż tak dotkliwe. Sposób zabrania skarbów wygnanemu księciu ruskiemu (zwłaszcza w kontekście zapowiedzi, czy przechwałki: *sim nalezu voi*) nie wskazuje na brutalne ograbienie, a jedynie może sugerować dobrowolne przekazanie środków płatniczych osobom mającym

³¹ Zob. przyp. 24.

³² Wymienię tu tylko przykładowo prace: Grudziński T. *Polityka...* S. 91n.; Powierski J. *Kryzys...* S. 211n.; Labuda G. *Święty Stanisław...* S. 97–98.

³³ *Ипатьевская летопись* Стб. 173.

³⁴ *Suchodolski S. Numizmatyka średnio-wieczna. Moneta źródłem archeologicznym, historycznym i ikonograficznym.* Warszawa, 2012. S. 335–336.

zwerbować i uzbroić odpowiednią ilość wojów na terenie Polski, a gdy Bolesław się o tym dowiedział wymówił gościnę Izjasławowi. Mogło to nastąpić już w drugiej połowie 1073, lub w pierwszych miesiącach następnego roku. Ostatnio Norbert Delestowicz sugeruje, że Izjasław został wyproszony z Polski pod koniec 1374 r.³⁵ Jednak w świetle zawartego około Wielkanocy (wypadała w tym roku 20 kwietnia) traktatu pokojowego między Bolesławem a młodszymi braćmi Izjasława datacja ta jest zbyt późna. Zanim do tego doszło nastąpiła prawdopodobnie wyprawa na Brześć, który został spalony przez Polaków, jak o tym wspomina w swym pouczeniu Włodzimierz Monomach*. Już wtedy widocznie miało miejsce działanie ruskiego uciekiniera i polskiego rycerstwa na rzecz restytucji władzy Izjasława. Kierunkiem ucieczki dynasty ruskiego były Niemcy, a konkretnie Saksonia, gdzie poszukiwano możliwości zyskania sprzymierzeńców poprzez politykę małżeńską – najstarszy z żyjących synów Izjasława Jaropełk poślubił pasierbiego margrabiego Dedona von Wettin, Kunegundę, córkę Ottona z Orlamünde³⁷. Zapewne z tej okazji Jaropełk stał się bliższy rzymskiej konfesji i dzięki temu chciał zabiegać o interwencję u papieża Grzegorza VII na rzecz swej rodziny. Jak suponuje to Teresa Michałowska, Jaropełk wraz z żoną Kunegundą Ireną przybyli do Rzymu w Wielkanoc przypadającą w roku 1075 w dniu 5 kwietnia³⁸. Prócz bulli wystawionej 20 kwietnia 1075 r., skierowanej do władcy polskiego, poselstwo Jaropełka do papieża w zasadzie niewiele więcej osiągnęło.

Zapewne władca polski zrazu nie wyciągnął konsekwencji wobec osób, które przyjęły środki płatnicze od wygnanego władcy Kijowa i zamierzały współpracować z Izjasławem w sprawie werbunku wojska. Czy zatem bulla Grzegorza VII skierowana do Bolesława II w dniu 20 kwietnia 1075 r. w jakiś sposób sprowokowała władzę polskiego do windykacji przyjętych przez wielmożów środków? Trudno na ten temat coś konkretnego powiedzieć. Jest wielce prawdopodobne, że pismo papieskie trafiło do rąk biskupa krakowskiego, który dzięki temu znał jego treść i sprzyjał idei wywiązania się swoich rodaków, poddanych jego obediencji, z zaciągniętych wobec księcia ruskiego zobowiązań. Zwróćmy uwagę na to, że po powrocie Izjasława do Kijowa jego roszczenia wobec Polski i Polaków nie zostały ponowione.

Gdy w dniu 27 grudnia 1076 r. zmarł Światosław, wkrótce na tronie kijowskim zastąpił go jego młodszy brat Wsiewołod. Już w samym początku 1077 r. rozpoczął własne porządki na Rusi, próbując powstrzymać Olega, syna swego zmarłego brata Światosława, od dopominania się tronu kijowskiego i uwięził go w Czernihowie.

Kniaź Izjasław Jarosławowicz, gdy tylko dowiedział się o śmierci swego brata Światosława, zgromadził poza granicami Rusi jakieś wojsko, z którym wyruszył w stronę Wołynia, będącego do tego czasu we władaniu Olega Światosławowicza³⁹. By mógł zrealizować swe zamiary odzyskania władzy w Kijowie, Izjasław znalazł się na powrót w Polsce w pierwszych miesiącach 1077 r. i tam wyegzekwował od swych

³⁵ Delestowicz N. Okoliczności pobytu Izjasława Jarosławowicza na dworze króla niemieckiego Henryka IV w latach 1074–1077 *Colloquia Russica*. Seria 1. T. 4: Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: Polityka, Obyczajowość, Kultura, Religia (X–XVI wiek) / Red. V. Naginy. Kraków, 2014. S. 62.

* Na ten szczegół zwrócił moją uwagę P. N. Delestowicz, za co w tym miejscu mu dziękuję.

³⁷ Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей / Под ред. Д. М. Шаховского.

Ч. 1: середина IX – начало XIII в. Ренн, 1991. S. 34.

³⁸ Michałowska T. Ego Gertruda. Studium historycznoliterackie. Warszawa, 2001. S. 158.

³⁹ Кучкин В. А. "Почтение" ... S. 30; Назаренко А. Черниговская земля в период киевского княжения Святослава Ярославича (1073–1076 гг.) А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 59–66.

dłużników wsparcie zbrojne, dzięki któremu najpóźniej w kwietniu znalazł się na terytoriach ruskich, gdyż mamy informacje o dwóch próbach starcia Wsiewołoda z Izjasławem. Pierwszą przed 4 maja, kiedy to przeszkodził mu niespodziewanie Borys Wiaczesławowic, który zajął Czernihów, co spotkało się z natychmiastową reakcją aktualnego księcia kijowskiego. A zatem Wsiewołod nie spełnił swego zamiaru przeciwstawienia się Izjasławowi ("Поиде Изаславъ с Лахы . Всеволодъ же поиде противу ему . и бывшу Всеволодъ . съде Борисъ в Черниговѣ . мѣа ма . д . днѣ . і быѣ кнѣженья его днии . и . и бѣжа Тмутороканю . к Романовѣ⁴⁰), gdyż interwencja wobec poczynań Borysa Wiaczesławowica wydawała mu się na ten czas pilniejsza. W czerwcu tego roku, a może i wcześniej, Izjasław znajdował się na Wołyniu, bowiem latopis informuje nas najpierw o opanowaniu Czernihowa przez kniazia Borysa (Wiaczesławowica) w dniu 4 maja 1077 roku, zaś 8 dni później wskutek interwencji Wsiewołoda Borys opuścił Czernihów i udał się do Tmutorakania. Po zażegnaniu zagrożenia ze strony Borysa mógł dopiero Wsiewołod myśleć o konfrontacji z Izjasławem. Dalsze działania nowego władcy Kijowa latopis opisuje w następujących słowach: "Всеволодъ же възиде противу брату . Изаславу на Волынѣ . и створи миръ . и прише⁴¹ Изаславъ . съде в Киевѣ . мѣа . юла . еі . днѣ"⁴¹. Wyraźnie widać z przekazu latopisarskiego, że nie doszło do rozwiązań siłowych. Skoro Wsiewołod zrezygnował z zamiaru prowadzenia konfliktu ze swym bratem Izjasławem na Wołyniu i zawarł z nim pokój oddając mu bez walki najważniejszy cel swoich dążeń – władzę w Kijowie – musiał go do tego skłonić widok przeważającej siły starszego brata. Przecież nie byli to sami Rusini, którzy przeszli na stronę Izjasława w momencie jego wkroczenia na Wołyń, zatem wśród pozostałych należy upatrywać nie tylko najętych Niemców ale w przeważającej mierze wspomnianych w latopisie Ljachów. Anonim Gall ani słowem nie wspomina o wyprawie Bolesława na Ruś w 1077 r., a jego anegdotyczna opowieść o wkroczeniu do Kijowa dotyczy faktu odnotowanego w latopisach pod r. 1069. Na Wołyń najprostsza droga prowadzić mogła przez Mazowsze i Podlasie, aczkolwiek można było skierować wojsko także przez ziemię sandomierską i dalej chełmską – jednak, jeśli wyprawa na Ruś organizowana była wbrew woli króla Bolesława, musiała być ona organizowana na terytorium zarządzanym przez młodszego Piasta. Z drugiej strony, biorąc pod uwagę fakt występowania wśród najemników licznych mieszkańców diecezji krakowskiej, w których obronie stanął potem biskup krakowski Stanisław, ta druga droga wydaje się również możliwa. Nie stanowi to dowodu, że książę Mazowsza Władysław Herman był zaangażowany osobiście w pomoc swemu wujowi Izjasławowi, aczkolwiek nie jest to wykluczone.

Tymczasem na Węgrzech zmarł dnia 25 kwietnia 1077 r. król Gejza⁴², którego synowie Koloman i Almos byli jeszcze zbyt młodzi, by bronić ciągłości władzy królewskiej w tej linii Arpadów. Naturalnym spadkobiercą tronu Węgier po nim był zatem brat zmarłego króla, Władysław. Tu niewątpliwie Bolesław Szczodry włączył się czynnie w sprawę osadzenia Władysława na tron królewski po zmarłym Gejzie, o czym informuje nas Anonim Gall pisząc: "Ipse quoque Salomonem regem de Vngaria suis viribus effugavit, et in sede Wladislauum, sicut eminentem corpore sic affluentem pietate collocavit"⁴³. Śmierć Gejzy była okazją do wznowienia starań króla Salomona o przywrócenie swej władzy na Węgrzech i z całą pewnością najstarszy syn Andrzeja I poczynił starania, by powrócić na tron swego ojca. Jak to napisał G. Labuda "Ze względu na groźbę objęcia tronu przez Salomona, wyprawa Bolesława na

⁴⁰ Ипатьевская летопись Стб. 190.

⁴¹ Там же.

⁴² Wertner M. Árpádok családi... S. 178.

⁴³ Anonima tzw. Galla Kronika... S. 52.

*Węgry celem osadzenia na tronie Władysława musiała się odbyć natychmiast po zgonie Gejzy, czyli najpóźniej w maju tegoż roku. Interwencja ta nie pociągnęła za sobą żadnych walk, albowiem wielmoże węgierscy dobrowolnie wybrali Władysława na króla*⁴⁴.

Zastanówmy się jednak teraz nad tym, czy w sytuacji odejścia części wojska polskiego z kniazem Izjasławem na Ruś Bolesław miał możliwość zebrać odpowiednią ilość wojów na rzecz interwencji na Węgrzech bez szkody dla obronności w razie zagrożenia ze strony czeskiej czy niemieckiej i czy wyprowadzenie wojska na Ruś nastąpiło za wiedzą króla, czy też był on tym faktem zaskoczony, może nawet nieobecny w dzielnicy krakowskiej? Załóżmy, że ten fakt zaskoczył Bolesława Szczodrego.

W takiej sytuacji król mógł kwalifikować zachowanie swoich możnowładców i rycerzy, którzy wybrali służbę władcy ruskiemu Izjasławowi, jako zdrajców. Wobec tego nasuwa się konstatacja, że początek konfliktu wewnętrznego w Polsce nastąpił w momencie przybycia Izjasława i jego rodziny w 1073 r., szczególnie przy próbie werbowania wojska przez księcia ruskiego spośród poddanych Bolesława Szczodrego. Rola biskupa Stanisława w tym rozdzwieku między królem a jego poddanymi mogła wystąpić w drugiej fazie konfliktu (od początku 1077 r.) i mogła polegać na zachęcaniu przez Stanisława dłużników Izjasława do wypełnienia swych wcześniejszych zobowiązań, zgodnie z nakazem papieża Grzegorza VII, a to stało w sprzeczności z obowiązkiem dyspozycyjności wobec potrzeb własnego monarchy. Jeżeli biskup krakowski angażował się w realizację prośby papieskiej, a następnie w obronę rycerzy, którzy udali się na wyprawę ruską w 1077 r., to mamy jasny dowód na to, że w głównej mierze rycerze ci rekrutowali się z diecezji krakowskiej. Nie jest wykluczone, że byli wśród nich krewni biskupa Stanisława ze Szczepanowa. Nie mamy żadnej informacji o udziale w tym konflikcie pozostałych członków episkopatu polskiego, który podówczas był stosunkowo nieliczny i brak jest śladów jego działalności.

Jak zauważyliśmy już wyżej, w r. 1077 Bolesław nie towarzyszył swym wojskom w wyprawie na Ruś u boku Izjasława. Wskazuje to co najmniej brak aprobaty władcy polskiego dla tych działań. Jeżeli bowiem w tym samym czasie, co wydarzenia na Węgrzech, trwały walki o tron kijowski, a ze słów kronikarza wynika, że Bolesław osobiście wspierał swego kuzyna Władysława, to wydarzenia ruskie w naturalny sposób były w sprzeczności ze spodziewaną akcją węgierską – Gejza nie zmarł przecież nagle. To wojsko polskie, towarzyszące księciu ruskiemu, prawdopodobnie nie opuściło Rusi z momentem wkroczenia Izjasława do grodów wołyńskich, lecz towarzyszyło mu w trakcie wkraczania do Kijowa 15 lipca. Wyprawa ta przedłużyła się zatem Polakom co najmniej do kilku miesięcy (gdyby zaraz po 15 lipca zdecydowali się wrócić, to ich przybycie do Polski mogłoby nastąpić w sierpniu lub we wrześniu) – tym samym, ci wojowie polscy uczestniczący w interwencji ruskiej nie mogli być użyci na wyprawę węgierską. Być może wielu z nich pozostało w służbie nowego władcy Kijowa, który potrzebował odzyskać grody i ziemie zajęte przez bratanków Izjasława, synów Światosława i Wiaczesława Jarosławowiców, dla swoich synów. Między innymi w pierwszej połowie 1078 r. z Nowogrodu Wielkiego został usunięty Gleb Światosławic, który zmarł 30 maja tego roku⁴⁵. Jednak zagrożeni pozabawieniem władzy terytorialnej dwaj inni Rurykowicze, a mianowicie Oleg Światosławowic i Borys Wiaczesławowic, kniaź smoleński, wezwali na pomoc Chazarów i Połowców, z którymi 25 sierpnia tegoż roku zdobyli Czernińów. Przy pomocy swego syna Jaropelka i bratanka Włodzimierza Wsiewołodowica Monomacha Izjasław próbował rozprawić się z wrogami, którzy wprawdzie opuścili Czernińów, ale

⁴⁴ Labuda G. Święty Stanisław... S. 97.

⁴⁵ Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 371.

stawili mu czoła w walce na uroczyszczu Niezatina Niwa pod tym grodem, gdzie w bitwie stoczony 3 października 1078 r. zginął wielki książę kijowski Izjasław. Czy władca ten zyskał sobie taką sympatię w społeczeństwie polskim, że jego śmierć pod datą 1078 r. została odnotowana przez *Rocznik Kapituły Krakowskiej*: "MLXXVIII rex Ruthenorum in prelio interfectus est"⁴⁶, czy jednak to czysty zbieg okoliczności, że powracający z Rusi rycerze polscy przywieźli tę wiadomość do Krakowa? Jest bardzo prawdopodobne, że w otoczeniu wielkiego księcia kijowskiego Izjasława aż do jego tragicznej śmierci przebywali rycerze polscy i to oni po swym powrocie z wyprawy mogli być informatorami piszącego tę notkę rocznikarską o zgonie ruskiego władcy. Informacja Mistrza Wincentego o tym, że rycerze polscy przebywali długo na ziemiach ruskich, "prawie poza siedzibami Partów"⁴⁷. Może odpowiadać tej sytuacji pobytu ich w służbie Izjasława. Śmierć władcy ruskiego zwolniła rycerzy polskich z dalszych zobowiązań służby na Rusi. Oni to po powrocie do kraju zostali swe domostwa i majątki w innych rękach, więc próbowali je odzyskać, a król zmścił się na swych niewiernych poddanych, co próbował powściągnąć biskup Stanisław stając w obronie wiernych swej diecezji, których zapewne wcześniej namawiał do wywiązania się ze zobowiązań wobec władcy ruskiego. Wypełniając tym samym zalecenie bulli papieża Grzegorza VII w sprawie zwrotu skarbów, bądź wywiązania się z umów, przeciwstawił się represjom króla Bolesława stosowanym wobec nich. To właśnie do tego momentu odnoszą się słowa Kroniki Wincentego Kadłubka: "Po śmieci zaś Kazimierza wybuchła równie niestychana zaraza niewolnych, o której napomknę w odpowiednim miejscu..."⁴⁸. Kulminacją wypadków była tragiczna śmierć biskupa Stanisława, która nastąpiła 11 kwietnia 1079 r.⁴⁹, a epilogiem całego dramatu stała ucieczka króla z kraju na Węgry. Nie wiadomo czy oba te fakty dzielił większy, czy mniejszy przedział czasowy. Bolesław udał się tam w towarzystwie najbliższej rodziny (żony i syna) oraz wiernych rycerzy.

Musimy zadać pytanie o ocenę sytuacji w Polsce przez Bolesława Szczodrego po zabójstwie biskupa Stanisława. Czy król liczył na uzyskanie szybkiej pomocy ze strony króla węgierskiego Władysława, czy też zdawał sobie sprawę z możliwości dłuższego pobytu poza granicami kraju? Odpowiedź na to pytanie znajdziemy w opowieści Anonima Galla o powitanium obu monarchów na Węgrzech. Bolesław nie zdawał sobie sprawy z własnych błędów w postępowaniu wobec poddanych, wobec biskupa, ale także wobec krewnego i przyjaciela, który użyczył mu gościny – węgierskiego króla Władysława. Z drugiej strony patrząc, jeśli król zabrał ze sobą żonę i syna na Węgry, to sytuacja jego w kraju musiała być beznadziejna. Nie zwrócił się o pomoc do swego brata Władysława Hermana, ani też nie szukał jej w Wielkopolsce i na Śląsku, które to rejony zapewne nie były objęte rebelią. W jego otoczeniu w momencie ucieczki na Węgry według domysłu Władysława Semkowicza byli przedstawiciele rodu Awdańców mający swą siedzibę w wielkopolskim Lubiniu. T. Grudziński w przedstawicielu tego rodu, kanclerzu Michale widział Gallowego informatora o dziejach minionych⁵⁰.

⁴⁶ Rocznik Kapituły Krakowskiej *Pomniki Dziejowe Polski* / Wyd. Z. Kozłowska-Budkowa. Seria II, T. 5. Warszawa, 1978. S. 51.

⁴⁷ Mistrz Wincenty Kadłubek *Kronika polska*. Wrocław, 2003. S. 73. Por.: Magistri Vincentii dicti Kadłubek *Chronica Polonorum Pomniki Dziejowe Polski* / Ed. M. Plezia. Seria II, T. 11. Kraków, 1994. S. 54–55.

⁴⁸ Magistri Vincentii dicti Kadłubek *Chro-*

nica Polonorum. S. 50: "Nec uero inaudita post obitum Kazimiri seruorum pestis ebuliit. Quam ne narrationis ordo a ueri discrepet ordine, nos in debito loco attingemus".

⁴⁹ Prokop K. R. *Poczet biskupów krakowskich*. Kraków, 1999. S. 27.

⁵⁰ Grudziński T. *Ze studiów nad Kroniką Galla*. Rozbiór krytyczny pierwszej księgi, cz. 1 *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. T. 17, zesz. 3/4. 1952. S. 103–110.

Że ucieczka Bolesława z Polski nie była skutkiem najazdu czeskiego, co sugeruje i mocno przy tym obstaje T. Wojciechowski, świadczy absolutne milczenie w tej sprawie wrogiemu Polsce kronikarza czeskiego Kosmasa, który gdyby atak czeski na Polskę miał miejsce, to z całą pewnością nie omieszkałby o tym nadmienić. Kosmas, jak sam opowiada, gdy był jeszcze w szkole, pewien starzec, który przebywał długo w polskiej niewoli, z której uwolniła go interwencja błogosławionego Radzima Gaudentego, przyszedł do praskiej świątyni, by złożyć dar na grobie swego wybawcy, za swe uwolnienie⁵¹. Akapit 34, w którym zawarta jest ta opowieść, poprzedza wiadomości datowane pod rokiem 1082. Pomijając nadprzyrodzony wątek uwolnienia czeskiego brańca, możemy domyślić się, że zgodnie z panującym obyczajem w momencie zaślubin władców uwalniano jeńców – wspomina o tym Tietmar przy okazji wiadomości o poślubieniu przez Mieszka Ody⁵², a także i w Ławrentiewskim latopisie czytamy o wypuszczeniu 800 jeńców ruskich przez Kazimierza Odnowiciela z okazji jego zaślubin z Dobroniegą Marią⁵³. Kosmas ciepło wyraża się o żonie Władysława Hermana Judycie czeskiej i zna szczegóły związane z jej nieplodnością, opowiedziany także w kronice Galla, mianowicie staranie się o protekcję św. Idziego. Kronikarz, zawdzięczając swe uwolnienie małżeństwu księcia polskiego z Judytą, wspomina ją, choć epizod jej pobytu w Polsce jest krótki.

Kolejne pytanie, które musimy sobie zadać brzmi: czy to dopiero śmierć biskupa wywołała sytuację niebezpieczną dla króla i jego najbliższej rodziny? Odpowiedź na nie wydaje się prosta – nie, gdyż śmierć biskupa Stanisława była kulminacją zamieszek w Polsce czasu panowania Bolesława Szczodrego, a nie ich przyczyną. I jeszcze zadajmy następne pytanie, czy do katastrofy rządów trzeciego króla w dziejach Polski przyczynił się czynnik obcy, np. interwencja cesarską, bądź czeska, co sugerował T. Wojciechowski, czy też sama sytuacja wewnętrzna?⁵⁴ Żadne źródło nie informuje nas o takich działaniach ze strony władcy czeskiego Wratysława II – gdyby tak było, to władca czeski nie omieszkałby skorzystać z okazji i odzyskać dla siebie stosunkowo niedawno utracony Śląsk. W kraju pozostała matka Bolesława, której śmierć pod r. 1087 odnotował Rocznik Kapituły Krakowskiej: „Dobronega uxor Kazimiri obiit”⁵⁵, i brat Władysław Herman, któremu T. Wojciechowski przypisuje rolę sprawczą zamachu na władzę w Polsce. Nic nie wskazuje na to, by wygnanie z kraju Bolesława wiązało się z interwencją cesarską – cesarz zajęty był w tym czasie walką z opozycją wewnętrzną, papieżem Grzegorzem VII i jego adherentami. Trzeba też zauważyć, że bunt, który wybuchł przeciwko władzy Bolesława Szczodrego nie miał na celu zmiany dynastii panującej w Polsce, lecz zmianę władcy, którego rządy zapewne wielu z jego poddanych doprowadziły do desperacji. Jeśli chodzi o przejęcie władzy w Polsce przez Władysława Hermana, to musimy rozważyć pewien aspekt, który zapewne może wyznaczyć nam moment ujęcia władzy państwowej przez młodszego z synów Kazimierza Odnowiciela, mianowicie jego polityczne małżeństwo z Judytą czeską. G. Labuda kładzie datę tego małżeństwa na 1082 r. Jednak przekaz zarówno Anonima Galla jak i Kosmasa o długim wyczekiwaniu na potomka obu małżonków i wyprawieniu poselstwa do opactwa św. Idziego w St. Giles celem starania się o wstawiennictwo świętego w tej sprawie, wskazuje na jego wcześniejsze zawarcie.

⁵¹ Kosmasa Kronika Czechów. Warszawa, 1968. S. 270–271.

⁵² Kronika Thietmara / Tłum. M. Z. Jedlicki, ks. IV. Kraków, 2005. S. 83.

⁵³ Лаврентьевская летопись ПСРЛ. Т. 1, изд.

2-е. Москва, 2001. С. 155.

⁵⁴ Wojciechowski T. Szkice historyczne... S. 236.

⁵⁵ Rocznik Kapituły Krakowskiej. S. 53.

Zawsze w małżeństwie dynastycznym należy dopatrywać się przyczyn politycznych, a te z całą pewnością zaistniały po ucieczce Bolesława Szczodrego na Węgry. Najwcześniej zatem mogło dojść do skojarzenia tego związku w końcu 1079 r., lecz zapewne nie nastąpiło ono wiele później. Nie musi to oznaczać, że od momentu ucieczki Bolesława jego brat Władysław poczuł się od razu pełnoprawnym władcą, bądź zarządcą (gubernatorem) opuszczonego królestwa. Mógł on się jedynie zgodzić na tymczasowe rządy, zaś ci, którzy go przywołali do Krakowa, usiłowali jednak poprzez małżeństwo z Judytą utrwalić zmianę na tronie. Śmierć Judyty czeskiej w grudniu 1085 r. niejako stała się okazją do powrotu koncepcji przywołania z Węgier bratanka Mieszka, któremu wkrótce zamierzał Herman przywrócić należny mu tron. Powrót Mieszka i towarzyszących mu wygnańców z Węgier nastąpił. W tym celu stryj przygotowuje mu warunki przejęcia władzy. Książę Władysław Herman żeni go z księżniczką ruską, czyli przygotowuje mu drogę do kontynuacji dynastycznej królewskiej latorośli.

Spróbujmy wyciągnąć z tego wnioski: [A] Po pierwsze w świetle przytoczonych faktów bezzasadne jest odrzucanie w całości przekazu Wincentego Kadłubka co do przyczyn w postaci konfliktu wewnętrznego, który doprowadził do ucieczki Bolesława Szczodrego z Polski. Forma relacji późniejszego biskupa krakowskiego o wypadkach z czasu końca panowania Bolesława dość pokrętna i zagmatwana, jednak jej sens jest logiczny – szczegóły niepewne i dopasowane do retoryki dzieła literackiego mogą zniechęcać do poszukiwania w tym dziele ziaren prawdy. Pozbawienie przez króla Bolesława majątków należących do uczestników drugiej wyprawy ruskiej musiało doprowadzić ich do niezadowolenia i prób restytucji stanu swego posiadania. W ciągu niemal dwuletniej ich niebytności w kraju mogło też dojść do aktów niewierności małżeńskiej. Buntownicy, zdrajcy, byli surowo karani przez Bolesława – oskarżeni o to, że opuścili swego władcę w potrzebie. Możliwe, że wśród ukaranych byli krewni i przyjaciele biskupa Stanisława, który usiłował powściągnąć gniew władcy grożąc mu ekskomuniką i to stało się powodem zwrócenia się króla przeciw biskupowi. Z całą pewnością śmierć biskupa Stanisława nie dokonała się w wyniku wyroku sądu, bowiem gdyby odbył się sąd i został wykonany jego wyrok, to nie byłoby powodu do wszczynania na znak protestu buntu przeciw królowi. Jak zauważył Stanisław Bełch, a za nim Włodzimierz Bielak, „Autopsja czaszki św. Stanisława świadczy raczej o zaskoczeniu go przez napastnika z tyłu”⁵⁶, a to wyklucza raczej egzekucję w wyniku wyroku sądowego. [B] Po drugie bunt jednak wybuchł, szczególnie po zabiciu Stanisława, i to nie gdzie indziej, jak w dzielnicy krakowskiej, bowiem król miał możliwość schronić się na Węgrzech licząc na natychmiastową interwencję króla Władysława w swej sprawie i rychły swój powrót do Polski. Król nie wykorzystał możliwości pomocy swych poddanych z innych dzielnic kraju. Nie próbował też szukać wsparcia u swego szwagra czeskiego Wratysława II, gdyż w latach 70. XI w. stosunki Polski z Czechami wyraźnie się pogorszyły. Przedtem wszakże te stosunki musiały być przyjazne, skoro dwaj synowie Wratysława II wtedy narodzeni otrzymali imiona braci Swatawy – Bolesław i Władysław. Nadzieja króla Bolesława na pomoc króla Węgier okazała się płonna i nic nie pomogą tu zabiegi T. Wojciechowskiego zmieniające wydźwięk jednego ze zdań Kroniki Anonima Galla, które miało dowieść udziału w spisku Władysława Hermana – król Władysław nie zaplanował żadnym gniewem do swego imiennika w Polsce i nie interweniował też na rzecz restytucji

czennik. Patron Polaków. Londyn, 1977. S. 683; Bielak W. Biskup... S. 185.

⁵⁶ Bełch S. Święty Stanisław biskup – mę-

władzy królewskiej Bolesława. Bunt rycerstwa małopolskiego nie był skierowany przeciwko dynastii Piastowskiej, a jedynie przeciwko pewnemu jej przedstawicielowi – Bolesławowi. W Krakowie pozostała matka obu synów Kazimierza Odnowiciela Dobroniega Maria, zaś po ustabilizowaniu się sytuacji w Małopolsce na tron władczy został przywołany Władysław Herman – może jeszcze w końcu 1079 r. Ten natomiast po uspokojeniu się sytuacji w kraju i po śmierci Bolesława Szczodrego nie zamierzał pozbawiać praw dziedzicznych do tronu swego bratanka Mieszka, którego sprowadził do Polski, dał władzę nad Krakowem i nawet wybrał mu żonę. Tak nie postępuje spiskowiec żądny władzy. Jeśli ktoś z bliskich Władysława pragnął tej władzy, była to zapewne jego ostatnia małżonka Judyta Maria, która ze swym pierwszym mężem Salomonem nie miała dzieci, lecz już w związku z drugim potomstwo zaczęło się pojawiać.

Університет у Білостоці

Александр МУСИН

КАК ПРОХОР-ЛЕБЯДНИК КИЕВЛЯН НАКОРМИЛ... Слово 31-е Киево-Печерского патерика как источник по истории средневековой Руси и ее материальной культуре¹

Киево-Печерский патерик, сложившийся как цельное произведение не ранее XIII в., остается неисчерпаемым источником уникальных сведений по истории, культуре и быту средневековой Восточной Европы. Слово 31-е, имеющее в редакции 1462 г. уставщика Киево-Печерского монастыря Кассиана название “О Прохоре черноризци, иже молитвою в былии, глаголемей лобеда, творяше хлебы и въ попелу соль”, а в редакции 1406 г. архиепископа Арсения Тверского названное просто “О Прохоре черноризци”², не является исключением. Указанный цельный сюжет сохранил для нас как присущие киевской общине критерии чудесного и представления об аскезе, так и подробности социально-экономического и политического характера. Однако до сих пор, как кажется, само Слово не привлекало должного внимания исследователей. Попытаемся восполнить этот пробел, последовательно рассмотрев ключевые сюжеты рассказа о монахе Прохоре-лебяднике.

1. Не беда, коли в хлебе лебеда, а то беда, когда нет ни хлеба, ни лебеды.

Прохор получил свое интригующее прозвище, как можно подумать, в силу аскетизма собственного быта. Его подвиг состоял в отказе от еды, предназначенной для монастырской братии, и в самостоятельном изготовлении пищи из лебеды: “дасть себе въздержанию безмерное, яко и хлеба себе лишивъ: сбирая же лобеду и своима рукама стираа, хлебъ себе творяше, и симъ питаше... николиже хлеба вкуси, ... ни овоща никаковаже, ни питиа, но точию лобеду”. Такое поведение было необычным, что и повлекло включение истории Прохора в нравоучительный рассказ. Одновременно, в качестве неосознанно сообщаемой информации, автор предлагает очевидный пример возможности самостоятельного приготовления и вкушения пищи монахами в Печерском монастыре конца XI в. Это указывает на идиоритмический, а не общежительный характер обители, несмотря на кажущееся господство здесь еще со времени прип. Феодосия Печерского общежительного Студийского устава³.

¹ Это статья была написана к 70-летию киевского коллеги Глеба Ивакина и посвящена его юбилею. По независящим от автора причинам она не вошла в поднесенный юбиляру сборник. См.: Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Ивакіна / О. П. Толочко (відп. ред.). Київ, 2017. Нынешняя публикация посвящается его памяти († 22 мая 2018).

² Патерик Киевского Печерского мона-

стыря / Д. И. Абрамович (изд.) *Памятники славяно-русской письменности, изданные Императорской археографической комиссией*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1911. С. 106–110, 206–209. См. также: *Ольшевская Л. А. История заглавий в Киево-Печерском патерике Русская речь*. Москва, 2003. № 2. С. 61–65 (здесь с. 62).

³ См. на эту тему: *Карабинов И. А. Отзыв о труде М. Лисицина “Первоначальный славяно-русский Типикон”*. Петроград, 1916.

Интересно отметить определенную эволюцию в объяснении аскетического подвига Прохора в последующих редакциях. Выпечка хлеба из лебеды приобретает здесь черты монастырского послушания. Тексты подчеркивают, что изготовление хлеба из лебеды не носило постоянного характера (“и сего приготавлиаше до года, и въ преидушее лето тоже приготавлиаше, яко доволну ему быти безъ хлеба всъ животь свой”). Такое поведение рассматривается как пролог к испытаниям “голодом”, когда Прохор раздавал свой “хлеб” голодным людям. Однако, кроме очевидного для автора аскетизма, в рассказе о приготовлении хлеба из лебеды просматривается и дополнительный элемент чудесного, сознательно вводимый в повествование. Святой не только делал хлеб с молитвою. Он с легкостью обходил окрестности, собирая лебеду и принося ее в монастырь “на свою раму, яко на крилу”, заставляя тем самым, по Евангелию, непаханую землю приносить ему урожай. Господь, видя “тръпение его и великое въздержание, положи ему горсть ону на сладость”, сделал хлеб из горькой и, это подразумевается, несъедобной лебеды сладким и светлым, как если бы он замешивался с медом. Однако этот вкус был ощутом лишь теми, кому Прохор безвозмездно раздавал свой хлеб с благословением, а у тех, кто крал хлеб Прохора, он становился в руках “акы персть” и был горек. Неверие игумена в чудесную сладость хлеба оказывается топомом агиографии, а попытка нечестным путем заполучить хлеб Прохора для “экспертизы” заканчивается неудачей: украденный хлеб оказывался неизменно горьким. Таким образом, сам факт изготовления хлеба из лебеды в процессе рассказа оказывается индикатором индивидуальной праведности изготовителя и потребителя, позволяющим “лебедовому хлебу” стать настоящим чудом в глазах современников. Деятельность Прохора становится основой этиологического мифа, который приписывает иноку “изобретение” хлеба из лебеды: “сего видевь некий человекъ, събирающа лобеду, начатъ и той събирати лобеду, себе же ради и домашних своихъ, да темь препитаются въ гладнае время”⁴. Агиограф словно не отдает себе отчета в том, что этот эпизод противоречит логике чудесного – съедобным, согласно замыслу, мог быть только хлеб, испеченный самим Прохором.

Дмитрий Абрамович, характеризуя Патерик как исторический источник, не упоминает хлеб из лебеды как пищу средневекового общества, очевидно рассматривая его как что-то неординарное⁵. Однако, как свидетельствуют этнографические наблюдения XIX–XX вв., хлеб с лебедой или даже хлеб из лебеды (*Atriplex hortensis*) или белой (обыкновенной) мари (*Chenopodium album*), наиболее распространенных суррогатов хлебных растений, весьма часто заменял в крестьянском рационе Восточной Европы собственно хлеб, особенно в неурожайные годы на землях Центральной и Восточной России⁶. Известие Патерика о Прохоре черноризце воспринимается в энциклопедической литературе как указание на существование подобной практики издревле. Таким образом, основа рассказа о Прохоре-лебяднике исторически не содержала в себе чудесного элемента.

Элемент чудесного связан здесь не с событием, а с его восприятием. Приготовление хлеба из лебеды было частью средневековой сельской культуры

См. также: *Пентковский А. М.* Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси. Москва, 2001.

⁴ Патерик... С. 107, 207.

⁵ *Абрамович Д. И.* Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. Санкт-Петербург, 1902. С. 198.

⁶ *Эрисман Ф.* Лебеда, лебединный хлеб *Энциклопедический словарь*. Т. 17: Култагой–Лед. Санкт-Петербург, 1896. С. 412–414; ср.: *Снегирев И.* Русские в своих пословицах: рассуждения и исследования о русских пословицах и поговорках. Кн. 3. Москва, 1832. С. 49.

Восточной Европы. Стоит напомнить, что, согласно Патерику, сам Прохор не был уроженцем Киева, а пришел сюда из Смоленска. Очевидно, он принес с собой на юг известную ему с детства практику приготовления хлеба из лебеды, которую и возродил в Печерском монастыре. Этот рецепт оказался социально востребованным во время голода и неурожая. Таким образом, само по себе пищевое употребление лебеды не может рассматриваться как “безмерное воздержание”, а является особенностью восточноевропейской этнографии.

Удивление агиографа можно объяснить двояко. Свою роль здесь мог сыграть и категорический отказ монаха от любой другой пищи. Однако усвоение Прохору “изобретения” хлеба из лебеды, которое по его примеру было воспринято неизвестным киевлянином, выдает незнакомство автора Патерика с таким “кулинарным рецептом”. Предположительно, агиограф XII–XIII вв., принадлежавший к городской культуре Руськой земли, был совершенно чужд сельской практике, характерной для северных земель. Удивление удивленным, по нашему мнению, и составляло изначальное смысловое содержание Слова о Прохоре. По мере распространения Патерика в средневековом обществе, вероятнее всего знакомом с “лебединым хлебом”, возникала необходимость объяснить, в чем, собственно, состояло чудо Прохора, и в чем заключался его аскетизм. Это должно было способствовать появлению подробностей об особых качествах хлеба, сладкого и светлого, который изготовлялся с молитвой и раздавался с благословением.

История с хлебом из лебеды как чуда и богоугодность такой деятельности могла полюбовиться средневековому читателю и в силу единства условий средневекового быта, особенно на Русском Севере, став “этикетным сюжетом”. Это хорошо видно на примере Жития праведной Юлиании Осорьиной, составленного в XVII в. Во всех редакциях Повести говорится, что во время голода в Нижегородской земле святая “повеле оставшим рабом собирати лебеду и кору древяную и в том хлеб сотворити. И от того сама с детьми и рабы питаешся, и молитвою ея бысть хлеб сладок”⁷. Влияние Слова о Прохоре-черноризце на Житие Ульянии, как и весьма высокая вероятность того, что здесь в XVII в. во время неурожая хлеб действительно выпекался из лебеды, представляются очевидными.

По нашему мнению, подобным образом должно быть объясниться и другое чудо Прохора – претворение пепла в соль. Рассказ о нем структурирован агиографом аналогично повествованию о хлебе. Сначала описывается превращение пепла в соль, сопровождаемое молитвой, и ее последующая безвозмездная раздача нуждающимся. После этого сообщается о злом умысле начальствующего, здесь – князя Святополка Изяславича и о похищении соли из монашеской кельи ради наживы. Далее говорится о посрамлении корыстолюбивых, во рту которых соль “от Прохора” оказывается простым пеплом. Однако если в рассказе о хлебе из лебеды тема человеческого труда присутствует изначальное (“хлеб себе творяще”), то в истории с солью чудо сразу же выступает на первый план: Прохор “сбра множество попела от всех келий, и не вдуше сего никомуже, и се раздаваше приходящим, и семь бываше чиста соль, молитвами его. И елико раздаваше, толико паче множащеся”. Таким образом, по молитве праведника пепел претворялся на соль, которая сверхъестественным образом не убывала, тогда как в истории с хлебом молитва лишь придавала “лебединому хлебу” особые качества.

⁷ Житие Юлиании Лазаревской: (повесть от Ульянии Осорьиной) / Т. Р. Руди (изд.),

Р. П. Дмитриева (отв. ред). Санкт-Петербург, 1966. С. 111–112, 138–139, 156–157, 169, 184, 196, 205.

Объяснение здесь вновь может быть связано с древним бытом. При ближайшем рассмотрении изготовление соли из пепла не содержит ничего чудесного. Речь идет об архаичном способе получения заменителя соли, который до настоящего времени практикуется первобытными племенами и применяется в экстремальных условиях⁸. Он основан на процессе выщелачивания, где посредством извлечения углекалиевой соли из древесной золы готовится поташ, составлявший основу “пепельной соли”. Дмитрий Менделеев описывает этот процесс следующим образом: “Просеянную золу укладывали в деревянное корыто и наливали чистой воды. Через 4 часа часть находящегося в золе поташа растворялась в воде. Эту зольную воду или щелок сливали в чугунный котел. В корыто наливали новой воды и опять выщелачивали золу 4 часа. После третьего раза считалось, что весь поташ растворялся в воде. Разжигали огонь под котлом и выпаривали воду. После выпаривания на дне была только серая рыхлая масса, “шадрик” или серый поташ. Его собирали и прокаливали в печи, превращая шадрик в белоснежный, чистый поташ”⁹.

Этот поэтапный процесс интересно сопоставить с описанными в Патерике действиями князя Святополка: “Посылаеть же князь, да возмутъ соль всю у мниха. Привезене же бывши соли, и прииде князь, хотя видети ю, ... и видевшие вси, яко попель видети очима... повеле ю съхранити до 3 дний, да разумеють истинно. Некому же повеле вкусити, и обретесе попель въ устехъ его... Блаженный же рече [приходящим к нему за солью]: “Егда иссыпана будетъ, и тогда, шедше, разграбите ю”. Князь же, държавъ ю до трех дньехъ, повеле нощию изсыпати ю. Изсыпану же бывшу попелу, и ту абие предложися в соль”. Похоже, что читатель становится свидетелем протяженного во времени технологического процесса, когда “шадрик” в результате трехдневной выдержки должен окончательно приобрести вкусовые свойства соли.

Будет не лишним напомнить, что процесс приготовления поташа из древесной золы в Киево-Печерском монастыре действительно мог иметь вполне “ремесленные” масштабы, поскольку здесь функционировали стеклоделательные мастерские. По мнению Юлии Шаповой, именно в Киеве при изготовлении стекла происходит замена золы галофитов, характерной для Византии, местным сырьем – поташом из специально очищенной древесной золы¹⁰. Остатки стеклоделательных мастерских были зафиксированы археологическими раскопками на территории самого Печерского монастыря, а раскопки в Переяславле позволили уточнить характер такого производства в XI–XII вв. Здесь были исследованы ямы, заполненные древесным углем, тогда как культурный слой оказался насыщен древесным углем, поташем и фрагментами стекла¹¹. Возможно, что источником пепла для Прохора служили не только печи братских келий, но и монастырские мастерские. Естественно, приготовление соли

⁸ Quennell M. & C. H. B. *Everyday life in prehistoric times*. London, 1971. P. 42; Этнография: Учебник для исторических специальностей вузов / Ю. В. Бромлей, Г. Е. Марков (ред.). Москва, 1982. С. 45.

⁹ [Менделеев Д. И.] *Выщелачивание Энциклопедический словарь*. Т. 7а: Выговский–Гальбан. Санкт-Петербург, 1892. С. 604–605.

¹⁰ Шапова Ю. А. *Стекло Киевской Руси*. Москва, 1972. С. 185; Она же. *Мозаика Успенского собора Киево-Печерской лавры и*

культурные взаимоотношения Руси и Византии Византийский временник. Т. 51(76). Москва, 1990. С. 193–200 (здесь с. 198).

¹¹ Сікорський М. І. *Склоробна майстерня XI ст. у Переяславі-Хмельницькому Дослідження з слов'яно-руської археології. Збірник статей* / В. І. Довженок (відп. ред.). Київ, 1976. С. 146–151; Раппопорт П. А. *Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.)*. Санкт-Петербург, 1994. С. 54–55.

из древесной золы никогда в древних обществах не предполагало значительных объемов такого производства. Поэтому известие о большом количестве производимой соли могло рассматриваться целевой аудиторией Патерика как дополнительный фактор чудесного.

Таким образом, в случае с “лебединым хлебом” и “пепельной солью” мы сталкиваемся с архаичными пищевыми технологиями Древней Руси, практиковавшимися в центральных районах Восточной Европы XI в., но вызывавшими удивление горожан *Руськой* земли. Это удивление и нашло отражение в Киево-Печерском патерике, где такие древние практики приобрели атрибуты чудесного.

2. Почем фунт лиха....

Слово о Прохоре Черноризце сообщает интересную подробность ценообразования средневекового Киева: если в условиях дефицита две головажни соли могли продаваться за одну куну, то после появления “пепельной соли” от черноризца Прохора за ту же куну горожане отказывались покупать и десять головажень: “юже бо прежде драго продаваху, по два головажне на куну, ныне же по 10, и никтоже възимаше”¹². Таким образом, Слово сообщает нам максимальную и минимальную цену соли на киевском рынке. Сколько же весила головажня, и какова была ее настоящая цена?

По счастью, Патерик – не единственный памятник, упоминающий головажню. Девятая статья Карамзинского списка “Русской правды” фиксирует, что вирник получал на себя и трех (?) отроков недельный корм в виде 7 ведер солода, 7 хлебов и 7 головажень соли. Списки “Русской правды” демонстрируют высокую вариативность этого термина. Основной формой была “головажня”, однако поздние версии знают и другие написания – “гоаважня”, “голжажня”, “голважина”, “голвяжня”¹³. Это может свидетельствовать о быстром выходе головажни из весовой системы Московской земли, тогда как такая мера была характерна для Украины.

Сохранился термин “головажня” и в старобелорусском языке¹⁴. На Пинском Полесье XVI в. в качестве церковной десятины еще практиковалась десятая головажня от соляного мыта “ведлуг стародавнего обычая конечно безо всякого перевода”¹⁵. Интересно отметить, что Туровская уставная запись о десятине, предполагающая церковные отчисления от соляной торговли, вроде бы не знает головажни как меры соли. Однако этот документ до сих пор не получил исчерпывающей интерпретации. По наблюдениям Ярослава Шапова, значение цифр документа, показывающих пошлины с различных объемов соли, остается неясным¹⁶.

¹² Патерик... С. 107–109, 108, 207–208, 208.

¹³ Правда Русская / Б. Д. Греков (ред.). Москва, 1940. Т. 1. С. 105, 124, 149, 169, 187, 216, 246, 283, 301, 330, 348, 372, 406, 407.

¹⁴ Лебединская В. Г. Лексика, связанная с производством и продажей соли, в истории русского языка *Гуманитарные исследования*. Астрахань, 2012. № 3(43). С. 42–49 (здесь с. 45).

¹⁵ Подтвердительный лист старосты Пинского Ивана Михайловича на десятину с соляной пошлины в Мальшевскую церковь св. Иоанна, 20 февраля 1537 г. *Ревизия пуц и переходов зеринных в бывшем Великом*

Княжестве Литовском, с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пуцу и земли, составленная старостою Мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 г., с прибавлением другой актовой книги, содержащей в себе привилегии, данные дворянам и священникам Пинского повета, составленной в 1554 г. / [Н. И. Горбачевский, П. А. Гильтебрандт, И. Я. Спрогис (изд.)]. Вильнюс, 1867. С. 360.

¹⁶ “...от солоного воза 300, а 1000 30-я, от чолну 300, а 1000 30-я, от дубоса шесть сот, а 1000 30-я...”, см.: Шапов Я. Н. Туровские уставы XIV века о десятине *Археографический*

В Новгородской земле головажня также не была известна. Согласно данным писцовых книг, публичных и частных актов, а также берестяных грамот, здесь использовались такие соляные меры как “коробья”, “полчетвертка” (предположительно, восьмая часть коробки), “розмер” и “ставец”. Связь этих мер между собой и их абсолютные значения не всегда очевидны¹⁷. Более определенно можно говорить о таких новгородских мерах, как “кендарь” (2 пуда или 32, 76 кг), пуз (3 пуда или 49, 14 кг), “луб” (5 пудов или 81, 9 кг) и “берковец” (10 пудов или 160 – 163, 8 кг), производным от которого мог являться термин “бекарь”¹⁸. Берковец, который также употреблялся для взвешивания меда и воска, был в ходу, согласно данным берестяных грамот, в XII–XIV вв. (Старая Русса, грамоты № 20 [первая половина XII в.], 26 [конец XIII в.], новгородские грамоты №№ 701 [вторая половина XIV в.], 624 [вторая половина XII в.], 630 [вторая четверть XII в.], 633 [первая половина XII в.], 214 [вторая половина XIII в.], 212 [вторая половина XIII в. – рубеж XIII–XIV вв.], 184 [середина XIV в.]¹⁹. Некоторые исследователи полагают, что берковец, будучи изначально предикатом пуда (“бърковѣскъ поудъ” средневековых текстов), связан своим происхождением с торговым правом скандинавской Бирки эпохи викингов (biärkörätt)²⁰. Позднее он соответствовал “корабельному фунту” – шиффунту (schepfund), бывшему мерой веса в Балтийском регионе и равнявшемуся 400 марковым фунтам. Впрочем, по расчетам Игоря Клейненберга, в XV в. рижский шиффунт мог весить 167,6 кг, тогда как дерптский шиффунт – лишь 165,9 кг, что должно быть положено в основу расчета веса новгородского вошаного берковца²¹. При этом новгородцы могли использовать и иные меры веса при торговле воском, например, “новгородский шиффунт”, именовавшийся в XVII в. “восковой четвертью”. Он делился не на 400, а на 480 марковых фунтов.

Вернемся к головажне. Она так и не стала предметом специального исследования в историографии восточно-европейского Средневековья. Так, Д. Абрамович лишь констатирует, что головажня была мерой соли²². Николай Карамзин приравнивал головажни к “ступкам”, не указывая их веса²³. Игнатий Раковецкий перевел это место юридического памятника как “7 gasek”, которые, по его мнению, своей формой напоминали сахарную голову. Этот термин, как и сопутствующие названия “слупки” и “глувки”, в начале XIX в., по его мнению,

ежегодник за 1964 год. Москва, 1965. С. 252–273 (здесь с. 259, 273). Непонятно и то, в каких единицах в количестве 300 и 600 взималось мыто. Нельзя ли предположить, что изначально речь шла именно о головажнях?

¹⁷ *Бассальго А. Л.* Новгородские Писцовые Книги рубежа 15–16 вв.: справочник по статьям доходов, мер и ценам *Писцовые книги Новгородской земли*. Т. 2: Писцовые книги Обонежской пятины XVI в. / К. В. Баранов (сост.). Санкт-Петербург, 1999. С. 297–333 (здесь с. 310).

¹⁸ *Арциховский А. В., Борковский В. И.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 г.). Москва, 1958. С. 69; *Янин В. Л., Зализняк А. А.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1984–1989 гг.). Москва, 1993. С. 28; *Дмитриева З. И.* Метрология. Специальные исторические дисциплины: учебное

пособие / М. М. Кром (отв. ред.). Санкт-Петербург, 2003. С. 472–512 (здесь с. 499); *Каменцева Е. И.* Русская метрология: Учебное пособие. Москва, 1975. С. 52. 53–54.

¹⁹ *Зализняк А. А.* Древне-новгородский диалект. Москва, 2004. С. 713.

²⁰ *Stender-Petersen A.* Études Varègues. IV. Le livre de Birca *Classica et Mediaevalia*. Т. 5. Århus, 1943. P. 218–237; *Idem.* Le livre de Birca *Idem. Varangica*. Århus, 1953. P. 165–179.

²¹ *Клейненберг И. Э.* Новгородский вошаной берковец XV в. *Советская археология*. Москва, 1968. № 4. С. 110–125.

²² *Абрамович Д. И.* Исследование... С. 199.

²³ *Карамзин М. Н.* История государства Российского. Т. 2–3. Москва, 1991. С. 227. Иногда можно встретить информацию, что ступка Новейшего времени составляла 13,75 мл или 14 гр.

широко использовались для обозначения формовки вываренной соли на Червоной Руси, Волыни и Украине²⁴. Василий Сторожев переводил текст как “7 головок соли”, не приводя при этом никаких весовых обозначений²⁵.

Были и другие попытки определить вес головажни. Николай Аристов полагал, что “головажа значит ведро”²⁶. Ему возразил Станислав Струмилин, который использовал для своих абсолютных расчетов фунт нового времени. Это заставляет отнестись к его построениям с известной долей осторожности. Он посчитал, что в случае принятия выводов Н. Аристова “ведро-головажня” должна была бы содержать около 50 фунтов соли (фунт – 0,4095 кг). Это привело бы к цене за берковец соли “от 0,8 до 4 кун” и в среднем к стоимости пуда соли 0,24 куны. Считая такую цену невозможной, он опирался на соотношение пищевого обеспечения вирника “Руской правды”. В современную ему эпоху на 100 фунтов хлеба в городах обычно расходовалось не выше 5 фунтов соли. Следовательно, при весе каравай хлеба не более 20 фунтов необходимая для него соль не превышала 1 фунта. Такая логика провела его к мысли об объеме головажни, составлявшем, очевидно, не ведро, а раз в 50 меньшую меру – стакан²⁷, что равнялось около 220–250 г соли в весовом эквиваленте. Предположение о весе головажнив 200 г высказывалось и другими исследователями²⁸.

В современных работах можно прочесть, будто головажня соли (иначе: стопка, ступка, гуска) представляла собой в Украине эпохи позднего Средневековья – раннего Нового времени брусок соли, примерно, размером 2,5×5 см, средний вес которого составлял 60–80 г²⁹, что, очевидно, опиралось на этнографические наблюдения. Конкретный источник информации для эпохи Средневековья в исследованиях не упоминается.

Интересны наблюдения Ежи Вырозумского за торговлей солью в средневековой Польше, которая могла поступать сюда из Галицкой земли. Он сопоставляет головажню с такими терминами письменных памятников, как “capita salis” и “frustrum salis” и переводит как “główka soli”, считая, что она имела стогообразную или округлую форму. Исследователь отрицает предложенную Измаилом Срезневским этимологию термина, возводящую его к средневековому верхненемецкому слову galwei (=galwage?) как крупной мере сыпучих тел³⁰. Согласно его видению, слово “головажня” связано с польскими “główa” и “warzyć”, что изначально должно было относиться исключительно к мере

²⁴“Sól warzone wyrabiana w sztukach msiących niejaki podobieństwo do głowy cukru u góry ucięty. Takowe sztuki powczechnie Polacy tam nazywaią Słupkami, Główkami, Gąskami, Rusiny zaś Husakami”. См.: Prawda ruska czyli Prawa Wielkiego Xięcia Jarosława Władymirowicza... / J. В. Rakowiecki (red.). Т. 1. Warszawa, 1820. S. 48, 134.

²⁵Киевская Русь: Сб. ст. под ред. В. Н. Сторожева. Т. 1. Москва, 1910. С. 8–9.

²⁶Аристов Н. В. Промышленность Древней Руси. Санкт-Петербург, 1866. С. 90, прим. 275.

²⁷Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. Москва, 1966. С. 32–33.

²⁸Винник В. О. Назви одиниць виміру і

ваги в українській мові. Київ, 1966. Цит. по: Лебединская В. Г. Лексика... С. 45.

²⁹Торгівля на Україні: XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина: Актові джерела: збірник / М. Ф. Котляр (передмова), В. А. Смолій, В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко (упоряд.). Київ, 1990. С. 370; Герасименко Н. З історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV – першій половині XVII століть *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далеє – ЗНТШ). Львів, 2000. Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 176–186, 183, 186.

³⁰Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. Т. 1, ч. 1: А–Д. Москва, 1989. Ст. 541. Ср.: *Lexen M. Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. Bd. 1. Leipzig, 1872. Sp. 731.

вываренной соли. В исследовании, впрочем, не предлагается какой-либо реконструкции ее веса или объема³¹. Однако приведенные Е. Вырозумским данные о налогообложении солевой торговли конца XII – начала XIII в. помогают понять соотношение разных мер соли. Так, в районе Червенска (Помеховье) и Вышкова (Побужье) таможенный налог местным каноникам по княжескому привилею составлял 10–12 головок соли от воза. Несколько позднее, в 1218 г., булла папы Гонория III позволяла монахам цистерцианского аббатства Судеев под Лодзью получать в год 13 возов соли по 2200 головок в каждом³².

Зафиксированные здесь соотношение воза и головажни впоследствии могут помочь нам вычислить вес последней. Дополнительные основания для расчетов можно извлечь из наблюдений Н. Аристова, привязывающих цену на средневековую соль к абсолютным показателям середины XIX в., созданным на основе серебряного монометаллизма и выраженным в “копейках серебром”³³. Я признаю условность таких допущений, однако закономерности, выявляемые на этой основе в процессе самостоятельного исследования, определенно заслуживают внимания.

Н. Аристов, со ссылкой на Дмитрия Прозоровского, полагал, что куна “Руской правды” равнялась $6 \frac{2}{3}$ копейки серебром³⁴. В тоже время, согласно сведениям Гильома де Рубрука, в 1253 г. в Крыму воз соли продавался за два отреза “бумажной ткани” (согласно другим переводам – “два куска хлопчатой бумаги”) стоимостью “пол-гиперпера”³⁵. Поскольку византийский солид, по мнению Н. Аристова, равнялся гривне XIII в., то воз соли мог стоить 3 рубля 50 копеек серебром. Свои относительные наблюдения он продолжил на материале Патерика и летописей. Стоимость двух головажен соли, согласно Слову о Прохоре черноризце, он оценил от 6,5 до $1 \frac{2}{3}$ копеек серебром. В 1230-х годах в Новгороде и Пскове соль продавалась по высокой цене 7 гривен за берковец, что составляло 15 рублей 75 копеек серебром. Во Пскове в 1407 г. пуд соли стоил гривну и 8 мордок³⁶, с учетом содержания в гривне 10 мордок – 30–32 копеек

³¹ Wyrozumski J. Państwowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Т. 178. Kraków, 1968. S. 47–48, 132. Благодарю коллегу др. Адриана Юсуповича (Варшава) за консультацию по этой теме и помощь в работе.

³² Mitkowski J. Początki klasztoru Cystersów w Sulejowie: studia nad dokumentami, fundacją i rozwojem uposażenia do końca XIII wieku. Poznań, 1949. S. 318. Nr 4. В XV в. в Великом княжестве Литовском мытная пошлина взималась в денежном выражении и за воз соли составляла один грош. Однако в XVI в. она увеличилась в 20 раз. См.: Грамота Витовта (1392–1430 гг.) Илье Вячковичу *Акты Литовско-Русского государства* / М. Довнар-Запольский (изд.). Вып. 1: (1390–1529 г.). Москва, 1899. С. 3; Посольство Михаила Еропкина к королю Казимиру, 1 января 1488 г. *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование Великого Князя Ивана Васильевича*. Ч. 1 (годы с 1487 по 1533) / Г. Ф. Карпов (изд.). Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Т. 35: 1. Санкт-Петербург,

1882. С. 9; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 2: 1506–1544 гг. Санкт-Петербург, 1848. С. 48, 49–50. № 37, 39. К сожалению, эти данные пока не могут помочь интерпретировать загадочный счет записи о десятине Туровской епархии.

³³ Аристов Н. В. Промышленность... С. 294–296.

³⁴ Прозоровский Д. И. Монета и вес в России до конца XVIII столетия *Записки Русского Археологического общества*. Т. 12, вып. 2. Санкт-Петербург, 1865. С. 327–743 (здесь с. 705).

³⁵ Беляев И. Д. Очерк истории древней монетной системы на Руси *Чтения в Обществе истории и древностей российских*. Кн. 3, ч. 1. Москва, 1846. С. 5–28 (здесь с. 7). Ср.: Джиованни дель Плано Карпини. История Монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / А. И. Малеин (пер.). Н. П. Шастина (ред.). Москва, 1957. С. 90.

³⁶ Псковские летописи / А. Н. Насонов (ред.). Вып. 2. Москва, 1955. С. 34, 116 (6915 [1407]).

серебром за пуд. В 1499 г. мешок соли продавался по “пол-40 денег полчетверты гривне и менши”³⁷ или за 1 рубль 40 копеек серебром, а пуд стоил 35 копеек серебром, если мешок ровнялся осмине.

Обратим внимание на то, что по “абсолютной шкале” Н. Аристова, средняя цена за пуд соли в XV в. составляла 30–35 копеек серебром при ее колебании от 12–14 копеек серебром в 1464–1476 гг., когда пуд стоил три деньги, до 47 копеек серебром в 1409 г., когда на полтину давали “полпят зобници”, если в зобнице, как и в осмине, могло быть 4 пуда³⁸.

Признавая известную условность приведенных выше расчетов, эволюцию весовых и мерных значений при переходе от Средневековья к Новому времени и ценовую разницу между югом и севером Восточной Европы, я, все же, считаю возможным обратить внимание на очевидное соответствие: воз соли в середине XIII в. стоил примерно в 10 раз больше, чем пуд соли при нормальном ценнообразовании XV в., а именно 3 рубля 50 копеек серебром против 30–35 копеек серебром. Означает ли это, что воз соли, величина известная не только в Польше и в Крыму XIII в., но и на Вольни в XV в.³⁹, вмещал в себя десять пудов? Принимая позднейший вес пуда в 16,38 кг, стоит предположить: воз не только составлял 163,8 кг, но и соответствовал новгородскому берковцу⁴⁰. С учетом того, что воз, согласно польским средневековым источникам, состоял из 2200 головок соли, получаем возможный вес древней головажни около 75 г., соответствующий ее весу в позднесредневековой Украине. Такой результат способен подтвердить выдвинутую нами гипотезу о весовом соответствии воза и берковца⁴¹.

Современному исследователю не стоит удивляться кажущейся незначительности средневекового воза. Такой вес находит свое подтверждение в расчетах нормальной силы тяги (нормального тягового усилия), иначе говоря – нагрузки на лошадь, которая позволяет ей работать шагом без переутомления в течение рабочего дня и проявлять нормальную работоспособность, не теряя упитанности в течение многих дней. При этом необходимо учитывать и вес самой повозки, не имевшей подшипников, и круглогодичное использование в качестве воза санного транспорта, что увеличивало сопротивление пути⁴². Принято считать, у лошадей

³⁷ Псковские летописи / А. Н. Насонов (ред.). Вып. 1. Москва; Ленинград, 1941. С. 83 (7007 [1499]).

³⁸ Псковские летописи. Вып. 2. С. 35 (6916 [1409]), 117 (6917 [1409]), 159 (6972 [1464]), 164 (6976 [1467]).

³⁹ Запись пожалований великого князя Казимира 1488 г. Литовская метрика. Отд. 1: Книга записей. Ч. 1, т. 1. *Русская историческая библиотека*. Т. 27. Санкт-Петербург, 1910. С. 286–298 (здесь с. 293); Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. Ч. 7, т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. Киев, 1890. С. 70, 72–73; Литовська Метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. Київ, 2005. С. 180.

⁴⁰ Принимая эту величину для интересующего нас времени как допущение, я не могу не напомнить читателю предостерегающее мнение Льва Черепнина о том, что весовое содержание пуда и берковца для

“киевской эпохи” учету не поддается. См.: Черепнин Л. В. Русская метрология (Учебные пособия по вспомогательным историческим дисциплинам. 4). Москва, 1944. С. 30.

⁴¹ Известно, впрочем, что в XVII в. груз саней мог весить 20 пудов или два берковца, см.: Отписка якутского воеводы Ивана Голенищева Кутузова об обложении ясаком тоуйских тунгусов, 15 февраля 1662 г. *Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археологической комиссией*. Санкт-Петербург, 1851. С. 268.

⁴² Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия (Археология СССР. Свод археологических источников Е1-55). Москва, 1968. С. 51–56; Дубровин Г. Е. Водный и сухопутный транспорт средневекового Новгорода X–XV вв. По археологическим данным. Т. 1. Москва, 2000. С. 121–147. Некоторые исследователи полагают, что в лексиконе Новгорода термины “сани” и “воз” были взаимозаменяемы,

с живой массой 400 кг и меньше нормальная сила тяги должна составлять лишь 15% от нее⁴³. Существующие формулы вычисления этой величины включают такие параметры, как массу лошади, ее высоту в холке и охват груди. Известно, что зооархеологические исследования в Старой Рязани, Москве, Новгороде и Твери определенно свидетельствуют об основном составе поголовья средневековых лошадей как состоящего из малорослых и средних полутонконогих особей⁴⁴. Эти рассуждения делают наше заключение о возможном весе средневекового вoза и его тождественности берковцу более приемлемым.

Обосновав с некоторой степенью надежности вес головажни, обратимся к вопросу о ее стоимости. Для целей нашего исследования наиболее интересна новгородская грамота № 219, упоминающая берковцы соли и являющаяся долговым списком, сохранившимся практически целиком. Документ происходит с усадьбы “К” Неревского раскопа, где, как свидетельствуют тексты других грамот и археологические находки, проживали новгородцы, связанные с городскими магистратами, дальней торговлей в складчину, в том числе и солью, и паломничеством к латинским святыням Средиземноморья⁴⁵. Он найден в слоях рубежа XII–XIII в., а палеографическое датирование относит его к первому двадцатилетию XIII в.

Грамота № 219 изначально была прочитана как “...у Данешинича за три гривны возьмите вершу на низ Сяси. У Ярошевича два берковца за две гривны и десять кун. У Тушуя гривна соли и две ногаты. На Неревях семь...”. А. А. Зализняк попытался уточнить ее прочтение, предложив следующий вариант: “...у Ярошевича (или: Ярошевичей) за два берковца (по-видимому, соли) две гривны и десять кун. У Тушуевичей (?) гривна за соль и две ногаты за рыбы внутренности [черевы]...”⁴⁶. Однако, поскольку грамота является одним из листов многолистного текста, причем не последним, то логично предположить совпадение параллельных конструкций, фиксирующих цену на соль, связанных с

ср.: Арциховский А. В. Транспорт и средства передвижения *Очерки русской культуры XIII–XV вв.* / А. В. Арциховский (гл. ред.). Ч. 1: Материальная культура. Москва, 1969. С. 314–316. Однако в Москве и в Литве во второй половине XV в. таможенные пошлины с вoза и саней могли существенно различаться (см.: Посольство Михаила Еропкина... С. 10).

⁴³ Свечин К. Б., Бобылев И. Ф., Гопка Б. М. Коневодство. Москва, 1984. С. 232–233.

⁴⁴ Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Старой Рязани: По материалам раскопок 1946–1950 гг. *Материалы и исследования по археологии СССР*. № 49: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, т. 4: Монгайт А. Л. Старая Рязань. Москва, 1955. С. 213–219; Он же. Некоторые итоги изучения костных остатков животных из раскопок Москвы *Материалы и исследования по археологии СССР*. № 167: Материалы и исследования по археологии Москвы, т. 4: Древности Московского Кремля: сборник статей / Н. Н. Воронин, М. Г. Рабинович (отв. ред.). Москва, 1971. С. 178–179; Зиновьев А. В. Обзор конституционных особенностей круп-

ного рогатого скота и лошадей из средневековых слоев г. Твери *Тверской археологический сборник*. Вып. 10, т. 2. Тверь, 2015. С. 326–330 (здесь с. 328); *Его же*. Обзор остеологического материала из раскопа Рогатицкий II 2014 г. (ул. Б. Московская, 30) *Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Т. 29: Материалы научной конференции, посвященной 150-летию Новгородского музея-заповедника / В. Л. Янин (отв. ред.). Великий Новгород, 2015. С. 304–312 (здесь с. 306–307).

⁴⁵ Мусин А. Е. Кораллы в христианской культуре Восточной Европы и Средиземноморья *Российский археологический ежегодник*. Санкт-Петербург, 2014. № 4. С. 433–454.

⁴⁶ Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956–1957 гг.). Москва, 1963. С. 39–41; Vermeer W. Evfim’ja, Maskim and others: critical notes on Novgorod birchbark documents *Studies in Slavic and General Linguistics*. Vol. 17: *Studies in Russian Linguistics* / A. A. Barentsen et al. (red). Amsterdam, 1992. P. 383–434 (здесь р. 408–412); Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. С. 439–440.

употреблением предлогов “у...на...и”, тогда как цену за рыбы внутренности – черевьи автор мог поместить на следующем листе берестяного документа, что в конечном счете допускает и сам А. А. Зализняк. Следовательно, предпочтительным является прочтение по следующей схеме: у X на двух берковцах [соли] две гривны и десять кун / у Y на [одном берковце] соли гривна и две ногаты.

Таким образом, мы сталкиваемся с уникальной ситуацией, когда берестяная грамота сообщает нам цену товара в арифметической прогрессии. Если два берковца на рубеже XII–XIII вв. стоили две гривны и десять кун, то один берковец стоил в два раза меньше – гривну и две ногаты, тогда как в условиях дефицита во Пскове в 1232 г. за соль платил 7 гривен за берковец⁴⁷. Принято считать, что в XII в. гривна состояла из 20 ногат или 50 кун⁴⁸. Если наше прочтение грамоты № 219 верно, то и в начале XIII в. этот курс был актуален⁴⁹, и 2 ногаты составляли 5 кун. Таким образом, при нормальном ценообразовании в Новгороде той эпохи на одну куну можно было купить чуть менее 3 кг соли или почти 40 головажень, а во время дефицита – лишь около 470 г или приблизительно 6 головажень, если берковец в XIII в. весил 163, 8 кг, а головажня 75 г. В данном случае разброс цен близок к тому, что нам известно из Патерика, однако их абсолютные значения существенно разнятся. Если в условиях дефицита в Киеве, согласно агиографу и принятым нами весовым значениям, на куну можно было купить 150 г соли, то появление “пепельной соли” опустило рыночную стоимость товара ниже 750 г за куну. Однако эти цифры не могут быть принимаемы без рассуждений. Так считается, что в XI в. гривна состояла из 25 кун. Позднее кунa на юге Восточной Европы составляла не 1/50 часть гривны, а 1/40⁵⁰. Соответственно, ее покупательная способность была выше. Также остается неизвестным, можно ли переносить засвидетельствованный в поздних источниках и вроде бы подтвержденный для второй половины XIII в. вес берковца на реалии XI в. Возможно, разница в стоимости связана с местными факторами ценообразования в Наднепрянщине и Новгородской земле. Однако трудно требовать от агиографа экономической точности при описании чудесных событий⁵¹.

⁴⁷ Новгородская первая летопись... – С. 72, 281 (6740 [1232]).

⁴⁸ Никитский А. И. История экономического быта Великого Новгорода. Москва, 1893. С. 103; Струмилин С. Г. Оплата труда в России (Исторический очерк) *Плановое хозяйство*. Москва, 1930. № 4. С. 93–130; Янин В. Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. Москва, 2009. Впрочем, Алексей Гиппиус считает нужным скорректировать эти представления, полагая, на основании прочтения берестяных грамот №№ 293 и 663, что во второй половине XII – первой половине XIII в. новгородская гривна продолжала состоять из 25 кун. При этом он не исключает: в других областях Восточной Европы двукратное удешевление куны вполне могло иметь место, см.: Гиппиус А. А. Берестяная грамота № 1072 и денежно-весовые системы средневекового Новгорода *Российский рубль: 700 лет истории. Материалы Международной научной конферен-*

ции, Великий Новгород, 25–27 апреля 2016 г. / П. Г. Гайдуков (отв. ред.). Великий Новгород, 2017. С. 25–36 (здесь с. 27). Как мне представляется, сведения грамоты № 219 способны усложнить наши представления о средневековых финансовых рынках: гривны разной стоимости могли бытовать параллельно.

⁴⁹ Позднее, во второй половине XIII в., гривна могла стоить, как предполагают, 10 ногат или 30 кун. См.: Прозоровский Д. И. Монета... С. 327–743 (здесь с. 513); Никитский А. И. История... С. 103–104.

⁵⁰ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 217. Смоленская кунa в XIII в. также могла быть больше новгородской, см.: Аристов Н. В. Промышленность... С. 233.

⁵¹ Интересно отметить, что сюжет “демпинговых” цен зачастую используется в агиографии как индикатор нравственного состояния упоминаемых здесь персонажей. Так, в

3. Соль земли Руськой

Чудо предложения пепла в соль или, как мы видели выше, история “монастырского производства” калиевой соли из древесной золы, которое могло быть побочным продуктом при изготовлении поташа, привязано в Патерике к летописным событиям 1096–1100 гг.⁵² Оно совпадает с двумя военными компаниями киевского князя Святополка Изяславича на Волини и в Галицкой земле – сначала против Давида Игоревича, а затем – Володаря и Василька Ростиславичей: “егда же Святоплѣкъ съ Давидомъ Игоревичемъ рать зачаста про Василкову слепоту, егоже ослепи Святоплѣкъ, послушавъ Давида Игоревича, с Володимеромъ и съ самемъ Василкомъ, и не пустиша гостей изъ Галича, ни людей изъ Перемышля, и не бысть соли въ всей Руской землѣ”⁵³.

Упоминание Галича, который появляется в древнерусском летописании и актовом материале лишь в 1130–1140-е годы, не должно рассматриваться как анахронизм. Происхождение топонима от общеиндоевропейского названия соли (hal- < *sal-)⁵⁴, как и данные археологии, свидетельствует, что добыча соли и солеварение были характерным промыслом для населения этих земель во все времена: в эпоху латена⁵⁵, Средневековья⁵⁶ и Новейшие времена⁵⁷. Поставки соли из Галицкой

Житии святого Геральда Орильякского описан следующий эпизод. На обратном пути из Рима святой, узнав, что купленное им облачение из шелковой ткани стоит в Константинополе значительно дороже, возвращается, дабы возместить торговцу разницу в цене. К сожалению, конкретные цифры в тексте не упомянуты. См.: *Odon de Cluny. Vita sancti Geraldii Auriliacensis* / A.-M. Bultot-Verleysen (éd.). Bruxelles, 2009. P. 174–175 (I, 27); *Logna-Prat D. La Vita Geraldii d'Odon de Cluny Guerriers et moines: conversion et sainteté aristocratiques dans l'Occident médiéval, IX–XIIe siècle* / M. Lauwers (éd.). Antibes, 2002. P. 143–156.

⁵² Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 23; Лаврентьевская летопись ПСРЛ. Т. 1. Ленинград, 1926–1928. Стб. 264.

⁵³ Патерик... С. 107–108, 207–208. Иногда предлагаемый перевод “Святополк, в союзе с Владимиром и самим Васильком, пошел ратью на Давыда Игоревича в отместку за Василька, которого ослепил он, подстрекаемый Давыдом Игоревичем...” неверен, см.: *Киево-Печерский патерик Библиотека литературы Древней Руси* / Д. С. Лихачев и др. (ред.). Т. 4: XII век. Санкт-Петербург, 1997. С. 431.

⁵⁴ *Egli J.-J. Nomina geographica: Sprach- und Sacherklärung von 42000 geographischen Namen aller Erdräume. Bd. 2. Leipzig, 1893. S. 339. Ср.: Браун Ф. Разыскания в области гото-славянских отношений. Готы и их соседи до V века. Первый период: готы на Висле. Санкт-Петербург, 1899. С. 166–168.*

⁵⁵ *Крушельницька А. Пам'ятка солеваріння рубежу ранньої і середньої бронзи в*

Північно-Східних Карпатах ЗНТШ. Т. 244: Праці Археологічної комісії. Львів, 2002. С. 140–154.

⁵⁶ *Грабовецький Б. В. Солеварні промисли Прикарпаття в період Київської Русі Київська Русь: культура, традиції. Збірник наукових праць / Я. Д. Ісаєвич (від. ред.). Київ, 1982. С. 35–39; Кочкін І., Мацкевий Л., Ткачук Т., Томенчук Б. Підсумки роботи галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету ім. В. Стефаніка у 2002–2003 роках Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. Т. 9. Івано-Франківськ, 2003. С. 24–31 (здесь с. 30); Михайлова Р. Д. З історії вивчення галицьких соляних промислів *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2004. № 5. С. 83–88; Петрик В., Петрик А. Дрогобицька жупа (солеварня) в світлі історичних та архітектурно-археологічних досліджень *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*. Кн. 1: На пошану Михайла Рожка / Ю. Лукомський (від. ред.). Львів, 2009. С. 475–489; *Берест Р. Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 14. Львів, 2010. С. 204–217 (здесь с. 210–211).**

⁵⁷ *Томенчук Б. Соляні джерела та осередки солевидобутку Томенчук Б., Кугутяк М., Сіреджук П., Кочкін І., Волощук М. Старожитності Гуцульщини: джерела з етнічної історії населення українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури. Т. 2: Городища, замки, осередки солевидобутку, давні транскарпатські шляхи. Історико-археологічне видання. Івано-Франківськ; Львів, 2011. С. 152–249.*

земли в Киев в конце XI в. были вполне вероятны, а соляной кризис в Среднем Поднепровье стоит связать со вторым этапом войны. Именно тогда, изгнав Давида Игоревича из Владимира, Святополк Изяславич между 9 апреля и 12 июня 1099 г. выступил против Володаря и Василька и потерпел поражение в битве “на поли на Рожни”. Торговая блокада Киева должна была стать следствием не столько похода армии Святополка на Волынь, сколько победы галицких Ростиславичей, отказавшихся преследовать отступающего Святополка, над киевским князем.

Несмотря на очевидные соответствия между Патериком и летописью, есть здесь и определенные различия. У агиографа главным злодеем, ослепившим Василька, оказывается сам князь Святополк, тогда как Давиду, виновнику преступления у хрониста, оставлена лишь роль подстрекателя. Однако текст Слова удивляет не только этим. В то время, как, по утверждению составителя летописи, князья вступают в борьбу за “отчины” и “старейшинство”, под которыми историография подразумевает “волости”, “земли”, “уделы” и “княжения”, в памяти киевлян, запечатленной автором жития, сохранилось лишь, что “не бысть соли во всей Руской земли”. Это и стало причиной социальных нестроений. Откуда столь существенная разница в оценке происходящего?

Представляется, что дело не только в отношении автора Патерика к князю Святополку. Наука истории Древней Руси изначально складывалась как комментированный пересказ летописных известий и идеологом, зачастую лишенный критических оценок. В такой парадигме созданная летописцем князя Владимира Мономаха во второй половине 1110-х годов концепция “старейшинства” и “отчины” была перенесена в хронике на события предшествующего времени. Этот подход отвечал стремлениям историков написать идеальную конституцию Древней Руси, обосновав “схему-норму” “очередного” порядка владетельного правопреемства с ее “лествичным восхождением”, которая реконструировалась на основе “априорных соображений о родовом быте”, завещания “рядя” Ярослава и практике первых Ярославичей⁵⁸. Соответственно, отношения Киева и прочих земель Восточной Европы исследователи описывали, исходя из ретроспективно оцениваемого политогенеза этих территорий, во что со временем дополнительно вмешался идеологический фактор. Так, Арсений Насонов полагал, что уже во второй половине XI – начале XII вв. в Древней Руси образовалась сплошная государственная территория, пусть и разделенная рубежами, где эксплуатируемое население в интересах господствующего класса было подчинено публичной власти, творящей суд и собирающей налоги в виде поборов и даней⁵⁹. Александр Зимин в связи с этим заметил, что в данной книге о “Русской земле” “уже есть следы “борьбы с космополитизмом” и что ее коснулось “суровое время искоренения объективизма”, а сам автор был вынужден “процедить сквозь зубы сталинскую формулу о двух функциях государства и занялся в духе Грекова поисками основ Древнерусского государства в седой старине, правда, не такой, как у академика”⁶⁰.

⁵⁸ Ключевский В. О. Курс русской истории. 2-е изд. Ч. 1. Москва, 1906. С. 202; Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси: Очерки по истории X–XII столетий (Лекции по русской истории: Киевская Русь). Москва, 1993. С. 42.

⁵⁹ Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследова-

ние. Москва, 1951. С. 6, 26–27. Ср.: Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. Москва, 1984; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII веков. Киев, 1985.

⁶⁰ Зимин А. А. Храм науки Судьба творческого наследия отечественных историков второй половины XX века / А. Л. Хорошкевич

Процесс взаимоотношений Русьской земли с Волынью и Галичской землей до сих пор рассматривается в описанном выше ключе как “захват территорий” “державой Рюриковичей” или присоединение к Киевскому государству “некоего административно-территориального целого”, лишь с конца XI в. разделяющегося на несколько княжеств⁶¹. В рамках такой концепции “волинский вопрос” или “волинский кризис” конца XI в. сводился к отстаиванию княжеских прав на владение Волынью⁶². Считается, что эти события были спровоцированы киевскими князьями, прежде всего – Всеволодом Ярославичем, рассчитывавшими ослабить своих конкурентов – Изяславичей, Игоревичей, Ростиславичей, Святославичей, якобы имевших “отчинные” права на Волынь, поскольку их отцы “владели” землями в этом регионе⁶³.

Попытка увидеть в раннесредневековой Восточной Европе унитарное государство уже в 1930-е годы вызвала полемику, в ходе которой звучали призывы не поддаваться тенденциозности летописи и переключить внимание с “державы Рюриковичей” на отдельные земли – “подлинные древнерусские государства”, долгое время сохранявшие свою самостоятельность⁶⁴. Впоследствии неудовлетворенность исследователей господствующей концепцией, где теория государства вступала в противоречие с источниками, проявила себя в многочисленных попытках конца XX – начала XXI в. дать новые определения восточноевропейской политики и связать ее с такими понятиями как “вождество”, “потестарное общество” и т.д.⁶⁵

Сегодня очевидно, что политогенез Восточной Европы с самого начала приобрел достаточно своеобразные формы. Становление государства здесь было связано не столько со стабилизацией территории, формированием суверенитета границ и созданием единого центра власти. Весьма вероятно, что оно вырастало из дальней торговли, контроля над торговыми путями и власти над рассредоточенными в пространстве ресурсами и пунктами обмена, осуществляемыми группировками, именуемыми в арабских и византийских источниках русью⁶⁶. Иногда эти группировки не вполне корректно сравниваются

(ред.-сост.). Москва, 2015. С. 35–383 (здесь с. 71–72). В данном случае имеются в виду главная, внутренняя функция государства – удержание в повиновении эксплуатируемое большинство населения, и неглавная, внешняя функция, связанная с формированием собственной территории, ее расширением за счет соседних государств и защитой от внешней угрозы, названные Иосифом Сталиным на XVIII съезде ВКП(б) в 1939 г.

⁶¹ *Щавелев А. С. Захват территорий славянских “племен” “державой Рюриковичей” в первой половине X в. Восточная Европа в древности и средневековье. XXVII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Государственная территория как фактор политогенеза / Е. А. Мельникова (отв. ред.). Москва, 2015. С. 328–335; Стефанович П. С. Отношения князя и знати в Галицком и Волыньском княжествах до конца XII в. Средневековая Русь. Т. 7. Москва, 2007. С. 120–220 (здесь с. 120–121).*

⁶² *Грушевский М. С. Волинский вопрос. 1097–1102 г. Киевская старина. Т. 33, № 4.*

Киев, 1891. С. 32–55; Т. 33, № 5. Киев, 1891. С. 259–272.

⁶³ *Його ж. Історія України-Руси. Т. 2: XI–XIII вік. Київ, 1994. С. 71; Плахонін А. Друга волинська криза (1097–1100 роки) Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 6. Київ, 2006. С. 177–213.*

⁶⁴ *Тихонов В. В. Забытые страницы советской историографии: дискуссия Б. Д. Грекова и Б. И. Сыромятникова о характере социально-экономического строя Киевской Руси Исторический ежегодник 2012. Новосибирск, 2012. С. 34–45.*

⁶⁵ См. обзоры и тенденции в: *Пузанов В. В. Образование древнерусского государства в восточноевропейской историографии. Ижевск, 2012; Джаксон Т. Н. (отв. ред.). Древнейшие государства Восточной Европы. 2014: Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Москва, 2016.*

⁶⁶ *Коновалова И. Г. Рассказ о трех группах русов в сочинениях арабских авторов XII–*

с колониальными компаниями Нового времени⁶⁷. В результате соперничества таких группировок, не без влияния византийской политики, складывается “союз архонтов” русьско-византийских договоров – “ярлов под рукою киевского конунга”⁶⁸, который со временем превращается в патримониум Рюриковичей, получая в историографии “родовую интерпретацию”.

Эта модель, созданная в Среднем Поднепровье “разбойничьей торгово-промышленной колонией варягов”⁶⁹, воспроизводила себя на иных землях Восточной Европы по мере распространения здесь влияния Рюриковичей и связанной с ними руси. Непредвзятый взгляд на описанные в летописи события позволяет по достоинству оценить данное Борисом Грековым определение восточноевропейского политогенеза – “сколачивание аляповатого по форме” Киевского государства, претендующего на огромные территории⁷⁰,

XIV вв. *Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1992–1993 гг.* / Е. А. Мельникова (ред.). Москва, 1995. С. 139–148; *Она же. Русы на трансконтинентальных торговых путях IX в. Древнейшие государства Восточной Европы. 2009 г.: Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен* / Т. Н. Джаксон (отв. ред.). Москва, 2010. С. 88–99; *Она же. Два направления экспансии русов в контексте восточноевропейского политогенеза Древняя Русь и средневековая Европа: Возникновение государств. Материалы конференции* / Т. Н. Джаксон (отв. ред.). Москва, 2012. С. 97–102; *Назаренко А. В. Территориально-политическая структура Древней Руси в первой половине X в.: Киев и “внешняя Русь” Константина Багрянородного. Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Материалы международной конференции, 14–18 мая 2007 г.* / Б. С. Короткевич, Д. А. Мачинский, Т. Б. Сенченко (ред.) (Труды Государственного Эрмитажа. Т. 49.) Санкт-Петербург, 2009. С. 418–422.

⁶⁷ См.: *Pipes R. Russia under the Old regime.* London, 1974 (2nd ed. London, 1995. P. 31). Ср.: *Pritsak O. The origin of Rus’.* Cambridge (Mass.), 1981. Vol. 1: Old Scandinavian sources other than the sagas. P. 17, 23–24, 26–27. Недавно авторство этой аналогии присвоил себе Алексей Толочко, см.: *Толочко А. П. Очерки начальной руси.* Киев; Санкт-Петербург, 2015. С. 103–112.

⁶⁸ Об этом см., в частности: *Грушевський М. Історія... Т. 1: До початку XI віка.* Київ, 1913. С. 424–426; *Стефанович П. С. Бояре, отроки, дружины: военно-политическая элита Руси в X–XI веках.* Москва, 2012. С. 389–415 (и след.). См. оценку исторической ситуации в: *Приселков М. Д. Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам. Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук.*

Вып. 8, № 73(1940). Ленинград, 1941. С. 232–242; *Soloviev A. V. L’organisation de l’Etat russe au Xe siècle L’Europe aux IX–XI siècle: Aux origines des Etats nationaux* / T. Manteuffel, A. Gieysztor (dir.). Varsovie, 1968. P. 249–268. См. также: *Назаренко А. В. Некоторые соображения о договоре Руси с греками 944 г. в связи с политической структурой Древнерусского государства Восточная Европа в древности и средневековье: политическая структура Древнерусского государства. Тезисы докладов. VIII чтения памяти В. Т. Пашуто, Москва, 17–19 апреля 1996 г.* / Е. А. Мельникова (отв. ред.). Москва, 1996. С. 58–63; *Платонова Н. И. Русско-византийские договоры как источник для изучения политической истории Руси X в. Восточная Европа в древности и средневековье: Международная договорная практика Древней Руси. IX чтения памяти В. Т. Пашуто, Москва, 16–18 апр. 1997 г.: Материалы конференции* / Е. А. Мельникова (отв. ред.). Москва, 1997. С. 73–77; *Ее же. Договоры руси и Византии и социальные верхи русского общества X века (к постановке проблемы)* *Stratum plus.* Кишинев, 1999. № 5. С. 164–168; *Белецкий С. В. Несколько замечаний о генеалогии первых поколений рода Рюриковичей Восточная Европа в древности и средневековье. Генеалогия как форма исторической памяти. XIII Чтения памяти В. Т. Пашуто. Материалы конференции* / Е. А. Мельникова (отв. ред.). Москва, 2001. С. 25–29; *Ее же. Кто такой Володислав договора 944 г.? Норна у источника судьбы. Сборник статей в честь Е. А. Мельниковой* / Т. Н. Джаксон (отв. ред.) и др. Москва, 2001. С. 16–23; *Стефанович П. С. Правящая верхушка Руси по русско-византийским договорам X в. Труды Института российской истории РАН.* Вып. 11. Москва, 2013. С. 18–61.

⁶⁹ *Пресняков А. Е. Княжое право...* С. 292.

⁷⁰ *Греков Б. Д. Киевская Русь.* 3-е изд. Москва; Ленинград, 1939. С. 229. Ср.: *Он же. Киевская Русь.* [4-е изд.]. Москва; Ленинград, 1944. С. 258–259.

определение, от которого исследователь, очевидно, по политическим соображениям, отказался в последующих изданиях своей монографии⁷¹. Такой подход позволяет избежать неоправданной модернизации истории, связанной с представлениями о существовавшем в древности “едином “государстве Российском” и “государственном единстве народа”, и представить Восточную Европу как “множество единовременно существовавших небольших государств”⁷², социальное и политическое содержание которых еще предстоит выяснить.

В подобной исторической ситуации борьба за “собираание земель”, как это имело место в Московской Руси, оказывается анахронизмом для событий конца XI в. Представляется очевидным, что непротиворечивое прочтение летописного сообщения о Любечском съезде 6605 г. не позволяет распространить понятие “отчины” на все территории Восточной Европы, связанные с Рюриковичами. Сообщение летописца предельно конкретно, что подчеркивается его лексической структурой: “сблюдем Рускую землю – кождо да держит отчину свою: Стополкъ – Киевъ Изяславль, Володимеръ – [Переяславль] Всеволождь, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ – [Чернигов] Святославъ; а имже роздалъ Всеволождь города – Давыду – Володимеръ, Ростиславичема – Перемышль Володареви, Тереволь Василкови и на том целоваша крестъ”⁷³. Итак, отчины существуют только в пределах Русьской земли – это Киев, Переяславль и Чернигов. Для территорий вне Наднепрящины отчины еще не существуют, по крайней мере в конце XI в. На Волыни и Галичской земле киевский архонт лишь “раздает грады” князьям – процедура, восходящая в глазах летописца к практике самого Рюрика, “раздававшего грады” своим мужам⁷⁴.

Попытки историков отыскать следы “отчинного права” потомков Ростислава Владимировича в будущей Галицкой земле в XI в. сомнительны, поскольку связаны со стремлением оправдать появление Ростиславичей на землях будущей Галичины. Согласно их исследовательской логике, княжеские претензии на владение/управление территорией могут основываться исключительно на “отчинном” праве. Точно также мнение о посадении Ростислава в качестве наместника Изяслава Ярославича во Владимире, встречающееся у Василия Татищева, оказывается результатом следования уже известной логике, в том числе и логике летописца XII в.⁷⁵ Искусственные и весьма шаткие основания таких прав были, как кажется, понятны даже настоящему “законодателю” Восточной Европы – книжнику, стремившемуся упорядочить княжеские отношения на основе наследственной теории. “Легенда” Святополка Изяславича о принадлежности власти/волости Ростиславичей его отцу и брату, призванная

⁷¹ На это в свое время обратил внимание, в частности, Игорь Данилевский. См.: Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): курс лекций. Москва, 1998. С. 75–76.

⁷² Сергеевич В. И. Русские юридические древности. Т. 1: Территория и население. Санкт-Петербург, 1890. С. 1; Киевская Русь: Сб. ст. С. 7.

⁷³ Ипатьевская летопись. Стб. 231; Лаврентьевская летопись. Стб. 256–257.

⁷⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 20. Упоминание волостей в Ипатьевском спи-

ске представляется неудачной вставкой и анахронизмом. Ср.: Ипатьевская летопись. Стб. 14 (ср.: “раздая мумемъ своимъ волости и города рубити”).

⁷⁵ Татищев В. Н. История Российская. Т. 2. Москва, Ленинград, 1963. С. 83; Плахонин А. Г. Потомство Владимира Ярославича и Волынь Вестник Удмуртского университета. Серия “История”. Ижевск, 2003. С. 98–107; Его же. Перша волинська криза (1084–1087 рр.) Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 3. Київ, 2003. С. 49–68.

оправдать агрессию, противоречит известию о любечском крестоцеловании, утвердившему “мир и любовь” между князьями⁷⁶.

Такая двухуровневая социально-политическая система “наследование отчин – раздача городов” являлась необходимым и достаточным условием для нормального сосуществования *Русьской* земли, состоявшей, собственно, из Киевской земли, и территорий, иногда рассматриваемых в источниках и историографии как ее “топархии-волости-анексы-колонии”⁷⁷. Впрочем, земельно-территориальный аспект этих колоний неочевиден. Территориальный суверенитет с четкими линиями государственных и административных границ является знаменем Нового времени, тогда как характерной чертой раннего Средневековья был суверенитет юрисдикционный.

Это наблюдение подтверждается постоянным упоминанием городов как объектов политической борьбы младших Рюриковичей в событиях XI в. Именно города, а не территории, земли или уделы оказываются предметом их желаний. Можно было бы предположить, что города обеспечивали контроль над территориями и за топонимами скрываются тяготеющие к ним волости. Однако у нас нет конкретных оснований для таких выводов, кроме ретроспективных рассуждений общего характера. Похоже, что власть и волость в эту эпоху еще не стали синонимами, а город обеспечивал юрисдикционные полномочия своего правителя.

Стоит подчеркнуть, что географическое положение городов, становившихся предметом вождения младших Рюриковичей, указывает на иные причины, заставлявшие князей стремиться к получению власти в этих местах. Так, в 1064 и в 1065 гг. в Тмутаракани утверждается Ростислав Владимирович⁷⁸, в 1077–1079 гг. здесь собрались находившиеся в оппозиции к *Русьской* земле Роман и Олег Святославичи и Борис Вячеславич⁷⁹, в 1081–1083 гг. город захватили Давид Игоревич и Володарь Ростиславич⁸⁰. После изгнания с Тамани в 1084 г. двое Ростиславичей пытались утвердиться во Владимире на Волыни, тогда как Давид захватил Олешье и “зая Гръчнѣки... и зая в них все имѣнье”, нанес ущерб торговле Киева с Византией и вынудив князя Всеволода Ярославича дать ему Дорогобуж⁸¹. В 1097 г. Давид Игоревич предлагает Васильку Ростиславичу обменять

⁷⁶ “Святополкъ же прогна Давыда нача думать на Володаря и на Василка глаголя яко се сеть волость отца моего и брата и поиде на ня”. См.: Лаврентьевская летопись. Стб. 269–270; Ипатьевская летопись. Стб. 244–245. Ср.: “Всеволодъ же седе Кыеве на столе отца своего и брата своего”. См.: Лаврентьевская летопись. Стб. 204 [6586 [1078]]; Ипатьевская летопись. Стб. 195 [6586 [1078]].

⁷⁷ Nicetae Choniatae Historia. J.-P. van Dieten (ed.) *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Bd. 11, 1–2. Series Berolinensis. Berlin; New York, 1975. P. 141 (1165 A.D.); Пресняков А. Е. Княжое право... С. 340. Ср. представления о взаимоотношениях митрополий *Русьской* земли и их колоний, отделенных от них не только большими, но и не подвластными князю пространствами в: Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) *История СССР*. Москва, 1971. № 2. С. 32–61 (здесь с. 46).

⁷⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 163, 164; Ипатьевская летопись. Стб. 152, 153.

⁷⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 199–204, Ипатьевская летопись. Стб. 190–196.

⁸⁰ Лаврентьевская летопись. Стб. 196; Ипатьевская летопись. Стб. 205.

⁸¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 196; Ипатьевская летопись. Стб. 205. Встречающееся в историографии утверждения, что Ростиславичи к тому времени уже проживали у Ярополка на Волыни, не имеет оснований в источниках. Откуда Давид напал на Олешье, нам тоже не известно. Возможно, в момент авантюры они еще пребывали вместе. Чтение Ипатьевской летописи “гречники” – купцы, торговавшие с Грецией (ср.: Ипатьевская летопись. Стб. 526 [6675 (1167)], 538 [6677 (1168)], 538 [6679 (1170)]; Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиттиус А. А. Новгородские грамоты на бересте [из раскопок 2001–2014 гг.]. Москва, 2015. С. 111–113 [№ 1012])

Теребоваль на Всеволож, Шепель или Перемышль⁸². В 1100 г. съезд Рюриковичей в Уветичах передает Давиду Игоревичу в управление города Бужск, Дубно, Острог и Черторыйск; впоследствии к нему возвращается и Дорогобуж⁸³.

Иногда приобретения Давида Игоревича характеризуются в историографии как захолустные и второстепенные в экономическом и политическом отношении города⁸⁴. Однако их география свидетельствует об ином. Власть в этих пунктах обеспечивала ее держателям контроль над торговыми путями в междуречье Буга, Стири, Горьни и Случи, которые связывали Галицкую и Волынскую земли с Русьской землей. Борьба за Тмутаракань и Олешье, в силу их исторической специфики – быть воротами Восточной Европы в Черноморско-Средиземноморский регион⁸⁵, свидетельствует, что речь шла именно о контроле над дальней торговлей. Такая практика, берущая свои истоки в IX–X вв., характерна и для всего XI в. Много ранее, в 1021 г., после победы князя Ярослава Владимировича над Брячиславом на реке Судоме, первый в качестве залога будущего союза передает побежденному города Усвяты и Витебск⁸⁶, игравшие важную роль в системе торговых путей Днепро-Двинского региона⁸⁷.

Претендовавшие на эти города младшие Рюриковичи не были “изгойми”⁸⁸. Они являлись полноправными политическими фигурами Восточной Европы своего времени. Однако они знали “ахиллесову пятю” Киевской Руси – ее зависимость от дальней торговли и контроля над торговыми путями. Во время войны на Волыни в 1100 г. племянник Давида Игоревича Мстислав (Всеволодович?) отправляется “на море”, что трактуется как попытка “перенять купцов”⁸⁹, сопоставимая с авантюрой самого Давида в Олешье в 1084 г. Для того, чтобы получить право на членство в “союзе архонтов” и “иметь причастие” в Русьской земле⁹⁰, нужно было заставить киевского князя считаться с собой,

представляется предпочтительней, нежели упоминающиеся в Лаврентьевской редакции “греки”.

⁸² Лаврентьевская летопись. Стб. 265; Ипатьевская летопись. Стб. 239.

⁸³ Лаврентьевская летопись. Стб. 274; Ипатьевская летопись. Стб. 249–250.

⁸⁴ Котляр Н. Ф. Формирование территории... С. 47, 54.

⁸⁵ Об этом см., например: Котляр Н. Ф. Тмутараканские заботы киевских князей *Норна*... С. 191–197; Чхаидзе В. Н. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI веков *Вестник Московского городского педагогического университета*. № 1(5). Москва, 2010. С. 20–37.

⁸⁶ Новгородская IV летопись *ПСРЛ*. Т. 4, ч. 1. Москва, 2000. С. 111 (6529 [1021]); Новгородская Карамзинская летопись *ПСРЛ*. Т. 42. Москва, 2002. С. 62 (6529 [1021]); Софийская I летопись *ПСРЛ*. Т. 6, вып. 1. Москва, 2000. С. 172–173 (6529 [1021]).

⁸⁷ Еремеев И. И. Древности Полоцкой земли в историческом изучении Восточно-Балтийского региона (очерки средневековой археологии и истории Псковско-Белорусского Подвинья) *Институт истории мате-*

риальной культуры РАН. Труды. Т. 44. Санкт-Петербург, 2015. С. 126–131 (и др.).

⁸⁸ Пресняков А. Е. Княжое право... С. 45–46; Пестерев В. В. “А се четвертое изгойство и себе приложим...” в Уставе князя Всеволода Новгородика-2012. *У истоков российской государственности: материалы IV международной научной конференции, 24–26 сентября 2012 г.* Ч. 1 / Д. Б. Терешкина и др. (сост.). Великий Новгород, 2013. С. 206–214.

⁸⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 273; Ипатьевская летопись. Стб. 248. См.: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1, т. 1–2. Москва, 1962. С. 391.

⁹⁰ Обратившийся к анализу этого термина А. Толочко усвоил ему несвойственное эпохе псевдобогословское и изначально родовое содержание, см.: Толочко О. П. Русь: держава і образ держави. Київ, 1994. С. 16, 22, 23, 24–27, 35 (прим. 87). Однако был поддержан в этом Наталией Яковенко, дословно воспроизведшей предшественника и выдвинувшей тезис о борьбе князей за “киевское причастие”, см.: Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 2006. С. 43–44.

чего достигали ограничением свободы торговли, жизненно необходимой Киеву. Аналогичным образом правитель Киевской земли, раздавая города младшим Рюриковичем и тем самым заключая с ними своего рода “ряд-договор”, рассчитывал с их помощью контролировать коммерческие пути, которые, в случае с Волынью и Галицкой землей, вели в Европу. Отметим, что этот “союз архонтов” лишь впоследствии принял форму сюзеренитета одного рода Рюриковичей над Руськой землей и в силу этого не может быть сопоставлен с европейским феноменом *corpus fratrum*⁹¹.

Таким образом, Слово о Прохоре черноризце, назвав соляную блокаду Киева и стремление князя Святополка Изяславича монополизировать торговлю солью главным следствием “волынского кризиса” 1097–1100 гг. для киевлян, задает верную перспективу исследования событий XI в. – переход от сконструированного летописцем соперничества за отчины к изучению форм борьбы за контроль над торговлей и торговыми путями – архаичным наследием социально-политической и экономической системы Восточной Европы IX–X вв.

Институт історії матеріальної культури РАН

⁹¹ Ср.: Назаренко А. В. Порядок престолонаследия на Руси X–XII вв.: наследственные разделы, сеньорат и попытки десигнации

(типологические наблюдения) *Из истории русской культуры* / А. Д. Кошелев, В. Я. Петрухин (сост.). Т. 1: Древняя Русь. Москва, 2000. С. 500–519.

Віктор МЕЛЬНИК

ПОРТАЛ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ В ГАЛИЧІ

Багатолітні археологічні дослідження фундаментів Успенського собору княжого Галича, виявлених на терені сучасного села Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл., дали змогу історикам архітектури та мистецтва впровадити до наукового вжитку чималу кількість унікальних артефактів княжої доби, нерідко одиноких для західноукраїнських земель відповідного періоду. Більшість білокам'яних деталей, віднайдених досі на крилоському городищі, походять саме з будівлі Успенського собору. Першу відому дотепер писемну згадку про собор уміщено під 1187 р. в Київському літописі. Вона пов'язана з похованням знаменитого галицького князя Ярослава Осмомисла (1153–1187): “Того же лѣѣ престависа Галичькии кнѣзь Ярославъ снѣ Володимерь . мѣца . вѣктѣа . въ . а . днѣ а во вторыи днѣ положень быѣ во цркви стѣиа Бца”¹.

Фундаменти сакральної будівлі в 1936 р. віднайшла експедиція Наукового товариства імені Тараса Шевченка під керівництвом доктора Ярослава Пастернака². Найбільшу кількість білокам'яних деталей з мурування та оздоблення споруди віднайдено завдяки дослідженням Ярослава Пастернака 1936–1938 рр., Вітольда Ауліха 1974–1975 рр., Юрія Лукомського 1992–2000 рр.³ Як зазначав Володимир Вуйцик, остаточно собор перестав існувати в другій половині XVI ст. коли з його блоків звели існуючу донині Успенську церкву⁴. Віднайдені при розкритті фундаментів собору та подальших археологічних дослідженнях поблизу нього мало великих і дрібніших фрагментів кам'яних різблених деталей дали матеріал для дослідження невідмінного для епохи архітектурного оздоблення споруди. До них належать, зокрема, численні цілі та фрагментовані вапнякові й алебастрові блоки як з профільованим, так і

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 656.

² Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. Івано-Франківськ, 1998. С. 97–102.

³ Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження *Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”*. Ч. 8. Львів, 1997. С. 90–91; Лукомський Ю., Петрик В. Серце княжого Галича *Галицька брама*. Львів, 1998. Ч. 9(45). С. 4–5; Бевз М., Бевз В., Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор давнього Галича: історія вивчення, проблеми збереження та консервації *Пам'ятки України: історія та культура*. 2001. Ч. 4. С. 30–32; Лукомський Ю. Архітектурно-археологічні дослідження пам'яток монументального будівництва кня-

жого Галича XII–XIII ст. *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*. Кн. 1: На пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 424–426.

⁴ Вуйцик В. Церква Успення Пресвятої Богородиці у Крилосі. До проблеми датування *Народознавчі зошити*. 2000. Ч. 2. С. 228–236. Передрук: *Його ж. Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”*. Ч. 14. Львів, 2004. С. 268–278. Пор. також: *Войтович Л. Чи було зруйновано Успенський собор у Галичі 1241 року Успенський собор Галича: минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Галич, 14–15 грудня 2017 року*. Галич, 2017. С. 3–22; *Його ж. Коли було зруйновано Успенський собор у Галичі Галич. Збірник наукових праць*. Вип. 3. Івано-Франківськ, 2018. С. 107–118.

орнаментальним різьбленням, різноманітні уламки аркатур, зубчатих фризів, колонок, капітелей, баз, антропоморфних й зооморфних рельєфів, тощо⁵.

2015 року до навчально-реставраційних майстерень кафедри архітектури та реставрації Національного університету "Львівська політехніка" з Львівського історичного музею надійшла білокам'яна різьблена деталь, на поверхні якої прочитувався так званий "шаховий орнамент", характерний для романської архітектури. Пам'ятку, що про неї йтиметься далі, ідентифіковано як архітектурну деталь втраченого Успенського собору. Свого часу її передано до колекції музею як знахідку при археологічних дослідженнях Успенського собору, що їх проводив Я. Пастернак в другій половині 30-х років ХХ ст. На території румовища фундаментів та поблизу решток собору віднайдено ще декілька дуже подібних об'єктів з таким самим "шаховим орнаментом", наділених співставними розмірами із зазначеною білокам'яною деталлю, переданою на реставрацію. Зараз вони знаходяться в експозиції Музею історії Галича, що є структурним підрозділом Національного заповідника "Давній Галич". Чимало з цих деталей теж віднайдено під час досліджень Я. Пастернака.

Упродовж 2015/2016 навчального року із білокам'яною деталлю збірки Львівського історичного музею проведено повний комплекс заходів з розчищення та консервації. Основне завдання полягало в тому, щоб видалити поверхневі забруднення та біонарости (мохи), а після цього – законсервувати об'єкт, аби він набув прийняттого для можливого експонування вигляду. Увесь комплекс запланованих заходів під керівництвом викладачів кафедри у повному обсязі виконала дипломниця Наталія Шарабурак.

Об'єкт виготовлено з каменю-вапняку. За словами кандидата геологічних наук Уляни Борняк, доцента кафедри геології Львівського національного університету ім. Івана Франка, яка спеціально досліджувала кам'яний матеріал, використаний при побудові Успенського собору, даний вапняк має невеликий відсоток глиняних включень. Через це вже у розчищеному стані простежуються невеликі плями та смуги коричневого кольору. Матеріалом для виготовлення даного об'єкту є вапняк світло-сірого забарвлення, доволі міцний, однорідний. Найвний у складі самої породи в незначній кількості глинистий матеріал утворює округлі та видовжені стягіння, виявлені на розчищеній поверхні у вигляді плям та смужок коричневого кольору різних розмірів. Окрім того, власне глинистий матеріал у карбонатному матриці служить тим чинником, який послаблює міцність каменю при механічному розчищенні та призводить до легкого руйнування й осипання компонентів поверхневого шару архітектурної деталі*.

Застосований при виготовленні зазначеної деталі матеріал належить до однієї з чотирьох, визначених у процесі попередніх досліджень, груп вапняків, використаних при будівництві Успенського собору, й загально характеризується

⁵ Основний їх фонд до наукового вжитку впровадив: *Пастернак Я.* Старий Галич. С. 113–150. З новішої літератури див., зокрема: *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. Київ, 1997. С. 123–126; *Жишкович В.* Пластика Русі-України Х – перша половина XIV століть. Львів 1999. С. 128–137; *Його ж.* Кам'яна пластика Галицько-Волинської держави *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі (Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада 2007 р.*

Львів). Львів, 2008. С. 341–345; *Архитова Є.* Скульптура та архітектурний декор *Історія українського мистецтва: У 5 т.* Т. 2: Мистецтво середніх віків. Київ, 2010. С. 556–560.

* Висловлюю щирю подяку У. Борняк за проведені дослідження, які немало допомогли при розчищенні та консерваційних заходах, а водночас також підтвердили слушність дотеперішньої ідентифікації пам'ятки як автентичної деталі оздоблення Успенського собору.

Фото 1(а)
Білокам'яна різьблена
деталь до реставрації

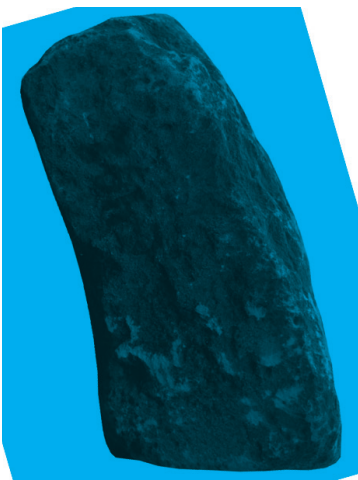

Фото 1(б) Білокам'яна
різьблена деталь до рес-
таврації (зворотній бік)

Фото 2 Білокам'яна
різьблена деталь після
реставрації

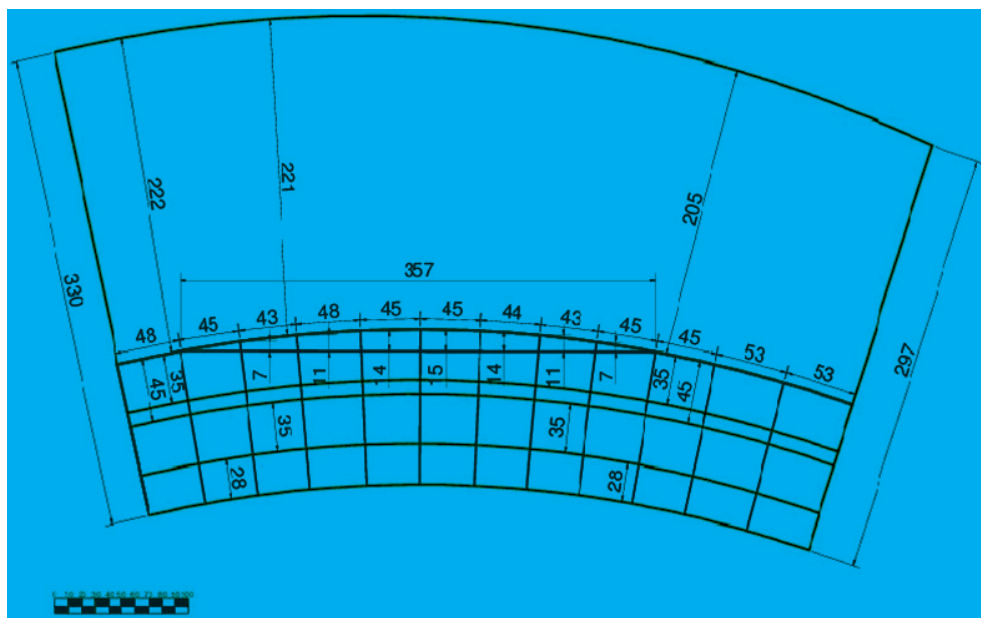

Фото 3 Обміри та креслення: Ю. Лукомський, В. Мельник,
В. Петрик, Н. Шарабуряк

на такий спосіб: “Сірий, міцний, дрібнозернистий і дрібнопористий вапняк з білими строматолітами та великою кількістю зерен кварцу”⁶.

Важливою частиною досліджень стали обміри та подальша графічна реконструкція пам'ятки. Після проведення сухого та вологого розчищення за участі викладачів кафедри Юрія Лукомського, Віктора Мельника та Василя Петрика здійснено ретельні обміри, що стали підставою до реконструкції первісних розмірів та форми архітектурної деталі. На підставі виконаних обмірів вдалося зробити принципово важливий висновок про те, що, враховуючи характерне звуження блоку вгору і праворуч, деталь впевнено можна ідентифікувати як нижній блок романської порталльної півциркульної арки. У процесі дослідження висунуто припущення, згідно з яким пам'ятка повинна бути одним з фрагментів головного перспективного portalу входу до Успенського собору. На підставі усього проведеного комплексу досліджень отримані дані стали основою для гіпотетичної графічної реконструкції, що її виконали Н. Шарбуряк та В. Петрик. Ця реконструкція важлива, найперше тим, що завдяки їй склалася можливість чітко визначити ширину вхідного portalу собору (1920 мм) і гіпотетичну висоту самого входу (згідно з пропорціями існуючих романських порталів). Проте, необхідно враховувати й той факт, що у лапідарії біля фундаментів Успенського собору та у Музеї історії Галича зберігається немало білокам'яних деталей, які, після їх належного опрацювання, здатні знайти своє місце у реконструкції (зокрема графічній) portalу собору. Провівши таке дослідження, без сумніву, зможемо уточнити не тільки його висоту, а й конструкцію і мистецьке оздоблення.

Так званий “шаховий орнамент” в архітектурному оздобленні доволі характерний для періоду побудови Успенського собору та відображає часи розквіту романського стилю в Європі. Він має вигляд квадратних чи прямокутних валиків (так званих “сухариків”), розміщених на однаковій відстані, з близькими чи тотожними розмірами. Ці валики розташовані у три ряди і творять характерний орнамент, тому їх і називають “шахівницею”, хоча сама ця назва є умовною. Середні розміри валиків даного фрагменту дорівнюють 4,5х4,5 см. На жаль, в задовільному стані вціліли лише декілька валиків, найкраще збережений горішній їх ряд. У заглибленнях між валиками можна зауважити сліди від інструменту, яким працював майстер. Очевидно, це аналог скульптурного інструменту, який у професійному середовищі скульпторів називають “шпунтом”. На оброблених поверхнях, менше скородованих, можна побачити, що, під фаховим оглядом, це, безперечно, майстерне виконання. Спостереження свідчать про дуже високий професійний рівень будівничих Успенського собору. Участь різних артільей – як романської, так і, можливо, ранньоготичної скульптурної традиції, у побудові собору цілком узгоджується як зі знайденими достатньо різнорідними за характером поодинокими білокам'яними деталями, так і з отриманими при археологічних дослідженнях даними про все ще недостатньо осмислені зміни в процесі його спорудження.

Походження мотиву розташованих у шаховому порядку валиків, який нерідко виступає в обрамленні віконних прорізів і архівольтів, порталів часто пов'язують з бургундською архітектурною школою. Але в XI–XII ст. цей мотив

⁶ Борняк У., Гулій В., Петрик В., Жолоб Г. Природні камені у фрагментах будівлі Успенського собору с. Кринос Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної кон-

ференції “Сучасні технології та особливості видобутку, обробки і використання природного камення” (24–25 листопада 2017, Київ). Київ, 2017. С. 45–48.

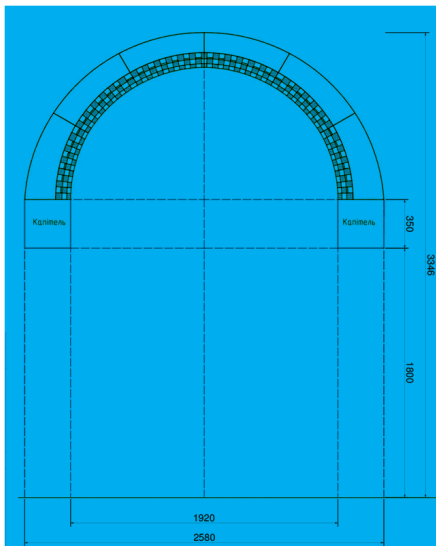

Фото 4. Реконструкція арки порталу за визначеними в процесі дослідження розмірами (фото Н. Шарабуряк, В. Петрик).

Фото 5. Фрагмент архівольта порталу Успенського собору в експозиції "Музею історії давнього Галича" (фото В. Петрик). У заглибленнях між валиками спостерігаємо сліди від інструменту.

Фото 5 (а) Фрагменти порталу Успенського собору в експозиції "Музею історії давнього Галича" (фото В. Петрик)

Фото 6. Білокам'яна різьблена деталь повторного використання в інтер'єрі церкви Успіння Богородиці XVI ст., с. Крикос (фото В. Петрик).

уже був поширений по всій Європі⁷. Надалі точаться суперечки про взірці, спроможні слугувати основою для побудови храмів Галича княжої доби, втім і найважливішого з них – собору. Але жодна з висловлених дотепер гіпотез не є до кінця переконливою та належно аргументованою. Попри вже майже столітнє вивчення собору та величезний масив накопичених матеріалів, усе ще немає змоги відповісти на багато запитань щодо вигляду та походження традиції архітектури Успенського собору і його скульптурного оздоблення.

Тому на актуальному етапі осмислення галицької архітектурної та скульптурної практики княжої доби єдино прийнятним шляхом з'ясування відповідного кола проблем сприймається проведення різномірних планомірних поглиблених комплексних міждисциплінарних наукових досліджень з подальшою систематизацією та публікацією результатів при одночасному поглибленому вивченні можливого ширшого культурно-історичного контексту. У підсумку це не тільки дало б змогу належно і повноцінно впровадити пам'ятки галицької архітектурно-скульптурної школи до загальноєвропейського контексту будівельної сакральної традиції XII–XIII ст. Водночас такий підхід здатний також забезпечити вихід на нові, актуальні позиції у вивченні відповідного унікального аспекту мистецької спадщини княжого Галича та осмисленні її нечисленних доступних досі автентичних зразків.

Національний університет "Львівська політехніка"

⁷ Архипова Е. И. Архитектурный декор и скульптура XII века Южной, Юго-Западной Руси и Рязани [Электронный ресурс]. URL: <https://docplayer.ru/46804213-Arhitekturnyy-dekor-i-skulptura-xii-veka-yuzhnoy-yugo-zapadnoy-rusi-i-ryazani.html>.

Юрiї ГУДИМА

ІСТОРИЧНА ГЕОМОРФОЛОГІЯ І ТЕРИТОРІЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА СВДІЧЕННЯМИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ

Галицько-Волинський літопис пропонує немало вартісної різномірної інформації, все ще використаної і засвоєної достатньо обмежено. В його багатому наповненні існує немало вартих уваги тем, які досі менше, а то й взагалі мало потрапляли до поля зору дослідників. Зокрема, він виступає цінним історичним джерелом інформації про географічні знання та уявлення не лише хронікарів, але й ширшого кола середньовічного суспільства. Головна увага літописців, звісно, була зосереджена не на природі, а, насамперед – подіях політичної історії західноукраїнських земель княжої доби. Тому інформація стосовно природних фактів і явищ у літописному викладі присутня в достатньо обмеженій подачі, здебільшого має випадковий та принагідний характер. Не дивлячись на це, на сторінках унікального джерела західноукраїнської історії XIII ст. збереглося немало вартісних відсилань до поодиноких явищ природного контексту, важливих і вартих уваги з відповідного огляду.

У процесі господарської, торгівельної і військової діяльності та з розвитком зовнішніх контактів населення Галицько-Волинської держави вже до початку XII ст. було обізнане з водними системами багатьох річок Чорноморського, Балтійського і Каспійського басейнів. З інших фізико-географічних об'єктів на території галицько-волинських земель та суміжних територій подекуди згадуються також окремі форми земної поверхні¹. Розгляд варто почати саме від них.

ГОРИ, ГОРБОГІР'Я

Власне кажучи, відомостей про особливості рельєфу тієї чи іншої місцевості на території Галицько-Волинської держави у літописах княжих часів знаходиться зовсім небагато. Та й ті, що є, не несуть достатньо конкретної інформації для висновків з позицій геоморфології. Не часто трапляються одинокі згадки про гори та невисокі горбисті пасма. Навіть Карпатам, які стосовно частіше фігурують як терен, здебільшого, військової активності, приділено надзвичайно мало уваги з огляду на сучасні уявлення про геоморфологію і, ширше, з позицій фізико-географічної характеристики. Для стародавнього автора Карпати – це “Кавькасиискыя горы . рекше Оугорьскыя”², які разом з іншими землями припали після всесвітнього потопу одному з трьох Ноевих синів – Яфетові та, згодом, – деяким народам, що від нього виводилися

¹ Оришич Т. Географічні дослідження території України у XII–XVIII ст. в контексті вивчення українознавчих традицій *Вісник Київського національного університету іме-*

ні Тараса Шевченка. Українознавство. Вип. 9. Київ, 2005. С. 46–49.

² Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 2. Москва, 1998. Стб. 3.

у тогочасному сприйнятті, а саме – слов'янам та волохам. Проти них наприкінці IX ст. воювали угри. Міграцію останніх з долішньої течії річки Ками до басейну середнього Дунаю “Повість минулих літ” описує так: “и пришедше къ Днѣпру. стаща вежами. бѣша бо ходаще яко и Половци. и пришедше ѿ вѣстока. и оустремишася чересь горы великыя. иже прѣзвашася горы Оугорскыя. и почаша воевати на жѣвушаа ту. сѣдаху бо ту преже Словене. и Волохове. переша землю Волыньскую”³. “...по семъ же Оугре прогнаша Волохы. и наслѣдиша землю ту. и сѣдоша съ Словеньми. покоривше ѿ подъ са. и ѿтолѣ прозвася земля Оугорьска”⁴. Крім того, літописці як старокиївської традиції, так і пізніші волинські, ще декілька разів називають Карпати “горы Кавокасьскія рекше во Оугорьскыя”⁵, “горы Оугорьскыѣ”⁶, в однині “къ горѣ Оугорьскыи”⁷, або просто – “Горою”: “король оуже вшелъ в Гору. и ту поверга возы свои”⁸, “король же прошедь Гору . и взя Санокъ городъ”⁹; “и гнаша по нихъ до Горы и возвратишася”¹⁰, “а Телебоуга поиде. поперекъ Горю”¹¹. Останнє повідомлення здатне викликати особливий інтерес, оскільки воно походить з опису походу татарських ханів Ногая і Телебути на угрів навесні 1285 р. Тому тут варто процитувати його повністю: “быѣ идоушоу шканьномуу и безаконьномуу Ногаеви. и Телебоузѣ с нимъ воевавшима землю Оугорьскоую. Нога ¹ поиде. на Брашевѣ*. а Телебоуга поиде. поперекъ Горю. што башеть переити. треими. днѣми и ходи. по . л. днѣ. и блоуда в горахъ . водимъ гнѣвомъ Бжѣимъ”¹². Цей запис свідчить, зокрема, про те як літописець уявляв собі величину Карпатських гір. Адже в період середньовіччя загальностосованою природною мірою усякої відстані були дні. День кінного шляху в Київській землі, наприклад, дорівнював, приблизно, 50-ти кілометрам¹³. А в умовах гір, звичайно, за денний перехід можна було здолати щонайменше 25 км¹⁴. Отже, Карпати, хоча й були окремою природною межею, яка немало впливала на різні геополітичні аспекти, проте водночас були відносно незначною перепорою на шляхах людей Середньовіччя. Це неодноразово використовували, зокрема, угорці, здійснюючи завойовницькі напади на Галицькі землі. Наприклад, розповідаючи про здобуття міста Сянок** 1150 р., літописець лише між іншим повідомляє, що угорський король зробив це “прошедь Гору”¹⁵. При цьому, не вказується, що перехід був пов'язаний з якимись труднощами. Для руських князів Карпати, як природній рубіж також не виступали серйозною перешкодою у їх військових

³ У літописі Острозьких (Хлебниковсько-му) – “словенскоую”. А букви ВОЛЫ, як зазначили упорядники Іпатіївського літопису видання 1908 р., “написаны по скобленному месту”. Іпатьевская летопись. Стб. 18.

⁴ Іпатьевская летопись. Стб. 18.

⁵ Там же. Стб. 747.

⁶ Там же. Стб. 759.

⁷ Там же. Стб. 126.

⁸ Там же. Стб. 406.

⁹ Там же. Стб. 406.

¹⁰ Там же. Стб. 778.

¹¹ Там же. Стб. 890.

* Брашів (Брашино) – місто в Угорському королівстві, точніше – у південно-західній Трансільванії (Семиграді) на лівому березі річки Тіміша (лівої притоки Олта, що впадає в Дунай). Тепер – місто Брашов, центр

повіту в Румунії.

¹² Іпатьевская летопись. Стб. 890.

¹³ Бромлей Ю. В., Подольный Р. В. Создано человеком. Москва, 1984. С. 77.

¹⁴ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового запада. Москва, 1992. С. 129. Новіший, докладніше опрацьований конкретний приклад застосування такого розрахунку в прикладенні, зокрема, й до українських земель, див.: Діба Ю. Географія початкової русі за східними джерелами *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 27, 36, 38.

** Місто у Галицькій землі на лівому березі ріки Сян; тепер – м. Сянок, центр гміни Підкарпатського воєводства у Польщі.

¹⁵ Іпатьевская летопись. Стб. 406.

планах, проте, політичний кордон, який втановився там, порушували не так часто. Наприклад, під час міжусобної боротьби руських князів за галицький стіл у 1238–1239 рр. війська Данила Романовича не переслідували ворожих загонів Ростислава Михайловича, що рятувалися втечею до Угорщини далі, ніж до Карпат “и гнаша по нихъ до Горы и возвратишася”¹⁶.

Зрозуміло, що природні особливості Карпат мали значний вплив на формування українських етнографічних та політичних границь із сусідніми землями в епоху Середньовіччя. Комплекс природно-географічних факторів значною мірою зумовлював характер господарських занять населення, а вони, в свою чергу, впливали на форми сільських поселень та забудову дворів, специфіку господарських будівель¹⁷. Ще понад сто років тому Микола Дашкевич, стверджуючи проходження лінії галицько-угорського кордону вздовж Карпатського хребта, звернув увагу, що пізніший (мабуть, кінця XIV ст.) список руських міст Воскресенського літопису називає руськими ряд міст у самих горах¹⁸. Це підкреслював й Микола Котляр¹⁹. Характеризуючи Карпати як фізично-географічний чинник у політичній географії України, Степан Рудницький зробив висновок, що “вони не творили навіть доброї границі поміж Угорщиною та Галицько-Волинською державою” і це негативно вплинуло на українські території, бо вони порівняно легко піддавались угорським нападам. “З другого боку, політичний вплив галицьких князів і королів не здержувався на верхівині Карпатів, а йшов на угорські доли (початок XIV ст.)”²⁰.

У Галицько-Волинському літописі знаходимо скупі відомості також про передгірські частини Карпат. Це, насамперед, дві згадки про так зване Підгір'я. У першому випадку йдеться, мабуть, про природно-історичну область Підкарпаття у верхів'ях Сяну та Дністра*, де під час міжусобної боротьби за галицький стіл у 1236 р. зупинявся зі своїми військами князь Михайло Всеволодович: “Михайлови же стоащоу на Подъгораи²⁸. хотащю снагиса с Кондратомъ. и вжидающю Половецъ со Изаславомъ”²¹. У зв'язку з тим, що формулювання даного речення дуже подібне до того, яке знаходиться у літописі кількома рядками вище від наведеного, в якому йдеться не про якусь ширшу територію, а саме про місто Холм, Підгір'я, а, точніше, – Підгорай правильніше трактувати як назву города у північній частині Звенигородського князівства. І Крип'якевич припускав, що Підгорай розташовувався на місці городища, залишки якого збереглися у селі Зарудці Жовківського р-ну Львівської обла. Тим більше, що у XIV ст., як зазначає той же ж історик, згадується Підгорайська волость²². “Підгірською”²³ (у перекладі Леоніда Махновця) або ж “горноюу страну Перемышльскоую”²⁴ називав літописець Перемишльську землю. Ще один раз Підгір'ям поіменовано, очевидно природно-історичну область Підкарпаття на південь від верхів'їв Вісли**. Нотатка пов'язана з описом

¹⁶ Там же. Стб. 778.

¹⁷ Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX – початку XX століть. Київ, 1994. С. 12.

¹⁸ Дашкевич Н. П. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным источникам. Киев, 1873. С. 64.

¹⁹ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Вольнской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. С. 94.

²⁰ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994. С. 121.

* Колись – горішня частина Галицької землі, тепер ця територія відповідає південній частині Львівської області.

²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 775.

²² Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 34.

²³ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 398.

²⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 789.

** Колись – частина Лядської землі, тепер – частина Підкарпатського воєводства у Польщі.

війни Данила та Василька Романовичів з Болеславом Сиддливим: “Данилови же со братомъ Василкомъ. заратившимса с Болеславомъ. княземъ Ладъскимъ. Внидоста во землю Ладъскоую. четырма дорогами. самъ Данило ваева школо Люблина. а Василко. по Изволи и. по Ладѣ школо Бѣлое. Дворьскый же Вндрѣи по Сланю. а Вышата воева Подъгорье”²⁵. Якоюсь конкретної інформації, крім тієї, що несе сама назва Підгір’я (вона, між іншим, прочитується по-різному), щодо особливостей рельєфу у літописах немає. Стосовно ж геополітичної ролі Підгір’я (у другому значенні) маємо підтвердження проходження через його територію однієї із чотирьох доріг з Галицько-Волинської землі в Лядську землю.

Крім Карпат на сторінках літописів згадано й інші гори, хоча там і не вказано їхніх назв. Проте з повідомлень про описані події, як правило, легко можна здогадатися про які саме гори йдеться. Так, під 1144 р. записано: “и ста Всеволодъ по сеи сторонѣ града. а Володимиръ ста шб оноу стороною шведъ с горы. а между ими рѣка Бѣлка”²⁶. “...и повелѣ имъ Всеволодъ. чинити гати. комоуждо своему полкоу. и заоутра. переидоша рѣкоу. и взаша. горы за Володимеромъ. Володимеръ же мна. яко к немуо идоуть. и ста исполчивъса передъ городомъ. на болоньи симъ же баше. полкомъ нѣлзѣ битиса. с ними тѣсноты ради. зане бахоу болота пришли. по шли на подъ горы. тѣм же взидоша Роустии полци на горы. и заидоша ѿ Перемышла и ѿ Галича видивше. же то Галичане. Съчпыоуша рекоуче. мы сде стоимы”²⁷. Наведений уривок опдає рідкісний для літописної традиції, хоча й так само принагідний опис західної частини Гологоро-Кременецького кряжу на підень від Звенигорода. Гологори – це одна з трьох (разом з Вороняками і Кременецькими горами) частина вказаного кряжу. Якраз на північному заході її характеризує крутий уступ до Малого Полісся, де виступають заболочені терени. Топонімом, який відображає певну особливість рельєфу даної території, є Голі Гори (Гологори). Там під час війни 1144 р. стояв князь Володимирко Володаревич зі своїм військом. А під 1231 р. у літописі згаданий галицький боярин Клим’ята з Голих Гір²⁸. Дискусійним залишається питання якого об’єкта стосується сама назва – города чи лише укріпленої садиби, або ж урочища. Станують версію підтримував Ніколай Барсов²⁹, який локалізував літописний топонім Голі Гори на місці села Гологори³⁰, де збереглося городище (тепер у Золочівському р-ні Львівської обл.). Назва вказує на відсутність лісу в даній місцевості Гологоро-Кременецького кряжу. Про східну частину кряжу – Кременецькі гори знаходимо літописну згадку під 1233 р., коли угорський королевич Андрій з військами, до складу яких, крім угорців, входили загани бунтівних галицьких бояр та болохівських “князів”, вторгся на Волинь. Данило і Василько Романовичі наздогнали угорців уже на Волині біля города Шумська на річці Велі* у напрямку до города Торчева**. Тоді “оувѣдав же Андрѣи королевичъ. исполчивъ полькы свое. иде противоу емоу. сирѣчь на сѣчу. идоущоу

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 795–796.

²⁶ У Лаврентієвському літописі, мабуть, хибно – “рѣка мѣлка”: Лаврентьевская летопись ПСРЛ. Т. 1. Москва, 1997. Стб. 311.

²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 315.

²⁸ Там же. Стб. 765.

²⁹ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии: География Начальной летописи. Варшава, 1885. С. 117–118.

³⁰ Его же. Географический словарь Русской земли. Вильно, 1865. С. 65.

* Колись Город у Київській землі (Погорина), центр князівства; тепер – смт. Шумське (збереглося городище між селами Бриків та Онишківці), районний центр Тернопільської обл.

** Город у Волинській землі, очевидно, на лівому березі р. Ікви, правій притоці Стиру; тепер, можливо, – смт. Почаїв (колишнє село Новий Тараж, де є городище Десять Валів) Крем’янецького р-ну Тернопільської обл.

емоу по ровни. Данилови же и Василкови. съехати бѣ со високихъ горъ. и инии же бранахоу. да бѣхомъ стали на гора^х бранахоу³¹. Тут літописець потрактував Крем'янецькі гори "високими", що, мабуть, здатне вказати на нього як чоловіка рівнини. Для порівняння: Карпати названі "горами великими" (див вище).

У Галицько-Волинському літописі зберігся цікавий запис стосовно горбів Розточчя. Це згадка про місцевість, яка називалась Ворота: "се же бѣшеть мѣсто твердо. зане неможно бѣ^ѣ вбити его никоуда же. тѣм же нарѣчашуться Ворота тѣснотою своєю"³². Слова "мѣсто твердо" перекладають сучасною українською мовою по-різному. Наприклад, І. Крип'якевич подавав "місце оборонне"³³, Л. Махновець – "місце неприступне"³⁴.

Не можна погодитися з поглядом деяких дослідників, згідно з яким вжитий термін "Ворота" стосується не характеристики рельєфу, а особливостей лісового покриву місцевості, тобто "Ворота" – це прохід крізь просіку через ліси, а не поміж горбами³⁵. Названий об'єкт згадано в контексті розповіді про польсько-руську війну 1266 р. Тоді князь Василько Романович пішов до Тернави³⁶ на зустріч з польським князем Болеславом, але дізнався по дорозі туди в Грабовці*, що "Лаховѣ лєсть оучинилѣ. к соимови не шли. но вбишєдше школо на Ворота. и тако поидоша к Белзоу. и почаша воевати. и села жечи"³⁷. Отже, "Ворота" – це стратегічно важливий перехід через горби Розточчя. 1268 р. цим переходом польські війська вдерлися до Белзької землі. Коли ж вони поверталися назад, саме тут їх наздогнав князь Шварно Данилович, але у бою зазнав поразки³⁸. Місцезнаходження Воріт давно пробували визначити різні дослідники. Локалізував їх ще Ісидор Шараневич, з яким пізніше погоджувався І. Крип'якевич³⁹, – на південь від міста Потелича** біля села Вороблячин Яворівського р-ну Львівської обл. У Вороблячині є потік Воротний і частина села з назвою Воротня. Менш аргументованими видаються локалізації інших учених. Так, М. Барсов указував на їх розташування біля міста Перевореська***, де є село Превратно⁴⁰. Його думку аргументовано заперечив А. І. Бунін, відзначивши розташування вказаного поселення занадто далеко від Тернави та його локалізацію у рівнинній місцевості. А. І. Бунін писав, що через 15 верст на південний схід від Тернави починається гірський кряж, розсічений ущелиною, що виходить на річку Гораець. На його думку, це й були літописні Ворота⁴¹. З останнім поглядом погодився М. Котляр⁴². Різні версії про місцезнаходження літописних Воріт навів Л. Махновець⁴³: Ворота – ущелина у Волинській землі,

³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 767.

³² Там же. Стб. 866.

³³ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 31.

³⁴ Літопис Руский. С. 427.

³⁵ Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном. Львів, 1925. С. 85.

³⁶ Город у Лядській землі (Мала Польща) біля лівого берега Пора (лівої притоки Вєпра), тепер – село Тарнувка Венкша Високівської гміни Люблінського воеводства у Польщі.

* Город у Волинській землі на правому березі р. Волиці (правеє притоки Вєпра); тепер – село Грабовець, центр гміни Люблінського воеводства у Польщі.

³⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 865.

³⁸ Там же. Стб. 866.

³⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 31.

** Тепер село Потелич Жовківського р-ну Львівської обл.

*** Город у Галицькій землі на правому березі річки Млечки (правеє притоки Віслока, лівої притоки Сяну); тепер – місто Пшеворск, центр гміни Підкарпатського воеводства на території Польщі.

⁴⁰ Барсов Н. П. Очерки... С. 268–269.

⁴¹ Бунин А. И. Где находились ворота, упоминаемые в летописи под 1268 г. *Известия XI Археологического съезда в Киеве*. Киев, 1899. № 12. С. 177–178.

⁴² Котляр Н. Ф. Формирование... С. 169.

⁴³ Літопис Руский. С. 545.

очевидно, в межиріччі верхів'їв Гучви (лівої притоки Західного Бугу), Вепра і Солокії (лівих приток Західного Бугу), тепер – поблизу міста Томашув Любельський, центру гміни Люблінського воєводства в Польщі; в Сутійську (город у Волинській землі на правому березі Пора, лівої притоки Вепра, тепер – село Сонзядка, городище Радечницької гміни Люблінського воєводства у Польщі; коло населеного пункту Звезжинець цього ж воєводства у Польщі).

Під 1225 р. літописець згадав Лису Гору. Туди прийшов князь Мстислав Мстиславович Удатний, маючи намір воювати зі своїм зятем, князем Данилом Романовичем: “приде на Лысоую Гороу”⁴⁴. Л. Махновець вказав, що Лиса Гора, Лисогори, або ж Лисогірське пасмо є частиною Свентокшижських гір у Лядській землі (Мала Польща), тепер – на півдні Бодзентинської гміни неподалік від Кельц у Польщі⁴⁵, однак зазначений терен не міг ареною відповідних подій. Віталій Ляска переконливо ідентифікував місцевість на терені Гологірського краю жу поблизу літописного Рожного поля⁴⁶ неподалік від історичного Звенигорода.

Від особливостей рельєфу певної місцевості походить ряд назв міст і урочищ на території Галицько-Волинської держави. Для дослідження того, як специфіка рельєфу відображалася на урбанізаційних процесах у галицьких і волинських землях періоду середньовіччя, виняткове значення мають дані археології. Тут, насамперед, привернемо увагу до літописних свідчень, з цінною інформацією для вивчення даного питання. Для па прикладу варто взяти опис обставин закладання близько 1237 р. міста Холм*: “Холмъ бо городъ сиче бы^с созданъ. Бжїимъ веленьемъ. Данилови бо княжащоу. во Володимѣрѣ созда градъ Оугорскъ. и постави во немъ пискоупа. издащоу же емоу по полю. и ловы дѣющоу. и видѣ мѣсто красно. и лѣсно на горѣ. вбъходащоу вкروطъ его полю. и вопроша. тоземѣць. како именуеться мѣсто се . шни же рекоша Холмъ емоу. има есть и возлюбивъ мѣсто то . и помысли да сожижеть на немъ градець малъ”⁴⁷. Між іншим, під час певною мірою подібної ситуації, при поверненні Данила з походу до Чехів (1253), у літописі згадана ще одна гора, яка потрапила до поля зору князя. З цієї нагоди зроблено запис: “Данилоу же королеви идоущоу емоу. по езероу и видѣ при березѣ. горо красноу. и градъ бывш на неи. преже именовъ Рай”⁴⁸.

РІВНИНИ (ПОЛЯ), ДОЛИНИ, ЯРИ, ПЕЧЕРИ

Вибираючи літописні відомості про рельєф різних територій Галицько-Волинської держави, не можна оминати такого географічного поняття, як Пониззя (пізніше – Поділля)⁴⁹. Це природно-історична область у південно-східній частині Галицької землі в басейні середньої та нижньої течії Дністра; тепер – північна частина Чернівецької, південна частина Тернопільської, південна частина Хмельницької, південно-західна частина Вінницької областей та східна частина Молдови. Назва зафіксована у літописах від 1230-х років і відображає

⁴⁴Ипатьевская летопись. Стб. 745.

⁴⁵Літопис Руський. С. 556

⁴⁶Ляска В. Лиса гора на Голих горах (причинок до топонімичного ландшафту галицько-волинського пограниччя в добу Романовичів) *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 217–228.

* Город у Волинській землі на правому березі Угерки, лівої притоки Західного Бугу,

центр князівства, столиця короля Данила Романовича, тепер – місто Хелм на території Польщі.

⁴⁷Ипатьевская летопись. Стб. 842.

⁴⁸Там же. Стб. 828. За Л. Махновцем, Рай ідентичний з городом у Ятвязькій землі на північному березі озера Лик; тепер – місто Елк, центр гміни Підляського воєводства на території Польщі: Літопис Руський. С. 566.

⁴⁹Ипатьевская летопись. Стб. 750, 752, 758, 789; Літопис Руський. С.383, 384, 386, 398.

не так характер рельєфу, низинний до Карпат⁵⁰, як означає територію обабіч Дністра нижче Галича.

Характеристики, достатньої для описування фізико-географічних особливостей рівнинних місцевостей на території Галицько-Волинської держави, у літописах майже немає. Очевидно, це також пов'язано зі специфічною термінологією, яку використано для опису рівнин. Рівнина в уявленні давніх авторів – перш за все, “поле”. Причому, в мешканців різних фізико-географічних зон – лісової, лісостепової, степової – слово “поле” мало різне значення.

Згідно зі спостереженнями С. Кірікова⁵¹, ще Ізмаїл Срезневський, використавши тексти X–XIV і – частково – XV–XVI ст., дійшов висновку про значення слова “поле” як “степ”. У цьому ж сенсі його вжив також автор “Слова о полку Ігоревім”⁵². В окремих випадках, як зауважив Володимир Довженюк⁵³, під “полем” треба розуміти не “степ”, а “перелог” – систему землеробства, за якою після кількох років використання ґрунту і його виснаження ділянку залишали для “відпочинку” – природного відтворення родючості впродовж 10–25 років і більше, згодом землю знову розорювали. З таким трактуванням поняття не погодився С. Кіріков. Він зробив висновок, що у писемних джерелах X–XIII ст. всюди, де згадано “поле” у степовій і лісостеповій зонах, воно означає степ⁵⁴. Правда, для мешканців лісової зони слово “поле” мало в XI–XIII ст. інше значення. Під ним розуміли обширні території, покриті суходільною трав'янистою рослинністю. Луги ж і тоді називались лугами, як, наприклад, зафіксовані в літописному викладі біля Перемишля⁵⁵, на річці Хоморі⁵⁶, в околиці Володимира⁵⁷.

Галицька та Волинська землі X – середини XIV ст. лежали у степовій та лісостеповій зонах. Рівнини тут були вкриті як травою, так і лісом. Безлісі рівнини називалися “полем”. Так, наприклад, названо рівнину, що була довкола гори, на якій князь Данило збудував місто Холм⁵⁸. (див. вище). У “Повісті временних літ” під 1099 р., є топонім “Рожне поле”. Там йдеться про битву князів Володаря і Василька Ростиславовичів з київським князем Святополком Ізяславовичем, який хотів відібрати від них Теребовельську волость: “и съступившаса на поли на. жьни (Хлеб. – на рожни). исполчившимъса имъ... видѣ Стополкъ яко люта брань и побѣже и прибѣже к Володимерю и Володаръ же и Василько побѣдивша стага ту . рекуща доволѣть нама на межи своей стати. и не идоста никамо же”⁵⁹. Отже, біля Рожного поля пролягала границя між Теребовельським⁶⁰ та Звенигородським і Волинським князівствами⁶¹. Незважаючи на давні спроби локалізувати Рожне поле⁶², різні версії з цього приводу існували ще донедавна⁶³: дане питання визнавали таким, що чекає вирішення

⁵⁰ Етнографія України / За ред. С. А. Марчука. Львів, 1994. С. 132.

⁵¹ Кириков В. С. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX вв. Москва, 1979. С. 14.

⁵² Слово о полку Игореве. Москва, 1959. С. 11, 13.

⁵³ Довженюк В. І. Землеробство древньої Русі. Київ, 1961. С. .

⁵⁴ Кириков В. С. Человек... С. 14.

⁵⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 449.

⁵⁶ Там же. Стб. 772.

⁵⁷ Там же. Стб. 486. До цих свідчень, зокрема, також привернув увагу: Кириков В. С. Человек... С. 14.

⁵⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 842.

⁵⁹ Там же. Стб. 244–245.

⁶⁰ Коляр Н. Ф. Формирование... С. 96.

⁶¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 34.

⁶² Зубрицкий Д. История древнего Галицко-русского княжества. Т. 2. Львов, 1852. С. 33; Грушевський М. Рожне поле *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 77. Львів, 1907. С. 171–173 (та ін.).

⁶³ Наприклад, з приводу топографії “Рожного поля” див.: Купчинский О. Микротопонимия как источник исторической географии *Вопросы географии*. Сб. 70: Изучение географических названий. Москва, 1966. С. 128–130.

(що неодноразово підкреслювали дослідники)⁶⁴. Певною мірою світло на місцезнаходження Рожного поля здатна пролити розповідь Суздальського літопису про похід князя Всеволода Ольговича київського на князя Володимирка Володаревича 1144 р. Там розповідається, що Володимирко спершу зустрів князівську коаліцію на чолі зі Всеволодом на східній границі своїх володінь, але противники виявилися на різних берегах Серету і вирушили вздовж річки до її верхів'їв. "И на Рожни Поли не могама ся бити, зане Володимер стоя на Голых Горах"⁶⁵. Наведені факти дають більше підстав погодитися з думкою таких авторитетних істориків як М. Грушевський та І. Крип'якевич, що Рожне поле знаходилося на самім верхів'ї бузького поріччя, в сусідстві "Гологір", тобто "коло теп. Золочева"⁶⁶, точніше – на захід від міста⁶⁷, а не там, де тепер на лівому березі річки Стир знаходиться село Ражнів Бродівського р-ну Львівської обл., як свого часу визначив Л. Махновець⁶⁸. Остаточню цю проблему на підставі даних топонімії вдалося з'ясувати О. Купчинському, який визначив його знаходження поблизу села Бортків⁶⁹ Золочівського р-ну Львівської обл.

Такі поля, як Рожне, були також і в інших галицьких та волинських землях. Вони служили важливими стратегічними об'єктами того часу. Наприклад, коли Телебуга змусив волинських князів брати участь у поході проти ляхів (1283[6791]), то вони прийшли на "Боужьковское поле . и тоу перезрѣша своѣ полкы"⁷⁰. Але, здебільшого, ці поля служили знаними місцями битв, у яких, нерідко, брали участь значні сили супротивників з обох сторін. Так, зокрема, сталася битва на "полю Пиньскумоу"⁷¹ (кінець1243 – початок 1244 (6754) [1246]), коли князі Данило і Василько Романовичі перемогли литовське військо.

Певну інформацію про особливості рельєфу середньої частини Гологоро-Кременецького кряжу – Вороняків – знаходимо у визначній пам'ятці давньоруського епосу – "Слові о полку Ігоревім". Автор "Слова", згадуючи окремі урочища в околицях міста Пліснеська* називає "дебрь Кисаню". Деякі дослідники відносять це відсилання до т. зв. "темних місць" "Слова" і вважають, що йдеться про перекладовану "дебрь Кияню" – яр біля півніжжя Київських гір. Але переконливих логічних доказів для такого припущення немає. Відомостей про те, що у Києві було таке урочище не віднайдено. Натомість там, де колись стояв Пліснеськ, точніше – у південно-західній частині городища, досі збереглася назва яру "Кисарки", що має однаковий корінь зі словом "Кисаня".

⁶⁴ Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ у Львові ЗНТШ. Т. 222: Праці Історично-філософської секції. Львів, 1996. С. 414.

⁶⁵ Цит. за: Котляр Н. Ф. Формирование... С. 96.

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2: XI–XIII вік. Львів, 2005. С. 372, 412.

⁶⁷ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 69.

⁶⁸ Географічно-археологічно-етнографічний показчик *Літопис Руський*. С. 567.

⁶⁹ Купчинський О. Літописні географічні назви "Микулин" і "Рожне поле" та їх історична територія у XI–XIII століттях *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича.

Львів, 2006–2007. С. 86–87. Пор.: Ляска В. Лиса гора... С. 222; Його ж. Голі Гори та Печера Домажирова: причинки до історичної географії галицько-волинського пограниччя у першій половині XIII століття *Colloquia Russica*. Series 2, vol. 3: Данило Романович і його часи / За ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ; Краків, 2017. С. 17–18.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 892. Буковичі – село у Волинській землі на лівому березі Луги, правої притоки Західного Бугу, тепер – село Бужковичі Іваничівського р-ну Волинської обл.

⁷¹ Ипатьевская летопись. Стб. 797.

* Город у Галицькій землі недалеко від витоків Західного Бугу, тепер – знане городище біля села Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.

Ще один “яр глибокий” – “Данилови женоушоу чересь дебрь глоубокоюу . на Оугры”⁷² – без конкретної назви згадано у Галицько-Волинському літописі в описі битви (1245) поблизу міста Ярослав на лівому березі річки Сян⁷³, тепер на території Польщі, коли війська на чолі з Данилом і Васильком Романовичів перемогли угорців, поляків, князя Ростислава Михайловича Чернігівського та прихильних до нього бояр, які хотіли правити Галицько-Волинським князівством.

Поняття печера фігурує у літописі як складова назви не ідентифікованого населеного пункту, до якого Данило Романович підійшов після упокорення Болохівської землі наприкінці 1241 р. “и пришедъ ко Печеръ Домамири”⁷⁴. Як видно з подальшого викладу, він повинен був знаходитися десь по дорозі від Болохівської землі до Галича. Віталій Ляска ідентифікував її з печерою та археологічним комплексом у селі Страдч Яворівського р-ну Львівської обл., аргументуючи свої міркування, зокрема, й результатами археологічних досліджень найближчої околиці⁷⁵

Наведені приклади окреслюють коло найважливіших відомостей з історичної геоморфології і території Галицько-Волинської держави, засвідчених у Галицько-Волинському літописі. Попри відзначений незмінно випадковий та принагідний, насамперед побіжний характер таких переказів, вони не тільки окреслюють певну сукупність фактів історично-географічного контексту як одного з важливих окремих аспектів унікального джерела західноукраїнської історії XIII ст. З тих чи різних причин такі свідчення незмінно привертають увагу дослідників, насамперед істориків. На це, зокрема, вказує встановлення їх зосередженими зусиллями упродовж останніх десятиліть місцезнаходження окремих давніше не ідентифікованих пунктів, згаданих у літописі. Однак частина з них усе ще так і продовжують залишатися нерозгаданими. Тому історично-географічний контекст не тільки сам по собі, а ще й з цього додаткового, ніби – цілком “практичного” огляду, надалі залишається одним з перспективних напрямів студій над відповідним колом проблем, збереженим на сторінках хроніки Романовичів.

Львівський національний університет імені Івана Франка

⁷²Ипатьевская летопись. Стб. 804.

⁷³Літопис Руський. С. 403. Тоді місто Ярослав належало до Перемишльської зем-

лі, тепер – центр повіту Підкарпатського воєводства у Польщі.

⁷⁴Ипатьевская летопись. Стб. 793.

⁷⁵Ляска В. Голі Гори... С. 21–30.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ХОЛМСЬКИЙ ЄПАРХІАЛЬНИЙ ОСЕРЕДОК ЧАСІВ КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА: МІФ ЯК МІФОТВОРЧІСТЬ

Упродовж останнього десятиліття спостерігається помітне зростання інтересу до усе ще належно не сприйнятого в його справжньому історично-культурному значенні одного з найяскравіших феноменів східноєвропейської історії XIII ст. – холмського середовища короля Данила Романовича (1201–1264) 1240–1250-х років. Те, що належне відкриття приходить так пізно, зумовило складне переплетення різнорідних чинників, головним з яких виступає традиційний для України останніх століть російський імперський диктат, з одного боку, й виведене від його всепроникаючої дії вільне чи підневільне повторення накинутих відповідними зусиллями історичних догм – з іншого. Немало звідтіля ж (хоча, звісно, не тільки) походить також актуальний все ще й надалі надто скромний стан студій над історичною та культурною спадщиною княжої доби в Україні. Започаткування як довготривалого, так і неунікнено болючого вивільнення від всюдисущого та “всеблагодатного” “старшобратського чобота” разом з поступовим переходом життя у нововідмежованій і, внаслідок такої новизни, – попри повних двадцять вісім із “сорока біблейських літ”, – ще й досить мало відірваній частині “табору” до форм, відмінних від незмінно всевинищуючого табірною примусу, не пройшов безслідно. Він, зокрема, послужив поштовхом до радикального переосмислення – принаймні, як це звично відбувається, зусиллями окремих дослідників – сукупності дотеперішніх поглядів щодо своєрідності історичного процесу на українському ґрунті в усьому якнайширшому розмаїтті його конкретних виявів.

Розгортання цього перегляду немало сприяв також прихід до науки покоління, вихованого й самоствердженого вже поза табірною ідеологією зі сталим набором її незмінних “принад”, заснованих на неухильному незмінному дотриманні накинутого згори тягаря “непорушного авторитету” за рішучої непотрібності самостійного, повноцінного мислення. У поповненому свіжими силами, немало оновленому та функціонуючому за умов постійного трансформування професійному середовищі поступово складалася органічна потреба вдатися до джерел, втім і заново – до уже давніше засвоєних. Рішуче повернення до мислення не могло пройти без наслідків і стало визначальною передумовою нового етапу сприйняття національної традиції. Воно, зокрема, зумовило відкриття – навіть поміж давно прочитаним та, нібито, достатньо добре опанованим – немало такого, що здатне формувати цілком відмінне – від донедавна так званого “загальноприйнятого” – відчитання багатьох фактів і явищ історичної дійсності, поступове переосмислення її широкого внутрішнього контексту.

Це також стосується і періоду переходу західноукраїнських земель у XIII ст. від засвоєної на місцевому ґрунті й успадкованої з досвідом попередньої доби

закоріненій упродовж декількох попередніх століть давнішої київської моделі як до нового способу внутрішньої організації, так і відмінних форм самого існування. Одним з найважливіших, визначального значення моментів тодішньої ситуації, насамперед з огляду історичної перспективи, сприймається виразне посилення ролі елемента західної складової у тому культурно-історичному синтезі, який проходив на західноукраїнських землях. Оновлення стало не тільки домінуючим чинником історичного процесу на місцевому ґрунті, а й, водночас, тим фактором, який принципово відрізняв тутешній контекст від решти українських земель (не кажучи про віддалені північно-східні терени історичної київської країни) як за умов пізньої княжої доби, так і на наступному етапі розвитку – вже періоду “підлитовської” та “підпольської” України.

Звільнення від натиску накинутаго із цілковито відмінного за всією сукупністю його прикметних ознак, немало віддаленого та чужого досвіду, ніяк не співвіднесеного з власними українськими реаліями контексту, з цілковито чужорідною для української дійсності навіть самою понятійною логікою “монгольської” та “післямонгольської” доби, дало свої наслідки. Найважливішим з них стало відкриття й сприйняття зовсім іншого характеру еволюції тогочасної національної традиції на західноукраїнському ґрунті. За таких обставин Холм короля Данила Романовича заново відкрито як унікальний для східноєвропейського регіону свого часу приклад самобутнього вияву свідомих концентрованих зусиль, спрямованих на розбудову й утвердження нових історичних реалій¹. У такому освітленні з неодмінним переосмисленням цілісного комплексу явищ епохи постає засновник та образ його міста поступово здатні прибирати цілком інакшого, властивого їм від самого початку яскравого індивідуального сенсу та наповнення у так само немало оновленому відповідному засвоєнні широкого контексту доби.

Сприйняття Холму періоду його стрімкого короткочасного злету в середині XIII ст. немало ускладнює малочисельність джерел до початкової історії середовища. Їх, фактично, обмежено скупим викладом Холмського літопису короля Данила Романовича, втім, здатний переконати новітній досвід, – так само все ще як засвоєного, так і – щобільше – осмисленого вкрай недостатньо та поверхово². Щойно останнім часом перекази унікальної холмської хроніки істотніше доповнили матеріали розпочатих та проведених, поки, в скромному, стосовно їх потенціалу, обсязі археологічних досліджень. Хоча навіть із ними самими, не кажучи про інтерпретацію їх результатів, поки існує немало очевидних,

¹ Планомірне вивчення холмського феномену середини XIII ст. за актуального стану історичних досліджень в Україні належить майбутньому. Найдокладніше його своєрідність як окремого унікального явища досі вдалося показати на прикладі вступного аналізу місцевої будівельної практики: *Александрович В. Холмське будівництво короля Данила Романовича Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 34–66. Пор. також новіший огляд ширшого контексту місцевої традиції: *Його ж. Холм князя і короля Данила Романовича Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович (Славені постаті Середньовіччя*. Вип. 3). Біла Церква, 2013. С. 163–202. Для порівняння див. давні-

ший короткий виклад: *Ричка В. Холмський проект Данила Галицького Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Збірник наукових праць. Львів, 2006–2007. С. 103–109.

² Показовим свідченням став, зокрема, новіший аналіз лаконічного літописного викладу про холмські храми та відповідної літератури: *Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 13–14. Київ, 2009. С. 38–72.

³ Яскравим їх прикладом холмського родоводу виявилось, зокрема, новіша колек-

втім, – нерідко також цілком рукотворного походження та зовсім свіжої дати проблем³.

Проте аналіз навіть найновішої літератури здатний переконати, що й на тлі новітніх, набагато ширших перспектив наукового досвіду та за використання сучасних методів опрацювання доступних різномірних відомостей при їх трактуванні не обходиться без працьовитих зусиль, схильних – під прикриттям, нібито, ерудиційного переосмислення давніших поглядів та поглибленого аналізу джерел – пропонувати міркування, немало віддалені від коректного, прийнятного опису автентичних фактів і явищ історичної дійсності. Як правило, вони розвивають індивідуальні захоплення поодиноких авторів попередніми, чорновими, побічного походження робочими гіпотезами, не перевіреними належним зіставленням поодиноких прийнятих аргументів та їх внутрішнього співвідношення й, здебільшого, виявляються заснованими, насамперед, на надалі повсюдно залюбки практикованому показовому “тлумаченні непрочитаних джерел”. Внаслідок цього опрацьовані із залученням так сформованих засад “бачення”, переважно, здатні реалізувати, найперше, давніше короткочасне захоплення того чи іншого автора, зовсім незаслужено наділене всіма ознаками, немовби, твердого переконання, поспішно й безпідставно утвердженого в такому статусі. З такими підходами замість історії, послідовно вибудованої на докладно розглянутих й осмислених автентичних джерельних переказах з епохи, фактично, подається притаманна іншій стадії наукової свідомості відмежована від достовірної історичної дійсності, немало облегшена за характером та методом і, внаслідок цього, – з огляду загальноновизнаних наукових критеріїв – відверто “натхненна” “посилена літературна творчість” на теми історії. Вона схильна самовіддано презентуватися, немовби, наділеною усією притягальністю “глибокого переосмислення”. Проте, попри зовнішній блиск, при докладнішому, прискіпливішому розгляді, насправді, виявляється нічим не співвіднесеним із загальноприйнятими завданнями науки, відверто паразитуючим на шаруванням, призначеним засвідчити, насамперед, якийсь, нібито, особливий ерудиційний потенціал та статус свого отця і творця. Хоча насправді виявляється реально нездатною піднятися понад тільки зовні ерудиційно забарвленою рядовою позанаукового наповнення вигадкою.

Новішим прикладом, власне, такої цілком довільної й нічим не стриманої “самостійної і незалежної” творчості на автентичному матеріалі історії – як у сумі залучених аргументів, так і водночас їх викладу – виявляється нещодавно висловлене “остаточне й тверде переконання”, нібито загальноприйняте серед дотеперішньої літератури функціонування у Холмі за часів короля Данила Романовича, починаючи від 1240-х років, окремої єпископської кафедри не повинно відповідати дійсності. Їй, немовби, належалося з’явитися щойно аж лишень з початком наступного століття – на тлі зовсім маловідомих уже

тивна монографія знаного архітектурного ансамблю з вежею у найближчій холмській околиці на території села Стоп (польськ.: Stołpie), див.: *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стоп (Стоп’є) поблизу Холму [рец. на кн.:] *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko.* Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. 375 s. *Княжа доба: істо-*

рія і культура. Вип. 4 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 289–301.

⁴ *Толочко А. П.* Основание Холмской епископии *Palaeoslavica.* Cambridge, 2017. Vol. 25, No 1. С. 254–277. Пор. найближчі за часом давніші короткі міркування з відповідного приводу: *Jusupović A.* “Богу же изволившю Даниль сода градъ Холмъ”. *Geneza Chełma i jego biskupstwa Rocznik Instytutu Europy Śród-kowo-Wschodniej.* R. 12 (2014), zesz. 6: Daniel

нині заходів з організації Галицької митрополії і, власне, конкретно на потребу утвердження самої цієї митрополії⁴. Запропонована версія, звично для ситуації XIII ст., немало заснована, насамперед, на тлумаченні нечисленних фактів, почерпнутих з літописного викладу, до якого у відповідному інтересі неодноразово незмінно вдавалися й давніше. Проте коли для попередників існування холмської кафедри уже в початковий період функціонування міста, за умов його тодішнього стрімкого недовготривалого, як невдовзі виявилось, піднесення ніколи і ні в чому не підпадало під сумнів, то зазначений найновіший погляд з відповідного приводу чується зобов'язаним таку можливість не тільки заперечити, а й навіть відкинути категорично.

Оскільки літопис подає холмську кафедру як переведену з Угровська, нова візія так само чулася до обов'язку стягнути попереднього, угровського етапу її історії. Однак нове трактування рішуче спростовує можливість функціонування так само й угровської єпископської кафедри. З цього огляду показовим сприймається яскраво виражений "шарм", приділений наведеним висловлюванням про само місто: "В начале XIII в. Угровск оказывается (за умови визнання появи в ньому владичої кафедри – В. А.) в ряду таких значительнейших городских центров и княжеских столиц, получивших епископские кафедры, как Рязань (учр. 1207 г.) и Владимир Суздальский (1214 г.). На их фоне он выглядит не просто аномально, но прямо-таки противоестественно. Угровск – заштатный городок. До предполагаемого времени учреждения в нем епископии он и упоминается-то только в составе перечней таких же ничем не приметных крепостей на вольнской "украине"⁵. Гостронегативне наповнення (а навіть і переповнення) наведеного висловлювання аж надто очевидне. Однак прискіпливіший читач, якому до того випало не упустити нагоди уважно переглядати й сам літопис, навряд чи спроможний не зауважити в такому розумуванні очевидного моменту, якнайвиразніше, власне, "противоестественного". Насамперед, незрозуміло зовсім, при чому тут аж так широко закроєне "начало XIII в.", оскільки поява угровської єпископської кафедри, нібито, ще на самому його початку – винятково ні на чому не засноване "праздное рассуждение", знане з давнішої літератури⁶, проте не тільки позбавлене будь-яких підстав, а й водночас цілковито "противоестественное". Ніяких слідів діяльності короля Данила Романовича на угровському ґрунті вже на самих початках розгортання

Romanowicz i jego czasy. S. 17–20. Про єпископську кафедру тут йдеться, насамперед, у контексті її переведення з Угровська, де вона функціонувала перед Холмом.

⁵ Толочко А. П. Основание... С. 259.

⁶ Див.: Поптэ А. Приложение II: Епископы Древней Руси (конец X – середина XIII в.). Щапов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси XI–XIII вв. Москва, 1989. С. 213; Щапов Я. Н. Государство... С. 52; Поптэ А. Митрополиты и князья Киевской Руси Подскальски (Подскальскы) Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). Санкт-Петербург, 1996. С. 464–465, прим. 12.

⁷ Ипатьевская летопись Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Т. 2. Москва, 1998. Стб. 732. Цей винятково істотний момент біографії короля досі не викликав

належного зацікавлення, показовим свідченням чого сприймається відсутність уваги до нього в новішому, найдокладнішому огляді біографічних відомостей знаменитого володаря: Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1). Kraków, 2012. S. 93–98. Втім, для польського автора така постава з певних міркувань видається зрозумілою. Не випадало б, однак, не відзначити цього факту як одного з прикладів притаманного викладові певного недооцінювання постаті знаменитого українського володаря: Александрович В. "Щастя" короля Данила Романовича [реп. на кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna

активності, відзначених знаним походом “на ляхів” 1217 р. та відвоюванням від них не так давно загарбаних на лівому березі Бугу земель⁷, шукати не випадає. Відсутні будь-які відкликання до функціонування угровської єпархії також і з наступного десятиліття. Щобільше, єдиний віднотований на сторінках літопису у зв'язку з Угровськом єпископ Асаф (докладніше про нього див. далі) у джерелах фігурує зі статусом владики Володимирського ще під 1229 р. як претендент на вакантний тоді престіл новгородських архієпископів⁸. Тобто, “угровським” він, логічно, мав би, очевидно, стати щойно після цього. Намагання побачити в ньому іншу особу, як побачимо, виводяться, винятково, від потреби такого “розподілу” й не здатні мати під собою найменшої підстави. Тому перенесення владики до Угровська, отож і заснування самої єпархії, могло відбутися не раніше, очевидно, як уже в 30-х роках⁹, отже, – в достатньо істотному віддаленні від прийнятого в наведеному висловлюванні початку століття. Таке ж датування для міста й осередку пропонує також опрацьована досі історично обумовлена, хоча й винятково скромно засвідчена в літописному викладі, хронологія розвитку самого Угровська¹⁰.

Отже, некритично, без належного заглиблення перейняте від попередників вказане, нібито, раннє функціонування кафедри в автентичному історичному угровському контексті виявляється, щонайменше, суцільним непорозумінням. Дивно, що критично налаштованому авторові цього, якось, вдалося не зауважити зовсім. Звідсіля, відповідно, таким же курйозом повинні бути визнані й зазначені міркування про місто як певний осередок, у незрозумілий спосіб цілковито позбавлені адекватного розуміння фактору його локалізованого в конкретному вузькому часовому відрізку недовготривалого піднесення та визначеної ним

(Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 348–350. Втім, Даріуш Домбровський запропонував погляд, нібито “градець малъ”, “bęдаґу зарефне родзajem страґнициу, powstał prawdopodobnie niedługo po odbiciu z rąk polskich Zabuża, czyli po 1217/1218 r.”: Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem y przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł *Pomniki Dziejowe Polski*. Seria II. Т. XVI. Kraków; Warszawa, 2017. S. 396, przyp. 1048. Пор.: Dąbrowski D. Учредительная деятельность Даниила Романовича в свете Галицко-Волынской летописи *Русин. Международный исторический журнал*. 2014. № 2(36). С. 135. Однак такий погляд цілковито перекреслює скупю викладену в літописному переказі найдавнішу холмську хронологію, про неї див.: Александрович В. Холм... С. 163–169; Biko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja księżęca na “Wysokiej gorze” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012 *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 182 (при цьому наведено відкликання до “wzmiankowanego w Kronice halicko-wo-

łyńskiej małego gródka z lat 20. XIII wieku”: Ibidem. С. 183); Biko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium czy zespół rezydencjonalny? Północna część Góry Katedralnej w Chełmie (Wysoka Górka) w świetle wyników najnowszych badań *Sprawozdania Archeologiczne*. Т. 66. Kraków, 2014. S. 140–144, 152–154; Александрович В. Холмське будівництво... С. 37–45.

⁸ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленинград, 1956. С. 68 (владику згадано як “Осафа, епископа володимирського велынского”); Софийская I летопись ПСРЛ. Т. 6, вып. 1. Москва, 2000. Стб. 284 (владику згадано як “Осифа Володимерскаго и Велынского”). У новітній літературі цей факт пригадав: Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ, 2005. С. 330; *Его же*. Стаття 6731 года Галицко-Волынской летописи и время ее написания *Ruthenica*. Т. 4. Київ, 2005. С. 47.

⁹ Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku (Archiwum Chełmskie. Т. 3). Lublin; Chełm, 1999. S. 65–67; Александрович В. Угровський епізод Александрович В., Войтович Л. Король... С. 82–84.

¹⁰ Александрович В. Угровський епізод. С. 82–92.

активнішої еволюції після того, як до міста виявилася привернутою увага короля Данила Романовича. Ніби не так уже й пізніші за часом щодо прийнятого в зазначеному трактуванні для Угровська кінця 1210-х років, обидва ці моменти, насправді, згідно виступають явищем цілком інших культурно-історичної як ситуації, так і наповнення. Аналізоване нове критичне трактування угровської проблеми на очевидно дивний, все-таки, манер у непридатний для з'ясування спосіб виявилось не схильним враховувати цього зовсім.

Не випадало б, звісно, докладати зусиль для обґрунтування появи угровської владичої кафедри за певних немало особливих, як випадало би здогадуватися, обставин, фактично, на сторінках літописного оповідання не засвідчених ніяк. З відповідного приводу стверджено тільки: "Данилови бо княжащоу . во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескъ . и постави во немъ пискоупа"¹¹. Інших відкликань до статусу, в якому мав функціонувати на той час Угровськ, на сторінках літопису шукати марно¹². Щобільше, однозначно молодший Холм "быс созданъ . Бѣимъ веленьемъ" в освітленні літописця так само ще за часу володимирського князювання: "Данилови бо княжащоу . во Володимѣрѣ [...]. издащоу [...] емоу по полю . и ловы дѣющоу . и видѣ мѣсто красно . и лѣсно на горѣ . собьходащоу окроугъ его полю..."¹³. Принаймні, наведене висловлювання зобов'язує виводити початки міста з контексту, власне, володимирського етапу біографії засновника.

Єдине доступне у джерелі відсилання до утворення угровської кафедри визначене не засвідченим на сторінках літопису в його реаліях зовсім "виходом" короля Данила Романовича з Володимира та перенесенням до нового центру в Холмі з призначенням того на адміністративний осередок володінь володимирського до того володаря¹⁴. Складення єпархіального середовища (хоча в даному конкретному випадку збігом обставин воно й не отримало шансів для подальшого повноцінного розвитку) акурат і віддзеркалює новий статус, здатний – тут не випадало би вдаватися до дискусії – постати тільки за певних, цілком конкретних обставин й на певному історичному етапі. З цього огляду твердити про Угровськ короля Данила Романовича як і все ще, нібито, надалі винятково "заштатний городок" – не тільки не зовсім коректно. Подібний погляд відзначений послідовним цілковитим ігноруванням найприкметнішої особливості розвитку міста періоду закладення місцевої кафедри – його немало відмінного від попереднього функціонування актуального призначення.

Літопис не зберіг мотивів появи нового єпископського осередку, як і, зрештою, – ширшого контексту тогочасних планів засновника загалом. Тому випадає тільки здогадуватися про пов'язання цього кроку з певними намірами на майбутнє. Очевидно, й справді якийсь час навколо Угровська могло розбудовуватися щось з тих планів, які невдовзі у, закономірно, значно розвинутіший

¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 842.

¹² Тому бачити в ньому центр окремої адміністративної одиниці не випадало б (Александрович В. Угровський епізод. С. 82, приміт. 238), хоча такі пропозиції були, див.: Панишко С. Угровське князівство Данила Романовича Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). Львів, 2003. С. 58–65.

¹³ Толочко А. П. Основание... С. 265. Вибіркове (з цього приводу див. далі) цитування

за: Ипатьевская летопись. Стб. 842.

¹⁴ Александрович В. Угровський епізод. С. 82–85.

¹⁵ Проте навіть коли навколо Угровська, й справді, якийсь час розбудовувалися певні ширші плани, немає підстав закладати, нібито на початках свого існування Холм "miał... zapewne wspierać Uhrusk": Jusupović A. "Богу...". С. 17. Принаймні, доступний літописний виклад не дає для цього ніяких підстав, а літописна та археологічна хронологія початків Холму вказують на

та, безперечно, внаслідок цього, – вже істотно змінений, досконаліше розроблений версії реалізовано в Холмі¹⁵. Найпереконливішим доказом на користь такого висновку сприймаються віднайдені на терені Угровська залишки мурованої вежі місцевої резиденції¹⁶, з якою – переконує її осмислення – випадає співвідносити засвідчені початки мурованого оборонного будівництва у колі відповідного аспекту ініціатив короля Данила Романовича¹⁷. Проте практично не зафіксований у його конкретних виявах угровський епізод, найочевидніше, належить сприймати поза – через безперечне і виразне непорозуміння безпідставно приписаним місцевому середовищу – послідовно нівелюючим статусом, нібито, “заштатного городка”, розвинутим на явно зацікавленого забарвлення небажання визнати безперечну принципову зміну його функціонування за умов відзначеного наступного етапу історичного розвитку. Уже один цей момент показує аналізовану пропозицію не виведеною від об’єктивного вивчення усього комплексу наявних джерел до проблеми – як прямої, так і опосередкованої вимови. Радше, перед нами наслідок наполегливого намагання утвердити певну свого часу зроджену в голові “концепцію”, засновану – виявляється – на безкритичному залученні помилкових у самих основах, з-поза реального історичного досвіду поглядів попередників¹⁸. До того ж, її запропоновано на тлі стійкого небажання враховувати увесь наявний спектр джерельних переказів, а не тільки вибрані з них – винятково з огляду їх придатності для підтвердження облюбованої, явно припалої до душі візії “крепостиц” волинської околиці, якими мав володіти, попри очевидний неухильний поступальний розвиток ситуації, вималюваний собі, нібито, незмінно все “незаметний князек”.

Коли появу угровської кафедри слушно виокремити з цілком безпідставно силоміць прилаштованого до неї контексту з-перед кінця 1210-х років, віднесеного до заснування єпархії зовсім штучно, вона здатна прибрати певного й достатньо виразного, об’єктивно притаманного їй історичного автентичного наповнення. Тому висловлене переконання, нібито зазначене часове зміщення “мало меняет дело”¹⁹ видає тільки очевидне нерозуміння самого історичного процесу, оскільки упродовж кінця 1210–1230-х років не тільки у відповідному регіоні, а й середовищі

його появу і стрімкий розвиток у короткому часі від кінця 1230-х років (див. далі), окрім угровських початків Холмської єпархії – поза будь-якими відсиланнями до можливого угровського контексту.

¹⁶ Угровську вежу віднайшов Олександр Цинкаловський ще на початку 1930-х років: Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 2. Вінніпег, 1986. С. 477. Проте він не надав своїй знахідці якогось істотнішого значення. Приземні частини споруди знову віднайдено при археологічних дослідженнях у середині 1990-х років: Мазурик Ю., Остапюк О. Локалізація бангги в літописному Угровську Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2002. С. 128; Їх же. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne*. Т. 1. Zamość, 2003. С. 54, 55, 56. На жаль, у давніших публікаціях цей винятковий – не тільки для культурного середовища

короля Данила Романовича, а й ширшого західноукраїнського контексту – значення об’єкт не отримав як адекватного відображення, так і належного осмислення, див.: *Александрович В. Угровський епізод*. С. 93–94.

¹⁷ На зазначеному трактуванні унікальної угровської вежі при оказії наголошено: *Александрович В. Угровський епізод*. С. 48, 57, 69, 75. Пор. принагідні відсилання: *Його ж. Холмське будівництво...* С. 92–95.

¹⁸ Такий підхід як одну з ширше стосованих прикмет методу автора відзначено: *Мусин А.* Некоторые мысли, возникающие после прочтения новых книг. Об “очерках начальной руси”, составленных Алексеем Петровичем Толочко [рец. на кн.]: Толочко А. П. Очерки начальной руси. Киев; Санкт-Петербург: Лаурис, 2015. 336 с. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 242–257.

¹⁹ *Толочко А. П.* Основание... С. 260.

самого Данила Романовича зайшли немалі зміни. Насправді, як уже була нагода відзначити, весь контекст ситуації 30-х років за всіма ознаками презентується цілком інакшим. Відмінність у ширшому значенні виводиться, насамперед, від переходу до Романовичів перед кінцем 1220-х років Луцька з волостю, внаслідок чого спадкоємці князя Романа Мстиславовича підпорядкували собі більшу частину Волині. Так давніше, нібито, “незаметный князек” (Данило Романович ніколи таким не виступав з огляду, хоча б, на постать батька) прибрав зовсім іншого становища у колі сучасників²⁰. На складеному внаслідок цього тлі твердження, немов цей винятково дієвий крок зі зміцнення статусу Романовичів “мало меняет дело”, здатне, мабуть, вказати, навіть, не так на цілковите нерозуміння найістотніших особливостей розвитку історичного процесу, як, радше, вперте небажання їх визнати у поєднанні з незмінним виразно зацікавленим трактуванням доступних фактів “на потребу”. Втім, такий підхід для автора – стала тенденція, свідчень якої у запропонованому “революційному” перекроєванні проблеми раннього функціонування Холмської єпархії вдається ідентифікувати набагато більше.

Піднесення Угровська та поява в ньому єпархіального осередку, власне, й віддзеркалюють цю надто скромно засвідчену в літописному викладі нову ситуацію на Волині, водночас виступаючи її безпосереднім не тільки наслідком, а й також продовженням. Вужчий сенс окреслило заснування владичої кафедри як – випадає здогадуватися – зі свого боку, теж одного з істотних кроків утвердження осередку в новопріданому йому статусі.

Ще одним яскравим прикладом того, наскільки сумнівнопроникливою виявляється новітня критична критика, сприймається наступне твердження стосовно ситуації після кінця 1210-х років без відкликання до можливих підстав: “Хотя и считается, что Даниил с тех пор создал себе столицу в Угровске и обосновался там, летопись подчеркивает, что и после захвата (sic!) “украины” (1217 р. – В. А.) Даниил продолжал жить с братом во Владимире”²¹. Воно, знову ж, видає незрозуміле для такого автора як О. Толочко несприйняття зміни реального становища короля Данила Романовича від кінця 1210-х років. Насправді перебуваючим в Угровську Данило Романович вперше зафіксований щойно під 1229 р.²² Датувати якусь його виразнішу активність на місцевому ґрунті ранішим часом немає ніяких підстав не тільки з огляду на саму цю дату, а й через відсутність будь-яких давніших вказівок на можливі угровські інтереси короля. Як водночас за малочисельності літописних свідчень до історії Угровська й відсутності позалітописних немає відомостей, нібито король, справді, “обосновался там”. Принаймні, сам літопис, як уже йшлося, не пропонує з цього приводу жодної якось виразніше сформульованої, чіткішої вказівки.

²⁰ На цій принципово важливій переміні статусу Романовичів на Волині наголосив ще: *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 3: До року 1340. Львів, 1905. С. 45. При осмисленні тогочасної історичної ситуації вона сприймається загально-визнаною. Пор. у новітній літературі: *Gil A.* Prawosławna eparchia... S. 58; *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz... S. 139–141; *Войтович Л.* Збирання Волинської землі *Александрович В., Войтович Л.* Король... С. 81.

²¹ Толочко А. П. Основание... С. 260–261.

²² Ипатьевская летопись. Стб. 758. Новітній

огляд початків угровського періоду біографії короля та їх контексту, незмінно простуючи за викладом літопису, в незрозумілий спосіб не спостеріг і не зауважив окремого угровського акценту в біографії короля: *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz... S. 240. Тут йдеться винятково про перенесення Угровської єпархії до Холму та намагання угровського владика Асафа посісти митрополичий престіл. Про своєрідність зазначеної угровської ситуації у новітній літературі див.: *Александрович В.* Угровський епізод. С. 82–83.

Угровськ – відомо – не відзначений багатшою історіографією, проте інтерес до нього Данила Романовича ще, нібито, наприкінці 1210-х років, як уже зазначено, – щось зовсім позбавлене будь-яких аргументів на сторінках знаного літописного викладу. Але, докладаючи наполегливих зусиль до утримання власного прогресивного бачення, автор через таке твердження – якнайочевидніше – віднайшов ще один вартісний (для самого себе), переконливий і дохідливий спосіб наголосити на безперечній – знову ж таки для нього самого – завідомій “нікчемності” “заштатного городка” й “крепостицы” “незаметного князька”, де владичою кафедри, всупереч цілком виразній та однозначній за вимовою літописній вказівці (докладніше див. далі), “не могло быть, потому что этого не могло быть никогда”. Окрім того, висловлений на так своєрідний спосіб погляд випадає сприймати, водночас, ще також очевидним індивідуальним посильним внеском самого О. Толочка до боротьби з поширенням, як стверджено, нібито, виразним завищенням тогочасного статусу Данила Романовича, серед виявів чого автор схильний трактувати й саму версію про заснування холмської кафедри²³. Відповідно заперечення існування обох єпархіальних осередків в очах критика повинно би бути наділеним видимими ознаками мало що не, так би мовити, “торжества історичної справедливості”. В очевидному поєднанні з якнайвиразніше бажаним для сучасного прогресивного автора осягненням власного наполегливого намагання поставити не зовсім любого, з усього видно, “князька” “на його місце”.

Виявом безперечного “наукового імперативу” так само сприймається твердження, немов би “считается”, що Данило Романович мав ліквідувати “свою” угровську кафедру²⁴. З відповідного приводу літопис, однак, ніби достатньо виразно та однозначно твердить про переведення нового єпархіального осередку до Холму²⁵, а не якусь “ліквідацію”, в можливості чого – на тлі церковних канонів – висловив сумнів і сам О. Толочко²⁶. Проте цілком дохідливо наведено в джерелі факту переведення у запропонованому огляді шукати марно й на це, як побачимо, віднаходяться свої достатньо конкретні причини.

Втім, при рішучому ігноруванні зазначеного ствердженого в літописному викладі переведення, заперечення історичності холмського єпархіального осередку часів короля Данила Романовича побачено навіть у відсутності угровської кафедри в переліку єпископій Київської митрополії щойно з... 1340-х років. Вказуючи на наявні там луцький та холмський церковні центри, автор ствердив: “Где-то среди них должна была бы фигурировать и угровская епископия, если бы она действительно существовала”²⁷. Як висновок: “ни одна нотиция не упоминает угровской епископии, и это является самым важным аргументом против ее историчности”²⁸. Однак залучений тут доказ є наслідком не тільки явного непорозуміння, а й очевидного безперечного (не варто гадати – наскільки мимовільного) підтасування фактів. Адже поодинокі кафедри джерело послідовно іменує винятково за головним осередком, тоді як Угровськ на той час не міг бути таким уже, фактично, упродовж цілого століття. Тому наведений висновок виявляється тільки ще одним показовим прикладом

²³ Толочко А. П. Основание... С. 260, примеч. 30.

²⁴ Там же. С. 260. Як це нерідко спостерігається у цитованій публікації, тут і надалі, хто повинен приховуватися за отим “считается” – не вказано.

²⁵ “бѣ бо преже того пискоупъ . Асафъ . Воугровський . иже скочи на столъ митро-

фолить . и за то свѣржень бы^с стола своего и переведена бы^с пискоупья во Холмъ”: Ипатьевская летопись. Стб. 740.

²⁶ “Не совсем ясно, как это возможно было бы сделать”: Толочко А. П. Основание... С. 260.

²⁷ Толочко А. П. Основание... С. 262.

²⁸ Там же. С. 261.

недоопрацювання усієї повноти закладеної у залученому джерельному переказі інформації з відповідного приводу – тобто очевидного поверхового його використання.

Найважливішим кроком при запереченні можливості існування утрової кафедри став аналіз вміщеного під 1223 р. літописного викладу з переліком, нібито, винятково – на переконання О. Толочка – володимирських архиєреїв: “в нем напрасно было бы искать упоминаний о епископах других (sic!) кафедр”²⁹ (чому саме “других кафедр” – залишилося поза рядком).

Згаданий короткий фрагмент є певним текстом, зовсім випадково – випадває здогадуватися – віднесеним до місця, на якому він зберігся у доступних списках літопису. Він нічим не пов’язаний з найближчими сусідніми оповіданнями і явно випадває з-поміж них. На початку після дати “Въ лѣѣ . ѡс . ѡ . ла” тут подано логічно незрозуміле зіставлення слів, найвиразніше, позбавлене початку: “Данило (sic!) и Василка . Романовичю бѡахоу Володимьрськыи пискоупѣ”³⁰. Отже, перед нами уривок певної розповіді, виокремлений зі свого первісного контексту, мабуть, – що видається вмотивованішим – доданий до вже готового викладу. При цьому він явно позбавлений початку. Остання обставина не завжди привертала належну увагу, внаслідок чого поставлена перед переліком дата всього запису подавалася, як у наведених прикладах, цілком довільно. Показовою сприймається уже навіть очевидна неузгодженість відмінків, у яких записано обидва імена Романовичів. Далі вміщено перелік чотирьох єпископів, що – логічно належить здогадуватися, виходячи зі ствердженого перед тим, – повинні були перебувати один по одному на володимирській кафедрі за часів найближчих нащадків князя Романа Мстиславовича. Тобто, як випадало би закладати на підставі віднованого на престолі перед кінцем 1220-х років (див. вище) першого серед них – владики Асафа, – вони повинні були посідати престіл володимирських архиєреїв, що-найпізніше, від 1220-х до 1260-х років. Втім, оскільки Асафа подано як єдину в зазначеному списку особу для перших десятиліть, у зіставленні з іншими доступними свідченнями його активності, радше, випадало би навіть прийняти перебування владики на престолі ще від утвердження молодих Романовичів

²⁹ Толочко А. П. Основание... С. 263.

³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 739. Очевидно, не інакше, як своєрідним “науковим курйозом” випадало би сприймати виклад початку відповідного літописного запису, наведений у присвяченій йому новітній спеціальній публікації. “Въ лѣѣ . ѡс . ѡ . ла Данило и Василка . Романовичю бѡахоу Володимьрськыи пискоупѣ” тут передано як: “В лѣта (ж) Данила и Василка . Романовичю” з помилковим у даті видання літопису відкликанням (ПСРЛ. Т. 2. М., 1996. Стб. 739), див.: Толочко П. Стаття... С. 47. Втім, таке відтворення оригінального запису не одинокі – аналогічне формулювання раніше вжито: Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 379. Тому, можливо, в першому з наведених випадків, насправді, подано своєрідну “приховану” цитату, опрацьовану не без

впливу останнього видання.

³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 731. Над такою можливістю задумався лише Петро Толочко, проте, за його визнанням, засвідчену в знаному літописному переліку володимирських архиєреїв часів Данила і Василька Романовичів початкову позицію “Йоасафа пояснити важко. Навряд чи він займав кафедру з перших князівських років Данила і Василька. З огляду на те, що в 1229 р. він був кандидатом у новгородські архієпископи, такий сумнів здається виправданим”: Толочко П. П. Давньоруські літописи... С. 330. Поданий висновок виходить від засади, ніби Йоасаф на час згаданого претендування ще не мав архиєрейського сану, у чому цілковито ігнорує добре знані самому авторові цієї версії наведені новгородські літописні свідчення, згідно з якими кандидував, власне, єпископ Володимирський.

у Володимирі 1215 р.³¹: “бѣ бо Асафъ . блжнѣи преподобнѣи стѣь Стѣе Горы . и потомъ бѣ Василѣи ѿ Стѣе Горы . и потомъ бѣ Микифоръ . прирокомъ Станило . бѣ бо слоуга Василковъ преже . и потомъ Коузма . кроткѣи прп^абнѣи смиренѣи . пискоупъ Володимерьскѣи”³². Якщо у так укладеному тексті залучена початкова формула “бѣахоу Володимерьскѣи пискоупъ” здатна вказати на наступний перелік, то далі наведено чотири імені, при четвертому з яких знову вміщено ще одне, окреме відсилання до його статусу володимирського владика: “и потомъ Коузма . кроткѣи прп^абнѣи смиренѣи . пискоупъ Володимерьскѣи”. Відкликання у короткому переліку до останнього з них ще раз окремо як єпископа Володимирського логічно випадало би також мотивувати іншим не відредагованим у джерелі повторенням.

Наступний аналогічний приклад так само відсутності належного, як видається, редагування пропонує відмінна формула відзначення походження при іменах двох перших владик: “бѣ бо Асафъ . блжнѣи преподобнѣи стѣь Стѣе Горы . и потомъ бѣ Василѣи ѿ Стѣе Горы”. Йдеться, як прийнято вважати, про їх обрання з-поміж ченців Зимненського Святогірського монастиря поблизу Володимира³³. Однак привертає увагу застосований у першому випадку незрозумілий для залученого контексту зворот “стѣь Стѣе Горы”, оскільки владика міг тільки виводитися з середовища ченців Святої гори, а святителем був у Володимирі. Особливо на тлі подальшого цілком звичного за таких обставин “ѿ Стѣе Горы”, не здатного викликати жодних додаткових запитань. Уважніший аналіз цієї лаконічної нотатки не тільки підтверджує уже відзначену на підставі розглянутого початкового формулювання фрагментарність розповіді, а й переконує, що відповідний текст, як уже йшлося, докладніше не опрацьовано. Найвірогідніше, його належалося би сприймати своєрідним, немов, чорнового характеру додатком до давнішого походження основної розповіді. Видається цілком очевидним, що, власне, на четвертому владичі Кузьмі володимирська частина аналізованого запису й повинна була завершитися. Показово, що згадані в цьому переліку владичі в тому ж порядку ще раз фігурують й у такому пізньому джерелі, як “Рукопис” київського унійного митрополита Лева (Кишки), заснованому, за твердженням владичі, на невідомому нині певному старшому переказі – 1558 р.³⁴ Одразу ж у продовженні наведеного переліку до “Рукопису” внесено ім’я знаного з літопису, самотній раз зафіксованого при викладі подій 1288 р. володимирського владичі Євсигнія³⁵. Втім, відсутність у цьому новішому переліку імен обох віднесених до володимирської кафедри владик пояснено просто: “исключение из этого помянника епископов Иоанна и его предшественника Иоасафа

³² Ипатьевская летопись. Стб. 740–741.

³³ Останньо так трактування заперечив Олександр Мусін, мотивуючи свій погляд пізнім, шойно з XVIII ст., походженням доступних документальних згадок про монастир як Святогірський: Мусін А. Зимненская икона Божией Матери, ее первоначальный узор и украшения из коралла в европейской религиозной культуре *Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2011, 2012 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019.* (друкується; тут же огляд новішого походження відсилань до Зимненського монас-

тиря як Святогірського: Там само.)

³⁴ Гіль А., *Скочилас І.* Володимирсько-Берестейська єпархія XVI–XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013. С. 16; *Скочилас І.* Поліптихи владик Володимирської та Галицької єпархій княжої доби. Спроба реконструкції за “Рукописом Кишки” та сфрагістичними пам’ятками Княжа доба: *історія і культура*. Вип. 8 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. С. 215.

³⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 919.

³⁶ Толочко А. П. Основание... С. 262, примеч. 36.

заставляє передполагати вплив летописи на формування цього сегмента перечня³⁶. Як бачимо, знову спрацював уже знаний залюбки стосований безвідмовний “рятивний феномен пізнішої безвартісної вставки”.

Далі після цього цитована стаття 1223 р. пропонує ще один, так само цілком незалежний від попереднього, з виличенням володимирських архиєреїв, текст, відведений, цього разу, інший – виразно позаволодимирській, як випало би визнати, темі. Тепер згадано заснування Холму з обіцянкою згодом розповісти про його закладення докладніше (чого не дотримано) й тут же в продовженні вказано на поставлення владики Іоана з кліросу володимирського собору. Ця так само вилучена з ширшого контексту нотатка в структурі тексту теж презентується зовсім самостійною й за всіма ознаками не здатна мати нічого спільного з наведеним перед тим списком володимирських архиєреїв. Тому переконання, що вміщені після поданого їх переліку наступні імена так само повинні, нібито, вказувати “володимирських єпископов, чьи каденции пришились на годы правления (или жизни) Романовичей” й зазначене “володимирське” виличення “должно распространяться и на двух епископов, упомянутых в конце списка – Иоасафа и Иоанна”, – вони, “согласно буквальному смыслу текста, также принадлежат к числу владимирских владык “в лета Даниила и Василька”³⁷, зовсім очевидно, цілковито розходиться з дійсністю. Адже ніяк не зрозуміло, чому перелічені імена володимирських владик у доступному тексті виявилися розірваними холмською “історичною” вставкою. Насправді сама нотатка про двох останніх єпископів сприймається органічним продовженням вміщеного безпосередньо перед нею відкликання до заснування Холму – передбаченої у структурі літописного викладу, проте так і не написаної розповіді стосовно його початкової історії. У самому літописі згадка щодо поставлення владики “кназемь Даниломь” вміщена безпосередньо за записом стосовно заснування Холму та згаданим висловленням наміру розказати про нього докладніше: “Бѹ же изволившю . Даниль созда градъ . именовъ Холмъ . создание же его . иногда скажемъ . Бжиею же волею избранъ бѹс . и поставленъ бѹс . Иванъ пискоупъ . кназемь Даниломь ѿ клироса . великое цркви стои Бѹи . Володимерьской”³⁸. Вдавшись до зацитованого фрагменту літописного оповідання, О. Толочко ствердив: “Не содержит он... утверждения, будто епископ Иоанн был избран на холмскую кафедру”³⁹. Внаслідок такого переконання наведений холмський сюжет, не вдаючись до будь-яких аргументів, проголошено пізнішим додатком. Над обставинами його появи автор – випадає гадати – не схильний був розважати зовсім, не переобтяжуючи себе цим не тільки логічним, а й звичним для дослідника завданням. Після усунення на такий спосіб відповідного свідчення як перешкоди, наступну нотатку про єпископа Іоана вдалося уже без надмірних зусиль приєднати до, нібито, розірваного пізнішою гаданою вставкою переліку володимирських владик й через таку очевидну і безперечну “хитрість” архиєрея потрактовано теж належним до їхнього кола...

У самому літописному викладі виразним доповненням відсилання до Іоана є продовження наведеного короткого запису з наступним стислим повідомленням стосовно попереднього в цьому тексті – щодо владики Іоана – єпископа – Асафа, як його при цьому названо, – “Угровського”: “бѹ бо преже того пискоупъ . Асафъ . Воугровьскыи . иже скочи на столъ митрофольчъ . и за то свѣрженъ бѹс стола своа и переведена бѹс пискоупъа во Холмъ”⁴⁰. Далі в коментарі

³⁷ Толочко А. П. Основание... С. 262–263.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же. С. 263.

⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 740.

О. Толочка наведено ще одне безперечне свідчення нерозуміння використаного тесту: “Иоасаф “угровский” должен быть его (Юана – В. А.) предшественником на владимирской кафедре (“бѣ бо преже того”, где ‘того’ – род. п. мужск. р. местоимения ‘тъ’)”.⁴¹ Однак зворот “бѣ бо преже того пискоупъ . Асафъ”, насправді, здатний означати тут щось зовсім інше: “прежде того” належить розуміти не “перед ним – владикою Іоаном”, як обстоює коментатор, а “давніше”. Перше трактування очевидно помилкове, оскільки, згідно з розглянутим передіком володимирських владик, безпосередньо після Асафа кафедру обіймало ще три названих в аналізованому списку особи. Тому навіть тільки з цього огляду Іоан ніяк не може бути визнаний найближчим наступником Асафа, як твердить викладена пропозиція. Не зауваження цієї конкретної вимовної обставини – ще одне цілком очевидне й виразне упущення, спричинене поверховим побіжним використанням як самого аналізованого тексту, так і вміщеної у ньому версії.

Вимову наведеного фрагменту з переказом стосовно владика Асафа певною мірою здатне поглибити й уточнити зіставлення з пізнішими списками літопису – князів Острозьких (Хлудовський) та Четвертинських (Погодінський). У них, відповідно, зворот “переведена быс пискоупъ во Холмъ” викладено у версії “приведе^н бысѣ на биско^пю в Холмъ”, а “Асафъ . Воугровьскыи” фігурує як “въ оугровскоу”⁴². Останній варіант виразно та однозначно вказує на перебування владика на кафедрі в Угровську. Інша пропозиція, очевидно, повинна бути визнана помилковою, оскільки давніший і, внаслідок цього, – випадало би сподіватися – ближчий до протографу Іпатіївський список цілком недвозначно висловлюється про усунення з престолу, а перенесення самої тільки кафедри. Отже, Асаф, спершу єпископ Володимирський, десь після 1229 р., коли його прямо зафіксовано на тамтешній кафедрі, був переведений на новозасновану

⁴¹ Толочко А. П. Основание... С. 263.

⁴² The old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Cronicles. The Ostroz'kyj (Chlebnikow) and Četvertyn's'kyj (Pogodin) Codices / Vit an Introductions by Omeljan Pritsak *The Garvard Biblioteheque of Early Ukrainian Literature. Texts*. Vol. 8. Harvard, 1990. P. 317, 664. Пор. також найновіше видання тексту літопису Острозьких: *Kronika*... S. 88–89.

⁴³ Давніші спроби віднести цей крок до ранішого часу (останнім до такої версії вдався: Толочко А. П. Основание... С. 259–261) за результатами наведеного розгляду обставин існування угровської владичої кафедри відповідають як засновані на цілком довільному трактуванні (див. вище) усіх наявних прямих і посередніх літописних переказів з відповідного приводу. Логічне пояснення традиційно загадкової ситуації, здається, віднайшов Д. Домбровський, привернувши увагу до такого кроку після монгольського захоплення Києва у грудні 1240 р. Місто тоді належало до володінь Данила Романовича й ця обставина спроможна була полегшити реалізацію зазначеного заміру угровського владика. Видається також досить правдоподібною невідповідність такого самовільного кроку пла-

нам Данила Романовича, який бачив кандидатом на митрополита Кирила: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz*... S. 241. Власне це й повинно було стати справжньою причиною відсторонення Асафа від владичтва та одним з мотивів (головним, звичайно, був набутий статус самого Холму) переведення єпархіального осередку до новозакладеного міста, яке стрімко прибирало значення відповідно до актуальних на той час планів володаря. Про залишення владичої кафедри також в Угровську, якому з піднесенням Холму природним способом належало неунікнено “маліти”, звісно, йтися не могло.

⁴⁴ На думку О. Толочка, це мало статися, власне, в покарання за намагання посісти київську кафедру, оскільки перенесення на неї єпископів поодинокими єпархіями не практикувалося: Толочко А. П. Основание... С. 267. При цьому стверджено: “можем догадываться, что “свѣржень стола” он был либо константинопольским (в Никее) патриархом, когда попытался получить утверждение на митрополию, либо митрополитом Кириллом после его утверждения”. Таке трактування передбачає достатньо тривале перебування “самозванця” на кафедрі, з

до Угровська, перебуваючи на якій, мав “скочити” на київський митрополичий престіл⁴³ і за це усунутий з кафедри – позбавлений, як випадає здогадуватися, сану⁴⁴. Саму єпископію далі переведено до Холму й на неї король Данило поставив обраного з-поміж володимирського соборного кліру владика Іоана, як би ще раз наголошуючи, зокрема, в такий спосіб на вихідних володимирських джерелах холмської історії⁴⁵.

Згадана новітня пропозиція вбачати в єпископові Іоанові архиєрея, нібито, не холмського, а, насправді, – володимирського не витримує критики ніяк. Вона не тільки перекручує достатньо чітку та цілком однозначну за способом висловлення автентичну вимову самого літописного запису, зовсім ігноруючи вміщене після переліку чотирьох володимирських владик виразне наступне відсилання до іншої – холмської ситуації. При такому трактуванні неминуче повинно би постати ще також питання: чому Данило Романович, перебуваючи, очевидно, певний час уже в Холмі, немов повинен був все ще поставляти єпископа для Володимира, фактичним одноосібним володарем якого тоді уже був його молодший брат Василько, й, незалежно від реального зверхника міста, користуватися вирішальним впливом при поставленні місцевих владик? Та й сам поставлений, нібито, на такий спосіб до Володимира єпископ чомусь, як стверджено, мав постійно перебувати не при своїй кафедрі, про що в О. Толочка не йдеться зовсім, а в Холмі. Ця не зауважена ще одна очевидна й безперечна нелогічність, висувуючи погляд на владика Іоана як єпископа, за, фактично, ніяк не обумовленим згодом, нібито, Володимирського, здатна так само показати помилковість відповідного погляду, заснованого на звичайнісінькому “перепрацюванні” на облюбовану “дорогу ідею”. Зрештою, в цитованому переліку володимирських владик з “Рукопису” Лева (Кишки), за всіма ознаками виведеному від того ж вихідного джерела, імені Іоана поміж єрархами часів Данила і Василька Романовичів шукати марно. Після останнього з них – Кузьми, як уже привернуто увагу, одразу вміщено знаного з літописної статті щойно 1288 р. Євсигнія.

Отже, проведений докладніший розгляд виразно заперечує погляд, що літописний текст під 1223 р. про владик не стосується винятково єрархів володимирських, як схильний вважати О. Толочко. Насправді, крім володимирських, від яких він розпочинається, у другій, цілком окремій і незалежній від переліку володимирських владик самостійній його частині, відділеній обіцянкою подати опис спорудження Холму, в завершенні йдеться також про першим віднотованого серед перелічених володимирських владик Асафа, переведеного далі до Угровська. Коли прийняти версію О. Толочка про присутність в обох частинах переліку винятково володимирських владик, Асаф мав би бути відзначений у ньому двічі, що й породило вказане нічим не підтвержене намагання вбачати тут двох різних осіб (див. вище) А перед згадкою про нього

чим – через, власне, “самозванство” – не випадало би погодитися, хоча сам реальний перебіг подій і залишається невідомим. Видається, наведена версія Д. Домбровського переконливіша, принаймні здатна видаватися ближчою до істини. Вияв самозванства (приписуючи його також “архиепископові Петру”, який виступав на Ліонському соборі 1245 р.) вбачав у претензії Асафа Петро Толочко (Давньоруські літописи... С. 332). До “самозванства” в дещо оригінальний спосіб

відкликався також: *Jusupović A.* “Богу...”. С. 9. За його твердженням, в часах загального розладу після відходу монголів: “Pojawiają się w źródłach takie osoby jak np. Piotr Akerowicz, określane jako metropolici (sic!)” (окрім нього, іншим “самозванцем” потрактований через знаний “скік” угровський єпископ Асаф).

⁴⁵ До її володимирського родоводу увагу привернуто: *Александрович В.* Холмське будівництво... С. 38. Пор.: Там само. С. 44, 57.

подано холмського єпископа Іоана, поставленого на новоутворену місцеву кафедру, засновану з переведенням угровської єпархії до новозакладеного Холму. Заради облюбованої дорогою ідеї цей очевидний і безперечний в аналізованому літописному фрагменті істотний за його наповненням вимовний позаволодимирський контекст як для концепції “непотрібний і шкідливий” проігноровано. Новітній інтерпретатор відверто насильницьким способом, без будь-яких на те підстав, виходячи тільки з непоборної сили очевидної власної потреби, відніс увесь запис винятково до володимирського середовища. Це й повинно було стати одним з показових кроків до пожаданого відкидання самої можливості існування владичих кафедр Угровська та Холму. Так один з найважливіших аргументів заперечення функціонування у Холмі за часів короля Данила Романовича єпархіального осередку при докладнішому розгляді признається до кар’єри скромного “жарту ерудита”...

На те, що критик при цьому не обійшовся без очевидних “жартів”, вказує запропоноване у його викладі ще одне, й цього разу – вже пряме та однозначне відсилення до угровського єпископа, збережене на початку розповіді про заснування Холму: “Холмъ бо городъ сиче быѥ созданъ . Бжйимъ веленъемъ . Данилови бо княжащоу . во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескъ . и постави во немъ пискоупа”⁴⁶. У тексті О. Толочка наведена чимала цитата з відповідного фрагменту літописної розповіді, як, нібито, “сюжет о строительной деятельности Даниила Романовича в Холме (!): “Холмъ бо городъ сиче быс созданъ . Бжйимъ веленъемъ . Данилови бо княжащоу . во Володимѣрѣ [...] издащоу [...] емоу по полю . и ловы дѣющоу . и видѣ мѣсто красно . и лѣсно на горѣ . ѡбъходащоу ѡкроутъ его полю...”⁴⁷. Однак, цього разу йшлося, як стверджено, “о строительной деятельности Даниила Романовича в Холме”, хоча насправді нічого такого літопис не пропонує взагалі – ні тут, ні будь де інде. Тому, з огляду актуального інтересу, вміщене тут відсилення до Угровська та поставлення у ньому єпископа було визнане зайвим. Іншого разу ці вказівки відзначено як збережені “в совершенно постороннем тексте: описании построения города Холма”⁴⁸. Тепер обидві згадки про угровського владика потрактовано через поняття “взаимосвязанных и, видимо, сделанных одновременно вставок в первоначальный текст “галицкой” (sic!) летописи”⁴⁹. При цьому знана цитована літописна нотатка, згідно з якою король Данило Романович “созда градъ оугровескъ . и постави во немъ пискоупа” – виявляється – “откровенно ошибочна с фактической точки зрения”, оскільки, за інформацією літопису, місто існувало вже давніше, а щодо Асафа як угровського єрарха, то автор уже “мав довести”, нібито насправді його поставлення до Угровська не було⁴⁹.

Викладеними зусиллями на засвідчений спосіб завідомо “непотрібну” проблему угровського єпархіального осередку нашвидкуруч “ліквідовано назавжди”. Застосований поспіх виразно вказує на очевидну насушу потребу в такому успіхові, оскільки інакше усі намагання, потрачені на впровадження “торжества історичної справедливості” щодо холмської кафедри, виявляються не тільки мізерними, а й марними. Зазначена поспішність презентується черговою маніпуляцією, оскільки сам по собі висновок про, начебто, вставний характер обох нотаток стосовно угровської єпархії ніяк не здатний стати підставою

⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 842.

⁴⁷ Толочко А. П. Основание... С. 265.

⁴⁸ Там же. С. 264.

* Визнання “галицким” холмського літо-

пису короля Данила Романовича, з огляду на засвідчену при цьому “проникливість”, коментувати, звісно, не випадало б.

⁴⁹ Толочко А. П. Основание... С. 263–264.

для прийнятого заперечення існування самого єпархіального осередку. Власне такого походження відповідного тексту ніяк не аргументовано. Його прийнято винятково на віру, тобто, фактично, – без будь-яких на те підстав. Для О. Толочка гадана “вставка” виявилася свідченням, нібито, не тільки неважливого, а й цілковито безвартісного характеру гаданого дописаного. Насправді таке нічим не обумовлене міркування не тільки не має під собою жодних мотивів, а й є однозначно помилковим. Адже, як виявляється за версією О. Толочка, у літописі – і то навіть у різних місцях – “хтось” мав вперто і наполегливо “додавати” завідомо “помилкові” відомості про існування угровської кафедри. Такі підозріння не випадало би сприймати серйозно: надто вже очевидно є їх не тільки бездоказовість, а й цілковита надуманість та “потрібність” на омріяну оказію. Тому, як виявляється при докладнішому розгляді, достовірності аналізованої угровської інформації ніщо, насправді, не здатне підважити.

Два цілком незалежних і виразних за вимовою відсилення до угровсько-єпархіального осередку однозначно характеризують намагання заперечити його функціонування як нічим не доведене та безпідставне. Щобільше, подібний погляд супроводить знане з його наполегливості очевидне замовчування “непотрібних” фактів, не тільки не вписаних до “концепції”, а й навіть виразно здатних її спростувати. Про наукові здобутки, засновані на таких підходах, розважати, звісно, не випадало б ніяк. Безперечна проблема, видається, в іншому.

Оскільки розвиток Угровська під посиленою опікою володаря виявився винятково короткотривалим⁵⁰, це неунікнено мало запрограмувати й відповідно так само недовготривале перебування у місті владичої кафедри. З появою перед кінцем 1230-х років та стрімким піднесенням у першій половині наступного десятиліття Холму⁵¹ її, як цілком виразно й однозначно стверджує спеціально проаналізований з цієї нагоди літопис, переведено до розташованого ще далі на захід новозакладеного актуального центру володінь короля Данила Романовича. Усе доступне нам винятково скромне фактичне забезпечення функціонування угровського єпархіального осередку обмежене двома принагідними літописними згадками. Окрім позбавленого будь-яких реалій лаконічного за вимовою відсилення у тексті наведеного переліку владик, інше подібне, так само цілком принагідного характеру відкликання при викладі обставин вибору місця для майбутнього Холму: “Данилови бо княжашоу . во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескъ . и постави во немь пискоупа” досі привертало увагу винятково в контексті заснування угровської кафедри. Натомість поза полем зору надалі залишається важливе часове окреслення, згідно з яким вона повинна була з’явитися ще у володимирський, передхолмський період біографії короля. Її поява однозначно вказує на існування уже на той час якихось цілком виразних планів на майбутнє щодо Угровська, однак літописний виклад не пропонує ніяких підстав для їх можливого конкретизування. Принаймні, оскільки владика Асаф перебував на володимирській кафедрі ще 1229 р. (див. вище), холмський “гра⁵ инъи” як наступний крок з розбудови новозакладеного міста існував уже

⁵⁰ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В. Угровський епізод. С. 81–95.*

⁵¹ Щодо найактивнішої розбудови міста власне в цей період див.: *Александрович В. Холм... С. 163–166; Його ж. Холмське будівництво... С. 37–44.*

⁵² *Ипатьевская летопись. Стб. 843. Таку*

хронологію підтвердили й новітні археологічні дослідження: *Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja książęca... С. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium... С. 141–144, 145, 152. Пор. також: Александрович В. Холмське будівництво... С. 39, 46–48.*

на 1240 р.⁵² й невдала київська спроба єпископа, правдоподібно, відбулася одного з найближчих років після цього, реальна історія угровської кафедри мала би бути винятково короткотривалою – деє в окресленому наведеними скупими фактами проміжку часу. Функціонуючи, очевидно, менше десятиліття, чи, принаймні, не дуже більше того, угровський єпархіяльний центр не так уже й мав належну можливість реально утвердитися у церковних структурах, потрапити до церковного канону Київської митрополії, не кажучи про Константинопольську Церкву. Тогочасний нікейський період її історії у такому контексті, звісно, так само варто би не випускати з уваги. Видається також зрозумілим, що недовготривалий угровський епізод не мав шансів закріпитися і в титулатурі холмських владик, які далі від пізньосередньовічної доби іменувалися, водночас, теж владиками белзькими⁵³: навіть натяків на можливість такого сліду в знаному за пізніших часів офіційному їх іменуванні вловити не вдається.

Прямо засвідчене в наведеному літописному переказі переведення володимирського владика Асафа на новоутворену єпископію до Угровська знаходить підтвердження у, загалом, не характерних для давнішої практики східної Церкви поодиноких зафіксованих в історії Київської митрополії фактах перенесення владик на іншу кафедру⁵⁴. Зрештою, не зауваженим досі у відповідному контексті віддзеркаленням саме такого досвіду є знані претендування владика Асафа на Новгородське архієпископство, як і, згодом, – Київську митрополію. Не відомо при цьому, наскільки тут мав спрацювати його власний “неспокій”, а наскільки за обома цими кроками здатні стояти нові реалії церковного життя Київської митрополії XIII ст. Адже, в переконанні О. Толочка, церковна практика, загалом, повинна була уможлиблювати самі зазначені прагнення. Оскільки новгородський епізод біографії владика Асафа не наділений ніяким негативним контекстом у новгородській літописній традиції, не випадало би вбачати в такому факті чогось цілком незгідного з прийнятою для свого часу нормою, якоїсь неприпустимої, неприйнятної новації. Варто врахувати також знане переміщення до Ростова володимирського єпископа Симеона, коли, переїхавши, правда, – тільки наприкінці століття, до Владимира, митрополит Максим вивільнив на такий спосіб володимирську кафедру для себе⁵⁵. Цей випадок пропонує ще один яскравий приклад можливості переведення на інший престіл владика в Київській митрополії XIII ст. Безпосереднім наближенням до аналізованої ситуації прецедентом сприйнято також вказане в зазначеному зв’язку переведення до Перемишля новгородського архієпископа Антонія⁵⁶. Хоча й у цьому конкретному випадку йшлося, насправді, не про щось власне таке, а створення для Антонія нової кафедри через виняткові обставини – коли в Новгороді виявилось водночас двоє владик, тому фактор перенесення тут не випадало би сприймати головним чинником. Проте показовою є ствердження при цьому сама принципова можливість такого кроку уже за відповідного часу. Зрештою, очевидний не зауважений досі в такому контексті аналогічний приклад пропонує й біографія самого владика Асафа – спершу єпископа

⁵³ Див.: *Соневницький А.* Український єпископат Перемишльської і Холмської єпархій в XV–XVI ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 202: Праці Історично-філософської секції (Леонід Соневницький. Студії з історії України). С. 57.

⁵⁴ З цього приводу див.: *Толочко А. П.* Ос-

нование... С. 267–268.

⁵⁵ О. Толочко (Основание... С. 273, примеч. 80) відкликався до цього достатньо відомого факту, проте, розглядаючи проблему переміщень владик, його не врахував.

⁵⁶ *Толочко А. П.* Основание... С. 267.

⁵⁷ Там же. С. 268–269.

Володимирського, а далі – Угровського. Аналізована ситуація відповідає й зафіксованій у джерелах знаній практиці переведення владик до іншого міста за збереження титулу попередньої резиденції⁵⁷. Найяскравіший такий момент, в О. Толочка не врахований, пов'язаний зі знаним виїздом київських митрополитів при довготривалому збереженні історичного київського престолу головним у титулатурі за умов їх постійного резидування уже поза містом.

Усі перелічені факти здатні, зі свого боку, підтвердити правомірність традиційного досі сприйняття викладеної на сторінках літопису ситуації з переведенням новозакладеної угровської кафедри до Холму як вияву хоча, загалом, й рідкісної, проте, все ж, – прийнятної для Київської митрополії практики відповідного часу. Інакше й не могло статися, оскільки щось подібне мусило відбутися тільки як з відома, так і за згоди на те самої митрополії. Проте пропозиція О. Толочка також чомусь не виявила схильності враховувати такого визнання зовсім.

За вказаної наполегливості докладених зусиль із пошуку потрібних доказів, звісно, не могли з тим самим, наперед очікуваним успіхом не віднайтися й інші аргументи, наділені не меншою силою переконання щодо утвердження заздалегідь закладеної, нібито, недоведеності існування в середині століття як угровської, так і холмської владичих кафедр.

Наступним пунктом заперечення стало трактування поєднання у наведеному переліку володимирських архиєреїв імені “Асафъ” з окресленням “Воугровьскыи”. Давніша література згідно вбачала тут відсилання до угровського владики, не вдаючись при цьому до якихось інших можливостей зовсім. Не дивлячись на таку стійку одноголосну традицію сприйняття, висновок нової критичної візії викладено категорично: “Беспорных оснований для этого нет”⁵⁸. Виявляється, поняття “Воугровьскыи” повинно, на думку О. Толочка, вказувати, нібито, насправді не на престіл самого владики, а... його походження з Угровська, хоча подібна пропозиція й сприймається здатною цілковито розходитися із загальновідомою практикою. Адже, за прийняття такого погляду, виявляється, начебто владик повинні були іменувати не за кафедрою, а... місцем походження – ще одна очевидна “надінтерпретаційна” новація, яка (в цьому конкретному випадку) не потребує коментарів... Залучене окреслення витлумачено відображенням особистого зв'язку єрарха зі згаданим у літописі щойно під 1268 р. тамтешнім монастирем святого Даниїла – згідно з однією із застосованих у літописному переліку володимирських єпископів формул іменування: “бѣ бо Асафъ . блжнныи преподобныи стль Стѡе Горы . и потомъ бѣ Василѣи ѿ Стѡе Горы”⁵⁹. Запрезентований критицизм не зауважив того, що при такому підході – за його ж власною логікою – Асафа наділено одразу... двома походженнями. Одне з них повинно відсилати до Святої Гори, під якою традиційно вбачають Зимненський монастир, інше, водночас, – угровського Данилівського монастиря. Щойно наведеного святогірського відсилання щодо владики О. Толочко, звісно, не міг не знати, проте на конкретну розглянуту нагоду його не залучено.

Про сам угровський монастир не відомо, зрештою, нічого більше, окрім уже наведеного самотнього запису 1268 р. та значно менше знаного ще, очевидно, так само лаконічного посереднього переказу – через принагідно згаданого в папському листі 1247 р. недавнього посланця короля Данила Романовича – “аббата” “гори святого Данила”⁶⁰. Тому співвіднесення з цим монастирем походження

⁵⁸ Толочко А. П. Основание... С. 263.

⁵⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 739–740.

⁶⁰ Historica Russiae Monumenta et antiquis

exterarum gentium activis et bibliotecim deprompta ab A. I. Turgenio. Petropoli, 1841. P. 67.

владики, зафіксованого, як зазначено, в архиерейському статусі ще перед початком можливої активнішої розбудови Угровська, щонайпізніше, з-перед 1229 р., а вірогідно, як уже вказано, – ще навіть десь, приблизно, від 1215 р., явно не позбавлене виразних елементів за всіма ознаками надмірної, як на ситуацію, та нічим не оправданої відваги. До того ж, відповідне намагання, найочевидніше, ще й немало замішане на незмінному послідовному перебільшенні “потрібної” вимови аргументів, використаних доказами облюбованого погляду.

Отож, з усіх розглянутих міркувань запропоноване підсумування “каталог *Ипат.* под 6731 г. перечисляет епископов владимирских, и в нем напрасно было бы искать упоминаний о епископах других кафедр. Сам по себе текст не содержит сведений об учреждении угровской кафедры и ее епископа (sic!). Не содержит он и утверждения, будто епископ Иоанн был избран на холмскую кафедру”⁶¹ пропонує набір висновків, заснованих на недостатній, а то й із очевидними завідомо помилковими вихідними підходами сприйнятих переказах прокоментованого при цьому літописного оповідання.

За засвідченого налаштування у напливі критичної критики для О. Толочка, щобільше, навіть уся літописна історія Угровська, як уже відзначено, “откровенно ошибочна с фактической точки зрения: Даниил не создавал Угровска, о чем свидетельствовал текст самой же летописи, и, как мы уже знаем, не ставил в нем епископа”⁶². Як могла трапитися аж так всезагального наповнення “ошибочность” у тексті, який уклав сучасник описаних подій, автор, звісно, не схильний був міркувати зовсім⁶³. Засвідчена позиція з відповідного приводу, безперечно, здатна бути наділеною лише одним оправданням, прихованим у завідомій цілковитій і неспіважальній... непомилковості самого новітнього інтерпретатора. Літопис з наведеного приводу, однак, стверджує, акурат, і те, й інше, тобто, пропонує докладно зовсім протилежний погляд на проблему. Незалежно від знаної магії ерудиційних трактувань, йому, звісно, належалося б довіряти незрівнянно більше, ніж навіть новітнім найерудиційнішим та найкритичнішим глумаченням...

Що ж до заснування Угровська, то, звичайно, не зайве би, врешті, поставити дивним чином усе ще на немало незрозумілий спосіб не зауважене питання про те, що, власне, конкретно повинен був закласти при цьому в уже давніше існуючому місті король Данило Романович⁶⁴. Осередок з такою назвою літопис, як відомо, відзначив уже на самому початку століття⁶⁵, проте водночас літописець не мав би знову “помилитися”, твердячи про заснування, нібито, насправді вже давніше існуючого “граду”. З цього огляду в даному конкретному випадку логічно належалося би прийняти інше наповнення вжитого поняття. Цілком очевидно, воно повинно стосуватися не заснованого заново – на сирому корені – самого міста, а граду як укріпленої резиденції актуального володаря на терені уже давніше функціонуючого міського осередку. У цьому, з огляду на задокументоване існування Угровська ще на початку століття, єдино

⁶¹ Толочко А. П. Основание... С. 263.

⁶² Там же.

⁶³ Про недооцінену роль холмського літописця як сучасника описаних подій на прикладі викладу про заснування Холму див.: Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 44.

⁶⁴ При дотеперішніх зверненнях до будівельної активності короля питання на такий спосіб не ставилося ніколи. Тільки Д. Домб-

ровський розважав з цього приводу, відштовхуючись від знаної нереалізованої обіцянки літописця розповісти про заснування Холму: “По словам автора, он касался “создания” города. Подчеркнем, “создания”, а не основания или восстановления”, див.: Домбровски Д. Учредительная деятельность... С. 129.

⁶⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 721 (під 1204 р.).

прийнятному для описаної ситуації тлумаченні надто скромно викладена на сторінках літопису з уживанням, фактично, винятково достатньо мало вимовних натяків історія міста, звісно ніяк не надається для трактування в категоріях “откровенно ошибочна”. Насправді увесь можливий за таких обставин набір потенційних помилок випадало би, знову ж, визнати винятково особистим власним здобутком того самого інтерпретатора.

Ще одним аргументом проти наявності в місті єпископської кафедри розглянуто й літописний, за твердженням О. Толочка, переказ про побудову Холму. Як уже відзначено, джерело, правду кажучи, не пропонує чогось такого зовсім, оскільки даної обіцянки розказати про само будівництво літописець, все ж, так і не реалізував. Насправді коротко сказано про вибір місця, окремо побіжно згадано первісний “градъць малъ”, який невдовзі замінив “ініи град”, а далі вміщено розповідь про спалені в пожежі храми й при них наведено відомості також і про окремі інші, скромніші об’єкти столиці⁶⁶. Виклад цих лаконічних записів в О. Толочка також не схильний з виразнішою наполегливістю послідовно й неухильно дотримуватися вимови самого літописного оповідання. У позначеному яскраво вираженими ознаками поверховості фрагменті аналізованого тексту йдеться, зокрема, про “описание трех величественных (виділено – В. А.) и роскошно украшенных (виділено – В. А.) церквей”⁶⁷, хоча в автентичному літописному трактуванні якихось спеціально “величественных” акцентів дошукуватися не випадало б. Про оздоблення церков, за винятком стосовно докладніше описаного храму святого Іоана Златоуста, так само не так уже й багато повідомлено. Не кажучи вже про немало відмінний характер викладених переказів стосовно кожного з них, богородичний та кузьмодем’янівський храми охарактеризовано значно лаконічніше, однак аж такої деталізації в О. Толочка шукати – виявляється – надаремно. Холм при цьому, на відміну від раніше стосованих висловлювань (див. вище), тепер несподівано потрактовано як “великопленный (виділено – В. А.) город, в который стеклоь огромное (виділено – В. А.) количество населения”⁶⁸, й водночас вказано також на “умножение населения в совершенно новом, роскошно отстроенном (виділено – В. А.), снабженном (sic!) церквями (виділено – В. А.) городе”⁶⁹. Всупереч загальновідомим реаліям самої літописної розповіді, в продовженні далі відзначено також “описание строительства (виділено – В. А.) нового многолюдного города с тремя соборами (sic!) (виділено – В. А.)”⁷⁰. Попри скромність самих залучених літописних нотаток, викладене бачення, як видно, не обійшлося без, цього разу, незрозумілого цілком, поєданого з чималим перебільшенням очевидного прикрашення окремих елементів зафіксованої у літописному оповіданні картини із вказівкою на поодинокі реальні обставини розвитку міста на тлі, немов, цілковитого забуття проголошеного раніше (див. вище) твердого наміру боротися із “завищенням статусу” короля Данила Романовича. Холмський контекст разом з його єпархіяльним акцентом акурат і сприйнято одним з безперечних виявів отого “перебільшення”. Очевидної разючої переміни засвідченої раніше позиції у тому ж власному тексті автор, здається, не спостеріг. Однак вона належить до яскравих прикладів як способу проникнення до вимови використаного

⁶⁶Ипатьевская летопись. Стб. 843–846.

⁶⁷Толочко А. П. Основание... С. 265.

⁶⁸Там же.

⁶⁹Там же. Таке перебільшення не випадає сприймати особистим винаходом автора;

принаймні, його пропонує ще також “грандіозна розбудова стольного града “Королівства Русі”: Ричка В. Холмський проект... С. 105.

⁷⁰Толочко А. П. Основание... С. 265–266.

джерела, так і здатності панувати над його реальним змістом. Зрештою, – власним викладом з відповідного приводу – теж.

Втім, само наповнення наведених свідчень щодо Холму з його “соборами” та “огромным количеством населения” й цього разу також потрактовано непереконаливим: “Вероятно, как и в случае с Андреем Юрьевичем (Боголюбским, який свого часу безуспішно домагався відкриття єпископської кафедри в себе у Володимирі – В. А.), строительство и украшение церквами нового города было признано недостаточным резонансом для разделения старой епископии и основания новой кафедры”⁷¹. Так зафіксовані в літописі факти знову відкинуто цілковито як для концепції “непотрібні”, а натомість, звично для О. Толочка, беззаперечно сприйнято незмінно непідважальну у неподільній стійкій непомильності власну “візію”.

Найближчим її виявом стало запозичене з російської імперської дійсності ХІХ ст. й прикладене... до ситуації з-перед середини ХІІІ ст. ще одне винищуючого наповнення окреслення угровського середовища: “Впрочем, некоторым исследователям казалось маловероятным, что *заштатный* (виділено – В. А.) єпископ Угровска *мог отважиться покуситься* (виділено – В. А.) на высшую духовную власть в стране. Ожидалось бы, что претендовать на митрополичий престол мог кто-то из более значительных и авторитетных єпископов, занимавший важную кафедру”⁷². Йдеться про ще один надійний – в очах автора – засіб, покликаний докластися до ліквідації “осоружного” Угровська у цілком неприйнятній для передового бачення його ролі. За такої полемічності запалу було б зайвим доводити несумісність з реаліями епохи самого поняття “заштатного єпископа”, вжитого, безперечно, через асоційоване з ним стійке принижуюче, послідовно негативно-го характеру наповнення. Особливо, на тлі стверженої відсутності задокументованих випадків, коли на митрополичий престіл у Києві переходили єпископи поодиноких єпархій митрополії⁷³. Тут не зайвим буде нагадати не зауважений у відповідному контексті знаний інший, давніший вчинок того самого єпископа, який, попри стверджену тут його “заштатність”, уже мав нагоду претендувати на друге – після митрополита – становище у Київській Церкві – новгородського архієпископа. Окрім того, якщо “скік” владики Асафа повинен був статися після відходу монголів на початку 40-х років, то це мало відбутися за умов, коли Київ уже якийсь час безпосередньо підпорядковувався владі Данила Романовича. Цієї істотної обставини запропоноване трактування, як відзначено, так само виявилось не схильним врахувати зовсім. Хоча сама вона, звісно, здатна була немало збільшити шанси претендента зі середовища волинського володаря – митрополитом невдовзі, справді, став чоловік з найближчого оточення короля.

Наскільки наполегливо та послідовно О. Толочко як автор просувався до поставленої перед собою заповітної мети яскраво засвідчує й проголошена, нібито, неможливість ототожнення згаданого першим у переліку володимирських владик Асафа з “Асафом Угровським”. Інтерпретатора не зупинило навіть те, що вони мусили бути сучасниками і з цього огляду приймати існування практично водночас та в тому ж самому середовищі двох владик з однаковим іменем – намагання далеко не найпереконливіше вже за наміром. Однак, виявляється, “они ясно различены в тексте: первый – “святогорский”, второй – “угровский”⁷⁴. Наведений приклад – яскраве за вимовою свідчення того, як один невірно виглумачений (див. вище) факт надалі розростається,

⁷¹ Там же. С. 266.

⁷² Там же.

⁷³ Там же. С. 267.

⁷⁴ Там же. С. 266.

породжуючи наступний чимраз більший ряд собі подібних, заснованих на за-відомо помилковому вихідному мотивуванні.

Далі на розвиток викладених поглядів навіть виявляється, нібито “после инцидента с владимирским епископом Иоасафом Романовичи (sic!) переносят резиденцию владимирских епископов (sic!) в Холм. По крайней мере один из владимирских епископов – Иоанн – действительно, живет при Данииле в Холме”⁷⁵. Тобто, коли літопис, про що вже йшлося, чітко і виразно твердить про переведення до Холму угровської, як уже вказано, кафедри, для коментатора – після визнання холмського владика насправді, нібито, володимирським і внаслідок такого умовиводу – виявляється очевидним перенесення на нове місце резиденції... уже володимирських єрархів. До того ж, у самого О. Толочка йдеться про тільки перебування володимирського владика в Холмі, а не переведення туди володимирської кафедри. Обстоювати наявність різниці між літописним переказом та його використанням у наведеному коментарі, звісно, не випадало б. Те, що володимирська єпархія за так викладеного розвитку подій, немовби, мала, фактично, припинити існування й брат короля Данила Василько Романович повинен був “залишитися без єпископа” на тлі незмінно стосованого критицизму підходів, звісно, теж опинилося поза увагою. Найочевидніше, зовсім “зайвих” для запропонованої конструкції перелічених у наведеній літописній статті 1223 р. після Асафа наступних володимирських єпископів Василя, Микифора та Кузьму, вміщених у переліку перед (пор. вище) так само володимирським, як вважає О. Толочко, владикою Іоаном, задля “концепції”, як виявилось, цього разу, знову ж, не... гріх і не зауважити. Як і вже відзначеної відсутності Іоана в літописному виліченні володимирських архиєреїв. При засвідченому радикалізмі так само не належалося, звісно, й оком моргнути, коли далі “переведена” єпархія знову мала “повернутися” на своє історичне місце: “Но следующего епископа Евсигния находим в 1280-х гг. на прежнем месте во Владимире”⁷⁶. Схвалені й апробовані на такий спосіб вияви завідомо дивної, як на звичне бачення, поведінки в церковних колах так само не мали повернути уваги зовсім. Навпаки, їх сприйнято підставою для наступних висновків з кола уже знайомих зусиль послідовно негуючого Холм у його найприкметніших характерних особливостях наповнення...

Немала доля аналізованого успіху з нового трактування проблеми початкового періоду функціонування холмської владичої кафедри пов’язана з визнанням відсутності в літописі згадки про собор у Холмі – на тверде переконання О. Толочка, такого статусу не мав жоден з трьох (насправді, літопис вказує їх чотири⁷⁷) холмських храмів. “Два из них освящены в честь патрональных святых епископов Козьмы и Иоанна, что идентифицирует их как, в некотором роде, “частные” заведения, возможно, монастыри. Более того, есть основания полагать, что и третья церковь – Богородичная – также была монастырским храмом”⁷⁸. Наведені два речення – показовий приклад послідовної, незмінно навколонукової маніпуляції фактами разом з їх так само не менш працьовитим цілеспрямованим цілковитим переінакшуванням на насущу потребу.

⁷⁵ Толочко А. П. Основание... С. 269.

⁷⁶ Там же. С. 270.

⁷⁷ Четвертим є не врахована тут Троїцька церква, відзначена як запалена при монгольському набігу 1241 р. й далі відбудована: Ипатьевская летопись. Стб. 843. Інших відомостей про неї не виявлено, пор.: Александрович В. Холмське будівництво... С. 39–40. Про чотири храми сам О. Толочко згадав також: Толочко А. П. Основание... С. 265–266.

⁷⁸ Толочко А. П. Основание... С. 270.

Очевидних переключень тут виявляється одразу чималий набір. До них належить навіть порядок відзначення обох владик, для коментатора, як видно, не наділений якимось виразнішим окремим самостійним сенсом. Для літопису, варто нагадати, Кузьма – останній з володимирських єпископів у цитованому їх літописному переліку, натомість Іоана, як уже наголошено, згадано далі – тільки після лаконічного відсилання до заснування Холму, що, в самому джерелі однозначно мало би вказати на нього як, насправді, владика холмського (див вище). Його, нібито, переведення як володимирського до ново-закладеного міста й проживання там при боці Данила Романовича виявилось очевидною вигадкою (див. вище). Подані в наведеній цитаті з розмірковувань О. Толочка згадки про обох єпископів сприймаються ще одним кроком із наголошення позірною перевміщення володимирської кафедри до Холму, оскільки цього разу з містом співвіднесено ще й навіть, немов, цілком “певного” володимирського, останнього в зазначеному переліку тамтешніх владик Кузьму.

Освячення двох холмських храмів на честь патрональних святих, власно, обох єпископів й у зв’язку з ними – так само повинно бути визнане ще одним очевидним і безперечним перебільшенням “на потребу”. Втім, воно не є чимось зовсім новим, оскільки близька ідея у літературі витає уже від давнішого часу як скромнішого наповнення твердження: “Навряд чи доводиться сумніватися в тому, що зведенням храмів в ім’я св. Іоанна і св. Козьми і Дем’яна переймалися самі холмський і володимирський єпископи”⁷⁹. Насправді ж може йтися винятково про цілком випадкове співпадіння імен, не здатне претендувати на жодне реальне конкретне значення та якесь пояснення. Так само, як очевидним нонсенсом сприймається прийняте в О. Толочка перетворення, нібито, посвячених на честь покровителів єпископів храмів “в некотором роде, “частные” заведенія” (з усіма очевидними наслідками такого не відіганого “навадження” – див. далі). Про храми королівської столиці як, немов, комусь сторонньому належні “частные” заведенія” взагалі згадувати не випадає. Показова при цьому відсутність відсилання до званої обітничі засновника Холму при виборі місця для нього спорудити в майбутньому місті храм на честь святого Іоана⁸⁰, до якої література відкликала неодноразово⁸¹. Вона явно зовсім не здатна вписатися до випрацюваної концепції й через те виявилася не побаченою та проігнорованою, а той самий храм переадресовано та подано уже як освячений на честь... небесного покровителя потрактованого володимирським архиєреєм владика Іоана... Не зауважила запропонована “візія” також відзначеної у новішій літературі підкресленої уваги короля Данила Романовича до храму святого Іоана Златоуста, вираженої ще й додатково через

⁷⁹ Толочко П. П. Давньоруські літописи... С. 333.

⁸⁰ Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 843. У наведеному підборі фрагментів літописного оповідання, покликаному, на переконання київського автора, дати уявлення “[о] строительной деятельности Даниила Романовича в Холме”, знаного епізоду з обітницею святому Іоанові Златоусту шукати марно: Толочко А. П. Основание... С. 265.

⁸¹ З новіших прикладів див., зокрема: Толочко П. П. Давньоруські літописи... С. 328–

329, 333; Ричка В. Холмський проект... С. 105 (у цитаті з літопису); Јусуповіћ А. “Богу...” С. 6 (у викладі літопису).

⁸² Увагу до цього контексту літописної розповіді привернуто: Александрович В. Святий Алімпій Печерський – перший відновлений джерелами український маляр Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках. Матеріали міжнародної наукової конференції 1–2 жовтня 2001 р. Київ, 2002. С. 9–10; Його ж. Мистецькі сюжети... С. 57–58. Пор. також: Його ж. Холм... С. 175–176; Його ж. Холмське будівництво... С. 41.

обдарування цієї святині численними рідкісними сакральними об'єктами, втім, як є підстави здогадуватися, – й родинними реліквіями засновника, що теж здатне якнайтісніше пов'язати церкву з особою самого короля⁸², а не когось іншого. Натомість зусиллями інтерпретатора довідуємося про “храми на честь патрональних святих владик”, втім навіть нічим, ніби, й ніяк спеціально не пов'язаного з Холмом, “стороннього” володимирського єпископа Кузьми. Принаймні, одинока згадка самого його імені в цитованому переліку тамтешніх владик якихось холмських асоціацій, звісно, запропонувати не здатна. З такого підходу мало би також ще й на немало дивний спосіб виглядати, немов, заснувавши місто як свою столицю, королю Данилові випадало “скромно” не залишити на місцевому ґрунті ніякого виразнішого власного сліду, в незрозумілий для при звичаєння епохи спосіб відступивши усі природно належні йому права фундатора та опікуна іншим, ніяк не причетним до новозакладеного Холму, а навіть зовсім стороннім особам. При цьому ще й мала б виявитися не виконаною також дана свого часу при виборі місця для майбутнього міста знана обіцянка спорудити в ньому церкву на честь святого Іоана Златоуста. І це при тому, нібито на честь святих покровителів “сусідніх” володимирських владик освячено, як переконаний О. Толочко, два з чотирьох храмів столиці... Подібні розмірковування аж надто виразно окреслюють залучений критичний потенціал запропонованого принагідного – на тлі заперечення холмського єпархіального осередку – переосмислення загально визнаних фактів початкової історії столиці короля Данила Романовича. Фактично, їх використано не для загально визнаної у науковому колі історичної реконструкції. Вони слугують винятково матеріалом для цілком вільної, щодо вимови самого джерела, виразно облегшеної, самостійної, немало незалежної у стосунку до викладених на сторінках літопису реалій, літературної творчості за його мотивами.

Ще більший успіх того ж наповнення пропонує подальший розвиток за такою моделлю засвідченого осмислення. Як уже зазначено, виявляється, посвячення “на честь патрональних святих владик” мало б ідентифікувати обидві церкви “как, в некотором роде, “частные” заведения, возможно, монастыри”. Цим досягнутий на очевидний у його проникливості спосіб успіх, однак, не схильний обмежуватися: “Более того, есть основания полагать, что и третья церковь – Богородичная – также была монастырским храмом. Вернувшись из чешского похода, Даниил Романович “приде во град Холмъ [...] в домъ . Пречистоѡ . падь поклонися... и прибываше в домоу стго Ивана . во городѡ Холмѡ с веселием”⁸³. “ГВЛ является одним из первых летописных памятников, и, кажется, первым в XIII в., именующим религиозное учреждение (sic!) “домом” соответствующего небесного персонажа”⁸⁴.

У наведеному зіставленні прогресивна критика показала просто таки вражаючий злет критичної думки. Храми як “частные” заведения” належать, звичайно, до зовсім незабутніх осягнень як критичної логіки, так і наукової термінології. Того, що вони, водночас, “возможно, монастыри”, ніщо, звісно, не доводить. Однак для аналізованого тексту в якомусь доведенні й не відчувалося найменшої потреби. Зазначену нічим не аргументовану лише, нібито, “можливість” не тільки сприйнято без жодних застережень, а й далі за знаним способом найкоротшого доступного перетворення тут же залучено вже цілком докоханим фактом.

Наведене міркування при докладнішому розгляді виявляється виразним наслідком абсолютно безпідставного, перенесеного на холмський ґрунт

⁸³ Толочко А. П. Основание... С. 270.

⁸⁴ Там же.

помилкового висновку, опрацьованого ще на матеріалі старокиївської літературної традиції. У його основі лежить згадка Київського літопису з опису набігу половців 1096 р. на Києво-Печерський монастир: “въжгоша домъ стѣѣа Влѣчѣѣ наша Бѣѣ”; “тѣмже и мы послѣдующе прѣрку Дѣду вопъемъ . Ги Бѣ мои . положи [а] ѣко коло ѣко вгнь преѣ лицемъ вѣтру иже попалаетъ дубравы . тако поженеши ѣ бурею твоєю . исполни лица ихъ дасаженья . се бо wskверниша и пожгоша стѣѣи до^м твои . и манастырь Мѣре твоеа”⁸⁵. Наведений фрагмент літописного оповідання пропонує виразну та однозначну за вимовою вказівку на соборну церкву Печерського монастиря Богородиці як дім Божий і водночас монастир, посвячений Його Матері. Аналізоване ж трактування без будь-яких на те аргументів, проігнорувавши наведене недвозначне за вимовою іменування “дім” у значенні “храм”, подає його як, нібито, тотожне зовсім іншому поняттю – “монастир”. Звідси виходить не зауважений очевидний і безперечний курйоз, при якому всі три найважливіші храми нової столиці короля Данила Романовича виявляються... монастирськими. Хоча в самому літописі – як у знаному викладі про знищення під час пожежі, так і за відмінних обставин, – а також інших, пізніших джерелах ніяких відсилань до наявності в Холмі, власне, монастирів ще тривалий час⁸⁶ немає⁸⁷. Як не таємниця, зрештою, й відсутність такого нагромадження монастирів за подібних обставин в українській церковній традиції загалом. Однак, не дивлячись на вимову джерел, прогресивній “свіжій ідеї” і цього разу належалося вийти неодмінно переможно. Безперечно завідому хитрість такої наполегливості, не докладаючи надмірних зусиль, випадає віднайти в тому, що монастирський храм – не кафедральний храм єпархії. Тобто, за наведеного трактування винятково монастирськими, жодна з трьох визнаних у Холмі церков не тільки не має підстав, а й не повинна претендувати на становище собору. Звідсіля місто – вже, нібито, цілком “логічно” – повинно виявитися позбавленим єпархіального осередку...

Що ж до цілковито спотвореного, за такої інтерпретації, поняття храму як дому, то воно засноване на старозавітній традиції – розпорядженнях про

⁸⁵ Лаврентьевская летопись ПСРЛ. Т. 1. Москва, 1997. Стб. 232, 233. Пор.: “вожгоша домъ стѣѣа влѣчѣѣ Бѣѣ”; “тѣмже и мы послѣдующе прѣрку глѣмъ . Бѣ мои положи ѣко коло . ѣки вгнь прѣдъ лицемъ вѣтру . иже попалитъ дубравы . тако поженеши ѣ бурею твоєю . исполниши и лица ихъ дасаженья . се бо wskверниша и пожгоша стѣѣи домъ твои . манастырь матере твоеа”. Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 223–224.

⁸⁶ Щойно під 1478 р. зафіксовано надання ставу “inter Pokrowa villam et ciuitatem Chelmsensem pro ecclesia Sancte Marie Virginis et monasterio alias manastyr vladicze Chelmensi”: Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссией, т. 19: Акты относящиеся к истории бывшей Холмской епархии. Вильна, 1892. № 18. С. 8. З XVI ст. віднайшлися джерельні згадки про Спаську церкву в селі Спас в околиці міста як монастир з давнішим статусом приписаного до холмського собору, що здатне вказати на давно заміську монастирську резиденцію

холмських владик: Александрович В. Архитектурный ансамбль середины XIII столетия у Спаси-Стовпи в окolicy Холму Украина... С. 112–113. Пор.: Його ж. Холм... С. 193–194; Його ж. Холмське будівництво... С. 63–67.

⁸⁷ До цієї обставини увагу привернуто: Cil A. Katalog monasterów eparchii chełmskiej do końca XVI wieku Ruthenica. Т. 4. Київ, 2005. С. 85–97. Найправдоподібніше, зазначене монастирське перебільшення, зі свого боку, на якийсь спосіб відображає знане в новітній літературі непомірне форсування присутності монастирського елементу в колі Романовичів, з відповідного приводу див.: Александрович В. Не зовсім звичайна монографія “незвичайного князя” [рец. на кн.]: Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат: У 2 т. Біла Церква, 2011. Т. 1–2 Князя доба: історія і культура. Вип. 7. С. 300–308. Підсумування відомостей про середньовічні монастирі Холму та Холмщини запропонував: Cil A. Katalog... С. 85–97.

спорудження храму, що їх отримав від Бога Мойсей, та вміщеному при цьому зауваженні: “Нехай вони мені спорудять святиню, щоб я міг жити серед них” (Вихід 25: 8). Відповідно, новішим продовженням цього аспекту релігійної свідомості вже на київському ґрунті є воля Богородиці стосовно побудови монастирської соборної церкви, викладена в Києво-Печерському патерику, – “хощу церковь възградит собѣ въ руси, въ Киевѣ... Прииду же и сама видѣти церкве и в неи хощу жити”⁸⁸. Власне таке сприйняття храму як дому Божого – у церковній практиці, зрештою, загальновідоме – повинна б засвідчувати наведена цитата з Київського літопису про запалення та осквернення дому Божого – монастиря Його Матері – Успенської соборної церкви Києво-Печерського монастиря та монастиря загалом. О. Толочко потрактував вжите при цьому поняття “дім” не тільки зовсім безпідставно, а й навіть цілком фантастично. За його переконанням, воно, “как видно из многочисленных примеров, ассоциируется с закрытым, отгороженным от внешнего мира пространством, ср. например, в *Похвале св. Феодосию* (которую датируют концом XIII–XIV вв.): “чуждестраньнии овци в дому Божиа Матере затворишася”; “прибегохом в дом Божиа Матере, въ твою надѣжду и въ твое ограждение”; “прибегохом в дом пречистыа владычица нашеа Богородица и въ ограду святую твою”⁸⁹. Проте якщо в першому випадку “затворення” ще можна хоч якось сприймати зазначеним “обгородженим місцем”, хоча насправді йдеться про значно істотнішого наповнення окреслення “дім Божий”, то два інших наведених приклади чітко та послідовно трактують зовсім про інше, заперечуючи, врешті, таку можливість і в поданому першому з них. Однозначно адресоване поняття “въ твою надѣжду и въ твое ограждение” тут стосується не “замкнутого простору”, а опіки Всевишнього, до якої не менш вимовно відсилає й прикінцевий зворот “въ ограду святую твою”. В останньому зазначеному випадку прийняте переповнене нездорового реалізму тлумачення, щоби́льше, пропонує навіть очевидний не зауважений нонсенс, трактуючи, між іншим, також... про, нібито, святую монастирську “ограду”. Не випадало би дискутувати, що насправді може йтися винятково про єдине логічне в даному конкретному твердженні покровительство Всевишнього. Тому наведене трактування поняття та виведені від такої інтерпретації подальші висновки пропонують ще один приклад суцільної дезорієнтації, заснованої на послідовно поверховому сприйнятті вимови не тільки самого використаного джерела. У розглянутому випадку йдеться також про неприпустимий модернізм – перебування, водночас, ще й навіть поза звичним контекстом духовного досвіду та комплексом притаманних епосі загальновідомих духовних орієнтирів, важливих складових звичної свідомості відповідного часу загалом.

Інший приклад пов’язаних із розглянутим моментом завідомо сумнівного наповнення “тонкощів інтерпретації” пропонує виклад: “Даниил и Василько “прибываше в домоу сѣго Ивана. во городѣ Холмѣ с веселиемь”. Иными словами, “дом св. Иоанна” смог принять и разместить князей с их многочисленной свитой, и при этом *вся эта орава* (виділено – В. А.) какое-то время пиrowала там (“прибываше [...] с веселиемь”). Следовательно, в нашем сообщении о доме св. Иоанна речь, конечно же, шла не о городском храме, а о комплексе монастырских зданий”⁹⁰.

⁸⁸ *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). Київ, 1931. С. 6. Увагу до цього печерського тексту у відповідному сенсі та його старозавітного прообразу привернуто: *Александрович В.* Покров

Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. Т. 4). Львів, 2010. С. 52.

⁸⁹ *Толочко А. П.* Основание... С. 270.

⁹⁰ Там же. С. 271.

Наведена розповідь та коментарі до неї виводяться від літописного опису повернення короля Данила Романовича з чеського походу 1253 р., коли він, згідно з літописним викладом, “приде во гра^а Холмь . сь ч^етью и со славою в домъ . Преч^етоѣ . падъ поклониса . и прослави Ба . ш бывше^м не бѣ бо никоторыи князь . Роускыи воевалъ землѣ . Чѣшское . и видѣвса со бра^тмъ своимъ . и бы^е в радости велицѣ . и прибываше в домоу стго Ивана. во городѣ Холмѣ с веселиемъ . слава Ба и прч^етоую его мтръ . и стго Ивана Златаоуста”⁹¹. Новітній коментатор розповідає, ніби, про те саме. Однак уважніший погляд переконає: насправді в нього при цьому йдеться про щось зовсім інакше, оскільки запропонований коментований переказ по-слідовно відходить від буквальної вимови джерела, а, отже, як наслідок, – і його справжнього змісту. Замість наведених при цьому фактів цитоване звернення пода надто вільний – у стосунку до фактографічного наповнення залученої джерельної розповіді – немало літературизованого забарвлення виклад на тему відповідного літописного фрагменту. До того ж, сам переказ переповнено виявами вже знаного з розглянутих досі прикладів різнорідного показового “антинародного фольклору”, а навіть елементарної дикості недавнього “атеїстичного пошибу”.

Про надто сумнівного наповнення успіхи трактування поняття “дім” уже йшлося. Правда, чому церква святого Іоана цього разу перестала бути “монастирем”, а мала би втілитися у “городском храме” – дошукуватися, звісно, не належиться. Далі, як однозначно виходить з буквального відчитання самого літописного переказу, стверджене “перебування у домі святого Івана”, насправді, стосується не короля Данила разом з його братом Васильком⁹², як схильний вважати коментатор, а тільки першого з них⁹³. Король – переконає розповідь – “бы^е в радости велицѣ . и прибываше в домоу стго Ивана. во городѣ Холмѣ с веселиемъ . слава Ба и прч^етоую его мтръ . и стго Ивана Златаоуста”, тобто, перебував у храмі святого Іоана, сповнений радості – зі своєї перемоги, з цієї нагоди “славлячи Ба и прч^етоую его мтръ . и стго Ивана Златаоуста”⁹⁴. Ні про

⁹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 826.

⁹² Питання про участь князя Василька Романовича в холмських урочистостях з нагоди завершення чеського походу, фактично, постало вже перед Петром Толочком який ствердив: “Коли ж у Холм прибув і брат Василько, князі відправилися “в дом святого Івана во городѣ Холмѣ с веселием, слава Бога и Пречистую его Матерь и святого Івана Златаоуста” (збережено оригінальний правопис – В. А.): Толочко П. П. Давньоруські літописи... С. 328. У наведеному викладі урочистість, всупереч літописній розповіді, розділено: король Данило повертається з чеського походу і відвідує з подячною молитвою собор, далі прибуває його брат і вони разом йдуть “в дом святого Івана во городѣ Холмѣ с веселием, слава Бога и Пречистую его Матерь и святого Івана Златаоуста”, тобто, йдуть “с веселием”. Останнє поняття описує, звісно, їх стан, а не продовження ситуації – те що мало відбуватися там, куди вони спрямували свою увагу. Запропонований коментар не тільки розділяє обидві описані в джерелі одна за одною події, а й вказує на певний час, що мав їх

відділяти. Зауваженого при цьому не позбавленого значення для “родинної історіографічної традиції” розділення холмської урочистості у викладі Толочка-старшого Толочко-молодший цього разу не спостеріг.

⁹³ Увагу до вказаного принципового моменту привернуто: Александрович В. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”: король Данило Романович як opunktowana “istota biologiczna”? [рец. на кн.:] Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Т. 4). Kraków, 2016. 412 с., іл. Княжа доба: історія і культура. Вип. 11: Княжий Львів / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 168.

⁹⁴ Особливе акцентування постаті святого Іоана Златаоуста в цій ситуації відзначив П. Толочко: “Після чеського походу... Данило славив не тільки Бога і Пречисту його матір, а й Іоанна Златаоуста. Таким чином зусиллями єпископа Івана святий Іоанн Златаоуст став фактично покровителем нової столиці Галичини (sic!) міста Холму”, див.: Толочко П. П. Давньоруські літописи...

що інше, окрім радості переможця й прославлення Бога, Богородиці та святого Іоана Златоуста з okazji дарованої перемоги у відповідному літописному оповіданні не йдеться. Тому твердження про спроможність “дому св. Іоанна” “разместить князей с их многочисленной свитой, и при этом вся эта орава (sic!) какое-то время пировала там” (виділено – В. А.) видає не тільки вражаюче нечитання тексту в напльві власного наукового екстазу. Водночас це ще й неприпустимо вільне поводження при трактуванні конкретного задокументованого історичного факту з цілковито проігнорованим при цьому його яскраво вираженим безперечним релігійним наповненням. Дискутувати з приводу залученого поняття “орави” в такому контексті, як і – так само – “бенкетування”... у храмі в холмській дійсності середини XIII ст., звісно, не випадало б ніяк⁹⁵... Щодо “бенкетування”, то, обстоюючи свій погляд, О. Толочко ствердив, нібито “Веселитиса в ГВЛ всегда означает “пировать” и навів приклади на підтвердження своєї думки⁹⁶. Однак його позиція і цього разу, знову заснована на недокладно та поверхово сприйнятих фактах, до того ж, – цілковито перевернутих. При цьому не тільки не враховано буквальної вимови літописного тексту, згідно з якою король “бы^ѣ в радости велицѣ . и прибываше в домоу стго Ивана. во городѣ Холмѣ с веселиемъ . слава Бѣ и прч^ѣтоую его мтрѣ . и стго Ивана Златауста”, а й проігноровано окремі його моменти та не до впізнання викривлено сенс інших. Оскільки про справжнє значення поняття “дому святого Іоана” вже йшлося, перебування у ньому “с веселиемъ”, та ще й “слава Бѣ и прч^ѣтоую его мтрѣ . и стго Ивана Златауста”, уже навіть само по собі ніяк не здатне стосуватися прийнятого учтування. Наведені ж в О. Толочка літописні приклади щодо нього⁹⁷ трактують, як виявляється, про щось зовсім інакше. У всіх цих текстах незмінно виступають цілком виразні, окремі додаткові вказівки саме на бенкетування – “в пирѣу веселашоуса”, “приѣхаша к Василкови С. 329. Правда, при чому тут власні “зусилля епископа Івана”, коли увагу короля до святого зафіксовано задовго до появи владика ще в цитованому в тексті П. Толочка у відповідному зв’язку (див. вище) епізоді вибору місця для майбутнього міста – гадати не випадає. Наведене тлумачення – ще одне показове свідчення того, наскільки легко окремим авторам при зверненні до літопису вдається відходити від його автентичного переказу, пропонуючи при його залученні власні “бачення на тему”. Окрім аналізованої ситуації з холмською владичою кафедрою, іншим показовим прикладом такої переваги “візії” над реаліями у тому ж колі історичних фактів є знана “неподоланна” – зусиллями особистого налаштування окремих авторів – проблема монастиря, де після прийняття постригу мала перебувати мати короля Данила Романовича, див.: Александрович В. В якому монастирі проживала мати короля Данила Романовича? Свідчення джерел проти пропонувананих “широких” трактувань *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Т. 19–20. Київ, 2016. С. 169–194.

⁹⁵ Нещодавно польський історик Д. Домбровський теж виставив себе незмінним прихильником подібних “бенкетувань” у зазначеному літописному та інших, такої ж переконливої наповненості, випадках: *Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 4). Kraków, 2016. S. 286, 330. З відповідного приводу див.: Александрович В. “Dlaczego nie spróbować szalenstwa”... С. 168–170. Давніший лаконічний виклад того ж польського автора з того ж приводу, загалом, дотримувався літописного контексту, обходячись без надміру виєкспонуваних надто підозрілих “модернізуючих” наполягань: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 349. Чи не мала, бува, скластися така “новація” внаслідок “плідних” контактів авторів за період між написанням обох книг?**

⁹⁶ Толочко А. П. Основание... С. 271, примеч. 67.

⁹⁷ “некогда емоу в пирѣу веселашоуса”; “Данило же и Василко бѣа веселаса . а Левь ѣхав домъвъ”; “и приѣхаша к Василкови с питьемъ . и начаша веселитиса”; “и начаша вбѣдати . и пити и веселитис”; “и посемь начаша веселитис” (*ПСРЛ* 2: 763, 839, 856, 868, 908)”: Толочко А. П. Основание... С. 271.

с питьемъ . и начаша веселитиса”, “и пити и веселитис”. Тому ніяк не можна погодитися з твердженням, нібито в літописному викладі “веселіє всегда – пир, обед: “башеть же тогда брать Василковъ Данило князь со вѣѣма сѣма своима . со Львомъ и со Шварномъ . и инѣхъ князѣи много . и боарь много . и бывшоу же веселью не малоу в Володимерѣ городѣ” (ПСРЛ 2: 848–849)”⁹⁸. Наведений приклад однозначно твердить про саму радість у місті. Й хоча при цьому, звісно, не мало б обійтися без неодмінної за таких обставин учти, власне на неї у цитованому тексті ніщо не здатне вказати. Так само, зрештою, як і в аналізованому лаконічному описі холмських урочистостей з нагоди повернення із чеського походу 1253 р. Насправді поняття “веселіє”, що зберегла й сучасна мовна практика, наділене набагато ширшим спектром конкретних значень, спроможним немало виходити поза єдиний прийнятий в аналізованому коментарі, “улюблений” контекст утчування.

Як переконують розглянуті приклади, незмінно прогресивне наповнення не завжди було схильне навіть завдавати собі труду адекватно сприйняти та відтворити літописний виклад, не кажучи вже про докладніше осмислення описаної в тому чи іншому конкретному випадку ситуації. У результаті “прогресивний критичний підхід” виявився ще однією показною, приголомшливою за вимовою, відвертою нісенітницею.

Підсумуванням наполегливих зусиль з доведення відсутності в Холмі часів короля Данила Романовича єпархіяльного осередку є останній аргумент щодо головної святині міста: “Летописец не воспользовался ни одним случаем указать на ее кафедральный статус”⁹⁹. Не можна, звичайно, не відзначити того загальновідомого факту, що “літописець” не був “один”, що, як побачимо, в цьому конкретному питанні отримало не зауважене яскраве й важливе відображення. Проблема статусу головного холмського храму пропонує додатковий акцент щодо як перебування О. Толочка в колі залученої інформації, так і самопочуття у ньому. Докладніше зазнайомлення з літописним викладом на відповідну тему переконує: насправді вирішення не дається так просто, як це вдалося зробити за неодноразово зазначеної своєрідності критичного наставлення.

Вперше холмський собор¹⁰⁰ згадано на сторінках літопису під 1253 р. при цитованому описі повернення короля Данила Романовича з чеського походу: у “и приде во гра^а Холмъ . сь ч^етью и со славою в домъ . Преч^етоѣ . падъ поклониса . и прослави Ба̄ . в бывше^м”¹⁰¹. Далі його коротко описано під 1260 р.

⁹⁸ Толочко А. П. Основание... С. 271, примеч. 67.

⁹⁹ Там же. С. 271. Це твердження підкріплено прикладами з літопису, в яких кафедральний статус головного холмського храму не відзначено: Там же. С. 271–272.

¹⁰⁰ Проблема відображення у літописному викладі його посвячення нещодавно розглянуто доволі докладніше, проте запропонований виклад наділений однією вадою, яка звела усі докладені зусилля нанівець. Як переконує аналіз відповідного тексту, в незрозумілий спосіб не розрізнено при цьому холмської та володимирської частин літопису: *Dąbrowski D., Wojtowycz L. [Analiza źródeł pisanych] Okres od XIII do 2. połowy XIV wieku Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodze-*

nia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014. Chełm, 2016. S. 38–39. Такий підхід видається тим незрозумілішим, що далі серед авторів, які відкликалися до посвячення собору, у тексті фігурують “dworski kronikarz Daniela Romanowicz (sic!), dworski kronikarz Włodzimierza Wasylkowicza”: *Ibidem.* S. 40. Про показові наслідки застосованого сприйняття див. далі.

¹⁰¹ Ипатьевская летопись. Стб. 826. Увагу до цього запису у відповідному контексті привернуто щойно: *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії. Т. 1). Львів, 2001. С. 34. *Пор.: Ejusdem.* *Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju*

й при цьому названо церквою: “Сзда же церквь привеликоу . во градѣ Холмѣ . во има престѣя приснодѣя Мрїа”¹⁰². Короткий переказ про смерть короля Данила завершує фраза: “и положиша во цркви стѣ Бѣи . в Холмѣ юже бѣ самѣ создалѣ”¹⁰³. Так само згадано й про поховання князя Шварна Даниловича (1269): “положиша тѣло его во цркви стои Бѣѣ близь гроба втна”¹⁰⁴. Коли в 1284 р. помер юний син князя Юрія Львовича Михайло, “положиша ѣ во цркви . стѣя Бѣа в Холмѣ . юже бѣ создалѣ . прадѣдѣ его великии князь . Данило снѣ Романовѣ”¹⁰⁵. Востаннє собор відзначено на сторінках літопису як би “зі сторони”: в промові посла князя Лева Даниловича – перемишльського єпископа Мемнона перед князем Володимиром Васильковичем (1288) при відкритті до короля Данила Романовича, який “лежить в Холмѣ оу стѣи Бѣи”¹⁰⁶. Отже, з-поміж шести згадок, п’ять з яких цілковито принагідні, холмський собор двічі названо звичним і найчастіше стосовним при зверненні у літописній традиції до богородичних храмів іменуванням “свята Богородиця” та “Пречиста” і чотири рази – церквою. Кількісно записи розподілено акураг порівню між холмською та володимирською частинами літопису. Хронологічному моменту та особі конкретного літописця при цьому, як випадало би здогадуватися, не належалося відігравати якоїсь окремої істотної ролі.

Це співвідношення варто зіставити із застосованим у літописному викладі іменуванням інших храмів аналогічного статусу – галицького та володимирського. Галицький Успенський собор у холмській частині літопису так само незмінно іменується винятково церквою¹⁰⁷. Володимирський Успенський собор при першому відкритті до нього ще також у Київському літописі, коли помер його будівничий, князь Мстислав Ізяславович (1170), відзначений при записі про поховання у формулі: “положиша тѣло его . въ стѣи Бѣи въ епѣпью юже бѣ самѣ созда въ Володимѣри”¹⁰⁸. У холмській частині літопису, починаючи від першого принагідного відзначення під 1204 р.¹⁰⁹, вживається так само винятково іменування церквою¹¹⁰. Щойно у володимирському продовженні літописного оповідання до окреслення церкви Богородиці додаються доповнення – в єпископії. Вперше таке застосовано при записі про поховання “во цркви стѣи Бѣѣ во пискоупы Володимерской” княгині Олени, дружини князя Василька Романовича (1265)¹¹¹, а далі – самого князя Василька (1269)¹¹². Єпископією вона послідовно іменується декілька разів за різних обставин також в обширному викладі обставин смерті князя Володимира Васильковича¹¹³. Для усвідомлення тогочасного сприйняття аналізованої проблеми вимовним видається запис про спровадження тіла померлого в Любомлі князя до Володимира: “привезъшимъ же и во Володимѣрь . оу епѣпью ко стѣи Бѣи и тако поставиша и на санѣхъ во цркви (виділено – В. А.)”¹¹⁴. Такий акцент ще раз засвідчує прийнятність для володимирського літописця

sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. Т. 1: Referaty. Chełm, 2003. S. 56; *Його ж.* Мистецтво Холму доби князя Данила Романовича *Князя доба: історія і культура*. Вип. 1 / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2007. С. 141.

¹⁰² Іпатъевская летопись. Стб. 845.

¹⁰³ Там же. Стб. 862.

¹⁰⁴ Там же. Стб. 869.

¹⁰⁵ Там же. Стб. 895.

¹⁰⁶ Там же. Стб. 913.

¹⁰⁷ Там же. Стб. 726, 737, 738, 830. Цю традицію розпочато від першої такої нотатки – про поховання князя Ярослава Осмомисла (1187) ще в Київському літописі: Там же. Стб. 656 (“положень быѣ во цркви стѣя Бѣа”).

¹⁰⁸ Іпатъевская летопись. Стб. 559.

¹⁰⁹ Там же. Стб. 720 (“в цркви стѣи Бѣи”).

¹¹⁰ Там же. Стб. 740, 788.

¹¹¹ Там же. Стб. 863.

¹¹² Там же. Стб. 869.

¹¹³ Там же. Стб. 905, 913, 918, 925.

¹¹⁴ Там же. Стб. 918.

зіставлення немов на рівних обох понять. Водночас при перерахуванні численних дарів князя Володимира Васильковича поодиноким храмам згадано ще також “єпископії” перемишльську, луцьку та чернігівську¹¹⁵.

Наведені приклади показують незмінну відсутність у холмській частині літопису окремих додаткових окреслень на позначення соборів: їх послідовно названо винятково церквами. Як випадає здогадуватися, щодо цього текст зберігає і продовжує давнішу традицію. Щойно укладачі володимирського продовження, на відміну від попередників, незмінно вживають відповідну термінологію, на тлі якої три принагідних відзначення холмського собору без відкликання до його статусу, звісно, не спроможні не привернути уваги. Вони виразно вказують на можливість якогось іншого ставлення до головного храму столиці короля Данила Романовича в літописця, проте не дають відповіді на запитання, чим, власне, мала бути обумовлена така позиція. Не зайве пригадати також відсутність холмського собору в переліку передсмертних дарів князя Володимира Васильковича на користь храмів. Чи не здатні бути обидва ці факти взаємопов'язаними й чи не можуть вони впливати зі знаного характеру стосунків замовника володимирського літопису з тогочасним власником Холму – князем Левом Даниловичем? Принаймні, незрозуміла “впертість” володимирського літописця супроти холмського собору мусить мати своє пояснення. Щобільше, за умов, коли наведене уважніше прочитання холмської частини літопису, все-таки, пропонує хоч і скупі, проте цілком виразні й достатньо вимовні вказівки на обставини появи Холмської єпархії та її функціонування уже за часів короля Данила Романовича – ще перед серединою 1260-х років.

Окремого докладнішого розгляду заслуговує також заперечення функціонування Холмської єпархії на підставі знаних моментів церковної історії. Фактично, ніяких реальних переконливих аргументів проти такої можливості, звично для О. Толочка, при цьому не наведено. Ситуація, коли зовсім “несподівано” й, ніби, немало супроти загальнопоширеного порядку 1220 р. з'явилася Перемишльська єпархія¹¹⁶ – друга в Галицькому князівстві, де владича кафедра вже давніше існувала в столиці, як видається, належної уваги не мала привернути так само. Проте цілком очевидно, що поява в конкретному князівстві ще однієї кафедри є для тогочасного західноукраїнського регіону (як і Київської митрополії загалом) першим для княжої доби прецедентом, тому значення цього факту не варто недооцінювати. З ним логічно випадало би співвіднести певну зміну в стосунку до тієї позиції вищої церковної єрархії, внаслідок якої ще декілька десятиліть тому безуспішними виявилися намагання заснувати єпископську кафедру у Володимирі¹¹⁷. Однак така очевидна переміна наставлення вищих церковних властей при цьому в О. Толочка теж виявилася не сприйнятою – немов за тією ж моделлю, що й розглянута зміна статусу Угровська

¹¹⁵ Там же. Стб. 926.

¹¹⁶ Новіше звернення до проблеми її появи див.: *Паславський І.* Коли виникло єпископство в Перемишлі *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.* Кн. 1. Львів, 2009. С. 548–556; *Його ж.* До питання про початки єпископства в Перемишлі *ЗНТШ.* Т. 264: *Праці Історично-філософської секції.* – Львів, 2013. С. 129–137. Правда, автор взявся обстоювати, фактично, нічим не доведений

погляд, нібито місцева кафедра мала виникнути ще між 1086–1124 р. Проте відсутність будь яких певних відомостей про її функціонування з-перед 1220-х років не дає жодних підстав для викладених при цьому здогадів, які, звісно, не випадало би сприймати доведеними фактами.

¹¹⁷ Зазначений факт використано серед аргументів проти можливості функціонування угровської та холмської кафедр: *Толочко А. П.* Основание... С. 258, 268–269.

упродовж другої половини 1210–1230-х років. Проте об'єктивно немає ніяких підстав вбачати можливість знаку рівності між ситуацією 1170-х та 1230-х років. Зрештою, таку ймовірність якнайвиразніше перекреслює поява “нетрадиційної” – щодо звичного в дотеперішньому сприйнятті відповідного канону – перемишльської кафедри. Як уже йшлося, заснування угровського владичтва, невдовзі переведеного до Холму, випадало би сприймати, звичайно, не в контексті знаних подій 1170-х років, а ситуації після недавнього перемишльського прецеденту, зрештою, – відмінних особливостей церковної історії Київської митрополії XIII ст. щодо давнішої практики загалом. Мабуть, не зайве при цьому пригадати й становище Константинопольської Патріархії періоду латинського завоювання та очевидне ускладнення її стосунків з Київською митрополією.

Прикінцевий висновок аналізованого викладу стверджує: “Полагаем, что именно в рамках создания первой галицкой митрополии в 1303 г. и именно для устранения указанного ее дефекта (недостатной кількості підпорядкованих їй епархій – В. А.) и была создана холмская кафедра”¹¹⁸.

Проте проведений аналіз усієї сукупності залучених аргументів переконує у появі такого висновку внаслідок безперечного намагання “зліквідувати” проблему після того, як задля забезпечення показаного підбору потрібних для реалізації власної ідеї завідомо “хитрих” фактів відкинуто загальноприйняту в дотеперішній літературі появу холмського єпископського осередку вже за часів короля Данила Романовича за умов 1240-х років. Докладніший розгляд залучених аргументів засвідчує, однак, далеко не бездоганніше у його конкретних виявах крокування до такого висновку, опрацьованого через декілька показових для методики наукового осмислення проблеми поодиноких ходів. Насамперед, фактично замовчано цілком виразні, хоча й тільки принагідні вказівки літопису на недовготривале існування угровської кафедри, перенесення на неї володимирського єпископа Асафа та переведення єпископської столиці після її короткотривалого функціонування в Угровську до новозакладеного Холму і поставлення на неї владики Іоана з володимирського соборного кліросу. Всупереч чіткій вказівці літопису, О. Толочко владика подав володимирським, що, чомусь, з невідомих причин мав, нібито, постійно перебувати не у власній столиці, а при боці короля Данила Романовича у Холмі. З викладу послідовно вилучено й далішні “зайві” холмські акценти літописного оповідання, зокрема щодо шанування святого Іоана Златоуста з боку короля¹¹⁹. А холмський храм святого, споруджений, згідно з літописним переказом, за обітницею засновника при виборі місця, разом із церквою святих Кузьми і Дем'яна, проголошено освяченими на честь небесних покровителів “сусідніх” володимирських владик. Так поступово засвідченими зусиллями з поля притягання усувалися усі яскравіші моменти, покликані наголосити на своєрідності холмської ситуації. Натомість на їх місце висувався цілеспрямовано, не без очевидного насильства над конкретними історичними фактами опрацьований підбір аргументів, призначених заперечити її виняткові особливості разом із самим функціонуванням місцевої владичої кафедри як одним з найпоказовіших доказів послідовної розбудови історично-культурного середовища новозаснованого міста.

¹¹⁸ Толочко А. П. Основание... С. 271.

¹¹⁹ Новіше звернення до цих відомостей див.: Александрович В. Холмське шанування святого Іоана Златоустого *Збірник матеріалів VIII Міжнародної конференції “Христи-*

янська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво”, м. Львів, 23 листопада 2015 року. Львів, 2015. С. 247–252. Пор.: Його ж. Холмське будівництво... С. 49–55.

Після чималих зусиль, затрачених на заперечення, для властивої теми заснування кафедри уже, найочевидніше, забракло наснаги й автор, найвиразніше, мав “позбутися проблеми”, без будь-яких аргументів співвідніси її появу щойно з часами утворення Галицької митрополії на початку XIV ст. Що мало би підтверджувати можливість так пізнього походження, розважати, за відзначеної надмірної траги сил поза властивою обраною темою, уже не було змоги й тема, власне, заснування Холмської єпископської кафедри виявилася обірваною, немов, через надмірно затягнутий вступ...

Втім, з позицій самого автора, до такої перспективи неминуче виникає немало очевидних запитань, яких, однак, не зауважено і на які відповіді не запропоновано. Зокрема, на початок XIV ст. короткий період стрімкого злету Холму вже давно минув. Коли 1288 р. князь Юрій Львович скаржився дядькові, князеві Володимирові Васильовичу, на батька, який вирішив відібрати раніше надані йому міста, Холм у їх переліку фігурує після Белза та Червена аж третім¹²⁰. Несподіване місце Холму після останнього з них, не відзначеного якоюсь істотнішою самостійною роллю упродовж усього століття¹²¹, сприймається вельми показовим. Коли навесні наступного року князь Юрій захопив Берестя, літописець, розповідаючи про пораду бояр князя Мстислава Даниловича покарати свавільника, відібравши у відповідь його городи, вказав уже тільки Белз та Червен¹²². Тобто, маємо очевидний статус, так би мовити, “заштатного городка” – третього з черги серед виділених молодому князеві володінь. Що мало б спровокувати тепер появу в подібному – на тлі настільки виразно скромнішого становища – осередковій єпископській кафедрі й чому для цього, раптом, з-поміж потенційно можливих кандидатів мали вибрати власне його – гадати не випадало би так само, як не задумувався над цією перспективою й автор відповідної пропозиції. Проте, реалізувавши на показаний спосіб взяте на себе зобов'язання щодо заперечення існування єпархіального осередку в Холмі за часів короля Данила Романовича, до належного з'ясування винесеної у заголовок властивої теми О. Толочко, як видно, вже не мав наміру навіть вдаватися.

У цьому, правду кажучи, й не відчувалося найбільшої потреби, оскільки справжнім завданням публікації, за наведеним відвертим визнанням самого ж автора, виступає уже відзначена боротьба з поширеним, як стверджено, завищенням статусу Данила Романовича, одним з виявів якого й потрактовано зазначене закладення у Холмі окремої кафедри. Від такого, власне, завдання і виведено весь залучений набір однозначно скерованого наповнення пропонуванних характеристик. Тобто, йшлося, фактично, про боротьбу, акурат, із самим королем, а водночас також – поступово викристалізуваною упродовж останніх півтора десятиліть новою, заснованою, насамперед, на докладнішому опрацюванні комплексу літописних відомостей, поглибленою системою поглядів стосовно холмського осередку часів короля Данила Романовича¹²³, як і, зрештою, – постаті короля та його епохи загалом¹²⁴. Хоча, здається, у даній

¹²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 911.

¹²¹ У літописі за різних обставин упродовж століття Червен відзначений сім разів: Ипатьевская летопись. Стб. 721, 739, 766, 775, 865, 911, 929. Проте жодне з цих звернень не пропонує вказівки на якийсь важливіший статус його самого за тогочасних умов.

¹²² Ипатьевская летопись. Стб. 928–929.

¹²³ Див.: *Aleksandrowycz W. Sztuka...* S. 52–59; *Ричка В. Холмський проект...* С. 110–114;

Александрович В. Мистецтво Холму... С. 136–153; *Його ж. Холм...* С. 163–202; *Його ж. Холмське будівництво...* С. 34–66; *Його ж. Холмська ікона Богородиці з Емануїлом (Студії з історії українського мистецтва. Т. 5). Львів, 2018.* С. 124–125.

¹²⁴ Найдокладніше його викладено: *Александрович В. Холм...* С. 163–202; *Його ж. Холмське будівництво...* С. 35–77.

конкретній ситуації ця “нова” постать при цьому не так уже й сприйнята, а навіть відома – радше, тут випадало би вбачати, хіба, попередню реакцію, щось на зразок своєрідного “передчуття тенденції”.

Новіше осмислення вказує на Холм 40–50-х років XIII ст. як – за всім сталим комплексом притаманних йому ознак – унікальне явище східноєвропейської історії свого часу. Дальший розвиток такого сприйняття здатний започаткувати наступний етап відкриття і засвоєння досвіду цього все ще надто мало відомого виняткового феномену східноєвропейської дійсності середини століття. Однак таке, засноване на сумі перевірених фактів, відкриття однієї з найсвоєрідніших сторінок української історії пізньої княжої доби й, водночас, важливий крок до переосмислення багатьох визначальних особливостей подальшої еволюції національної традиції за часів пізнього Середньовіччя не у всьому стикається з належним розумінням та сприйняттям. Тому на шляху утвердження нової системи поглядів стосовно відповідного аспекту національного історичного досвіду й здатні виринати такі прикриті актуально модною критичною фразеологією псевдопрогресивного наповнення, немало дивного забарвлення, нічим не обмежені а la наукові, поверхові, суто літературні комбінації, творцям яких, попри декларовану відданість джерелам, підкріплену багатим ерудичійним цитуванням, явно вдається грішити плутанням уже навіть самих жанрів...

О. Толочко від перших засвідчених в аналізованому тексті зусиль наполегливо простував шляхом применшення, приниження і заперечення особи короля Данила Романовича та його своєрідної постаті в історії епохи, послідовно добираючи для цього надійний підручний арсенал відповідної вимови засобів. Їх репертуар немало заснований на термінології “заштатного городка” і “крепостицы”, “незаметного князька”, до яких далі додається так само “заштатний єпископ Угровска”, у поєднанні з твердим переконанням у численних та різномірних послідовно “очевидних та безперечних” помилках літописців на тлі завідомо безсумнівної непомильності самого пропонованого прогресивного наповнення трактування. Навіть коли, немов забувши про власне призначення до взятого на себе зобов'язання боротьби, інтерпретатор переходить до, нібито, вихвалання Холму, за знанням законом маятника воно так само ведеться із завідимим істотним відхиленням від буквальної вимови літописного викладу з немалим додатком різноманітних ерудичійно забарвлених прикрас. Потрапити буквально в слід самого подразника власної ерудованості й на цій новітній стежі незмінно критично настроєному авторові теж не випадало ніяк...

* * *

О. Толочко знаний з наполегливих зусиль задля працьовитого переключення на власний розсуд найдавнішого періоду української історії, засвідченого старокиївським літописанням, поєднаних з намаганнями утвердити замість нього власну логічну конструкцію, побудовану на засаді нічим не обмеженої самостійної літературної творчості на матеріалах відкинутого історичного джерела¹²⁵. Тепер запропоновано, немов, продовження уже знаних успіхів на

¹²⁵ Подібні успіхи не обмежилися намаганням переписати усю старокиївську історію – не менш показові й скромнішого засягу зусилля. Зокрема, автору з не меншим успіхом вдалося “заперечити” ще також такі її важливі моменти, як викладену не

тільки в літописі, а й Києво-Печерському Патерику найдавнішу історію Києво-Печерського монастиря та історичність постаті святого Нестора Літописця: Толочко О. П. Влахернська легенда у Києво-Печерському патерику і Кловський Стефаніч монастир

вказаному поприщі, використовуючи цього разу літописання та історичну традицію Галицько-Волинської держави XIII ст.

Маніфест у ролі своєрідного непроголошеного credo такої постави уже з'явився – без урочистих звуків фанфар, тихо і непримітно, але, незалежно від використаного при цьому способу об'явлення, – “весома, грубо, зримо”. Уболіваючи над незрозумілою для себе відсутністю у тексті літопису “портрету” головного персонажу холмської історії, О. Толочко в пошуках пояснення очевидного недогляду укладача відповідної частини розповіді ствердив: “один із можливих висновків, здається, лежав на поверхні: *Галицько-Волинський літопис* було написано після смерті Данила людьми, які не пам'ятали його зовнішності” (збережено правопис оригіналу – В. А.)¹²⁶. Що літописець не бачив перед собою завдання вносити до поданого тексту геть усього, чого через століття можуть потребувати майбутні покоління істориків, – перекопувати зайве. Очевидно, так само немає сенсу за таких обставин кидатися до літератури й вишикувати немалий ряд авторитетних авторів, які з виразним та цілковитим вмотивованим переконанням відзначали появу літопису в середовищі самого короля, укладення первісної його редакції зусиллями як сучасника, так і в холмському осередку. Хоча водночас віддавна поширене у наукових колах усвідомлення, власне, такого походження літописного викладу про справи короля та його епохи не можна не відзначити. Так само, як немає у цьому конкретному прикладі потреби полемізувати з приводу теж не менш визнаного подальшого редагування вихідної холмської основи тексту зусиллями представників володимирського середовища князя Володимира Васильковича, тобто, – у найближчі два десятиліття після цього. Потреби в якихось спеціальних заходах оборони усталеної наукової традиції немає через засвідчений підхід до використаного джерела та пропозицію наведеного заперечення на зовсім іншому рівні: новатора, безперечно, “понесло”...

Це вже надто приватна справа самого О. Толочка – за наявності такого бажання, задумуватися з приводу того, як в його очах так могло статися, що холмський літопис мали укладати люди, “які не пам'ятали його (короля Данила Романовича – В. А.) зовнішності” й водночас – опрацьований їх заходами текст мав пройти володимирське редагування, щонайпізніше, – ще перед кінцем 1280-х років. Втім, як і укладення старшої частини літопису в Холмі, молодшої володимирської його трансформації О. Толочко, здається, визнавати так само, ніби, не зовсім схильний. Тому не тільки розглянутий досвід вивчення проблеми функціонування у середині століття Холмської єпархії з чималим рядом різновеселих, але незміно – “немало веселих” відкриттів і зовсім неочікуваних суголосних їм, такого ж наповнення прозрінь, а й само заперечення загальновизнаного досі існування паралельної єпархіяльному середовищу літописної традиції випало б визнати наділеними тільки досить своєрідним стосунком не винятково до автентичної холмської історії середини століття. Як показано на численних немало вимовних прикладах, їх позначено відчутним відстороненням і від

Археологія. 1991. № 2. С. 58–69; *Ejusdem*. Gdzie i kiedy zarodziła się legenda o kronikarzu Nestorze *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*. Т. 45. Lublin, 2002. С. 57–77.

¹²⁶ [Толочко]. О. Dariusz Dąbrowski, *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.* [Monografie Pracowni badań nad dziejami Rusi Uniwers-

ytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, 4] (Kraków: Avalon, 2016), 412 s. *Ruthenica*. Т. 14. Київ, 2017. С. 255. Показово, що в самому огляді йдеться, здебільшого, про літературні аспекти викладу та пов'язане з ними коло проблематики. Власне історичний контекст монографії привернув увагу автора значно менше.

історії як такої. Цілеспрямовано не лише переглядаючи випрацьовану зусиллями декількох поколінь попередників систему поглядів на один з найістотніших аспектів функціонування новозакладеної столиці короля Данила Романовича, а водночас при цьому саму таку можливість цілковито заперечуючи та відкидаючи, новітній критик запропонував заміну, придатну для втішання, хіба що, з немало поштовго віддалення... При ближчому ж розгляді вона – як в поодиноких осягненнях, так і їх сукупності загалом, виявляється послідовно примарним творінням, зітканим з надто сумнівного набору не зовсім здорових претензій, неперевіраних поверхових здогадів, навіть у поєднанні з елементами звичайного невігластва. Але, найперше, запропонований науковий продукт переповнено зусиллями “посиленої” цілком самостійної та незалежної літературної творчості там, де завдання вимагало зваженого скрупкульозного аналізу літописного викладу та співвіднесених з ним аналогічної вимови писемних джерел позалітописної традиції. Автор, ніби, знав про завдання історика, згідно з власним же формулюванням, “лише висловлювати достовірні судження про ті фрагменти минулого, які залишилися відбитими у доступних свідченнях”¹²⁷. Проте в прикладенні до самого себе показав немало своєрідні розуміння та практичну реалізацію такого професійного зобов’язання. Спосіб, на який це зроблено, розглянута публікація висвітлює, як уже була нагода показати на достатній кількості конкретних репрезентативних фактів, аж надто виразно та вимовно. А водночас – ще й також ступінь потенційної надійності закладених, із залученням практикованої методи, підвалин будівництва “свого нового світу”...

Воно, може б, і нічого надзвичайного – рядове перепрацювання одного з істориків. Проте сам історик далеко не “рядовий”. Адже йдеться про загальновідомого “спадкового вождя” українських студій княжої доби... На щастя, попри неунікненні труднощі об’явлення нового, доба вже змінилася й спадкові права тепер презентуються зовсім інакше. Й спадщину, від якої належить – і доведеться! – відмовлятися, поки переглянуто далеко і далеко не систематично...

Тому, серед фактів актуальної історіографії запропоновані погляди, звісно, не випадало би не врахувати. Для окремих її тенденцій вони як показові, так і вимовні. Однак кроком з осмислення історії – якщо пригадати ще й таке, ніби, надалі незмінно традиційне для цеху та послідовно чинне зобов’язання – розглянуті надто вже дискусійні, на тлі звичних у наукових дослідженнях підходів, розмірковування, звісно, стати не здатні ніяк...

Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України

¹²⁷ Т[олочко]. О. Dariusz Dąbrowski... С. 258.

Ілля ПАРШИН

КЛІМАТ І ПОГОДА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПИСЕМНІЙ ТРАДИЦІЇ XIII–XV СТОЛІТЬ

Вивчення соціальних відносин у Галицько-Волинській державі неможливе без встановлення об'єктивних умов їхнього розвитку, пов'язаних з кліматичним середовищем. Останнє безпосередньо впливало на господарські заняття мешканців, обумовило перелік культур, найбільше пристосованих для вирощування, позначилося на особливостях розведення великої і дрібної домашньої худоби. Густа мережа річок забезпечувала транспортування вантажів, а вдалі місця для розташування оборонних пунктів, прикритих водою, не проходили повз увагу володарів.

Написання роботи, пов'язаної з аналізом повсякденного життя населення у XIII–XIV ст., вимагає широкого залучення археологічних, історичних, етнологічних, а також специфічних палео- і агрокліматологічних методів дослідження. Проте розгляд будь-якої ґрунтовної та складної теми найкраще розпочинати з простіших речей, поступово рухаючись від елементарного до ширших узагальнень. Зокрема, метою цієї розвідки є визначення уявлень середньовічних людей про довколишнє середовище Галицької землі і Волині на підставі писемних пам'яток, створених упродовж XIII–XV ст. як на території держави, так і поза її межами. Безперечно, розгляд цих задалегідь немало обмежених повідомлень засвідчуватиме неповну, далеку від ідеалу картину, але водночас здатний формувати загальне бачення проблеми, що у майбутньому дасть змогу дослідити її докладніше.

Головним джерелом до історії правління династії Романовичів є Галицько-Волинський літопис (третя частина Іпатіївського зведення)¹. Він має тривалу історію дослідження, проте чимало заторкнених уже у дотеперішній науковій традиції питань надалі залишаються дискусійними. Зокрема, до кінця не з'ясовано імена переписувачів, які виконали колосальну роботу з редагування величезного за обсягом для того часу тексту. Джерелознавці неодноразово сумнівалися, коли саме написано ту чи іншу його частину, які використано першоджерела, наскільки вони автентичні та, відповідно, заслуговують на довіру. Очевидно, що формування літопису було тривалим процесом, окремі пасяжі умисно перероблялися, а деякі фрагменти поєднувалися при переписуванні суто механічно, що вказує роботу кількох редакторів.

Аналізуючи структуру цієї визначної пам'ятки давньоукраїнської літератури, нескладно зауважити, що її повідомлення, звично для того часу, присвячені, насамперед, політичній історії. Текст насичений та перенасичений описами битв і походів, дипломатичних контактів Романовичів з правителями

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ), 2-е изд., под ред. А. Шахматова. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. 938 стб.

ближчих та віддалених держав, боярських змов, переказами про фундації міських та релігійних центрів, окремими біографічними, почасти глорифікаційними подробицями життя володарів Галицько-Волинської держави. Будь-які ландшафтні описи, як окреме текстове явище, у зведенні відсутні, проте як би на маргінесі викладу основних – з огляду анонімних авторів – подій історій віднотовано окремі важливі подробиці, на підставі яких можна принаймні частково відтворити погодні умови минулого.

На жаль, літопис обривається при описі подій 1292 р., тому дослідження наступних десятиліть вимагає залучення іноземних, насамперед, латиномовних текстів. Необхідно звернути увагу на записки торговців, місіонерів і мандрівників, які володіли докладною, як на ті часи, інформацією про Схід Європи. Наприклад, оригінальні сюжети наводить “рицар з Сент-Олбансу” сер Джон Мандевіль, який, начебто, кільканадцять років мандрував світом й розповів про країни і міста, які відвідав чи про які хоча б чув від інших. Головна ідея його твору², написаного давньофранцузькою мовою упродовж 1350-х років, полягала у визначенні докладних маршрутів для європейських прочан. Проте, захопившись літературною складовою, автор водночас змалював чимало віддалених країв, заселивши їх абсолютно фантастичними народами та різноманітними чудовиськами. Неймовірні мандри сера Д. Мандевілля полонили уяву середньовічних європейців, їх надзвичайно оперативно поширювали та перекладали. Джерелознавці дійшли висновку, що у реальному світі цієї людини ніколи не існувало. Автором тексту називають льежського лікаря Яна де Бургоня, проте ґрунтовний опис збудовано, все ж таки, на підставі чималої кількості тогочасної літератури, тому повністю заперечувати цінність тексту не варто³. Свідчення Д. Мандевілля заслуговують порівняння із записами іншого відомого мандрівника – Марко Поло (1254–1324)⁴, чия подорож на Схід стала справжнім “бестселером” пізнього Середньовіччя.

Важливими для висвітлення кліматичних умов середньовічної Європи є твори тогочасних географів і папських посланців, які особисто відвідували віддалені країни та часто збирали усю доступну інформацію про населення регіону й життя у ньому. Безперечно, найперше їх цікавили релігійні питання, зокрема, поширення та статус християнства серед мешканців або ж прихильність до інших вірувань. Проте збереглися й короткі нотатки про кліматичні умови. Серед них зауважимо укладача “Анонімного опису Європи Східної”⁵, що належав, можливо, до близького оточення папи Климента V (1264–1314). Тогочасні дипломатичні зусилля курії спрямовувалися на відновлення Латинської імперії, яку повинен був очолити французький принц Карл Валуа (1270–1325)⁶. Отже, хроніста цікавили політичні реалії Балкан та Східної Європи, тому він детально фіксував “співвідношення сил напередодні гіпотетичного початку

² The Travels of Sir John Mandeville. The version of Cotton Manuscript in modern spelling / Ed. A. W. Pollard. London, 1900. 390 p.

³ Хеннинг Р. Неведомые Земли / Пер. с нем. А. В. Лисовской; предисл. и ред. И. П. Магидовича. Москва, 1962. С. 196; Sobiecki S. Mandeville's Thought of the Limit: The Discourse of Similarity and Difference in The Travels of Sir John Mandeville The Review of English Studies. Vol. 53. 2002. P. 329–343.

⁴ Книга Марко Поло. Джованни дель Пла-

но Карпини. История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Книга Марко Поло / Пер. А. И. Малеина, И. П. Минаева. Вступ. ст. и комментарии М. Б. Горнунга. Москва, 1997. 464 с.

⁵ Anonymi Descriptio Europae Orientalis = Анонимов Опис источне Европе / Ред. Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац; критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Д. Кунчер; уредник С. Рудић. Београд, 2013. P. 91–148.

великої військової кампанії". Ольгерд Гурка (1887–1955), який увів цю пам'ятку до наукового вжитку на початку ХХ ст., зауважив, що автором "Анонімного опису..." міг бути французький монах з домініканського ордену, але це припущення складно підтвердити: укладач не ідентифікує себе із жодною духовно-чернечою корпорацією, а в його записах прагматики більше, ніж релігійної ревності, що не притаманно "братам-проповідникам". Польський фахівець зазначав, що латиномовна робота була написана до 1 травня 1308 р., однак і цю думку дещо відкоригували. Напевно, події, викладені в наративі, відкликаються до осені 1310 – весни 1311 рр.⁷ Отже, пам'ятка належить автору-сучаснику подій, який, до того ж, у зв'язку з політичної необхідністю активно цікавився православними народами і землями, що були в їхньому підпорядкуванні.

Деякі згадки вміщено також в інших середньовічних наративах. Зокрема, у "Ронненбурзьких анналах"⁸ (Ронненбург – сучане м. Рауна, Латвія) за 1190–1349 рр., "Аналах Красінських"⁹ й "Книзі знаних оповідань"¹⁰ абата Іоана з Віктрінга (середина ХІV ст.) згадано гостру нестачу продовольства на Русі, що призвела до випадків канібалізму серед населення¹¹. Однак, європейські джерела все ж, значно поступаються у інформативності літописним викладам, хоча водночас доповнюють їх певними оригінальними, вартими уваги фактами.

Дослідники неодноразово студіювали основні погодні показники середньовічних часів і їхній вплив на тогочасне суспільне життя. Зокрема, до вивчення складних трансформацій оточуючого середовища долучилися радянські і російські фахівці. Вячеслав Самаркін¹² розглянув економічну та політичну географію континенту VI–ХV ст., Валерій Соколов¹³ дослідив кліматичну історію Росії від давніх часів, Володимир Пашуто¹⁴ простудіював деякі аспекти повсякденного життя, підрахувавши, що упродовж 1024–1332 рр. голод і неврожаї вражали Русь (Північну і Південну, згідно бачення автора) 42 рази, тобто, принаймні, раз на 7,5 років¹⁵. Володимир Клименко та Андрій Слепцов¹⁶ на підставі новітніх методів кліматологічної науки встановили періоди значних температурних коливань на території Східноєвропейської рівнини. Авторам, зокрема, належить оригінальний висновок про те, що, як і в інших країнах, епізоди спокійного та відносно благополучного життя слабо відображені у писемних

⁶ Про це див.: *Setton K. The Papacy and the Levant (1204–1571). Vol. 1: The thirteenth and fourteenth centuries. Philadelphia, 1978. P. 165–166.*

⁷ Докладніше про ймовірного автора роботи, обставини та час її написання див. вступ до видання 2013 р.: Живковий Т., Петровий В., Узелац А. *Descriptio Europae Orientalis* у історіографії *Anonymi Descriptio...* P. 13–18.

⁸ *Annales Ronneburgenses / Hrsg. E. Strehlike. Scriptorum Rerum Prussicarum. T. 2. Leipzig, 1866. P. 143–148.*

⁹ *Rocznik Krasińskich / Wyd. A. Bielowski. Monumenta Poloniae Historica. T. 3. Lwów, 1878. P. 128–133.*

¹⁰ *Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum / Ed. F. Schneider. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. T. 2: Libri IV–VI. Hannoverae et Lipsiae, 1910. P. 1–237.*

¹¹ *Паршин І. Голод та епідемії у Галицько-Волинській державі: нотатки на полях політичної історії Русі Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 52. Львів, 2016. С. 65–66.*

¹² *Самаркін В. Историческая география Западной Европы в Средние века. Москва, 1976. 248 с.*

¹³ *Соколов В. Очерки эколого-климатической истории России. Санкт-Петербург, 2010. 309 с.*

¹⁴ *Пашуто В. Русь. Прибалтика. Папство: Избранные статьи (Древнейшие государства Восточной Европы. К 90-летию В. Т. Пашуто, 2008 год). Москва, 2011. 688 с.*

¹⁵ Там же. С. 271.

¹⁶ *Клименко В., Слепцов А. Климат и история России в IX–XVI вв. Вестник Московского энергетического института. № 2. 1999. С. 85–93.*

джерелах, натомість під час соціальних криз та викликів “майже завжди була суперкомпенсація, що виражалася насамперед у пошуку об’єднаних засад державності, надзвичайному загостренні інтелекту, інтенсивних духовних пошуках”¹⁷. З українських студій необхідно відзначити роботу Івана Крип’якевича, присвячену аналізу літописних повідомлень про повені на території середньовічної та ранньомодерної Галицької землі¹⁸.

Європейські історики також часто вдавалися до вивчення суспільного життя XIII–XIV ст. Наприклад, Робер Фоссьє висвітлив вплив довколишнього середовища на тогочасний соціум¹⁹. Проблеми пізнання середньовічною людиною природи проаналізував Джон Аберт²⁰. Найгрунтовніше складні процеси погодних змін розглянуто у колективних публікаціях європейських та американських дослідників²¹, де наголошено на тому, що сьогодні ми володіємо тільки приблизними підрахунками, адже точні кліматичні заміри з’явилися лише за Нового часу. Щоправда, науковці пропонують винятково узагальнену кліматичну картину середньовічної Європи. Незважаючи на розлогі і докладні висновки, хіба що в деяких з цих статей чи монографій хоча б побіжно згадано галицько-волинські землі.

Дослідники зазначають, що середня температура у Європі 1000–1200 рр. приблизно дорівнювала помірним показникам 1901–1970 рр.²², потепління початку XIII ст. змінилося поступовим похолоданням²³. Простежити ці процеси на прикладі держави Романовичів складно. Зазвичай, писемна традиція фіксувала винятково ті випадки, що здавалися сучасникам аномальними. Перші пов’язані зі змінами температури. Як підкреслив Р. Фоссьє, подібні записи можна вважати стереотипними, адже хроністи повсякчас писали про “суворі” зими та холоднечу, “спекотні” літні періоди тощо, не вдаючись до подробиць²⁴. Справді, літописці неодноразово згадували “снѣгъ”, “ледъ” й “морозѣ” велиць²⁵. Водночас, “знои великъ” у літописі фігурує лише одного разу, до того ж, – при описі географічно певною мірою віддалених від Русі подій. Під час Пресбурзького (Братиславського) з’їзду 1248 чи 1249 рр.²⁶, де обговорювалася проблема успадкування вакантного престолу австрійських земель, угорський король Бела IV (1206–1270), зважаючи на спеку, особисто допоміг князю Данилу Романовичу переодягнутися у легше вбрання²⁷ (“и такую чѣть

¹⁷ Клименко В., Слепцов А. Климат и история... С. 92.

¹⁸ Крип’якевич І. Повені на Підкарпатті XII–XVIII в. *Вісник природознавства*. № 2 (лютий). 1928. С. 111–113.

¹⁹ Фоссьє Р. Люди средневековья / Пер. с франц. А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова, И. А. Эгипти. Санкт-Петербург, 2010. 352 с.

²⁰ Aberth J. *An environmental History of the Middle Ages. The Crucible of Nature*. London; New York, 2013. 329 p.

²¹ Bradley R., Hughes M., Diaz H. *Climate in Medieval Time Science*. № 302. 2003. P. 404–405; Goosse H., Guiot J., Mann M., Dubinkina S., Sallaz-Damas Y. *The medieval climate anomaly in Europe: Comparison of the summer and annual mean in two reconstructions and in simulations with data assimilation* *Global and Planetary Change*. № 84–85. 2012. P. 35–47.

Див. також: *Medieval Climate Anomaly* / Ed. E. Xoplaki, D. Fleitmann, H. Diaz, L. Gunten, T. Kiefer *Pages News*. Vol. 19, No. 1. 2011. 39 p.

²² Bradley R., Hughes M., Diaz H. *Climate...* P. 405. Також див.: Aberth J. *An environmental History...* P. 26–28.

²³ Клименко В., Слепцов А. Климат... С. 89–92.

²⁴ Фоссьє Р. Люди... С. 142.

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 734, 759, 808, 819, 842, 874, 894.

²⁶ Олексій Мартинюк датував великий снем літом 1252 р.: Мартинюк А. “Немци же дивящееся оружию татарскому”: с кем и когда встречался Даниил Романович в Пожони? *Colloquia Russica*. Series 1, Vol. 5: Rus’ and Central Europe from the 11th to the 14th century / Ed. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin. Krakow; Bratislava, 2015. S. 158–159.

²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 814–815.

творюють емоу"²⁸). Проте арифметична перевага згадок про холод, напевно, не відображає загального зниження температурних показників у Галицькій і Волинській землях в XIII ст. Навпаки, як здається, вони тоді сприймалися як виняток з правил при домінуванні помірного клімату з притаманними йому теплим літом і сніжними зимами.

Танення надмірної кількості снігу, очевидно, частково спричинило появу записів про повені – наступну категорію аномальних явищ. На жаль, про них згадують, здебільшого, лише при описі військових кампаній. Наприклад, книжник сповістив про повінь на Дністрі 1230 р., яка завадила угорським військам швидко переправитися: тоді ще королевич Бела, який очолював похід на Галич, змушений був вести своїх людей вздовж ріки й шукати броду біля літописного Василюва²⁹. Кампанія завершилася невдачею, адже, як вказано, “посла на ны Бѣ архангла Михаила . штворити хлаби нбѣнья”³⁰. “Бѣ бо попоустиль бѣашеть рануо англѣ бѣашеть ихъ . сице оумирающимъ . инии же изъ подъшевь въстоухають акы ис чрева . Инии же во конѣ влѣзьше . изомроша . инии же школо шгна солѣзъшеса . и маць ко оустомъ . придевоше . оумирахоу многими же ранами . разными оумирахоу . хлаби бо нбѣньи шдинако топахоуть и”³¹. У літописі вміщено також чимало згадок про перехід річок убрід³² – це відображення загальної європейської тенденції не зводити мостів, які були затратними проектами, адже раптовий паводок завжди міг їх знищити чи пошкодити³³.

Відомості про гідрографічну сітку часто потрапляли до писемних пам'яток. Наприклад, автор “Опису Європи Східної” зауважив: “Ця країна [Русь] має ті ж умови, що й Болгарія, і зрошується тими ж ріками, але замість царя має на чолі князя, найбільшого серед мужів, якого звать князь Лев”³⁴. Характеризуючи ж Болгарію, анонім писав: “Земля є дуже широка, простора й родюча. Її зрошують десять повноводних рік, у неї є прекрасні ліси й поля, що рясніють зерном, худобою, рибою, сріблом та золотом, [Болгарія] багата товарами, насамперед воском та шовком”³⁵. Інше латиномовне джерело – “Дубніцька хроніка” згадує похід Людовика I Анжуйського на Белз³⁶. Виправа розпочалася 22 лютого 1352 р., вже 12 березня монарх прибув до Сянока (Zanak), до битви за Белз дійшло 31 березня, а 6 квітня правитель Угорщини повернувся на Закарпаття³⁷. Описуючи зворотній маршрут володаря, хроніст відзначив кілька потужних водних артерій, ідентифікувати які, однак, складно. Наприклад, Анатоль Левицький пропонував під згадану у пам'ятці рікою “Olth” розуміти Верещицю, під рікою “Ethel” – Дністер, а “Zereth” тлумачити як Стрий³⁸. Ілона Чаманська вважає, що зауважені хроністом “Olth” та “Ethel” – це, відповідно, сучасні Західний Буг та Стир³⁹. Незважаючи на проблемність наведених інтерпретацій, відомості

²⁸ Там же. Стб. 815.

²⁹ Крип'якевич І. Повені... С. 111.

³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 760.

³¹ Там же. Стб. 761.

³² Наприклад, див.: Ипатьевская летопись. Стб. 734, 852.

³³ Фоссье Р. Люди... С. 144.

³⁴ “Nec autem terra habet consimiles condiciones cum Bulgaria et ab eisdem fluminibus irrigator nisi quod loco impe ratoris habet unum ducem permaxi mum uirorum qui uocatur dux Leo” (Anonymi Descriptio... P. 131).

³⁵ “Terra est multum lata et spatiosa ac delicata. Est enim decem fluminibus naualibus ir-

rigata, siluis et nemoribus decentibus constita, habundans in pane, carnibus, piscibus, argento et auro et mercimoniis multis et maxime cera et serico” (Anonymi Descriptio... P. 129).

³⁶ Chronicon Dubnicense / Ed. M. Florianus Historiae Hungaricae Fontes domestici. Pars 1: Scriptorum. Vol. 3. Budaе, 1881. P. 162–166.

³⁷ Lewicki A. Kilka przyczynków do dziejów Kazimirza Wielkiego *Kwartalnik Historyczny*. T. 3. Lwów, 1889. S. 210–213.

³⁸ Ibidem. S. 212–213, przyp. 8.

³⁹ Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. Poznań, 1996. S. 23–24, przyp. 11.

про окремі річки, очевидно, Галицького князівства, як бачимо, були відомі далеко поза його межами.

Більше інформації про ріки і їх розливи, озера й болота можна запозичити з літопису⁴⁰. Відомим є, зокрема, переказ про насичення ятвязьких трясовин язичницьким військом⁴¹, що відбулося внаслідок походу короля Данила Романовича 1254 – початку 1255 рр.⁴² (за уточненою версією Олександра Майорова – упродовж листопада-грудня 1254 р.⁴³). На жаль, доступні джерела не відображають проблему осушування боліт, хоча європейці в XIII–XV ст. активно відвойовували ґрунти задля збільшення площ сільськогосподарських угідь⁴⁴. На матеріалах Галицької і Волинської земель дослідити це питання, напевно, неможливо. Натомість у літописі вміщено чи не першу згадку про Шацькі озера (малодосліджений аспект історичної географії України⁴⁵) та описано деякі інші водойми. Навіть іноземні автори згадували про озера на Русі. Наприклад, “Дубніцька хроніка” зафіксувала існування біля не ідентифікованого селища “Pridiproch” двох водоймищ, звідки люди Людовика I вицягли чимало риби⁴⁶.

Отже, господарство Галицько-Волинської держави не страждало від відсутності води. Навпаки, як здається, надмірна вологість (утім, і тривалі зливи⁴⁷) на рівні з іншими факторами могла спричинити неврожай і, відповідно, голод⁴⁸. Щоправда, збережені скромні “погодні записи” не дають змогу відтворити ці процеси повніше.

Для періоду 1160–1260-х років, на думку дослідників, характерна висока вулканічна активність, яка частково спричинила теплу зимову температуру в Європі⁴⁹. Характерно, що, як пише літописець, війська взимку, подекуди, не здатні перейти ту чи іншу ріку через занадто тонку кригу⁵⁰. Водночас, відомості про землетруси у володіннях Романовичів відсутні, хоча інші літописи зафіксували потужні підземні поштовхи 1230 р. в Новгороді, Києві, Переяславі⁵¹. Волинський книжник повідомив, натомість, про море, яке вишло з берегів, й у німецьких землях знищило понад сотню церков та 60 тисяч людей⁵². Запис вказує на добру інформованість літописця, побіжно засвідчує налагоджені русько-німецькі контакти, адже далека звістка, напевно, потрапила до пам’ятки від сучасників подій (цей та наступні рядки тексту вміщують кілька згадок про Ригу). Водночас, імовірно, нотатка відобразила один з виявів

⁴⁰ Наприклад, див.: Ипатьевская летопись. Стб. 734, 759, 776, 796, 852, 879.

⁴¹ Там же. Стб. 831–835.

⁴² Котляр М. Коментар до літопису Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. чл. кор. НАН України М. Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 301; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. Kraków, 2011. S. 281.

⁴³ Майоров А. Прусский вопрос во внешней политике Даниила Галицкого *Rossica Antiqua*. Вып. 2. Санкт-Петербург, 2011. С. 114–119.

⁴⁴ Самаркин В. Историческая география... С. 15–16.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 794. Пор.: Александрович В. “Щастя” короля Данила

Романовича [рец. на кн.:] *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna.* – Kraków: Avalon, 2013. – 538 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 335–336.

⁴⁶ *Chronicon Dubnicense*. P. 165.

⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 755.

⁴⁸ *Rocznik Krasieńskich*. P. 133; Паушто В. Русь... С. 273.

⁴⁹ *Bradley R., Hughes M., Diaz H. Climate...* P. 405.

⁵⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 759, 771.

⁵¹ Лаврентьевская летопись / Ред. и прав. Е. Ф. Карский *ПСРЛ*. Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Ленинград, 1927. Стб. 454.

⁵² Ипатьевская летопись. Стб. 896.

загального зростання рівня світового океану в XIII ст., що по-своєму вплинуло на тогочасний клімат⁵³.

Свідчення джерел про історію Галицько-Волинської держави XIV ст., особливо першої його половини, фрагментарні. На жаль, вони не дають змоги відтворити повну картину хоч би політичних подій, але на їх підставі все-таки можна реконструювати певні тенденції кліматичних змін. Наприклад, останні дослідження засвідчили, що, починаючи від другої половини XIII ст., середня температура Центральноєвропейської (Руської) рівнини перманентно знижувалася й на період 1330–1350 рр. сягнула свого мінімуму, поступово вирівнявшись із показниками минулого лише у 1400 р.⁵⁴ Цей процес мав надзвичайно деструктивні наслідки для господарства, адже у наших широтах навіть незначні коливання глобального клімату призводять до відчутних змін сезонних температур та кількості опадів⁵⁵.

Європейські історики називають цю епоху початком Малого льодовикового періоду, який тривав, приблизно, від 1300 до 1850 рр. Його основні характеристики: зменшення температури, яке призвело до уповільнення дозрівання злаків, збільшення льодовиків, падіння на 200 м рівня можливого вирощування сільськогосподарських культур і плодкових дерев у горах, що особливо вдарило по раціону місцевого населення⁵⁶. Небезпечними стають також моря, особливо – біля німецького узбережжя. Писемна традиція засвідчила збільшення згадок про катастрофи суден у сотні, якщо не тисячі разів⁵⁷.

На цьому тлі оригінальним є повідомлення про спроби наприкінці 1330-х років заснувати монастир біля прикордонного містечка Жмигруд у Краківській дієцезії та засадити довколишні поля виноградом, щоби в новоствореній обителі краще роз'яснювати схизматикам з Русі, які минають цю місцину, переваги католицької віри⁵⁸. Реалізація такого задуму не відома. Виноград полюбає тепло, але, напевно, у цьому контексті згадку про нього необхідно сприймати як традиційне кліше. Середньовічні монахи надіялися лозу особливим містичним значенням, тому в текстах часто згадували виноградник як обов'язкову умову функціонування будь-якого чернечого осередку. До того ж, інші доступні джерела фіксують погіршення кліматичних умов у Галицько-Волинській державі XIV ст., за яких дозрівання вразливих до холоду плодів було би проблематичним.

Зокрема, "Ронненбурзькі аннали" сповіщають: "1315. Великий голод був у Лівонії, Литовії та Русі, що матері м'ясо синів своїх у їжу споживали"⁵⁹. Страшний неврожай, який сколихнув Європу, пов'язаний, очевидно, з несприятливими погодними умовами⁶⁰. На підставі короткого повідомлення непросто визначити, які саме землі малися тут на увазі під "Руссю". Не виключено, йшлося про Новгород чи Полоцьк. Однак, подібний катаклізм міг зачепити Галицько-Волинську державу й стати серйозним ударом по позиціях Андрія та Лева Юрійовичів (померли до 21.05.1323), тогочасних її володарів.

⁵³ Goosse H., Guiot J., Mann M., Dubinkina S., Sallaz-Damas Y. The medieval climate anomaly... P. 36, 39, 42.

⁵⁴ Клименко В., Сленцов А. Климат... С. 88–90.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Aberth J. An environmental History... P. 49.

⁵⁷ Ibidem. P. 50.

⁵⁸ Monumenta Poloniae Vaticana / Ed. J. Ptasnik. T. 3: Annalecta Vaticana 1202–1366.

Cracoviae, 1914. P. 296.

⁵⁹ "1315 magna fames fuit in Lyvonia, Littovia et Russia, quod matres carue filliorum suorum vescebantur" (Annales Ronneburgenses. P. 145).

⁶⁰ Vasold M. Die Ausbreitung der Schwarzen Todes in Deutschland nach 1348. Zugleich ein Beitrag zur deutschen Bevölkerungsgeschichte *Historische Zeitschrift*. Bd. 277, H. 2 (Oktober). München, 2003. S. 287.

У грамоті угорського монарха Карла Роберта Анжуйського, виданій в лютому 1321 р., збережено переказ про повстання закарпатського нобіля Петра Петуні. Магнат, який, напевно, походив зі слов'янського населення багатокоролівського королівства⁶¹, підбурював до війни сусідніх володарів. Як видно з переліку звинувачень цього бунтівного феодала, він шукав помочі у Юрійовичів: *“особливо [винен] у тому, що до королівства нашого русів на шкоду нашій королівській честі та найсвітлішого титулу для загарбання привести, князя, якого за нашого життя нашою королівською діадемою означував, до нас запросити [на правління], намагався, хоч той не мав змоги”*⁶². Ця подія може датуватися 1315 р.⁶³ Як бачимо, допомога від не названого на ім'я руського володаря або не надійшла, або була надто незначною для того, щоби вирішити перебіг військових дій на користь повсталих⁶⁴. Що слугувало причиною такої незацікавленості? Страшний голод міг не дати змоги князям Андрієві та Леву дальніше підтримати повсталих угорських баронів. Імовірно, різке похолодання відіграло свою деструктивну роль у політичних планах останніх Романовичів.

Сніжну зиму 1341 р. опосередковано можна підтвердити свідченнями “Книги знаних оповідань” абата Іоана з Віктрінга, де зауважено чималий весняний річковий паводок, що завадив монголам здійснити похід проти польського короля Казимира III й на такий спосіб помститися за вбивство князя Юрія-Болеслава Тройденевича⁶⁵.

Неймовірний холод згадав Марко Поло⁶⁶. Щоправда, складно встановити, які саме руські території мандрівник мав на увазі. Докладніше негативні зміни клімату можна підтвердити, звернувшись до нотаток сера Д. Манделлія. Зокрема, описуючи ймовірні шляхи для паломництва до Єрусалиму, він зазначив: *“Я ніколи не був у тій країні (ідеться про Орду. – І. П.), також не ходив тими шляхами. Але я побував в інших землях, що поруч з тими краями, у такій [землі], як Русь, у такій [землі], як Niflan (Лівонія?), і в королівстві Краківському, і Литовському [королівстві], та в королівстві Daristan (Персія?), й у багатьох інших місцях, які сусідні до тих кордонів. Але я ніколи не ходив тим шляхом до Єрусалиму, і я повинен пояснити причину [...] Жодна людина не пройде той шлях добре, особливо під час зими, коли вода ризикована і моря грізні, що буває в тих країнах, і ніхто не зможе пройти, якщо будуть міцні морози та великі сніги. Якщо ж снігу не буде, люди не пройдуть через лід, ані верхи на конях, ані у возах”*⁶⁷. Маршрути русів-паломників й інших прочан, які вирушали до Святої землі через Русь, загалом, потребуватимуть додаткового вивчення. Важливо, що автор відзначив холодні зими.

У творі сера Джона, насамперед, ідеться про Галицьку і Волинську землі. Наприклад, перераховуючи європейські країни, він зауважив: *“Король Угорщини є дуже потужним та дуже заможним правителем і міцно тримає багато землі; так він володіє Угорщиною та Славонією, і значною частиною Куманії та*

⁶¹ Волощук М. До питання східнослов'янського походження Петра Петуні *Український історичний журнал*. 2011. № 3. С. 22–24.

⁶² “in hoc presertim, quod in regnum nostrum Rutenorum ad detrimentum regii honoris nostri et serenissimi culminis de possessione proficiscens, ducem, qui nobis viventibus nostro regio diademate insigniretur, in nos superducere, quamvis minime valuerit, nitebatur” (Codex Diplomaticus Hungariae / Studio et opera G. Fejér. T. 8, Vol. 2. Budae, 1832. P. 293.

⁶³ Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. Т. 3: До року 1340. Київ, 1993. С. 118–119.

⁶⁴ Волощук М. “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014. С. 368–369.

⁶⁵ Iohannis abbatis Victoriensis Liber... P. 218.

⁶⁶ Книга Марко Поло. С. 371.

⁶⁷ The Travels... P. 87–88.

Болгарії, яка називається землею болгар, й великою частиною королівства Русі (якої став князем), що тягнеться до земель Niflan (Лівонії?) і межує з Прусією. І людина пройде землю того володаря, через місто, що зветься Супрон (Шопрон?), і до замку Нойсбург, і за тою фортецею натрапить на кінець Угорщини"⁶⁸. Текст "англійського рицаря", написаний упродовж 1370-х років, очевидно, відображає найновіші політичні реалії того часу. Угорський король Людовик I заступив померлого 1370 р. Казимира III на польському престолі, також поширивши свою владу на Галицьку землю. Зокрема, Володислав Опольський прийняв титул "господаря Руської землі, вічного дідича і самодержця" й отримав у лен володіння зі спадщини Романовичів, проти чого, як законний спадкоємець, виступив князь Дмитро-Любарт Гедимінович⁶⁹. Сер Д. Мандевілл навіть навмисно підкреслив, що угорський правитель став князем для королівства Русі, звернувши увагу як на особливості руської титулатури, так і королівський статус держави Романовичів. Характерно, що у чеському перекладі пам'ятки початку XV ст. свідчення про холод збереглися, а от вказівка на могутнього угорського короля зникла⁷⁰. Автор, отже, володів докладною інформацією про східноєвропейські землі, тому зауваження про холод заслуговує довіри.

Літературна традиція XIII–XV ст., як бачимо, лише побіжно зафіксувала кліматичні зміни на території Галицько-Волинської держави. Багаті водними ресурсами землі Романовичів зазнавали негативного впливу через снігові зими, танення снігів й, відповідно, паводки. Водночас, подібні катаклізми, радше, були винятками з правил і траплялися нечасто. Характерно, що літня спека у джерелах згадується лише один раз. Поступове відхилення від норм помірному клімату, напевно, відбулося ближче до початку XIV ст. Зокрема, відчутне похолодання відобразилося у кількох пам'ятках, що вийшли з-під пера сучасників. Загалом, такі трансформації відповідають загальним європейським тенденціям.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

⁶⁸ Ibidem. P. 7.

⁶⁹ Войтович Л. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* № 22. 2009. С. 125; Жук М. Характер влади Володислава Ополь-

ського у Галичині 1372–1378; 1385–1387 рр.: нумізматико-історіографічний аспект проблеми *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки.* Вип. 14. Острог, 2009. С. 210–220.

⁷⁰ Поп.: Cestopis t. zv. Mandevilla. Český překlad pořázený Vavřincem z Březové / Vyd. F. Šimek. V Praze, 1911. S. 5, 80.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

БОРОТЬБА ЗА СПАДЩИНУ РОМАНОВИЧІВ (1340–1434): МІЖ СТЕРЕОТИПАМИ ТА ІСТОРИЧНОЮ ПРАВДОЮ

У всіх європейських династіях, як і всіх європейських народів, існували традиції та правила успадкування престолів, рухомого й нерухомого майна. Тому неможливо погодитися з твердженнями, ніби у Київській державі й династії Рюриковичів таких традицій і правил не існувало¹. Рюриковичі були споріднені з багатьма європейськими династіями, крім того, функціонувала сувора регламентація успадкування у середовищі купців, дружинників і, навіть, смердів, засвідчена в угодах з Візантією початку X ст., різних редакціях “Руської правди” та княжих статутних грамотах. Як і в усій Європі, при вигасненні тієї чи іншої гілки династії Рюриковичів, до боротьби за її спадок вступали і близькі родичі з інших династій².

Загибель князя Болеслава-Юрія Тройденовича³ й подальша боротьба за спадщину Романовичів за участі Польщі, Угорщини, Литви та Золотої Орди⁴ (1340–1434) залишаються дискусійними проблемами, полеміка навколо яких триває від середини XIX ст. Більшість російських та українських дослідників однозначно датують входження *королівства Русі*, або ж його Галицької частини

¹ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Ленинград, 1980. С. 45–46; Толочко О. П. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. *Феодализм в Україні*. Київ, 1990. С. 30.

² Детальніше про практику успадкування княжих престолів у династії Рюриковичів див.: *Wojtowycz L. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim / Pod red. J. Maciejewskiego i T. Nowakowskiego. Wyd-goszcz, 2011. S. 52–55.*

³ *Paszkievicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925. S. 7–11; Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów. Wrocław, 1951. S. 223; Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 254–259; Шабуньдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. С. 22; Беньяк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії Галичина та Волинь у добу середньовіччя. *До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 79–85; Войтович Л. Князь Юрій-Бо-*

леслав Тройденович: ескіз портрету *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 209–221.

⁴ *Wyrozumski J. Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów. Toruń, 1997. S. 111–119; Войтович Л. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 22. Луцьк, 2009. С. 120–127; Його ж. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 59. Львів, 2010. С. 52–66; Його ж. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 46. Львів, 2011. С. 2–26; *Ejusdem. Walka... S. 47–66; Его же. Заключительный этап борьбы за “королевство Руси” Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология*. Вип. 3. Ижевск, 2012. С. 10–15; Його ж. Казимирівська легенда: подолання стереотипів *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 19–20. Дрогобич, 2017. С. 95–117.*

до складу Польщі 1340 чи 1349 р.⁵ Польська історіографія романтично-патріотичного періоду створила “Казимирівську легенду”, за якою першу з цих дат освячено як законне приєднання галицько-волинських земель⁶. Публікація документів, зокрема грамоти *старости руської землі* Дмитра Детька, дала підстави українським дослідникам перенести саму дату до 1349 р., але, як справедливо зазначив Ярослав Ісаєвич, цього року тільки розпочалося тривале гостре суперництво за Галицько-Волинські землі⁷. Габсбурги, успадкувавши від угорських королів титул королів *Галиції і Лодомерії* й на підставі чого при першому поділі Речі Посполитої 1772 р. зайняли Галичину, сприяли критичнішим поглядам на “Казимирівську легенду”. Австрійські позитивісти у Львівському університеті підштовхнули польських науковців до пошуків юридичних підстав короля Казимира III на спадщину Романовичів. Так народилася версія успадкування Казимиром III цієї землі за рішенням Вишеградського з'їзду 1338 р., прийнята у польській літературі за безсумнівну⁸.

⁵ *Зубрицкий Д. И.* История древнего Галицко-Русского княжества. Ч. 3. Львов, 1855; *Його ж.* Хроніка міста Львова. Переклад І. Сварника, коментар М. Капрала. Львів, 2002. С. 29–38; *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси от найдавніших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 148–160; *Линниченко И.* Замечания И. А. Линниченко на статью Г. Режабка “О последнем князе всей Малороссии Юрие II” *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований.* Санкт-Петербург, 1907. С. 81–112; *Его же.* Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси *Журнал Министрства народного просвещения.* 1891. Июнь. С. 460–470; *Лонгинов А. В.* Грамоты малорусского князя Юрия II и вкладная запись князя Юрия Даниловича Холмского XIV в. *Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете.* Москва, 1887. Кн. 2. С. 25–32; *Филевич И. П.* Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие. Санкт-Петербург, 1890; *Довнар-Запольский М. В.* Из истории литовско-польской борьбы за Вольнь. Договоры 1366 г. Киев, 1896; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 3: До року 1340. Львів, 1905. С. 126; Там само. Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ; Львів, 1907. С. 22–24, 39–44, 81, 89–94, 101, 241; *Кордуба М.* Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-ліття його смерті *Минуле і сучасне.* Ч. 7. Краків, 1941. С. 3–32.

⁶ *Войтович Л.* Казимирівська легенда... С. 95–117.

⁷ *Ісаєвич Я. Д.* Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами *Торжество історичної справедливості.* Львів, 1968. С. 77.

⁸ *Gorzycki K.* Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. Lwów, 1889; *Prochaska A.* W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego *Kwartalnik Historyczny* (dalej – KH). T. 6. Lwów, 1892. S. 1–33; *Świeżawski E. S.* Esterka i inne kobiety Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1894; *Balzer O.* Kazimierz III Wielki *Ejusdem. Genealogia Piastów.* Kraków, 2005 (1895). S. 660–682; *Semkowicz A.* Adelajda, Krystyna i Jadwiga, żony Kazimierza Wielkiego *Kwartalnik Historyczny.* T. 12. Lwów, 1898. S. 561–566; *Zakrzewski S.* Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku *Przegląd Historyczny* (dalej – PH). T. 23. Lwów, 1922. S. 97–110; *Paszkiewicz H.* Polityka ruska...; *Kętrzyński S.* Ze studiów genealogicznych. 1. Nieznany dokument Kazimierza Wielkiego z r. 1344 *Miesięcznik Heraldyczny.* 1934. Nr 13. S. 48–51; *Kaczmarczyk Z.* Kazimierz Wielki. Warszawa, 1948; *Sieradzki J.* Polska wieku XIV. Studium z czasów Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1959; *Kozłowska-Budkowa Z.* Z ostatnich lat Kazimierza Wielkiego *Małopolskie Studia Historyczne.* T. 6, zes. 3–4. Kraków, 1963. S. 17–26; *Samsonowicz H.* Kazimierz III Wielki *Poczet królów i książąt polskich.* Warszawa, 1980. S. 247–253; *Śliwiński J.* Mariaż Kazimierza Wielkiego. Studium z zakresu obyczajowości i etyki dworu królewskiego w Polsce XIV wieku. Olsztyn, 1987. S. 44–46; *Ejusdem.* Kazimierz Wielki. Kobiety a polityka. Olsztyn, 1994; *Jasiński K.* Małżeństwa i koligacje polityczne Kazimierza Wielkiego *Studia Źródłoznawcze.* Nr 32–33. Warszawa, 1990. S. 58–65; *Ejusdem.* Dzień koronacji Kazimierza Wielkiego w świetle współczesnych źródeł *Opuscula minora in memoriam Iosepho Spors / Pod red. J. Hauzińskiego.* Słupsk, 1993. S. 171–182; *Ejusdem.* Przydomek Kazimierza Wielkiego – czas powstania i geneza *Genealogia. Studia i materiały historyczne.* T. 5. Toruń, 1995. S. 25–43; *Ejusdem.* Kazimierz Wielki *Ejusdem. Ro-*

Однак не було і немає жодних доказів участі Болеслава-Юрія або його представника у Вишеградських зустрічах 1335 р. і 1338 р., де закладено основи польсько-угорської унії⁹. Передовсім, сам польський король Казимир III ніде не відкликався до цієї угоди, яка, нібито, мала зробити його легітимним спадкоємцем галицько-волинського престолу. На відміну від нього, галицько-волинський князь Болеслав-Юрій Тройденевич всіляко демонстрував самостійну політику в інтересах свого краю. Зміцнивши власне становище союзом з Литвою у 1331 р., скріпленням династичним шлюбом, він 1334 р. підтвердив союз з Орденем, антипольська спрямованість якого очевидна. Зміни в титулатурі (князь “замінив” титул, ввівши *Малу Русь* замість *Русі*, тобто задекларував відмову на претензії до руських земель, які знаходилися під ординським пануванням) означали внормування стосунків із Золотою Ордою. 1337 р. він разом з ординцями напав на Люблінську землю і тримав Люблін в облозі 12 днів: облога була знята тільки після загибелі ординського военачальника¹⁰.

На Вишеградських зустрічах між польським королем Казимиром III та угорським королем Карлом Робертом лише домовлено, що за відсутності спадкоємців по мечу у польського короля його престіл відійде до сина Карла Роберта і племінника Казимира III – Людовика Анжуйського¹¹. У Дубницькій хроніці, яка зафіксувала перебіг Вишеградських зустрічей¹², зазначено, що до Вишеграду 29 червня 1338 р. прибув “Лотко, князь руський” (“Lothka dux Rutenorum”¹³), який під пером польських істориків з “Лотка” став “Большком” і на підтвердження “Казимирівської легенди” був ототожнений з князем Болеславом-Юрієм¹⁴.

dowód Piastów małopolskich i kujawskich. Poznań; Wrocław, 2001. S. 163–171; Kryk F. Wielki król i jego następcy. Kraków, 1992; Szczur S. Historia Polski średniowiecznej. Kraków, 2002. S. 365–380; Elmonowski J. Stosunki polityczne między Piastami a Luksemburgami i Witelsbachami w pierwszej połowie XIV wieku. Toruń, 2002; Nowakowski T. Kazimierz Wielki a Bydgoszcz. Toruń, 2003; Wyrozumski J. Kazimierz Wielki. Wrocław, 2004; Barański M. K. Dynastia Piastów w Polsce. Warszawa, 2006. S. 484–489; Jasienica P. Polska Piastów. Toruń, 2007. S. 291–299; Dąbrowski J. Kazimierz Wielki: twórca korony królestwa polskiego. Kraków, 2007.

⁹ Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. Kraków, 1918. S. 111–112; Włodarski B. Polska i Ruś... S. 287–289; Dowiat J. Polska – państwem średniowiecznej Europy. Warszawa, 1968. S. 323; Wyrozumski J. Historia Polski do 1505 r. Warszawa, 1973. S. 227.

¹⁰ Rocznik świętokrzyski do r. 1490 / Wyd. A. Bielowski. Monumenta Poloniae Historica (dale – MPH). T. 3. Kraków, 1874. P. 78.

¹¹ Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuine / Ed. J. G. Schwantiarum. T. 1. Vindobonae, 1746. P. 166; Ioannis de Czarnkow Chronicon Polonorum (1333–1394) MPH. T. 2. Lwów, 1872. P. 638–639.

¹² Дубницька хроніка (Chronicon Dubnicense), сформована у 1479 р., в цій частині повторює Будаїську хроніку (Chronicon

Budense), першу друковану хроніку, видану у Буді заходами Андреаса Гесса 1473 р. Будаїська хроніка спиралася на Ілюстровану хроніку Марка Кальті (Márk Kálti), сформовану упродовж 1358–1370 рр., чотири голівні копії якої доведені до 1330 р. (Dománovszky S. Chronici Hungarici Compositio saeculi 14. Prsefatio Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Vol. 1. Budapest, 1937. P. 228–233; Karsai G. Névtelenség, névretjes és szerzőnév középkori krónikáinkban Századok. Budapest, 1963. № 4. 671. l.), але у розпорядженні А. Гесса була одна з пізніших копій із записами за 1333–1342 рр., яку він використав у надрукованій Будаїській хроніці (Chronicon Budense Scriptores Rerum Hungaricarum... P. 500–503). Ці записи зробив придворний клірик Янош Кетїї (Janos Kétyi), у 1340–1360 рр. керівник школи при Егерському монастирі (Mályusz E. Krónika-problémak Századok. Budapest, 1966. № 4–5. 726. l.; Ejusdem. A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, 1967. 65. l.), тобто інформація про вишеградські зустрічі близька за часом до самої події і взята з офіційних документів, до яких автор мав доступ.

¹³ Chronicon Dubnicense Historiae Hungaricae Fontes Domenici / Ed. M. Florianus. Vol. 3. Lipsiae, 1884. P. 128.

¹⁴ Dąbrowski J. Ostatnie lata... S. 112; Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego

Зрозуміло, що таке поводження з фактами не витримує критики¹⁵. Загадковий “Лотка”, поза сумнівами, – князь Владислав Земовитович, син добжинського князя Земовита I та Анастасії Львівни, якого польська сторона готова була підтримати як противагу Юрію-Болеславу Тройденовичу, особливо після згаданого походу на Люблін 1337 р.¹⁶

Сама загибель Юрія-Болеслава Тройденовича 7¹⁷ або 9¹⁸ квітня 1340 р. залишається незрозумілою. Іноземні джерела, які повідомляють про неї, усі походять від реляції Казимира III¹⁹. Версія отруєння князя боярами за його прихильність до католицького обряду та іноземців непереконлива. Католицький патриціат у містах був уже від часів короля Данила Романовича, якщо не раніше²⁰. У сім'ях князів Лева Даниловича та Юрія Львовича не було жодного протистояння з католиками. Донька першого з них стала черницею в монастирі кларисок. Галицьке боярство давно вже було переплетеним з угорськими баронами. Якщо князя отруїли бояри-змовники, то вони, радше, керувалися зв'язками з Польщею чи Угорщиною, а не міжконфесійним протистоянням, якого на ті часи ще не було.

Найвигіднішою смертю галицько-волинського князя була польському королеві Казимирові III. Юрій-Болеслав не залишив без уваги вишеградську спробу замінити його двоюрідним братом Владиславом і відразу ж атакував польські землі силами своїх союзників. У листі сучасника, збирача папської десятичини в Угорському королівстві Петера, сина Дярфаша (Peter filius Gyárfás), збереглася інформація: “Року Божого 1340 дня 20 лютого, коли татари атакували королівство Польське, і цим король та усе королівство Угорське дуже занепокоєні, передав одразу гроші, які тільки мав, і через брата Томаса з Жатмара, пріора провінції ордену Домініканців, відправив саму суму у розмірі тисяча триста флоринів золотом”²¹. Ілля Паршин слушно вказав на некоректні спроби віднести ці події до періоду вже після загибелі Юрія-Болеслава²².

на Rusi. Т. 1. Lwów, 1904. S. 206; Balcer O. O następstwie tronu w Polsce *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. Ser. 2. Т. 11. Kraków, 1905. S. 430; Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku *PH*. Т. 23. Warszawa, 1922. S. 99; Włodarski B. Polska i Ruś... S. 288; *Wyrozsumi J. Kazimierz Wielki*. Wrocław etc., 1986. S. 80–81.

¹⁵ Мазур О. “Лотка, князь руський, прибув до Вишеграда”: гіпотетична ідентифікація особи *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 72–79.

¹⁶ Кордуба М. Болеслав-Юрій II. С. 19–20; Войтович Л. Князь Юрій-Болеслав... С. 209–221.

¹⁷ Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego *KH*. Т. 6. Lwów, 1892. S. 12; Balcer O. Genealogia Piastów. S. 787–788.

¹⁸ Gorzycki K. Połączenie... S. 14.

¹⁹ Грушевський М. Історія... Т. 3. С. 534–535.

²⁰ Іпатіївський літопис згадує під 1259 р.: “кнзъ Данило ... нача призывати приходаѣ Нѣмцѣ ... иноязычники и Лахы идахоу днь и во днь”: *Ипатьевская летопись Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 2.

Москва, 2001. Стб. 843. Ще раніше під 1237 р. Данило Романович “вбличи побѣдоу и постави на Нѣмъчьскихъ вратѣхъ хороуговь свою” (Там же. Стб. 778). Останнє, правда, скоріше географічний напрямок подібно до Лядських воріт у Києві, ніж свідчення про наявність німецької громади у Галичі. Але угорська громада у Галичі, напевно, була від початку XIII ст. і сліди її, можливо, відшукуються в корпусі угорських грамот XIII–XV ст.

²¹ “Anno Domini 1340 die XX Febr[uari] cum Tartari intrassent Regnum Polonie, et ob hoc Rex et totum Regnum Ungarie turbaretur, commutavi subito pecunias, quas tunc habebam, et per fr[atrem] Thomam de Zothomar, priorem provinciale ord[in]i Predicat[orum] misi ipsas pecunias ad valorem mille et ccc flor[enos] auri”: *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* / Ed. A. Theiner. Т. 1. Romae, 1859. P. 636.

²² Паршин І. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. Дрогобич, 2014. С. 71–78.

Обидва союзники Казимир III і Карл Роберт виявився найкраще підготовленими до такого розвитку подій. На першу звістку про смерть галицько-волинського князя польський король зумів зібрати військо (на подібні заходи звичайно затрачалися місяці!), зайняти Львів та вивезти з княжої скарбниці коронаційні регалії, які пізніше потрапили до коронаційного релікварію польських королів²³. Угорський король уже на самому початку травня 1340 р.²⁴ (якщо не 19–20 квітня²⁵) відрядив до Галицької землі військо на чолі з палатином Віллермом Другетом. При цьому його, вірогідно, пропустили через карпатську лінію оборони бояри-змовники.

Серед бояр, причетних до загибелі князя Юрія-Болеслава Тройденевича, напевно, був Вовчок з Дроговижа (Wolczkone de Drochovicze), пізніший свідок на магдебурзькому привілеї Львову²⁶, чий град Дроговиж (нині село Миколаївського р-ну Львівської обл.) зруйнував князь Любарт-Дмитро Гедимінович* і чия родина, обдарована і піднесена за спадкоємців Казимира III, стала першими католиками серед галицького боярства і започаткувала відомий магнатський рід Ходоровських²⁸.

Швидкий відхід польського та угорського військ з галицьких земель зумовлений, перш за все, реакцією іншої частини галицького боярства, яке підтримало претензії князя Любарта-Дмитра Гедиміновича²⁹ – зятя одного з останніх Романовичів, луцького князя Лева Юрійовича³⁰. Разом з ним воно звернулося до золотоординського хана Узбека, який визнав Любарта галицько-волинським князем і надіслав допомогу. Боярин Дмитро Детько і князь Данило Острозький³¹

²³ Dąbrowska E. Królów polskich relikwarz koronacyjny Krzyża Świętego *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gięsztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa, 1991. S. 67–86.

²⁴ Гарді Д. Кілька нових зауважень до походу угорського палатина Віллерма Другета “in Ruteniam” навесні 1340 року *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 209–216.

²⁵ Волощук М., Стасюк А. Про похід палатина Віллерма в Рутенію у квітні 1340 р. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 17. Івано-Франківськ, 1995. С. 46–54.

²⁶ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядкував Мирон Капраль. Львів, 1998. С. 27–31.

* Вивезення коронаційних регалій позбавляло Любарта-Дмитра Гедиміновича можливості легітимної коронації як володаря королівства Русі. Практика вивезення коронаційних регалій з подібною метою була поширена в Європі. Так, у 1273 р. чеський король Пшемисл Оттокар II захопив коронаційні регалії угорських королів щоб не дозволити Ласло IV провести легітимний обряд коронації (частина баронів не визнала коронації 3 вересня 1272 р. у Секешфегерварі, оскільки на той час Ласло IV мав тільки 10 років: *Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів, 2015. С. 215.

²⁸ Mysliński K. Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340–1400. Lublin, 1981; Sikora F. Dymitr z Goraja na Szczebreszynie w służbie Władysława Jagiełły w latach 1386–1400 *Studia Historyczne*. T. 26, nr 1. Warszawa, 1986. S. 14–19; *Ejusdem*. Krag rodzinny i dworski Dymitra z Garaja i jego rola na Rusi *Genealogia. Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*. Toruń, 1989. S. 55–89.

²⁹ Визнання Любарта-Дмитра галицьким боярством засвідчено відомим написом на дзвоні собору святого Юрія у Львові з 1341 р.: Болеслав-Юрій II, князь всей Малої Русі. Сб. мат. и иссл. собр. О. Гонсировским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. Санкт-Петербург, 1907. С. 79; *Мусин А. Колокол святого Юра 6849 года: между Львовом, Плоцком, Петербургом и Теребовлей Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 95–120.

³⁰ *Войтович Л. Князь Лев Юрійович: спроба портрета Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. Дрогобицьк, 2006. С. 127–131.

³¹ Про різночитання в джерелах “Danielle Ostrogio” і “de Ostrov” див.: *Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* Львів, 1996. С. 126.

1340 р. разом з ординськими військами відтіснили поляків³². Вони навіть вторглися до польських та угорських земель – “Року втілення Божого 1341 у першу неділю великого посту...”³³ дійшли до Кракова, що змусило Казимира III вдатися за допомогою до угорців і Тевтонського Ордену. Тільки ранній розлив річок навесні 1341 р. зупинив цей напад. Тут можна сперечатися з І. Паршиним, який, вслід за видавцями пам’ятки, відніс повідомлення швейцарського хроніста Йогана з Вінтертура про ординське вторгнення до Польщі та Угорщини до лютого 1340 р.³⁴ Напевно, варто дотримуватися букви тексту хроніста: у Петера сина Дярфаша та Йогана з Вінтертура наведено повідомлення про різні ординські вторгнення. У лютому 1340 р. вторглися тільки до Польщі, тоді як 1341 р. – до Польщі й Угорщини. Перше з них не отримало ширшого розголосу, тоді як про друге повідомили австрійський хроніст Йоган з Віктрінга³⁵, Леобенський Анонім³⁶ та ряд інших джерел³⁷. Отож, можна вважати, що звістки про ординське вторгнення викликали широкий резонанс у сусідів.

Побачивши, що частина галицького боярства готова підтримати Казимира III (без згоди частини боярства у Вишеграді не зміг би з’явитися претендент Владислав – “Лотко”), князь Любарт-Дмитро Гедимінович змушений був піти на значні поступки галицькому боярству, надавши його лідеру Дмитрові Детьку високий сан управителя (provisor чи proconsul) або старости (capitaneus) Руської землі³⁸. Уже в березні (не пізніше 27 червня) 1341 р. “управитель або староста землі Русі” Дмитро Детько повідомив громаду Торуня: “ми усунули суперечку, посягну з намови диявола, між польським королем Казимиром і нами, й натхнені животворним духом, подолавши спокусника людського роду, уклали союз згоди”³⁹. Напевно, Казимир III мусив погодитися на status quo.

Але ані Казимир III, ні Людовик Анжуйський не полишали спроб оволодіти галицькою спадщиною, намагаючись схилити на свій бік галицьке боярство. Любарт-Дмитро Гедимінович міг розраховувати тільки на підтримку дружин молодших литовських князів, оскільки головні литовські сили були зв’язані боротьбою проти Тевтонського Ордену. Смерть великого князя Гедиміна 1341 р. також викликала династичну кризу⁴⁰. Одними з перших князів, які виступили

³² Шараневич И. История... С. 158–159.

³³ Iohannis Vitodurani. Chronica / Hrsg. F. Baethgen Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series. T. 3. Berlin, 1924. P. 181.

³⁴ Паршин І. Хроніка... С. 72–74.

³⁵ Iohannis abbatis Victoriensis. Liber certarum historiarum. Ed. F. Schneider. Libri IV–VI Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. T. 2. Hannoverae et Lipsiae, 1910. P. 218.

³⁶ Anonymi Leobensis Chronicon libris sex comprehensum, a Christo nato usque ad annum ejusdem MCCCXLIII / Ed. H. Pez Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini. T. 1. Lipsiae, 1721. Col. 958.

³⁷ Vetera Monumenta historica Hungarum sacram illustrantia... P. 637–638; Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia / Ed. A. Theiner. Romae, 1860. P. 468; Rocznik Traski /

Ed. A. Bielowski. MPH. T. 2. Lwów, 1872. P. 860–861; Fontes rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen / Hrsg. von J. Loserth. Bd. 8. Wien, 1875. S. 564–565; Rocznik Małopolski / Ed. A. Bielowski MPH. T. 3. P. 199.

³⁸ Войтович Л. Части старости Дмитра Детька і князя Любарта Історія Львова: у 3 т. Т. 1: 1256–1772. Львів, 2006. С. 60–62.

³⁹ “discordiam a dyabolica suggestione seminatam inter d(omin)um Kasimirum regem Poloniae et nos, exinspiratione almi pneumatis post[er]gantes temptatorem humanum c(on)cordi[a]e i(n)ivimus unionem”: Кутчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 194–200.

⁴⁰ Гудавичюс Э. История Литвы. Т. 1: С древнейших времен до 1569 года. Москва, 2005. С. 116–126.

на допомогу Любарту, були Юрій Наримунтович і брати Корятовичі. Природно, що Дмитро-Любарт мусив надати їм уділи на своїй території як новим васалам, на яких можна було спертися⁴¹.

У 1344 р. угорський король Людовик Анжуйський видав грамоту до Дмитра Детька як “вірного свого мужа, комеса Детька, старости Руської землі”⁴². Польський король діяв активніше, використовуючи ту обставину, що наступник Узбека хан Джанібек (1342–1357) зосередився на завоюванні Азербайджану. Уже близько 1343 р. з допомогою місцевих бояр король оволодів Сяноцькою землею. За Супрасльським, Слуцьким та іншими літописами Казимир III прислав подільському князеві Костянтинові Корятовичу глейтові листи, запрошуючи на переговори щодо шлюбу з однією зі своїх доньок. Князь відмовився від цього союзу, не бажаючи переходити з православної у католицьку релігію⁴³.

⁴¹ Князь Юрій Наримунтович спочатку отримав уділ з центром у Кременці. У волинській частині володінь Любарта-Дмитра отримали свої лени і Корятовичі (*Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 668). Те, що молодший з них Дмитро Михайлович (Корятович) у Москві прийняв прізвисько Боброк-Волинський, дало підстави дослідникам говорити про його володіння в районі Бібрки на Львівщині. Правда, Бібрка вперше згадується в документах під 1436 р. як володіння Вну́чка з Кутна (*Akta grodzkie i ziemskie*. Т. 14. Lwów, 1889. S. 91, 106, 112), але ріка Бобрка (Боброк) відома під цією назвою від 1211 р. (*Ипатьевская летопись*. Стб. 730). Район р. Бобрка знаходився серед володінь, залежних від Любарта, васалом якого був Дмитро Михайлович. Можливо, на цих землях закладено замок Боброк і той дав початок пізнішому місту Бібрка. 1366 р. ці терени перейшли у залежність від польського короля. Напевно тому Дмитро Корятович став шукати щастя у Сіверській землі, потім перейшов на службу до суздальсько-нижегородського князя Дмитра Костянтиновича, а з 1371 р. став зятем і головним воеводою московського князя, а, відтак, – одним з головних героїв Куликовської битви 1380 р. Саме він утримав гарячого серпуховського князя Володимира Андрійовича, першого воеводу Засадного полку, від передчасного удару і ввів полк у дію після того, як Мамай кинув до битви свій останній резерв (*Кирпичников А. Н.* Куликовская битва. Ленинград, 1980. С. 99). Від князя походила відома московська родина Волинських (*Родословная книга князей и дворян российских и выезжих*. Ч. 2. Москва, 1787. С. 85; *Корсаков Д. А.* П. Волинский и его “конфиденты” *Его же. Из жизни русских деятелей XVIII в.* Казань, 1891. С. 283–330; *Власьев Г. А.* Род Волинских. Москва, 1911; *Янин В. Л.* К вопросу о происхождении Михаила

Клонского *Археографический ежегодник за 1978 г.* Москва, 1979. С. 52).

⁴² “...fidei suo viro Magnifico Comiti Dechk Capitano Ruthenorum...”: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. Т. 9, Vol. 1. Budae, 1833. P. 209. Мабуть, мав рацію Михайло Грушевський, вважаючи, що угорський король лише нагадав про свій “сюзеренитет” над королівством Русі, який вголос виказував з його титулу “короля Галіції і Лодомерії” (*Грушевський М.* Історія... Т. 4. С. 29). Вже те, що король не живив у листі цього титулу, обмежившись титулом *Dei gratia Rex Hungariae*, певною мірою вказує на невизначеність стосунків між сторонами, про що свідчить і сам тон та характер листа, навіть не беручи до уваги титул “ваша високість” у зверненні до Дмитра Детька “*Vestrae Magnificentiae*” (*Codex diplomaticus*... P. 210), у якому угорський король просить вноормувати митні проблеми в торгівлі з містом Кошице. Мав рацію Олег Мазур, що королівська канцелярія не уникала проблем при укладанні цього документу (*Мазур О.* “*Demetrius Detko, provisor seu capitaneus terrae Russiae*” (інститут “старійшини” у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) *Семинарії “Княжі часи”*. Львів, 2002. С. 19–20). Зарахування Дмитра Детька до угорських васалів (*Abraham W.* *Powstanie*... S. 218; *Paszkievicz H.* *Polityka ruska*... S. 78–81; *Шабельдо Ф. М.* *Земли*... С. 40; *Wyrozumski J.* *Kazimierz Wielki*. S. 92–96; *Dąbrowski J.* *Kazimierz Wielki*. S. 32) безпідставне. Навіть, якщо походження лідера галицького боярства і могло бути пов’язаним з Угорським королівством, цього замало, аби вважати його васалом Лайоша I (*Волощук М.* Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. С. 269–279).

⁴³ *Литовские летописи ПСРЛ*. Т. 35. Москва, 1980. С. 66, 74, 138, 160, 186, 207, 228.

Ще Освальд Бальзер звернув увагу – могло йтися тільки про Кунегунду, видану 1345 р. за бранденбурзького курфюрста Людовіка, бо старша донька короля Єлизавета вийшла за поморського князя Богуслава V ще 1343 р.⁴⁴ Тому можна погодитися з Феліксом Шабульдо: ці переговори могли відбутися тільки 1344 р.⁴⁵ Привертає увагу, що король запропонував подільському князеві* глейтовий лист (лист безпеки), тобто переговори велися під час війни. Не маючи змоги самотужки витіснити Любарта-Дмитра з галицької частини королівства Русі, Казимир III явно переманював його васалів. Далі він шукав допомоги угорців. У 1344–1345 рр. навіть дійшло до облоги Вільна польсько-угорськими військами. Як відповідь ординці вторгалися до угорських земель.

Від 1346 р. Казимир III почав вживати титул пана і дідича Русі⁴⁷. На перших порах він намагався декларувати унійне об'єднання королівств Русі з Польщею⁴⁸ – для XIV ст. це була звична практика європейської династичної політики.

Наступ короля Казимира III в серпні-листопаді 1349 р. закінчився захопленням більшості території Галицької землі й частини Волині. Щоб не втратити свого князівства, князь Олександр Корятович, який тримав Теревовельську волость⁴⁹, очевидно, присягнув польському королеві⁵⁰. І все ж, процес підкорення руських земель затягнувся, а війна проти Любарта-Дмитра не принесла швидкого успіху. Казимир III, не маючи сил самотужки опанувати королівство Русі, 1350 р. визнав право угорського короля на спадщину Романовичів, за що отримав королівство Русі в дожиттєве володіння разом з угорською допомогою у його опануванні⁵¹. Відповідна угода, яка зафіксувала право короля Людовика Анжуйського на польську спадщину при відсутності у Казимира III нащадків *по мечу*, а також повернення королівства Русі угорській стороні за умови появи таких нащадків, зафіксована на з'їзді у Сулейові в другій половині травня 1350 р.⁵²

⁴⁴ Balzer O. Genealogia Piastów. S. 394, 396.

⁴⁵ Шабульдо Ф. М. Земли... С. 45.

* Зрозуміло, що на 1344 р. Костянтин Корятович ще не був подільським князем, радше, тримав тільки північну (волинську) частину Поділля з центром, напевно, у Хмільнику.

⁴⁷ У грамоті 1361 р., якою підтверджено маєтки галицького боярина Ходка з Библа, надані його предкам від князя Лева Даниловича, цей титул поданий так: "милістю Божою король Краківської землі, Судомирської землі, Серадської землі, Польської землі, Куявської землі, Добрянської землі, Руської землі, господар і вічний дідич землям тим володар, король велібний": Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 1.

⁴⁸ Исаевич Я. Д. "Королевство Галиции и Володимирии" и "Королевство Руси" Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 г. Москва, 1986. С. 63; Sieradzki J. "Regnum Russiae". Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji KH. 1958. Nr 2. S. 498.

⁴⁹ Puzyra J. Koriat i Koriatowicze oraz sprawa podolska Ateneum Wilenskie. R. 4. Wilno,

1936. S. 12–19; Idem. Pierwsze wystapienia Koriatowiczow na Rusi Poludniowej Ateneum Wilenskie. R. 12, zesz. 2. Wilno, 1938. S. 3–67.

⁵⁰ Саме тому в грамоті Спитковці з Мельштина від 12 червня 1395 р. на володіння Поділлям зазначено, що округи Теревовля і Стінка залишаються з правами, які вони мали при Казимірі III та Владиславі Опольському: Шабульдо Ф. М. Земли... С. 51–52.

⁵¹ Pór A., Schönherr G. Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439) A magyar nemzet története / Red. S. Szilágyi. T. 3. Budapest, 1895. 291. l.; Halecki O. O genezie i znaczeniu rządów andegaweńskich w Polsce KH. T. 35. Warszawa, 1921. S. 31–66; Dąbrowski J. Ostatnie lata... S. 190; Idem. Polityka andegaweńska Kazimierza Wielkiego KH. T. 36. 1922. S. 11–40; Hamañ B. A lengyel-magyar barátság, történeti alapjai Hamañ B. Magyar középkor. Budapest, 1938. 511–518. l.; Wyrozumski J. Kazimierz Wielki. S. 79–80; Szczur S. W sprawie sukcesji andegaweńskiej w Polsce Roczniki Historyczne. R. 75. Poznań, 2009. S. 61–104; Wojtowycz L. Walka o spadek... S. 61–62.

⁵² Kodeks dyplomatyczny Małopolski / Wyd. F. Piekosiński. T. 1. Kraków, 1876. Nr 230; Nowy kodeks dyplomatyczny Wielkopolski.

Відразу ж польський король поспішив заручитися підтримкою римської курії. Папа Климент IV буллою від 14 березня 1351 р. повідомив арциєпискупа гнєзненського і весь клір Польщі про опанування королем Казимиром землі *невірних русинів* і можливість створення там семи біскупств, об'єднання русинів з литовцями та часте вторгнення у ці землі татар, для захисту від яких вирішено збирати десятину з усіх церковних маєтностей упродовж чотирьох років, призначену для поділу між королем та папою⁵³. Правдоподібно, тербовельський князь Олександр Корятович теж перейшов на католицизм і прийняв католицький клір⁵⁴. Учасниками бойових дій 1351–1352 рр. ні Костянтин, ні Олександр Корятовичі не були. Активну участь у війні взяв тільки Юрій Корятович, який і підписався під угодою 1352 р., отримавши після загибелі князя Семена Наримунтовича Белзьке князівство⁵⁵.

Як відзначив Роман Шуст, у XIV ст., незважаючи на масове поширення срібних працьок грошей, відбувається відродження карбування срібної монети в Центрально-Східній Європі, причому не тільки як представницької демонстрації, а й платіжного засобу, тобто в достатньо повноцінній емісії⁵⁶. Від виникнення окремого Подільського князівства його правителі – князі Корятовичі почали карбувати власну монету⁵⁷. У цей період окремі монети намагаються карбувати навіть дрібні удільні князі північно-східних земель колишньої Київської держави, зокрема можайські, серпуховські, дмитровські, стретенські і борисоглібські ростовські⁵⁸. Наявність монет, отже, свідчить про реальну владу того чи іншого правителя на всій або частині території князівства чи королівства. Численні монетні знахідки останніх років дали підстави стверджувати наявність монетного карбування у галицько-волинських володарів⁵⁹, можливо навіть, – ще від часів князя Лева Даниловича⁶⁰. Князь Юрій-Болеслав

T. 3. Poznań, 1879. Nr 1299; Kodeks dyplomatyczny Mazowsza. T. 2 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś przy współdziałaniu K. Pakulskiego i H. Wajsa. Wrocław, 1989. Nr 302; Szczur S. W sprawie sukcesji... S. 91–92.

⁵³ Bullarium Poloniae / Ed. et cur. Irena Sulkowska-Kuraś et Stanisław Kuraś. T. 2. Romae, 1985. Nr 518.

⁵⁴ Ці “заслуги” князя Олександра Корятовича відзначено 1366 р., а також пізніше спеціальною буллою папи Григорія XI від 30 січня 1378 р. – папа запевняє кожному захисникові єдності з Римською Церквою і, зокрема, володареві Кам'янця на Русі, князеві Олександру, повноваження надавати місцевому населенню певні духовні відпущення: Bullarium Poloniae. Nr 4439.

⁵⁵ Брак джерел не дозволяє надійно реконструювати ці події. Цілком можливо, що Костянтин Корятович, зберігаючи вірність Любарту-Дмитру, пропустив через свої землі ординців, які напали на Тербовельське князівство Олександра Корятовича, бо Ян Длугош під 1252 р. згадує про вторгнення ординців на “підпорядковане Польському королівству Поділля”: *Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Krolestwa Polskiego.*

T. 5, ks. 9. Warszawa, 1975. S. 419.

⁵⁶ Шуст Р. Нумізматики: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ, 2007. С. 78–81.

⁵⁷ Саввов Р. Карбування власної монети в Подільському князівстві (XIV ст.) *Львівські нумізматычні записки.* Ч. 6–7. Львів, 2009–2010. С. 32–34.

⁵⁸ Федоров-Давыдов Г. А. Монеты Московской Руси. Москва, 1981. С. 69–97.

⁵⁹ Книш Я. Монети Галицько-Волинської держави *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 23: До 22-ої річниці здобуття незалежності України. Львів, 2013. С. 101–113; *Його ж.* Мідні денарії Юрія Болеслава Тройденевича (Доповідь, виходжена 1.03.2018 на науковому семінарі Історичної комісії НТШ “Галицько-Волинська держава у світлі сучасних досліджень”) *Збруч.* Інтернетний ресурс: <https://zbruc.eu/pode/78465> [дата звернення: 30.10.2018].

⁶⁰ Гіпотеза Я. Книша щодо брактатів князя Лева Юрійовича (*Книш Я.* Монети Галицько-Волинської держави. С. 104–113) опирається на тотожність геральдичного знаку на монеті і латиномовній печатці з написом “*Sigillum Leonis*”, яку дослідник

Тройденевич, успадкувавши престіл, карбував не тільки срібні денарії, а й мідні монети для широкого вжитку⁶¹. Зрозуміло, що відразу ж після компромісу з галицьким боярством і початком боротьби за спадщину Романовичів почав карбувати власні монети з гербами Галицької (лев) та Волинської (рівнораменний хрест) земель і князь Любарт-Дмитро Гедимінович⁶². І тут зрозумілим було використання обох гербів. Любарт-Дмитро герб Галицької землі вмістив і на одній зі своїх печаток⁶³. Було б нелогічним, якби він не користувався гербом Волинської землі, якою володів до самої смерті. Тому заперечення Я. Книша не можна прийняти: печаткою з литовським гербом “Погоня” Любарт-Дмитро міг користуватися у раніший період, коли володів уділом на території Східної Волині з центром у Любартові (Любарі), “Лев” і “Погоня” могли б бути на гербі чи монеті Любарта-Дмитра лише в разі, коли б останній залишався васалом великого князя литовського⁶⁴, а він прийняв титул великого князя, який у XIV ст. означав суверенного володаря⁶⁵. З тієї ж причини не можна прийняти і заперечення Юрія Борейши щодо неможливості карбування монет Любартом-Дмитром раніше, ніж це почали робити великі князі литовські чи Корятівичі на Поділлі, бо, претендуючи на все королівство Русі, Любарт-Дмитро йшов за традиціями своїх попередників на цьому престолі⁶⁶.

Також зрозуміло, що відразу ж після компромісу з Людовиком Анжуйським 1350 р. король Казимир III зайнявся налагодженням карбування власних

атрибутував як печатку цього князя (*Його ж. Sigillum Leonis Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3 / Відп. ред. Л. Войтович. Львів, 2010. С. 254–267). Але ця інтерпретація дискусійна – молодший з синів короля Юрія Львовича – князь Лев Юрійович займав тільки луцький престол: *Войтович Л. Князь Лев Юрійович...* С. 127–131. Печатка, як і монета, радше, належали його дідові Леву Даниловичу, созеренові королівства Русі.

⁶¹ Див.: *Книш Я. Мідні денарії...*

⁶² *Борейша Ю. Аб аtryбуцьи, символыци и датаванни манет ВКЛ з львом и кыжам Банкауски весник*. 2007. Чэрвень. С. 59–61; *Савицький В., Чотюк В. Монети Дмитрія-Любарта Старий Луцьк*. Вип. 5. Луцьк, 2009. С. 152–159; *Їх же. Монети Любарта Гедиміновича Львівські нумізматичні записки*. Ч. 6–7. С. 27–31.

⁶³ *Gutowski M. Pieczęcie Książąt Litewskich Ateneum Wileńskie*. R. 7, zes. 3–4. Wilno, 1930. Tabl. 8. Nr 51. S. 705; *Однороженко О. Руські королівські господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. Monumenta Rutheniae Heraldica*. Vol. 2. Харків, 2009. С. 51–52, 195.

⁶⁴ *Книш Я. Монети Галицько-Волинської держави*. С. 103.

⁶⁵ Великим князем Любарт-Дмитро титулувався в угоді з Казимиром III (початок жовтня 1366 р.), у листі до львівської міської громади від 18 листопада 1379 р. та інших документах (*Троневиц П. Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники*. Луцьк, 2011. С. 170–171). Були періоди, коли польсько-угорські війська займали навіть

Володимир та Луцьк. За цих умов князь Любарт-Дмитро змушений був вдаватися за допомогою до Литви як єдиного природного союзника. Але, послідовно борючись за відновлення Галицько-Волинської держави, Любарт-Дмитро не міг просто стати литовським васалом. Через це і Литва офіційно не воювала з Польщею й Угорщиною. Старші брати Любарта – Кейстут та Євнут Гедиміновичі отримали від нього, відповідно, Берестейське та Дорогичинське князівства, що давало їм право на участь у цій війні. Також молодші Гедиміновичі тримали дрібні уділи на Волині, зокрема Юрій Наримунтович спершу Крем'янець (бл. 1350 – до 1352), а потім – Белз (1352–1377, 1383–1387), його брат Семен – Белз (1350–1352), Олександр Корятівич – Теробовлю (бл. 1341 – бл. 1380), його брат Дмитро – Боброк (після 1352–1366?): *Войтович Л. Удільні князівства...* С. 107–110; *Його ж. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 5: ПРОСФОНІМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. Львів, 1998. С. 158–161.

⁶⁶ *Борейша Ю. Волинские монеты Фёдора Любартовича в свете кладовых данных и реконструкции символики Галицко-Волинского государства*. Минск, 2015. С. 12–14. Білоруський дослідник “вдмахнувся” від аргументів Я. Книша, належно не обґрунтувавши своїх заперечень.

“руських грошей”, перша згадка про побутування яких відноситься до 1356 р.⁶⁷ Водночас слухним видається здогад Я. Книша про відкликання в іконографії монети до традиції попередніх галицько-волинських володарів, зокрема короля Юрія Львовича⁶⁸. Власне, тоді ще не стояло питання анексії *королівства Русі*, а тільки успадкування його престолу.

У ході війни з Польщею та Мазовією 1349–1351 рр., втративши значні території, Любарг-Дмитро повернув Володимир, Белз, Берестейську землю та Холмщину. 1352 р. до неї вступили угорські війська. Короля Людовика навіть поранено при облозі Белза; зазнавши значних втрат, він мусив відступити. На допомогу Любартові прийшли литовські дружини Кейстута та Євнута Гедиміновичів й інших князів, яким Любарг почав роздавати на Волині уділи. За угодою 1352 р. за ним залишилася вся Волинь⁶⁹. 1353 р. Любарг-Дмитро Гедимінович здійснив кілька походів на захід. Зокрема, у травні він був під стінами Львова, але не зумів втримати столицю краю і лише зруйнував міські укріплення, напевно, щоб полегшити здобуття міста надалі⁷⁰. Перманентна війна не припинялася. Казимир III розширював своє володіння галицькою частиною, Любарг-Дмитро поспідовно боровся за відновлення усїєї Галицько-Волинської держави.

Польський король виявляв явну тенденцію до будівництва централізованої монархії і ліквідації давніх прав населення різних регіонів⁷¹, призначаючи на високі адміністративні посади в опанованій частині *королівства Русі* переважно польських лицарів, одночасно заохочуючи їх до колонізації цих земель. Немало руської шляхти відходило до Любарга-Дмитра на Волинь. Частина з них навіть продавала свої маєтності прибулим лицарям і перебиралася до земель, підконтрольних волинському князеві⁷².

1362 р., скориставшись загостренням у боротьбі за владу у Золотій Орді, великий князь Литви Ольгерд Гедимінович виступив проти ординців і в битві на Синіх Водах (р. Синюха, притока Південного Бугу) розгромив війська правителів Подільського та Кримського улусів Хаджибея і Кутлу-Буки та князя Малеого Поділля Дмитрія⁷³. До литовського війська долучилися дружини трьох старших

⁶⁷ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. Львів, 2007. С. 45–69.

⁶⁸ Книш Я. Монети Галицько-Волинської держави. С. 111–112.

⁶⁹ Грамоти XIV ст. Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пещак. Київ, 1974. С. 29–32.

⁷⁰ Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час: 1349–1387 Історія Львова... Т. 1. С. 65.

⁷¹ Gawlas S. Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych* / Red. M. Dugo, S. Gawlas, H. Grala. Warszawa, 1999. S. 5–34.

⁷² Через брак актового матеріалу простежити цей процес повною мірою неможливо, але така тенденція спостерігається серед документів, які збереглися. Так Петро Радційовський 1359 р. купив *дідицтво* Ганни Радивонкової (Грамоти XIV ст. С. 16–17). Той же П. Радційовський 1366 р. купив *дідицтво*

“Пнеколт” (Пнікут) від братів Шулжичів (Там само. С. 39–41). 1 січня 1368 р. Ганько Сварц відкупив дідицтво на Щирці від Олешка Мелешковича (Там само. С. 41–42). У 1371 р. Вятслав Дмитровський викупив дворище братів Василя і Генки Скибичів (Там само. С. 42–47).

⁷³ Kuczyński S. *Sine wody*. Warszawa, 1935; *Idem. Sine wody. Rzecz o wyprawie Olgerdowej 1362 r. Idem. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVIII w.* Wrocław; Warszawa, 1962. S. 135–180; Шабульдо Ф. Битва біля Синіх вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти Український історичний журнал / Далі – УІЖ). 1996. № 2. С. 3–15; Його ж. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв’язання. Київ, 1998; Його ж. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ, 2005. С. 9–27; Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / Відп. ред. Ф. М. Шабульдо. Київ, 2005; Моця О. П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті

Корятовичів: Костянтина, Юрія і Олександра. Внаслідок цієї перемоги Мале Поділля перейшло до Костянтина Корятовича і разом з Брацлавщиною утворило потужне Подільське князівство⁷⁴. Напевно, тепер Костянтин Корятович став безпосереднім васалом великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича. Він нічим не допоміг Любартові-Дмитру у новій війні з польським королем, а Олександр Корятович, який залишився польським васалом, воював на стороні Казимира III та поставив свій підпис під мирною угодою 1366 р. Цей мир, укладений на початку жовтня 1366 р. між Любартом-Дмитром і Казимиром III, зафіксував новий волинсько-галицький кордон. Одним зі свідків Любарта виступав князь Данило Острозький⁷⁵. Володимирське князівство з рук Казимира III отримав Олександр Корятович й володів ним до смерті Казимира III 1370 р.⁷⁶

Людовик Анжуйський, який успадкував королівство Польщі і Русі після смерті Казимира III, передав *королівство Русі* князю Володиславу Опольському⁷⁷, пов'язаному з попередньою династією як внук Гремислави Всеволодівни, доньки белзького князя Всеволода Олександровича, племінника короля Данила⁷⁸. Він титулувався "Рускою землѣ господар и дѣдич приржоний тѣм землямъ усѣмъ"⁷⁹ і, фактично, будував власне спадкове князівство⁸⁰. Шукаючи опори, він

історії Середньовічної Європи *УІЖ*. 2012. № 2. С. 4–10; Наукові записки. Серія: історичні науки. Вип. 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи. Кіровоград, 2014. Дмитрій, якого Ф. Шабульдо вважав християнином, Чингізидом і ханом Ямболукської орди (*Шабульдо Ф. М. Земли...* С. 71–72), радше, був князем Мало-го Поділля і данником Хаджібея, нащадком одного з болоховських князів (*Войтович Л. Княжа доба...* С. 504–505). Християн Чингізидів після запровадження ісламу Узбекиком, який ліквідував поліконфесійність у Золотій Орді, вже не було. Після битви на Синіх Водах Дмитрій зберіг якісь володіння на Бирладському плато чи Верхньому Пруті, судячи з диплома угорського короля Людовика Анжуйського від 1368 р., де згаданий "татарський князь Деметрій" і його взаємини з брашівськими купцями: *Documente privitoare la istoria Romanilor*. Culese de L. Hurmuza-ki. Vol. 1. București, 1882. P. 144.

⁷⁴ Федір Дмитрович, син князя Дмитра, згаданий у вірменській грамоті, помилково датованій 1062 р., вірогідно, пробував утриматися на Поділлі, але не зміг: *Дашкевич Я. Грамота Федора Дмитровича 1062 р. (нарис з української дипломатики) Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. Київ, 1962. № 4. С. 9–18; *Войтович Л. Княжа доба...* С. 505.

⁷⁵ Грамоти XIV ст. С. 38–39.

⁷⁶ До самої смерті (1380) Олександр Корятович не полишав надій повернути Володимирське князівство, яке Любарт-Гедимін відвоював на початку 1370-х. Як подільський князь, до виданого 1375 р. привілею

краківським купцям він привісив печатку з титулом володимирського князя: *Молчановський Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года*. Киев, 1885. С. 214–215.

⁷⁷ *Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час...* С. 63–71; *Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401)*. Kraków, 2013; *Войтович Л. Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст*. *Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401)*. – Kraków, 2013. – 508 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7. С. 314–319.

⁷⁸ *Войтович Л. Княжа доба...* С. 511; *Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи*. Біла Церква, 2008. С. 334–338.

⁷⁹ *Сергієнко М. [Грушевський М]. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці* *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 1. Львів, 1892. С. 4–5.

⁸⁰ *Sroka S. A. Itinerarium księcia Władysława Opolczyka z lat 1372–1378* *Rocznik Przemyski*. Т. 28. Przemyśl, 1993. S. 147–154; *Idem. Książę Władysław Opolczyk na Węgrech. Studium z dziejów stosunków polsko-węgierskich w XIV wieku*. Kraków, 1996; *Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchią. Katowice, 2006; Idem. Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej* *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3. С. 285; *Karczewski D. "Meliorator terre Rusiae"*. *Panowanie Władysława Opolczyka na Rusi (1371–1378)* *Piastowie śląscy w kulturze i europej-*

почав надавати лени сілезьким лицарям, переважно вихідцям з Опольського та сусідніх князівств⁸¹. Серед інших з ним прибули представники знаменитих пізніше родин Гербуртів⁸² та Тарлів⁸³ і ще кілька десятків, переважно сілезьців⁸⁴. Водночас князь намагався завоювати прихильність і місцевої української (руської) шляхти. Саме на неї розраховано грамоту, надану 1377 р. староукраїнською мовою, у якій його ім'я подано як *Володислав з титулом господар і дідич, вічний землям тим самодержець*⁸⁵. Тому князь надавав нові земельні володіння і автохтонній шляхті, зокрема Ходку Доевичу, Васку і Миску Тептуновичам, Костку Болестрашицькому та іншим⁸⁶. К. Болестрашицький підписаний на грамоті 1377 р. староукраїнською мовою, як "княжий писар Костько Болестрашицький". На ранішій грамоті 1366 р. він підписався: "А писал привилеє се попович болестрашицький именем Дячкович Василь син попов, Кость пружвищем Сорочич"⁸⁷. Отримавши земельний лен від князя Володислава Опольського, К. Болестрашицький став шляхтичем, тобто відбулася трансформація княжого міністеріала на лицаря. Земельні надання супроводжували зобов'язання військової служби, як правило від наданого лену виставлявся *спис* (сам лицар з 1–2 списоносцями і 1–2 кушниками-арбалетниками, залежно від величини надання)⁸⁸. В оточенні князя засвідчені також руські лицарі Ходко з Библа, Лев і Гліб Дворсковичі, Храпкович, Васько Кузьмич⁸⁹. Князь Володислав домагався прихильності також міщан *королівства Русі*, зокрема столиці Львова. 9 грудня 1372 р. він надав Львову 100 франконських ланів на магдебурзькому праві і частково звільнив міщан від чиншів⁹⁰. 4 жовтня 1377 р. він зобов'язав духовних осіб львівського капітулу при купівлі будинку у Львові виконувати міські повинності на цьому будинку⁹¹. Грамотою від 7 листопада 1378 р. князь передав львівське вийтівство місту з дозволом обирати вїта з-поміж райців, залишивши за собою

skich dziejach / Red. A. Barciak. Katowice, 2007. S. 265–272; *Tęgowski J.* Nowe źródła do kwestii datacji objęcia rządów Władysława Opolczyka na Rusi *Średniowiecze polskie i powczesne*. T. 1(5). Katowice, 2009. S. 127–137; *Войтович Л.* Портрет князя... С. 314–319.

⁸¹ *Dąbkowski P.* Wędrowki rodzin szlacheckich. Karta z dziejów szlachty halickiej *Księga Pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*. T. 2. Lwów, 1916. S. 5–16; *Idem.* Zwierciadło szlacheckie. Lwów, 1928; *Gilewicz A.* Stanowiska i działalność Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372–1378 *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego koła historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928*. Lwów, 1929. S. 97–99; *Skoczek J.* Stosunki kulturalne Śląska ze Lwowem w wiekach średnich. Katowice, 1937; *Idem.* Udział Śląska w rozwoju i kulturze południowo-wschodnich ziem Polski. Katowice, 1938; *Sperka J.* Początki osadnictwa... С. 278–301.

⁸² *Jung A.* Die Heimat des Ritter Herbord von Füllstein. *Familiengeschichtliche*. Jg. 24. Blätter, 1926. S. 163–173; *Szeptycycka A.* Uwagi do artykułu o Herburtach z Bruchnala *Miesięcznik Heraldyczny* (dalej – МН). T. 18. Lwów, 1939. S. 42–44; *Łaszczynska O.* Ród Herburtów w wiekach średnich. Poznań, 1948; *Sperka J.* Początki

osadnictwa... С. 291–292.

⁸³ *Fiałek J.* Tarłowie. Znakomitego rodu początki i świetność *PH*. T. 8. Warszawa, 1909. S. 63–88.

⁸⁴ *Dunikowski J.* O rodzie Świerczków na Rusi w wieku XV i początkach rodziny Dunikowskich *MH*. R. 10. Lwów, 1931. S. 202–227; *Fastnacht A.* Osadnictwo w ziemi Sanockiej w latach 1340–1650. Wrocław, 1962. S. 189–208; *Janeczek J.* Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XV w. *PH*. T. 79. Warszawa, 1978. S. 597–620; *Sperka J.* Początki osadnictwa... С. 278–301.

⁸⁵ *Розов В.* Українські грамоти. Т. 1: XIV ст. і перша половина XV ст. Київ, 1928. С. 23–24; *Ісаєвич Я., Войтович Л.* Перехідний час... С. 67.

⁸⁶ *Юсяк П.* Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379) *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 34. Львів, 1999. С. 82–83, 88, 92.

⁸⁷ *Ісаєвич Я., Войтович Л.* Перехідний час... С. 67–68.

⁸⁸ *Sperka J.* Początki osadnictwa... С. 293–294.

⁸⁹ *Мількович В.* Студії критичні над історією русько-польською. Львів, 1893. С. 91.

⁹⁰ Привілеї міста Львова... С. 37–39.

⁹¹ Там само. С. 39–40.

дві третини прибутків від кримінальних справ⁹². Зрозуміло, що він теж карбував власні монети⁹³, причому на монетах цього періоду не було ніякої згадки про підпорядкованість *королівства Русі* Угорщині, як і немає жодної документальної вказівки про пересилання податків до угорської скарбниці⁹⁴.

Князь Любарт не міг визнати титулу Володислава Опольського, погодитися з його діями, що й призвело до відновлення війни. Умови для її початку склалися не вигідними для Любарта, але волинський князь мусив реагувати. У 1370–1371, 1372, 1376–1377 рр. йому вдалося зайняти частину Галицької землі, проте втриматися тут він не зміг⁹⁵.

Призначаючи князя Володислава Опольського палатином Польщі, король Людовик Анжуйський, піклуючись про збереження *королівства Русі* за угорською короною, компенсував втрати наданням Добжинської землі. У грудні 1378 р. окремою грамотою князь звільнив урядовців і народ *королівства Русі* від присяги йому, передаючи повну владу безпосередньо королю Людовику Анжуйському⁹⁶. Король призначив нових урядовців і розпочав карбувати власну окрему монету для *королівства Русі*⁹⁷, декларуючи на такий спосіб окремішність цієї держави.

Щодо іншого політика не змінилася. Надалі продовжувалася роздача земель, тепер, переважно, вже угорським та чеським лицарям, хоча й не так інтенсивно, а також надання привілеїв містам. 9 травня 1379 р. король підтвердив привілеї попередників місту Львову, розташованому “у нашому сусідньому Руському королівстві (in confinis regni nostri Russie)”⁹⁸. 11 листопада 1380 р. Львову надано право складу східних товарів⁹⁹, від якого почалося нове піднесення міста.

Любарт-Дмитро Гедимінович помер 4 серпня 1383 р.¹⁰⁰ До самої смерті він не тільки зберіг під своїм правлінням Волинську землю (1340–1383), а й за умов боротьби з польсько-угорським союзом намагався відвоювати і Галицьку землю (1340–1349, 1353–1354, 1376–1377)¹⁰¹.

Після смерті Людовика Анжуйського його старша донька Марія, королева Угорщини, призначила генеральним старостою *королівства Русі* колишнього бана Хорватії і Далмації Імре Бебека (1383–1385)¹⁰². Але польська еліта розірвала угорсько-польську унію, віддавши 1384 р. корону Ядвізі, молодшій доньці Людовика Анжуйського¹⁰³. Володислав Опольський, програвши боротьбу за її

⁹² Привілеї міста Львова... С. 41–42.

⁹³ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV... С. 74–93.

⁹⁴ Його ж. Львівський монетний двір у період “угорського” підпорядкування Галичини (1370–1386 рр.). *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 2. Київ, 2002. С. 111.

⁹⁵ Войтович Л. Етапи політичної історії... С. 153–168.

⁹⁶ Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час... С. 68–69.

⁹⁷ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV... С. 77–81.

⁹⁸ Привілеї міста Львова... С. 42–43.

⁹⁹ Там само. С. 44–45.

¹⁰⁰ Дату смерті дає змогу уточнити запис Івана, священника церкви святої Катерини, на Псалтирі (Флоренція, Бібліотека Лауренціана), переписаному, згідно з вихідним

записом, у річницю смерті великого князя Любарта-Дмитра Гедиміновича: *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. Москва, 2000. С. 349.

¹⁰¹ У 1347 р. саме Любарт-Дмитро Гедимінович домігся відновлення Галицької митрополії, рішення про яке прийняли імператор Іоан VI Кантакузен та патріарх Іоан XIV Каліка – митрополитом став ставленник князя Федор: *Русская историческая библиотека*. Т. 6. Санкт-Петербург, 1880. Приложение № 3.

¹⁰² Ehrlich L. Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1390–1501). *Lwów*, 1914. S. 29, 50; *Dąbrowski J.* Ostatnie lata... S. 46, 297.

¹⁰³ Див.: *Strzelecka A.* O królowej Jadwidze. *Studia i przyczynki*. Lwów, 1933; *Maciejewska W.* Jadwiga królowa polska. Kraków, 1934; *Quillus H.* Königin Hedwig von Polen. Leipzig,

руку великому князю литовському Ягайлу, звернувся до королеви Марії, знову встиг отримати з її рук *королівство Русі* і негайно почав карбувати нові монети, куди ввійшло зображення орла (гербу його сілезьких володінь)¹⁰⁴. Але на цей раз його спроба опанувати *королівство Русі* завершилося невдачею¹⁰⁵.

Угорщину охопила боротьба баронських еліт, під час якої у січні 1387 р. загинула королева-вдова Єлизавета Котроманіч, безрезультатно намагаючись врятувати спадщину Людовика Анжуйського¹⁰⁶. Польська сторона, внаслідок Кревської унії несподівано отримавши підсилення, повною мірою скористалася з труднощів Угорщини. Уже на початку лютого 1387 р. чимале військо з *королем Ядвігою** вторгнулося у межі *королівства Русі*. Прийшло сілезьке лицарство за цих умов не зважало на заклики Володислава Опольського, переймаючись тільки гарантіями збереження наданих раніше володінь. Так само чинив і патриціат значніших міст. Спадкоємнець Любарта-Дмитра князь Федір Любартович за нових умов не міг продовжувати політику батька. Він змушений був визнати зверхність короля Владислава Ягайла, звільнити від васальної присяги острозького князя Федора Даниловича¹⁰⁸, який невдовзі став луцьким намісником Владислава II Ягайла¹⁰⁹. Польська еліта поспішала зайняти землі *королівства Русі* поки король знаходився у Литві, аби виключити претензії останньої на спадщину Романовичів за Любартом-Дмитром Гедиміновичем¹¹⁰. Не випадково Федора Любартовича переміщено аж до Сіверської землі.

Заклик Володислава Опольського від 6 лютого 1387 р., у якому князь обіцяв не призначати угорців намісниками без згоди місцевої еліти, успіху не приніс¹¹¹. 8 лютого 1387 р. експедиція на чолі з юною правителькою була вже у Ярославі. Далі піддався Перемишль і 18 лютого в Городку від імені Ядвіги, титулованої спадкоємницею Русі, надано привілей шляхті і духовенству Перемишльської землі. 8 березня 1387 р. підтверджено права, вольності і привілей Львова, відмінено

1938; *Wyrozumski J.* Królowa Jadwiga między epoką piastowską i jagiełłońską. Kraków, 1997; *Halecki O.* Jadwiga Andegawerska i kształtowanie się Europy Środkowo-Wschodniej. Kraków, 2000; *Sroka S. A.* Królowa Jadwiga. Kraków, 2002; *Nikodem J.* Jadwiga król polski. Wrocław, 2009. S. 79–121.

¹⁰⁴ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV... С. 82–93.

¹⁰⁵ *Sroka S. A.* Książę Władysław Opolski...; *Ісаєвич Я., Войтович Л.* Перехідний час... С. 69–70; *Войтович Л.* Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 59. Львів, 2010. С. 52–66; *Его же.* Заключительный этап... С. 10–15; *Его же.* Портрет князя... С. 314–319.

¹⁰⁶ *Márki S. Mária.* Magyarország királynéja 1370–1395. Budapest, 1885; *Gazi S. A.* A History of Croatia. New York, 1973. P. 61; *Gromada T., Halecki O.* Jadwiga of Anjou and the rise of East Central Europe. London, 1991. P. 164; *Fine J. V. A.* The Late Medieval Balkans: A critical survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann-Arbor, 1994. P. 396–397; *Sroka S. A.* Genealogia Andegawe-

nów węgierskich. Kraków, 1999. S. 30; *Engel P.* The realm of St. Stephen: a history of medieval Hungary, 895–1526. Philadelphia, 1999. P. 198–199; *Engel P., Tóth C. N.* Erzsébet királyné itineráriuma (1382–1386) *Itineraria Regum et Regnarum (1382–1438)*. Budapest, 2005. 161–168. l.

* 10-річна Ядвіга коронована королем Польщі 16 жовтня 1384 р. і до смерті (17.07.1399) на переговорах з іншими державами виступала як володар Польщі. У 1387 р., коли її чоловік знаходився у Литві, малопольська еліта організувала виправу на *королівство Русі*, намагаючись використати сприятливий момент і захопити цю територію. 13-річна на той час королева Ядвіга була тільки символом цієї виправи, підписуючи задалегідь заготовлені грамоти.

¹⁰⁸ *Archivum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* wydane nakładem właściciela, pod kierownictwem Z. L. Radzimińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. T. 1. Lwów, 1886. Nr 8. S. 8.

¹⁰⁹ *Ibidem.* Nr 7. S. 7–8.

¹¹⁰ *Грушевський М.* Історія... Т. 4. С. 108–109.

¹¹¹ *Ісаєвич Я., Войтович Л.* Перехідний час... С. 70.

нововведені мита і податки, відновлено складське право на сіль та інші товари і гарантовано права українців-русинів, вірмен, сарацинів, жидів та всіх мешканців загалом¹¹². Далі польське військо рушило до Галича. У відчаї Володислав Опольський 17 квітня 1387 р. “Руську землю, якою мав володіти пожиттєво” передав чеському королеві Вацлаву Люксембургу “як опікуну на той час угорських королів” з умовою повернення цих земель угорським володарям, як тільки вони цього побажають¹¹³. Але Вацлав на той час не міг допомогти навіть брату – угорському королю Сигізмунду Люксембургу, який боровся за визволення дружини з хорватського полону. За Яном Длугошем королева “усунула з них (міст – Л. В.) усіх угорців і сілезців, які отримали надання від Владислава Опольського, і передала попереднім панам польським”¹¹⁴. Навряд чи варто брати до уваги цю інформацію польського хроніста, який навіть сам похід королеви Ядвіги відніс до 1390 р. Якщо на початку, можливо, справді, домагалося прихильності місцевої шляхти з-поміж українців-русинів і поляків, декларувалося вигнання угорських пришелиць (так Ярослав надано Яцку з Тарнова¹¹⁵), то такі заходи мали тільки одиничний характер і зовсім не торкалися сілезців, що підтримали польський наступ. Напевно, вони спонукали галицького воєводу Бенедикта (правдоподібно, брата генерального руського старости Імре Бебека¹¹⁶) вчинити опір. Поляки не наважилися штурмувати потужні галицькі укріплення. Довелося вдаватися до короля Владислава Ягайла, який прислав литовські війська на чолі з князем Юрієм Наримунтовичем, та дружини рагненського князя Федора Ольгердовича, володимирського князя Федора Любартовича, пінського князя Василя Михайловича, случького князя Юрія і степанського князя Семена. 11 серпня 1387 р. вони видали воєводі Бенедикту грамоту з гарантіями прихильності короля Владислава Ягайла¹¹⁷. Очевидно, Бенедикт не довіряв оточенню юної Ядвіги. 14 жовтня 1397 р. грамотою, наданою у Жидачеві, Владислав Ягайло підтвердив володіння Бенедикта¹¹⁸. 18 жовтня грамотами, виставленими в Городку, король підтвердив усі привілеї Львова¹¹⁹.

Далі політика Владислава Ягайла щодо підпорядкування *королівства Русі* нічим не відрізнялася від зусиль його попередників. Угорські гарнізони утрималися на правобережжі Дністра, а проблемами з литовськими князями і Володиславом Опольським (відчайдушний колишній палатин Польщі був готовий розділити її землі між Угорщиною, Бранденбургом і Тевтонським Орденом¹²⁰) не давали продовжити наступ. Король намагався завоювати прихильність галицької шляхти, продовжуючи роздавати лени, знову ж таки колишнім сілезьким васалам Владислава Опольського¹²¹, та надаючи руським землям і містам нові привілеї. Так, 29 вересня 1388 р. король передав місту львівське вїтївство з

¹¹² Привілеї міста Львова... С. 46–47.

¹¹³ Грушевський М. Історія... Т. 4. С. 121.

¹¹⁴ Jana Długosza Roczniki... Ks. 10. Warszawa, 1981. S. 237–238.

¹¹⁵ Miasta polskie w tysiącleciu. T. 2. Wrocław etc., 1967. S. 554.

¹¹⁶ Piotrowicz K. Bubek (Bebek, Webek, Wubek) Emeryk, starosta Rusi Czerwonej *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 3. Kraków, 1937. S. 73.

¹¹⁷ Wolff J. Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. K. Stadnickiego “Synowie Gedymina”, “Olgierd i Kiejstut”, “Bracia Władysława Olgierdowicza Jagiełły” we Lwowie 1867. Kraków, 1886. S. 21–22.

¹¹⁸ Грушевський М. Історія... Т. 4. С. 122.

¹¹⁹ Привілеї міста Львова... С. 48–50.

¹²⁰ Kuczyński S. M. Wojsko i sztuka wojenna w latach 1340–1454 *Zarys dziejów wojskowości Polskiej do roku 1864* / Red. J. Sikorski. Т. 1. Warszawa, 1965. S. 201.

¹²¹ Див.: Skrzypek J. Południowo-wschodnia polityka Polski od koronacji Jagiełły do śmierci Jadwigi i bitwy nad Worsklą (1386–1399). Lwów, 1936; Sperka J. Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemie Rusi koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5. С. 221–229.

правом вибору вїта, залишивши собі тільки 2 денарії з прибутку вїтївства¹²², 30 вересня 1388 р. гарантував збереження Львова і Львівської землі за собою, дружиною Ядвігою і їхніми нащадками¹²³, 29 вересня 1389 р. король підтвердив надання Казимира III місту на 100 франконських ланів¹²⁴. Того ж дня у Львові підтверджено власне попереднє надання для міста¹²⁵. 1 жовтня 1389 р. король видав грамоту про прилучення Львова і Львівської землі до Польського королівства¹²⁶, що на даному етапі більше мало декларативний характер. 13 березня 1403 р. Львову підтверджено право складу східних товарів¹²⁷. У 1389 р. король надав магдебурзьке право Городку разом зі 100 франконськими ланами, звільнивши міщан від данин і повинностей на 12 років та заборонивши ставити корчми й займатися ремеслами ближче милї від меж міста¹²⁸. 1389 р. отримала магдебурзьке право Тереховля¹²⁹. Не забував король й про руську шляхту. Так, зокрема, 1394 р. великі надання отримав Данило Дажбогович Задеревецький із зобов'язанням виставляти до війська двох панцирників і 9 лучників¹³⁰. І, зрозуміло, що відразу ж з кінця 1387 р. відновилася робота львівського монетного двору, у якому почали карбуватися *руські грошики* короля Владислава Ягайла¹³¹.

4 серпня 1392 р. в Острові поблизу Ліди при посередництві мазовецького плочького князя Генріха Земовитовича, одруженого з Рингалою-Єлизаветою Кейстутівною, сестрою Вітовта, Владиславу Ягайлу вдалося завершити громадянську війну в Литві (1389–1392) укладенням угоди з фактичним визнанням Вітовта Кейстутовича великим князем литовським¹³². Тепер Вітовт, розв'язавши війну з українськими і білоруськими князями, які намагалися зберегти незалежність своїх уділів, потребував допомоги польського короля. Велике польське військо на чолі зі Спитком з Мельштина допомогло Вітовтові зайняти Поділля¹³³. Подільський князь Федір Корятович і вітебський князь Свидригайло Ольгердович, втративши володіння, знайшли притулок при дворі Сигізмунда Люксембурга, сіверський князь Корибут-Дмитро

¹²² Привілеї міста Львова... С. 51–52.

¹²³ Там само. С. 52–53.

¹²⁴ Там само. С. 53–54.

¹²⁵ Там само. С. 55–56.

¹²⁶ Там само. С. 56–58.

¹²⁷ Там само. С. 58–60.

¹²⁸ *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym i statystycznym. T. 2, cz. 2. Warszawa, 1845. S. 569.*

¹²⁹ *Ibidem. S. 726–730; Prochaska A. Odzyskanie Trembowli w 1390 r. KH. T. 8. Lwów, 1894. S. 627–644.*

¹³⁰ *Целуйко О. П. Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст. Историко-генеалогічне дослідження. Дис. к. і. н. Львів, 2003. С. 33.*

¹³¹ *Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV... С. 94.*

¹³² *Lewicki A. Kiedy Witold został wielkim księciem Litwy KH. T. 8. S. 424–436; Грушевський М. Історія... Т. 4. С. 138–140, 165–167; Halecki O. Dzieje unii jagiellońskiej. T. 1. Kraków, 1919; Чубатий М. Державно-правове становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. ЗНТШ. Т. 144–145. Львів,*

1926. С. 1–108; Koncius J. B. Vytautas the Great, Grand Duke of Lithuania. Miami, 1964. P. 21–23; Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły. Warszawa, 1972. S. 55; Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Rome, 1978. P. 307–308; Gudavičius E. Lietuvos istorija. Nuo seniausiu; laiki; iki 1569 metu. Vilnius, 1999. P. 173–174; Его же. История Литвы с древнейших времен до 1569 г. Москва, 2005. С. 172–182; Kiaupa Z., Kiaupiene J., Kunedvičius A. The History of Lithuania before 1795. Vilnius, 2000. P. 135–137; Stone D. Z. The Polish-Lithuanian State, 1386–1795. Seattle, 2001. P. 18.

¹³³ *Długosz J. Dzieła wszystkie. T. 4, ks. 10. Warszawa, 1868. S. 488–497; Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy / Red. J. Staronawski. Warszawa, 1978. S. 142; Грушевський М. Історія... Т. 4. С. 89–90, 166–167, 174–178, 475–476; Strzelecka A. Melsztyński Spyttek (Spytek z Melsztyna) h. Leliwa (zm. 1399) *Polski Słownik Biograficzny. T. 20/3, zes. 86. Wrocław etc., 1975. S. 412–415; Михайловський В. Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 12–13. Київ, 2013. С. 210–222.**

Ольгердович – при дворі рязанського князя Олега Івановича. Скориставшись зазначеним походом, Ягайло витіснив угорців з правобережжя верхньої течії Дністра. Закріплюючи ці території, король 1393 р. надав магдебурзьке право місту Жидачеву, 60 франконських ланів для міста, 2 лани для плебана та 4 лани для пасовищ, право торгів щосуботи й заборонив торгівлю спиртними напоями на відстані милі від міста¹³⁴. 1398 р. перемишльському католицькому біскупу повернуто місто Тустань¹³⁵.

31 березня 1387 р. королем Угорщини став Сигізмунд Люксембург, чоловік королеви Марії. Він одразу ж передав *королівство Русі* барону Сцібору зі Сцібожиць (1347–1414) на такому ж праві, яким послуговувався Володислав Опольський. Новий зверхник зі своїми військами утримав, принаймні, південну, задністровську частину королівства, щонайменше до 1393 р.¹³⁷ Як привернула увагу Наталія Лешкович, Сцібор зі Сцібожиць не мав можливості зосередитися на обороні своїх галицьких володінь: у 1391–1393 рр. він очолював угорські війська у походах проти турків на р. Саві і біля Сірмія, 1393 р. брав участь у поході до Боснії. Це могла використати польська сторона, зайнявши правобережжя Дністра. Як можливі аргументи на користь такого висновку подано зруйнування міст Дроговиж за Дністром, руїни якого добре збереглися на західній околиці міста Миколаєва¹³⁸, Устя (тоді важливого порту на Дністрі), Більча та Стольська¹³⁹ в цьому регіоні. Аргумент досить переконливий. Його можуть підтримати або заперечити тільки докладніші археологічні дослідження названих пунктів.

Сигізмунд Люксембург радо приймав Гедиміновичів і разом з Тевтонським Орденом був готовий тиснути на Владислава Ягайла. Угорський король не міг

¹³⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 146 (Галицьке намісництво). Оп. 88. Спр. 561. Арк. 11–12.

¹³⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardynskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Alexandra hr. Stadnickiego, wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego. T. 7. Lwów, 1878. S. 41.

¹³⁶ Зміщення Владислава Опольського королем Сигізмундом Люксембургом означало, що Владислав, передаючи галицькі землі чеському королю, вже ними не володів, тому його акт не мав жодної юридичної сили.

¹³⁷ До цієї цікавої і колоритної поста-ті українські та російські дослідники досі не привертати уваги. Першою це зробила: Лешкович Н. Останній галицький князь (див. у цьому вип., с. 165–166). Пор. також: Prochaska A. Ścibor ze Ściborzyc *Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. R. 19. Toruń, 1912. S. 137–208; Sroka S. Ścibor ze Ściborzyc. Rys biograficzny *Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*. Kraków, 2000. S. 139–158; Dwořáková D. Rytier a jeho král. Stibor zo Stiboric a Zigmund Lucemburský. Sonda do života stredovekého šľachtica s osobitým zrefel'om na uzemie Slovenska. Bratislava, 2003.

¹³⁸ Раніше висловлено здогад, що місто зруйнував князь Любарт-Дмитро Гедимінович після того, коли його державець, боярин Вовчок з Дроговижа, підписаний як свідок на магдебурзькій грамоті Львову, одним з перших визнав зверхність Казимира III: Войтович Л. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. *Фортеця. Збірник заповідника "Тустань"*. Кн. 2. Львів, 2012. С. 148–157. Любарт-Дмитро 1377 р. на короткий час оволодів Львовом, але немає жодного джерельного підтвердження, що він пішов далі до Дністра. Цей похід завершився поблизу Сандомира.

¹³⁹ Археологи вкрай недбало дослідили залишки Стольська, вважаючи, що місто припинило своє існування ще на межі X–XI ст., тоді як джерело, сумнівів в автентичності якого немає, доводить, що ще в 1331 р. воно давало до скарбниці галицького митрополита 30 гривень податку: Войтович Л. Давнє Стільсько: помилка археологів чи нова загадка? *Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць*. Вип. 2. Львів, 2017. С. 18–26. Питання коли і за яких обставин припинилося функціонування Стольська як міста залишається відкритим. Вірогідно, це трапилося щойно в останній чверті XIV ст.

погодитися з анексією королівства Русі, а також підпорядкуванням Польщі Подільського і Молдовського князівств¹⁴⁰. Але османська загроза на півдні змушувала його шукати порозуміння з Польщею та Литвою. Особливо ситуація загострилася 1395 р., коли угорський король почав збирати хрестовий похід проти турків¹⁴¹. Я. Длугош подав відомість про особисту зустріч Сигізмунда Люксембурга з королевою Ядвігою 1394 р., коли, нібито, досягнуто різних домовленостей¹⁴². Давніша історіографія приймала факт зустрічі, датуючи її 24 липня 1395 р.¹⁴³ Висловлювалися здогади про розгляд проблем *королівства Русі*¹⁴⁴. Сигізмунд, справді, готував таку зустріч, вирудивши до Польщі на початку 1395 р. Сцібора зі Сцібожиць¹⁴⁵, але до неї не дійшло. Влітку 1395 р. угорського короля у Новому Сончі не було¹⁴⁶: його затримали молдовські проблеми. Крім того, у травні 1395 р. при родах померла королева Марія. Польща відразу ж відреагувала на це зміною титулу королеви Ядвіги, до якого додали *heres Ungariae – дідичка Угорщини*¹⁴⁷. Король Владислав Ягайло зажадав від князя Володислава Опольського повернення велюньської, добжинської та ольштинської земель, які той отримав від короля Людовика Анжуйського¹⁴⁸.

Владислав Ягайло теж ніяк не відреагував на заклики до хрестового походу проти турків і Польща не надала допомоги хрестоносцям у 1396 р.¹⁴⁹ Все ж таки, учасником нещасливої для християн битви при Нікополі 28 вересня 1396 р. був участь окремих *польський* загін¹⁵⁰, що його зібрав Сціборз зі

¹⁴⁰ Див.: Skrzypek J. Zygmunt Luksemburczyk i jego polityka wobec Polski w latach 1386–1399 *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. T. 12 (1932 r.). Lwów, 1933. S. 183–190; *Idem*. Południowo-wschodnia polityka...; *Mályusz E.* Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437. Budapest, 1990; *Gąsiorowski A.* Zygmunt Luksemburski i Sędziwój z Szubina, czyli o węgierskich apanażach rodziny Ściborza ze Ściborza Cracovia. *Polonia. Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*. Kraków, 1995. S. 493–504.

¹⁴¹ *Haman B.* A lengyel-magyar barátság történeti alapjai *Idem. Magyar középkor*. Budapest, 1938. 511–518. l.

¹⁴² Jana Długosza *Roczniki...* Ks. 10. S. 267–268.

¹⁴³ *Caro J.* Geschichte Polen. T. 3. Gota, 1869. S. 136; *Maciejewska W.* Jadwiga... S. 93; *Skrzypek J.* Południowo-wschodnia polityka... S. 22.

¹⁴⁴ Див.: *Czamańska I.* Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. Poznań, 1996.

¹⁴⁵ *Nikodem J.* Jadwiga... S. 299.

¹⁴⁶ *Nowak Z. H.* Kaiser Sigismund und die polnische Monarchie (1387–1437) *Zeitschrift für Historische Forschung*. Vol. 15, No 4. Berlin, 1988. S. 423–436; *Idem.* Itinerar könig und kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368–1437 / Hrsg. von J. K. Hoensch. Werendorf, 1995. S. 33.

¹⁴⁷ *Nikodem J.* Jadwiga... S. 300.

¹⁴⁸ *Jana Długosza Roczniki...* Ks. 10. S. 272–273.

¹⁴⁹ *Nikodem J.* Jadwiga... S. 301.

¹⁵⁰ Християнське військо налічувало близько 16 тис. осіб. Майже половину війська уклали французи та бургундці на чолі з юним принцом Жаном Безстрашним, сином герцога Орлеанського, в оточенні натовпу радників. Французькі і бургундські лицарі з арбалетниками та лучниками сформували першу лінію. Другу лінію забезпечили угорські, німецькі та англійські лицарі і госпітальєри, третю – польський підрозділ на чолі зі Сцібором зі Сцібожиць. Праворуч колони хрестоносців прикривали трансільванські загони, ліворуч – волоські під командою господаря Мірчі Старого. Турецьке військо чисельністю близько 15 тис. було дисциплінованим і підпорядковувалося султанові Баязиду. Його основу уклали кінні панцирники (*синахи* і *тімари́ти*), а також кінні лучники (*акінджі*) та піші лучники і кілька рот (*орт*) піших панцирників (*яничарів*) загальною чисельністю 3 тис. Османське військо поповнила також кінна дружина сербського деспота Стефана Лазаревича. Османсько-сербське військо розгорнулося півнісцем, впираючись лівим флангом до лісу, а правим, прикритим пересіченою місцевістю, – придунайських боліт. Перед фронтом вало мало вузьку впадину, порослу чагарником. Правий фланг займала румелійська і сербська кіннота, лівий – ана-

Сцібожиць з лицарів, які відійшли з ним та Владиславом Опольським до Угорщини¹⁵¹, тобто переважно сілезькі і руські галицькі лицарі¹⁵². Лише поодинокі

толійська, прикриті ланцюгом піших лучників. У центрі знаходилися яничари, попереду яких стояли *акинджі*. Вранці 28 вересня король Сигізмунд Люксембург послав свого маршала до французького принца з пропозицією відкласти атаку противника на дві години поки будуть розвідані його позиції. Принц Жан зібрав військову раду, де досвідчені лицарі на чолі з адміралом Жаном де В'єном підтримали пропозицію. Але родич принца Філіп д'Артуа, граф д'Е, настаюв на негайній атаці, мотивуючи тим, що угорський король хоче забрати собі всю славу. Не попередивши другу лінію, французи і бургундці рушили допереду, під градом стріл прорвалися до яничарів, позиції яких були ще й прикриті палісадом. Втративши на палісаді частину коней, вони спішилися і атакували яничарів. Останні, вичерпавши можливість оборони, швидко і організовано відступили, відірвавшись від противника завдяки легшому озброєнню. Молоді вожді знову не послушали Жана де В'єна і рушили далі, не узгоджуючи своїх дій з угорським королем. Коли втомлені, але впевнені у перемозі лицарі досягнули вершини схилу, на їх здивування там чекали свіжі ряди спагі, які до того не брали участі у битві. Лицарі, частина яких залишалася спішеними, були відкинуті й почали втікати схилом донизу. Турецька кіннота охопила їх з обох боків. Жан де В'єн загинув, намагаючись організувати опір. Принц Жан був взятий до полону, його врятували власні зброєносці, благаючи турків залишити йому життя. Король Сигізмунд кинув до бою свої сили відразу ж, як тільки довідався про розвиток подій. Але удар півтори тисячі свіжих сербських лицарів привів до розгрому і цього війська, рештки якого здалися. Король з магістром госпітальєрів досягнули ріки і врятувалися на рибальському човні, добравшись до венеційських кораблів. Турки стратили полонених, залишивши для викупу тільки 300 найзнатніших лицарів. Див.: *Stachoní B.* Polska wobec Turcji i akcji antytureckiej w wieku XV do utraty Kilii i Białogrodu (1484). *Lwów*, 1930; *Atiya A. S.* The Crusade of Nicopolis. *London*, 1934; *Idem.* The Crusades in the Later Middle Ages. *London*, 1938; *Sczzypek J.* Bitwa pod Nikopolis *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. *Warszawa*, 1936. Nr 9. S. 1–26; *Rosetti R.* Battle of Nicopolis *Slavonic and East European Review*. V. 15 (1936–1937). P. 629–638; *Tuchmann B. W.* A Distant Mirror: the Calamitous 14th Century.

New York, 1976; *Idem.* Der ferne Spiegel. Das dramatische 14. Jahrhundert. *Hamburg*, 2007; *Benkö M.* Csata Nikápolynái. *Móra*, 1987; *Regan G.* Błedy militarne. *Przekł. K. Gocman.* *Warszawa*, 1992. S. 63–65; *Nicolle D.* Nicopolis 1396: The Last Crusade. *London*, 1999; *Idem.* Bitwa pod Nikopolis. *Poznań*, 2011; *De Vries K.* The Lack of a Western European Military Response to the Ottoman Invasions of Eastern Europe from Nicopolis (1396) to Mohács (1526) *The Journal of Military History*. Vol. 63, Nr. 3. 1999. P. 539–559; *Klaus-Peter M.* Das Kreuz und der Halbmond. Die Geschichte der Türkenkriege. *Düsseldorf; Zürich*, 2004; *Weithmann M.* Ein Baier unter "Türcken und Tataren" / *Hans Schiltbergers unfreiwillige Reise in der Orient Literatur in Bayern*. Bd. 81. *München*, 2005. S. 2–15; *Войтович Л.* Битва при Нікополі *Войтович Л., Овсінський Ю.* Історія війн і військового мистецтва. Т. 1. Харків, 2017. С. 746–749.

¹⁵¹ *Joannis de Thuorcz.* *Chronica Hungarorum Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini* / Ed. J. G. Schwandtner. T. 1. *Vindobonae*, 1746. P. 221–222; *Chronique du Religieux de Saint-Denis* / *Publ. et trad. Par L. Bellaguet*. T. 2. *Paris*, 1840. P. 482–522; *Oevres de Froissart* / *Publ. par Kervyn de Lettenhove*. T. 15. *Bruxelles*, 1871. P. 310–330, 407; *Chronik des Jacob Twinger von Königshofen*, 1400 (1415) *Die Chroniken der oberrheinischen Städte*. Bd. 2. *Leipzig*, 1871. S. 854–857; *Török Történetirók*. 1 k. / *Ed. I. Thury*. *Budapest*, 1893. 48–50, 120–121 l.; *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes* / *Ed. E. Darkó*. T. 1. *Budapest*, 1922. P. 64; *Ducas.* *Istoria turco-bizantina (1341–1462)* / *Ed. Critică de V. Greku.* *București*, 1958. P. 78–80.

¹⁵² Польський підрозділ, виходячи з аналізу складу християнського війська, нараховував 400–500 осіб, до третини з яких були лицарями, решта – панцирники-списоносці та кушники-арбалетники з їх *списів*. Я. Длугош серед загиблих згадує лицаря Сасіна з сином Роландом (Jana Długosza Roczniki... S. 276). Відомо, що раніше він був маршалком двору мазовецького князя Януша (1379–1382), а від 1388 р. перебував на уряді вишеградського каштеляна на службі у короля Сигізмунда (*Wolff A.* *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526.* *Wrocław* etc., 1962. S. 268). Тобто, обое лицарів уже триваліший час служили угорському королеві. Майже половина складу забезпечили галицькі лицарі руського походження. Одному з них Я. Длугош присвятив найяскравіший епізод своєї розповіді про битву. Цей лицар з

польські лицарі на зразок віслицького каштеляна Томаша Кальського гербу Рожа приєдналися до цього війська¹⁵³.

Король Сигізмунд Люксембург і далі намагався врегулювати стосунки з Владиславом Ягайлом. Нарешті, 13 липня 1397 р. він разом з князем Володиславом Опольським зустрівся у Спіші з Влаславом Ягайлом та Ядвігою, яких супроводжували краківський єпископ Петро Виш, познанський єпископ Миколай з Курова та воеводи Спитко з Мельштина, Ян з Тарнова, Ян Лігейза, Петро Кміта, Ян з Тенчина. Угорський король готовий був визнати *королівство Русі* позитивним володінням Владислава Ягайла, взамін на невтручання до молдовських справ і відмови від Поділля, права на яке князь Федір Корятович передав Сигізмунду. Угорський король пропонував союз проти турків, обіцяючи допомогу проти татар. На цьому етапі Польща і Литва ще не відчували турецької загрози, а Золота Орда після Тимурового розгрому Тохтамиша переживала глибоку кризу і її осколки контролював Віговт. Тому спішські контакти результату не мали¹⁵⁴.

Конфронтація продовжувалася і далі, коли після смерті королеви Ядвіги (17 липня 1399 р.) відпали будь-які польські претензії до угорської спадщини, як і спадщини Романовичів. Незважаючи на те, що загострення стосунків з Тевтонським Орденом змусили польську сторону бути поступливішою, Сигізмунд Люксембург та Владислав Ягайло діяли один проти одного. У 1410 р. напередодні війни між Польщею та Тевтонським Орденом, Сцібор зі Сцібожиць, на той час трансильванський воевода, разом з угорським палатином Миколаєм Гараї виступали посередниками на польсько-тевтонських переговорах і прийняли сторону тевтонців¹⁵⁵. Після цього Сигізмунд вступив у союз з хрестоносцями й послав чимале військо на чолі з воеводою Сцібором у напрямку польської столиці. Воно спалило Старий Сонч і передмістя Нового Сончу, але мусило відступати до Бардієва під натиском польських військових сил на чолі з люблінським каштеляном Яном зі Щекоціна¹⁵⁶.

Далі ця проблема стала предметом складних дипломатичних переговорів. За польсько-угорськими угодами 1412, 1415 і 1423 рр. остаточне її вирішення відкладалося на майбутнє¹⁵⁷. На XVI Вселенському соборі у Констанці (14 листопада 1414 – 22 квітня 1418) з'явився претендент до *королівства Русі* – нащадок

типово *руським* іменем Святослав на прізвисько Щеня пробував потрапити на човен, на якому рятувався король. Але, побоюючись, що човен не витримає ваги всіх бажаних, охоронці короля не тільки відштовхувалися від них, а й рубали їм руки. Тому лицар у доспіхах кинувся до води і завдяки своїй силі перебрався на другий берег (!) (Jana Długosza Roczniki... Ks. 10. S. 276). Зрозуміло, що у важких доспіхах це було б неможливо, як і важко повірити в інформацію хроніста, що Святослав був серадзьким лицарем (!), щоби більше, нібито мав належати до гербу Лада (клейнод цього гербу – половина коронованого лева з мечем у правій лапі – ним користувалася більше сотні українських, білоруських, мазовецьких і литовських родин).

¹⁵³ Jana Długosza Roczniki... Ks. 10. S. 276.

¹⁵⁴ Skrzypek J. Zygmunt Luksemburczyk... S. 183–190; Nowak Z. H. Kaiser Sigismund und die polnische Monarchie (1387–1437) *Zeitschrift für Historische Forschung*. Vol. 15, No 4. Berlin, 1988. S. 423–436; Nikodem J. Jadwiga... S. 302–306. Навіть якщо й було укладене перемир'я (Див.: Czamańska J. *Moldawia*... S. 89), воно не припинило напруження у стосунках сторін і не зняло протиріч, головним з яких залишалася польська експансія у *королівстві Русі* і Молдові.

¹⁵⁵ Jana Długosza Roczniki... Ks. 10. S. 91.

¹⁵⁶ Ibidem. – S. 69. Garbacik J. Zygmunt Luksemburczyk wobec wielkiej wojny polsko-krzyżackiej 1409–1411 *Matopolskie Studia Historyczne*. R. 3, zes. 1–2. Kraków, 1960. S. 25–31.

¹⁵⁷ Matijów J. Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien *Jahresbericht des k. k. II. Obergymnasiums im Lemberg für das Jahr 1886*. Lemberg, 1886. S. 28–30.

бічної гілки Романовичів, острозький князь Федір Данилович, якого підтримував великий князь литовський Вітовт Кейстутович¹⁵⁸. Тільки 1434 р. Польща зважилася анексувати Галицьку частину *королівства Русі*, утворивши *Руське воєводство*¹⁵⁹. При цьому карбування *руських монет* Львівський монетний двір продовжував, щонайменше, до 1408 р.¹⁶⁰, коли не до 1414 р.¹⁶¹ А поки карбувалися окремі *руські грошики*, ця територія зберігала окремий державний статус і з польським королівством її з'єднувала тільки особа короля Владислава Ягайла, якого репрезентували *генеральні старости*, подібно як Дмитро Детько – особу князя Любарта-Дмитра.

Угорські королі зберегли тільки титул *rex Galiciae et Lodomeriae*, який через багато століть використали їх спадкоємці Габсбурги 1772 р. при Першому поділі Речі Посполитої, приєднавши територію, яку вони назвали Галіцією.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

¹⁵⁸ Войтович Л. Загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі” Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 13. Дрогобич, 2009. С. 24–32; *Его же*. Загадочный высокородный благородный князь Червонной Руси Генеалогический вестник. Вып. 36. Санкт-Петербург, 2009. С. 51–60; *Его же*. Заключительный этап... С. 10–15; *Його ж*. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 435–444.

¹⁵⁹ Див.: Dąbkowski P. Podział administracyjny wojewódstwa Ruskiego i Bełzkiego w XV wieku. Lwów, 1939. S. 34–124; Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w. *PH*. Т. 69, zesz. 4. Warszawa, 1978. S. 597–622.

¹⁶⁰ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV... С. 94–125.

¹⁶¹ Там само. С. 123.

Jerzy SPERKA

KSIĄŻĘ WŁADYSŁAW OPOLCZYK WOBEC LWOWA

Rządy na Rusi

10 października 1372 r. Ludwik Andegaweński, król Węgier i Polski wydał uniwersał, którym obwieścił, że oddał księciu Władysławowi opolskiemu królestwo Rusi (*regnum Rusiae*) po wieczne czasy, w zarząd i zachowanie (*perpetua..., gubernandum et conseruandum*)¹. Oddanie rządów księciu było konsekwencją pozbawienia go – kilka dni wcześniej – urzędu palatyna węgierskiego, a jednocześnie swoistą za to rekompensatą. Utrata urzędu była zapewne zaskoczeniem dla księcia, choć już przejęcie rządów na Rusi pewnie nie, ponieważ już od roku mógł się z tym liczyć. Wskazują na to zachowane źródła, które potwierdzają, że z polecenia króla odwiedzał te ziemie w 1371 r., a na wystawianych wtedy dokumentach tytułował się panem Rusi (*dominus Rusiae*)². W tym czasie książę miał już za sobą długoletnią służbę na rzecz dworu węgierskiego, którą rozpoczął najpewniej na początku lat 50-tych. Dzięki poparciu królowej Elżbiety Łokietkówny, swej bliskiej krewnej, a matki króla Ludwika Andegaweńskiego, jego kariera – dotąd władcy niewielkiego księstwa opolskiego – szybko nabrała tempa. Król doceniał jego zdolności i za zasługi nagradzał nadaniami. W 1367 r. mianował go na wspomniany urząd palatyna węgierskiego, a po przejściu tronu polskiego w 1370 r. nadał mu w lenno ziemię wieluńską, przylegającą do księstwa opolskiego³.

Rządy na Rusi książę Władysław rozpoczął w listopadzie 1372 r., dokonując objazdu powierzonych mu terytoriów, docierając do Lwowa (11 listopada), a po drodze czyniąc nominacje urzędnicze. Wystawiane wtedy dokumenty opatrywano już nową majestatyczną pieczęcią przedstawiającą tronującego księcia, który po bokach miał dwie tarcze, w prawej widniał “śląski” orzeł, w lewej “ruski” lew,

¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie. T. 3. Lwów, 1872. Nr 20; *Sperka J.* Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330–8 lub 18 maja 1401). Kraków, 2016 (wyd. II). S. 219–223.

² Zbiór dokumentów (dalej – ZDM). Cz. 4. Kraków; Wrocław, 1969. Nr 1012; *Horvat J.* Dokument Witka z Groszowic dla Wojtka i Maćka, braci zmarłego Pawła sołtysa z Łubnian. Jeszcze w sprawie daty objęcia Rusi Czerwonej przez Władysława Opolczyka *Rocznik Przemyski*. T. 37, zesz. 3. Przemyśl, 2001. S. 79–80; *Tęgowski J.* Nowe źródła do kwestii datacji objęcia rządów na Rusi przez Władysława Opolczyka *Srednio-*

wieczne Polski i Powszechne. T. 1(5) / Red. I. Panic, J. Sperka. Katowice, 2009. S. 127–137; *Sperka J.* Władysław książę opolski... S. 220–221; *Szyska J.* Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku. Kraków, 2016. S. 90–91. Ostatni głos w tej sprawie zabrał Marzec A. (Pod rządami nieobecnego monarchy. Królestwo Polskie 1370–1382. Kraków, 2017. S. 71–76), który proces przejmowania władzy na Rusi przez księcia opolskiego rozciąga na lata 1371–1372.

³ *Sroka S. A.* Książę Władysław Opolczyk na Węgrzech. Studium z dziejów stosunków polsko-węgierskich w XIV wieku. Kraków, 1996; *Sperka J.* Władysław książę opolski... S. 58–89, 218–219.

a całość dopełniała oczywiście nowa tytulatura⁴. W skład obejmowanej przez Władysława Opolczyka Rusi wchodziły następujące terytoria: ziemia lwowska, ziemia sanocka, ziemia przemyska, ziemia halicka, oderwane od Podola jeszcze przez Kazimierza Wielkiego dystrykty Trembowli i Ścianki oraz dystrykt (wołość) lubaczowski oderwany wcześniej od ziemi bełskiej⁵. Jak wskazują badania historyków, książę otrzymał na Rusi pełnię władzy. Tytuł pana i dziedzica Rusi (*dominus et heres Russie*) dołączył zaraz do swej dotychczasowej tytulatury (księcia opolskiego i wieluńskiego) i używał go konsekwentnie. Jak wynika jednoznacznie z dokumentów, książę otrzymał całkowicie wolną rękę w prowadzeniu szeroko rozumianej polityki wewnętrznej i ani król Ludwik Andegaweński, ani regentka Elżbieta Łokietkówna, nie wtrącali mu się do rządzenia, nie zatwierdzali jego czynności prawnych i nie wydawali poleceń, aby takowe uczynić. Książę swobodnie więc rozporządzał ziemią, czyniąc nadania na rzecz rycerstwa i Kościoła, lokował wsie i miasta, rozszerzał przywileje miejskie i wiejskie, mianował wedle swojej woli urzędników. Mimo świadomości, że król Ludwik stoi ponad nim i że to on oddał mu rządy na Rusi, książę opolski kreował siebie na niezależnego władcę tej ziemi⁶. Manifestował to wspomnianą tytulaturą i majestatyczną pieczęcią, a także emitując monety wybijane pod swoim stemplem⁷.

Rządy księcia opolskiego na Rusi trwały zaledwie 6 lat, do końca 1378 r., kiedy to król Ludwik 11 grudnia tego roku, przeniósł go do ziemi dobrzyńskiej i na Kujawy Inowrocławskie. W tej sytuacji książę dokumentem wydanym 13 stycznia 1379 r. w Wieluniu uwolnił mieszkańców Rusi od przysięgi wierności i oddał te ziemie „swemu łaskawemu panu”. Kilka miesięcy później – 9 maja 1379 r. – król ogłosił, że na Rusi obejmuje rządy osobiście. Jednocześnie powierzył je swoim urzędnikom, co było równoznaczne z przejściem kontroli nad tym terytorium przez Królestwo Węgierskie⁸.

⁴ Sperka J. *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą*. Katowice, 2006. S. 78–79; *Tenże*. *Władysław książę opolski...* S. 90–91, 236, 238–239, 323.

⁵ Karczewski D. „Meliorator terrae Russiae”. *Panowanie Władysława Opolczyka na Rusi (1317–1378) Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach* / Red. A. Barciak. Katowice, 2007. S. 263.

⁶ Na temat zakresu i charakteru władzy Władysława Opolczyka na Rusi z ważniejszych prac zob.: *Грушевський М.* *Історія України-Руси*. T. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ; Львів, 1907. S. 105–108; *Dąbrowski J.* *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370–1382* (wyd. 2). Kraków, 2009. S. 246–249; *Gilewicz A.* *Stanowisko i działalność gospodarcza Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372–1378* *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928*. Lwów, 1929. S. 104; *Wyrozumski J.* *Sprawa Rusi Halicko-Włodzimierskiej i Podola w stosunkach polsko-węgierskich wczesnej epoki jagiellońskiej*

Węgry – Polska w Europie Środkowej. Historia – Literatura. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Wacława Felczaka / Red. A. Cetnarowicz, C. G. Kiss, I. Kovács. Kraków, 1997. S. 44–45; *Войтович Л.* *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль*. Львів, 2000. S. 436, 446–447; *Karczewski D.* „Meliorator...”. S. 263; *Ісаєвич Я., Войтович Л.* *Перехідний час: 1349–1387* *Історія Львова: У 3 т.* T. 1 1256–1772 / Упор. Я. Ісаєвич. Львів, 2006. S. 67–70; *Жук М.* *Правління Володислава Опольського в Галичині з погляд української та польської історіографії* *Український історичний журнал*. Київ, 2009. № 2(44). С. 44–56. *Dyskusję podsumowuje: Sperka J.* *Władysław książę opolski...* S. 230–235 (w wymienionych pracach źródła i pozostała literatura przedmiotu).

⁷ Na temat wybijanych monet w mennicy lwowskiej zob. niżej przyp. nr 55.

⁸ AGZ. T. 5. Lwów, 1875. Nr 14; AGZ. T. 3. Nr 27, 28; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. T. 6 / Wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz. Warszawa; Poznań, 1982. Nr 259; *Dąbrowski J.* *Ostatnie lata...* S. 245–246; *Karczewska J.* *Kujaw-*

Po kilku latach, w 1386 r., zapewne na początku lipca, Władysław Opolczyk, tym razem w imieniu królowych węgierskich Elżbiety i Marii, po raz drugi przejął władzę na Rusi Czerwonej. Wszystko wskazuje, że królowe – mając w tym czasie bardzo trudną sytuację na Węgrzech, gdzie toczyły ciężkie walki z opozycją – uznały, że Opolczyk jest tym, który zagwarantuje utrzymanie dla dynastii ziem ruskich. W lipcu książę przybył do Lwowa, powołał starostę generalnego, którym został Andrzej, jego bliski współpracownik i doświadczony urzędnik. W tytularze Władysława ponownie pojawił *dominus Russie*, a mennica lwowska zaczęła wybijać denary książęce pod nowym stemplem⁹.

Drugie rządy ruskie Władysława Opolczyka trwały zaledwie kilka miesięcy. Na przełomie lutego i marca 1387 r., w wyniku wyprawy poprowadzonej przez królową polską Jadwigę Andegawęńską, Ruś Czerwona została zajęta przez wojska polskie i ponownie połączona z Królestwem Polskim¹⁰. Władysław Opolczyk nie mogąc liczyć na pomoc ze strony Andegawenów i Zygmunta Luksemburskiego nie zamierzał stawiać zbrojnego oporu, podjął jedynie kroki propagandowe i tuż przed spodziewaną wyprawą, 6 lutego 1387 r. w Częstochowie, wystosował apel do mieszkańców Rusi. Apel został spisany w języku niemieckim, co sugerowałoby, że skierowany był przede wszystkim do niemieckojęzycznych mieszkańców miast, głównie Lwowa. Chcąc zachęcić do siebie mieszkańców Rusi obiecywał, że jeśliby królowa polska pociągnęła z wojskiem na Ruś, a jej mieszkańcy i miasta ponieśliby z tego tytułu jakieś szkody, to on zobowiązuje się im to wynagrodzić, zobowiązywał się też, że bez ich zgody nie wyda rozkazów poddania ziemi, że nie powoła żadnego Węgry na urząd starosty, oraz że nie będzie zawierał żadnych układów z królową Jadwigą. Wyraźnie więc widać, że książę liczył się z tym, że strona polska zajmie Ruś, a tamtejsze społeczeństwo taki stan rzeczy zaakceptuje¹¹. Najpewniej jednak zakładał, że idąc za głosem swoich ruskich poddanych, będzie mógł liczyć na pobłażliwość ze strony polskiej w ocenie swego postępowania; tak się zresztą stało.

Rola Lwowa w systemie rządów Władysława Opolczyka

W czasie swych pierwszych rządów na ziemiach ruskich Władysław Opolczyk każdego roku spędzał sporo czasu we Lwowie. Pierwszy jego pobyt w stołecznym mieście Rusi Halickiej odnotowany został 11–12 listopada 1372 r. Poświadczają go dwa jego dokumenty, pierwszy dotyczy nadania przez księcia domu znajdującego się przy Niskim zamku na rzecz franciszkanów lwowskich, drugi – przekazania

sko-dobrzyńskie władztwo Władysława Opolczyka *Władysław Opolczyk jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci* / Red. A. Pობóg-Lenartowicz. Opole, 2001. S. 53–54; *Sperka J. Władysław książę opolski...* S. 110–113; *Szyszyńska J. Kształtowanie się podziałów terytorialnych Rusi Czerwonej na przykładzie ziemi lwowskiej Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. T. 3(7) / Red. J. Sperka, B. Czwojdrak. Katowice, 2011. S. 129.

⁹ *Sperka J. Władysław książę opolski...* S. 137–140; *Tenże. Otoczenie...* S. 152–153, 179–180; *Крижанівський А. Загадка руського грошика Владислава Опольского зі зображенням орла Записки Наукового Товариства*

імені Шевченка (далі – ЗНТШ). Т. 240. Львів, 2000. С. 158–169; *Kopicki E. Monety ziemi ruskiej 1353–1408 Biuletyn Numizmatyczny*. 2003. Nr 3(331). S. 173.

¹⁰ *Wyrozumski J. Sprawa...* S. 44–45; *Sperka J. Otoczenie...* S. 153–155; *Tenże. Władysław książę opolski...* S. 140–142.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 131. Оп. 1. Спр. 15. Opubl.: AGZ. T. 3. Nr 39; *Breiter E. Władysław książę opolski, pan na Wieluniu, Dobrzyniu i Kujawach, platyn węgierski i wielkorządca Polski i Rusi. Zarys biograficzny*. Lwów, 1889. S. 162; *Sperka J. Władysław książę opolski...* S. 140–141.

przez niego wołości buskiej Jaśkowi Kmicie, byłemu już staroście ruskiemu¹². Książę przebywał na Rusi do końca roku skąd udał się do ziemi wieluńskiej. W kolejnym roku, 1373, Władysław Opolczyk przybył na Ruś najpierw w maju, kiedy został odnotowany w Sanoku, a potem w listopadzie i grudniu, kiedy jechał przez Gródek, Szczercz i Jarosław. Co prawda zachowane dokumenty nie odnotowują jego wizyty we Lwowie, ale trudno uwierzyć, że nie odwiedził miasta w trakcie tych objazdów. Natomiast w 1374 r. książę był we Lwowie 9 września, gdzie w otoczeniu swych największych lenników na Rusi, Jaśka Kmity i Jaśka Kustry, oraz m. in. Piotra Bruna (wkrótce sędziego generalnego Rusi) i burgrabiego żydaczowskiego Andrzeja, nadał bliskiemu współpracownikowi, Bieńkowi z Kuchar, wsie Żabokruki i Branice¹³. Jednak tym razem Lwów był tylko przystankiem w drodze na wyprawę do Mołdawii, dokąd wysłał go król Ludwik, aby zaprowadził tam porządek. Wyprawa zakończyła się w połowie października osadzeniem na mołdawskim tronie – bliżej nieznanego – Jerzego¹⁴. Droga powrotna księcia wiodła przez Halicz (gdzie 19 października nadał miastu prawo magdeburskie)¹⁵, zapewne przez Lwów (choć zachowane dokumenty tego nie potwierdzają) i Sanok (23 listopada)¹⁶. W 1375 r. Władysław Opolczyk zawitał na Ruś dopiero w sierpniu i przez Gródek (16 sierpnia) przybył do Lwowa¹⁷. Tam 27 sierpnia nadał biskupowi kijowskiemu Jakubowi w dożywocie ogród i plac, które były położone poza murami miasta, a blisko kościoła i klasztoru bazylianów pw. św. Jana¹⁸. We Lwowie książę nie zabawił długo, już 4 dni później (31 sierpnia) był ponownie w Gródku, skąd udał się na Węgry, do Budy. W grudniu książę wrócił jednak do Lwowa i pozostał tam do końca roku¹⁹. W czasie tego pobytu wystawił dokumenty dotyczące: ponownej lokacji Jarosławia na prawie niemieckim (7 grudnia), nadania Waszkowi Teptukowiczowi wsi Strzelice, Wierzbiał i Mikityńce (9 grudnia), nadania Mikołajowi Slanczowi wsi Potoczany (13 grudnia), oraz nadania Danielowi Daczokowiczowi wsi Zaderewice (Zaderewacz) z dworzyskami Lisowice i Muszyce oraz z trzema monasterami, a także wsi Lachowice, Różniatów, Siechów, Lubsza i Wierzbica z dworzyskiem Sielce (25–27 grudnia)²⁰.

¹² AGZ. T. 5. Nr 7; Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasa Niewodniczańskiego w Bitburgu / Oprac. J. Tomaszewicz, M. Zdanek / Pod red. W. Bukowskiego. Kraków, 2004. Nr 11.

¹³ AGZ. T. 7. Lwów, 1878. Nr 10.

¹⁴ Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. Poznań, 1996. S. 46–49; Sperka J. Władysław książę opolski... S. 94–95.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna (dalej – AGAD MK). Sygn. 31. S. 257–258; Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 skreślone. Lwów, 1883. S. 205–207; *Matricularum Regni Poloniae Summaria* (dalej – MRPS). T. 4 / Wyd. T. Wierzbowski. Supplementum. Warszawa, 1919. Nr 276 (regist); *Ibidem*. T. 4. Nr 11499 (regist).

¹⁶ Sperka J. Władysław książę opolski... S. 324.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Ружицкий Е. Й. Неопубликованный документ XIV века по истории армянской колонии во Львове *Вестник обществанных наук*. № 1(320). Ереван, 1970. С. 107; Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / Упор. О. А. Купчинский, Е. Й. Ружицкий. Київ, 1972. № 12 (regist).

¹⁹ Sperka J. Władysław książę opolski... S. 324–325.

²⁰ AGZ. T. 7. Nr 12 (7 XII); AGZ. T. 5. Nr 10. Kodeks dyplomatyczny Polski (dalej – KDP). T. 1 / Wyd. L. Ryzyszczewski, A. Muczkowski. Warszawa, 1847. Nr 134 (9 XII); AGZ. T. 2. Lwów, 1870. Nr 6 (13 XII); Archiwum Narodowe w Krakowie. Dok. perg. Nr 861 (25–27 XII); Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej (Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. T. 11). Kraków, 1932. S. 78; Sperka J. Otoczenie... S. 90, 296, 340; *Tenże*. Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej *Княжа доба: історія і культура*.

Pierwsze dokumenty obrazujące działalność Władysława Opolczyka w 1376 r. poświadczają jego objazd ziem ruskich: 12 marca – Przemyśl, 15 marca – Sanok²¹. Może zatem przebywał na Rusi od początku roku? Natomiast we Lwowie odnotowany został 24 marca, kiedy to nadał braciom Rejnoldowi i Nynotkowi na prawie lennym wsie Nowy Siedlec i Porudno²². Kolejne miesiące książę spędził w księstwie opolskim, a jego powrót na Ruś w listopadzie tego roku zbiegł się z niespodziewanym najazdem Litwinów prowadzonych przez książąt: Kiejstuta trockiego, Lubarta łuckiego i Jerzego Narymuntowicza bełskiego. Najeźdźcy na szczęście nie zagrozili miastu Lwów, ale dokonali poważnych zniszczeń w północno-zachodniej części Rusi i wschodniej Małopolsce. W czasie najazdu książę Władysław przebywał w ziemi przemyskiej i sanockiej, nie wiadomo jednak, czy dotarł wtedy do Lwowa²³. Można jedynie przypuszczać, że w stołecznym mieście znalazł się ponownie na początku 1377 r., na co może wskazywać fakt, iż przez Przemyśl (22 lutego) podążał na północne Węgry, aby spotkać się z królem Ludwikiem²⁴. Gdyby podróżował ze Śląska droga wiodłaby z pewnością inaczej.

Kolejne miesiące 1377 r. zajęły Władysławowi Opolczykowi przygotowania do wyprawy odwetowej postanowionej przez króla Ludwika. Jednak w tym czasie, kiedy książę przebywał w Polsce, ziemie ruskie ponownie zostały zaatakowane przez Litwinów. Dowiadujemy się o tym z listu (niedatowanego) Ludwika Andegaweńskiego skierowanego do mieszczan Lwowa, w którym podaje, że doniesiono mu z Krakowa, że książę Lubart wysłał do lwowian posłów, aby mu się poddali, ponieważ jakoby zmarł król węgierski. Król wzywał mieszczan Lwowa, aby nie dawali wiary tym wieściom, prosił o wytrwałość i zachęcenie do tego reszty mieszkańców Rusi, zwłaszcza, że ułożył już wyprawę odwetową. Zgodnie z planem on miał pospieszyć z wojskiem z Polski, natomiast Elżbieta Łokietkówna miała wysłać wojsko z Węgier. Wygląda więc na to, że książę Lubart, zapewne z pomocą księcia bełskiego Jerzego Narymuntowicza, ponowił wysiłki, aby opanować Ruś i w szybkim czasie udało im się zająć część terytoriów²⁵. Pewnie wtedy dostał się do niewoli litewskiej jeden z zaufanych rycerzy Opolczyka, Jasiek Mazowita, którego dobra leżały niedaleko Lwowa²⁶.

Latem 1377 r. książę wziął udział w odwetowej wyprawie króla Ludwika Andegaweńskiego przeciw Litwinom. Dołączył do jego wojsk w Sanoku (26 czerwca) i ruszył pod Bełz, gdzie został odnotowany 26 lipca. Zdobycie zamku tuż przed 8 września zakończyło wyprawę, a pokonany Jerzy Narymuntowicz został pozbawiony księstwa bełsko-chełmskiego, które król oddał Władysławowi

Вип. 3 / Відп. ред. Л. Войтович. Львів, 2010. С. 298; Szyszka J. Formowanie... S. 101.

²¹ AGZ. T. 5. Nr 11; Ibidem. T. 8. Lwów, 1901. Nr 10. MRPS. T. 4. Supplementum. Nr 283 (regest); MRPS. T. 4. Nr 928 (regest); ZDM. Cz. 1. Nr 149.

²² AGAD MK. Sygn. 71. S. 28–29. MRPS. T. 4. Supplementum. Nr 284 (regest); MRPS. T. 4. Nr 22215 (regest).

²³ Dąbrowski J. Ostatnie lata... S. 257; Sperka J. Władysław książę opolski... S. 98–99, 325; Szweuda A. Wyprawa Ludwika Andegaweńskiego-

go z 1377 r. w kontekście litewskiej polityki zakonu krzyżackiego *Беларускі істарычны зборнік*. T. 39. Мінск, 2013. С. 12–14.

²⁴ Sperka J. Władysław książę opolski... S. 99, 325.

²⁵ Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430 / Wyd. A. Prochaska. Kraków, 1882. S. 959; Dąbrowski J. Ostatnie lata... S. 258–259.

²⁶ AGZ. T. 8. Nr 12; *Stamirski H. Jaśko zwany Mazowita Polski Słownik Biograficzny*. T. 11. Kraków; Wrocław, 1964. S. 94–95; Sperka J. Otoczenie... S. 266.

Opolczykowi²⁷. Po zakończonej wyprawie książę dokonał objazdu swego ruskiego władztwa, od końca września, odwiedzając po kolei główne ośrodki miejskie, w tym także Lwów. Tam 30 września uposażył miejscowy szpital św. Elżbiety i kaplicę św. Katarzyny na Niskim zamku, natomiast 4 października rozporządził, że duchowni kapituły lwowskiej jeśli nabędą nieruchomości w mieście, będą tak jak inni podlegać prawu miejskiemu²⁸. Książę jeszcze na początku listopada przebywał na Rusi (8 listopada – Przemyśl), ale już pierwsze miesiące 1378 r. spędził w Królestwie Polskim i w księstwie wieluńskim, gdzie wykonywał obowiązki namiestnika, który to urząd objął po Elżbiecie Łokietkównie²⁹. Wrócił na Ruś na krótko, w końcu kwietnia docierając do Lwowa. Tam 30 kwietnia, w otoczeniu dostojników, na czele ze starostą generalnym Andrzejem, nadał swemu pisarzowi Leonowi wieś Czeraki, natomiast wsie Starunię i Nowe Sioło – Dragomirowi i bratu jego Niekrze³⁰. Kilka dni później książę był już na powrót w księstwie wieluńskim, gdzie wypełniał obowiązki namiestnika Królestwa Polskiego³¹.

Na Ruś książę ponownie wrócił w sierpniu, a jego pobyt we Lwowie poświadczony jest od 25 sierpnia do 10 listopada³². To w tym czasie książę dowiedział się, że król, radząc się swojej matki, podjął decyzję o odebraniu mu rządów na Rusi i wyznaczył mu nowe zadanie. Decyzje zapadły zapewne w końcu października, skoro w pierwszych dniach listopada na dwór Władysława Opolczyka do Lwowa pospiesznie przybyli liczni dostojnicy polscy. Przez kilka dni (1–10 listopada) toczyły się narady, w których, prócz księcia i jego zaufanych urzędników, marszałka Jana Schoffa, starosty ruskiego Andrzeja, sędziego Piotra Bruna i kanclerza Mikołaja Tyczkowica oraz kilku bojarów ruskich, m.in. Chodka Bybelskiego, Chodka Łojowicza, Gleba Dworskowicza, uczestniczyli ze strony polskiej: Sędziwój z Szubina starosta krakowski, marszałek Przedbór z Brzezia, Paszek Złodziej kasztelan biecki, Mikołaj Bogoria kasztelan zawichojski, Włodek z Charbinowic cześnik krakowski i burgrabia nowokorczyński, Gniewosz z Dalewic oraz Mikołaj Pieniążek³³. W czasie tego pobytu we Lwowie książę wystawił kilka dokumentów: Wraclawowi nadał wsie Uherce, Radłowice i Kornalowice (25 sierpnia), Jerzemu Stecherowi zgodził się na uporządkowanie jego dóbr w Małym Winniku (1 listopada), miastu Lwów odstąpił tamtejsze wójtostwo (7 listopada), Kostkowi Bolestarszyckiemu nadał dwie cerkwie pod Przemyślem i dwa łany w Małkowicach, nadał też dwie wsie Mikołajowi

²⁷ Dąbrowski J. Ostatnie lata... S. 261–265; Szweda A. Wyprawa... S. 16–18; Sperka J. Władysław książę opolski... S. 101–102.

²⁸ Trautka R. Dokument Władysława Opolczyka dla najstarszego lwowskiego szpitala *Ecclesia-Regnum-Fontes. Studia z dziejów średniowiecza*. Warszawa, 2014. S. 248–249; AGZ. T. 5. Nr 12. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. Збірник документів / Упор. М. Капраль. Львів, 1998. № 5; Sperka J. Władysław książę opolski... S. 102, 326.

²⁹ Kronika Jana z Czarnkowa / Wyd. J. Szlachtowski *Monumenta Poloniae Historica*. T. 2. Lwów, 1872. S. 682.

³⁰ AGAD MK. Sygn. 44. K. 208–209 v.; Кілька грамот Владислава Опольского / Упор.

М. Грушевський *ЗНТШ*. Т. 51. Львів, 1903. № 3. MRPS. T. 4. Supplementum. Nr 295 (regest); MRPS, T. 4. Nr 5456 (regest); Кілька грамот... № 2; Грамоти XIV ст. / Упор. М. Пешак. Київ, 1974. № 29; AGZ. T. 10. Lwów, 1884. Nr 12 (regest); MRPS, T. 4. Supplementum. Nr 294 (regest); MRPS. T. 4. Nr 5267 (regest); Sperka J. Władysław książę opolski... S. 290.

³¹ AGAD MK. Sygn. 74. K. 460–464; MRPS. T. 5/2 / Wyd. J. Płoch, A. Rybarski, I. Sułkowska-Kurasiowa. Warszawa, 1961. Nr 4646 (regest).

³² Sperka J. Władysław książę opolski... S. 110, 327.

³³ Sperka J. Otoczenie... S. 125, 178, 209, 211, 228, 300, 312; *Tenże*. Władysław książę opolski... S. 110.

zwanemu Żelazna Głowa w zamian za sołectwo w Radymnie, które nadał Jaśkowi Mazowicie, aby ten wykupił się z niewoli litewskiej³⁴.

Nie wiadomo, czy książę pozostał we Lwowie do świąt Bożego Narodzenia. Opuszczając ziemie ruskie ostatnie dokumenty wystawił będąc już w podróży, między Niżankowicami a Bachorzem, a potem w Bachorzu; obydwie datowane są na okres od 16 do 31 grudnia³⁵. 13 stycznia 1379 r. książę rezydował już w Wieluniu, gdzie wystawił dokument, którym uwolnił mieszkańców Rusi od przysięgi wierności³⁶.

Kiedy latem 1386 r. Władysław Opolczyk otrzymał pełnomocnictwa od królowych węgierskich do objęcia w ich imieniu władzy na Rusi, w końcu lipca zjawił się we Lwowie. Jego pobyt potwierdza dokument wystawiony tam 25 lipca, którym niejakiemu Denhardowi nadał prawo poboru cła od kupców przejeżdżających przez wieś Dunajów (wieś nadał mu wcześniej – 15 lipca)³⁷.

Urzednicy lwowscy Władysława Opolczyka

Władysław Opolczyk obejmując Ruś – przynajmniej początkowo – zaakceptował ukształtowaną i wypracowaną w czasach króla Kazimierza Wielkiego strukturę urzędów. Jednak później struktura ta cechowała się dużą fluktuacją, zwłaszcza jeśli idzie o nazewnictwo. Najwyższym urzędnikiem na Rusi był starosta generalny, który tytułował się tak samo jak w okresie kazimierzowskim (*capitaneus generalis Russie, capitaneus terre Russie, Capitaneus Russie, starosta Ruskojzemli, capitaneus Lemburgensis*)³⁸. Starostowie generalni rezydowali we Lwowie, najpewniej na Niskim zamku. Z nominacji Władysława Opolczyka urząd ten pełnili: Piotr Gumprecht von Schlieben (1372–1373), Wiktor z Mierzyc (1374), Merbota z Droniowic (1375), Jan Radło (1376–1378) i Andrzej (Andraszko) Schony z Barlabas (1378). Pierwsi czterej starostowie wywodzili się ze Śląska, ostatni natomiast pochodził z Węgier. Andrzej Schony sprawował ten urząd ponownie w 1386 r., kiedy Władysław Opolczyk po raz drugi przejął rządy na Rusi³⁹.

Starostom generalnym podlegali wojewodowie grodzcy (później nazywani też starostami lub kasztelanami), którzy zarządzali okręgami grodowymi, dawnymi

³⁴ ZDM. Cz. 4. Nr. 1026 (25 VIII; dokument wydany z błędną datą, sprostowanie: *Sperka J. Otoczenie...* S. 373, przyp. 10); AGZ. T. 3. Nr 25; Каталог... № 14 (I XI); AGZ. T. 3. Nr 26; Привілеї... № 6; Каталог... № 486; MRPS. T. 4. Supplementum. Nr 296 (regest); Ibidem. T. 4. Nr 20564 (regest) – (7 XI); AGZ. T. 5. Nr 13 (7 XI); Ibidem. T. 8. Nr 12, 13 (10 XI); ZDM. Cz. 4. Nr. 1037 (10 XI); Матеріали до історії суспільно-політичних й економічних відносин Західної України / Упор. М. Грушевський ЗНТШ. Т. 63–64. Львів, 1905. № 4 (dokument wydany z błędną datą, sprostowanie: *Sperka J. Otoczenie...* S. 373, przyp. 11); *Ejusdem. Władysław książę opolski...* S. 286–287, 289.

³⁵ ZDM. Cz. 4. Nr 1043 (dokument wydany z błędną datą, sprostowanie: *Sperka J. Otoczenie...* S. 374, przyp. 12); AGZ. T. 7. Nr 13; Грамоти... № 28; Українські грамоти / Упор. В. Розов. Київ, 1928. № 12.

³⁶ AGZ. T. 3. Nr 27; *Zubrzućki D. Kronika miasta Lwowa. Lwów, 1844. S. 47–48; Каталог...* № 16 (regest).

³⁷ AGZ. T. 2. Nr 14, 15; *Sperka J. Otoczenie...* S. 214.

³⁸ Na temat struktury i nazewnictwa urzędów na Rusi w czasie rządów Władysława Opolczyka zob. *Sperka J. Urzednicy Władysława Opolczyka na Rusi (1372–1378). Spisy Społeczeństwo Polski średniowiecznej / Red. S. K. Kuczyński. T. 10. Warszawa, 2004. S. 83–94; Tenże. Otoczenie... S. 73–80; *Szyska J. Kształtowanie się podziałów...* S. 128–129.*

³⁹ *Sperka J. Urzednicy...* Nr 1–5; *Ejusdem. Otoczenie...* S. 178–180, 248–249, 287–290, 315–317, 344–347, 361–362; *Ejusdem. Andrzej Schony z Bobolic i Jan Schoff z Toplina. Z dziejów kariery i awansu rycerzy obcych w Polsce późnośredniowiecznej Średniowiecze polskie i powszechne / Red. I. Panic, J. Sperka. T. 4. Katowice, 2007. S. 189–197.*

wołościami, które w tym czasie – w dokumentach łacińskich – zwano dystryktami (*districtus*); np. lwowskim, halickim, przemyskim, sanockim, gródeckim, samborskim. Tym z kolei podlegali burgrabiowie, czyli zarządcy zamków (tych nieraz tytułowano zamiennie kasztelanami)⁴⁰. Jeśli chodzi o niższych urzędników lwowskich, to znamy tylko trzech, a mianowicie: Pokrasza ze Stryszowa wojewodę lwowskiego (6 grudnia 1373)⁴¹, Bieńka z Kuchar kasztelana lwowskiego (15 grudnia 1373)⁴², oraz Hanka, wojewodą starego zamku (*palatinus alti castris*) z 18 maja 1378 r.⁴³ Wszyscy pochodzili spoza Rusi; z nich największą karierę zrobił niewątpliwie Bienieck z Kuchar, który później pełnił inne urzędy (starosty przemyskiego, śniatyńskiego, sanockiego) i był przez księcia nagradzany dobrami ziemskimi, w tym we Lwowie, gdzie otrzymał w 1375 r. (31 sierpnia) działkę (plac) leżącą naprzeciw szpitala⁴⁴.

Ze Lwowem związani byli jeszcze dwaj wysocy urzędnicy księcia. Pierwszy to sędzia generalny Rusi (*iudex generalis Russiae, iudex Russiae, iudex provincialis*), którym w latach 1374–1378 był Piotr Brun herbu Nabra, Ślżak, mający liczne kontakty z mieszczaństwem Lwowa i duże dobra koło miasta⁴⁵. Drugi to celnik lwowski, Piotr Armknecht, notowany z tym urzędem w latach 1377–1378, też niewątpliwie pochodzący ze Śląska⁴⁶.

Wobec miasta Lwowa

Władysław Opolczyk przejmując rządy na Rusi Czerwonej zastał tam uformowaną, ale rzadką sieć miast, których mieszkańcy, a przynajmniej ich katolicka część, podlegali prawu niemieckiemu. Były to: Lwów, Przemyśl, Halicz, Sanok, Krosno i Jarosław. Książę wspierając poszczególne ośrodki miejskie i obdarzając je przywilejami, od początku faworyzował jednak Lwów. To największe miasto Rusi Halickiej – po nowej lokacji na prawie magdeburskim przeprowadzonej w 1356 r. – zamieszkało w tym czasie kilka nacji. Przeważali Niemcy, szybko jednak wzrastała liczba Polaków, sporą gminę tworzyli Ormianie, w mniejszości byli natomiast Rusini, Żydzi i Tatarzy. Wieloetniczność miasta skutkowałą oczywiście zróżnicowaniem wyznaniowym, ale z wyraźną dominacją katolików⁴⁷. Już w trakcie pierwszego objazdu ziem ruskich przez księcia Władysława Opolczyka,

⁴⁰ Zob. wyżej przyp. 38.

⁴¹ AGAD MK. Sygn. 23. K. 108–109; *Sperka J. Urzędnicy...* S. 97; *Ejusdem. Otoczenie...* S. 79, 383.

⁴² AGZ. T. 5. Nr 8; KDP. Nr 133; *Maleczyński K. Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352–1783. Lwów, 1938. S. 42; Sperka J. Urzędnicy...* S. 115; *Ejusdem. Otoczenie...* S. 197–198, 362.

⁴³ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie. Dok. perg. 174, vol. I/29; *Balzer O. Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. Lwów, 1909. S. 176–177; Maleczyński K. Urzędnicy...* S. 57; *Sperka J. Otoczenie...* S. 80, 235, 363.

⁴⁴ AGZ. T. 9. Lwów, 1883. Nr 1; *Sikora F. Krąg rodzinny i dworski Dymitra z Goraja i jego rola na Rusi Genealogia. Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle*

porównawczym / Red. J. Wroniszewski. Toruń, 1989. S. 65–70; *Sperka J. Otoczenie...* S. 197–202.

⁴⁵ *Sperka J. Urzędnicy...* S. 86–94; *Tenże. Otoczenie...* S. 73–77; *Szyska J. Formowanie się...* S. 100.

⁴⁶ Archiwum Prowincji O.O. Franciszkanów w Krakowie. Archiwum Iwowskie. Sygn. Lwów, 1. K. 109 v.; AGZ. T. 3. Nr 25, 26; *Sperka J. Władysław książę opolski...* S. 279.

⁴⁷ AGZ. T. 3. Nr 5; *Привілеї...* № 1; *Капраль М. Демографія Львова XV–першої половини XVI ст. Львів. Історичні нариси / Упор. Я. Ісаевич. Львів, 1996. С. 70; Його ж. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 49, 316; *Ejusdem. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku. Toruń, 2008. S. 8–9, 23; Ісаевич Я. Етноси, мови, і релігії. Адміністративний устрій Історія Львова...* С. 78.*

gdy zatrzymał się w Starzowie, 9 grudnia 1372 r., wystawiał dokument dla Lwowa, którym nadał mu 100 łanów frankońskich. Obszar ten ciągnął się od murów miejskich i od Stefanowej Góry, po obu brzegach Pełtwi, aż do młyna znajdującego się przy kościele pw. Najświętszej Marii Panny i do niego należącego. Osoby osiedlające się na tym obszarze otrzymały 20 lat wolnizny. Ze wspomnianych 100 łanów, dziesięć było wolnych od czynszów, jeden przynależał do parafii NMP, a z pozostałych 89 użytkownicy mieli płacić po 12 groszy z łanu w dzień św. Marcina. Z pastwisk mogli korzystać mieszczanie lwowscy, mieszkańcy przedmieść oraz Rusini, którzy przynależeli do zamku lwowskiego (zapewne chodziło o Wysoki zamek, chociaż dokument tego nie precyzuje)⁴⁸. Dokument był faktycznie transumptem takiegoż nadania – 70 łanów – dla miasta uczynionego przez króla Kazimierza Wielkiego w dniu 27 lipca 1368 r., o czym jednak książę nie wspomniał, wystawiając swój dyplom. Nie wiadomo, dlaczego nie napomknął o poprzednim nadaniu, może w ten sposób chciał zmanifestować swoją suwerenną władzę, a może królewskie nadanie nie zostało zrealizowane?⁴⁹ Nie powinno to jednak dziwić, gdyż takie sytuacje (czyli “amnezje” w stosunku do poprzedników) często się zdarzały, a w przypadku Lwowa symptomatyczny jest chociażby dokument królowej Jadwigi Andegaweńskiej, która potwierdzając 8 marca 1387 r. wcześniejsze przywileje nadane miastu, wymieniła królów: Kazimierza Wielkiego i Ludwika Andegaweńskiego, ale ani słowem nie wspomniała o księciu Władysławie Opolczyku⁵⁰.

Z kolejnych przykładów ukazujących wspieranie przez księcia opolskiego Lwowa, należy wspomnieć o przywileju wystawionym 4 października 1377 r. w związku z planami umiejscowienia tam siedziby arcybiskupstwa katolickiego. Książę opolski nie chcąc uszczuplać dochodów miasta oznajmił, że wszyscy duchowni związani z przyszlą katedrą, teraz budowaną, którzy kupią dom we Lwowie na którym ciążyą jakiekolwiek obowiązki względem miasta, będą płacili podatki i ponosili ciężary wynikające z prawa miejskiego, jak każdy mieszczanin⁵¹. Jeszcze 7 listopada 1378 r., kiedy książę już wiedział, że jego rządy na Rusi dobiegają końca, nadał miastu wójtostwo, zastrzegając standardowo dla siebie 2/3 dochodów z kar ze spraw kryminalnych, a 1/3 oddał miastu. Z tego dokumentu dowiadujemy się także, że rajcy miejscy – zgodnie z zasadami prawa magdeburskiego – są wybierani przez ogół obywateli i zatwierdzani przez monarchę. Natomiast od teraz, zgodnie z wolą księcia, rajcy mieli także spośród siebie wybierać wójta⁵². Z okresu rządów Władysława Opolczyka nie znamy jednak z imienia żadnego wójta miejskiego, a z rajców źródła odnotowują tylko Mikołaja Kiselinga⁵³. Znamy natomiast wójta ormiańskiego, który stał na czele autonomicznego organu sądownictwa gminy Ormian lwowskich; 18 maja 1378 r. Abraham *advocatus Armenorum* został odnotowany jako świadek na dokumencie starosty ruskiego Andrzeja⁵⁴.

⁴⁸ AGZ. T. 3. Nr 21; Привілеї... № 4.

⁴⁹ AGZ. T. 3. Nr 19 (zob. szczegółowy komentarz Jana Wagilewicz: Tamże. S. 40–45).

⁵⁰ Ibidem. Nr 42.

⁵¹ AGZ. T. 5. Nr 12; Skoczek J. Ze studiów nad średniowiecznym Lwowem *Pamiętnik Historyczno-Prawny* / Red. P. Dąbkowski. T. 6, zes. 3. Lwów, 1928. S. 57; Привілеї... № 5.

⁵² AGZ. T. 3. Nr 26; Привілеї... № 6; Ica-

евич Я. Етноси... С. 80–81; *Kapral M. Urzędni-*
cy... S. 9, 16.

⁵³ *Kapral M. Urzędni...* S. 44.

⁵⁴ *Balzer O. Sądownictwo...* S. 17–19, 177; *Dodatki. Nr 1; Kapral M. Urzędni...* S. 44, 245. Nr 849. Na temat samorządu ormiańskiego, w tym urzędu wójta, zob.: *Stopka K. Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej. Kraków, 2000. S. 27–33.*

We Lwowie w czasie rządów Władysława Opolczyka funkcjonowała mennica bijąca pod jego stemplem monetę ruską, srebrne kwartniki i miedziane denary. Dotychczas numizmatycy wyróżnili sześć typów tych monet, z których pięć z lat 1372–1378 miało (w różnym układzie) na awersie w legendzie napis: WLADISLAUS DUX, w środku inicjał W, a na rewersie MONETA RUSSIE, w środku lew Romanowiczów. Z kolei typ szósty z 1386 r. miał na awersie w legendzie: WLADISLAUS DUX, w środku znajdował się orzeł opolski, na rewersie: MONETA RUSSIE, w środku lew⁵⁵.

Dla zobrazowania pozytywnego stosunku Władysława Opolczyka do mieszczan, lwowskich należy wspomnieć też o ciekawej sytuacji jaka miała miejsce w 1378 r. Wtedy mianowicie zwrócił się do niego Grzegorz Stecher, mieszczanin lwowski, skarżąc się, że nie jest w stanie racjonalnie gospodarować w Małym Winniku leżącym koło Lwowa, z powodu rozdrobnienia i rozrzucenia swoich gruntów wśród dworzysk sąsiadów. Książę postanowił mu pomóc dokonując zamiany dóbr. Dokumentem z 1 listopada tego roku nadał mu z dóbr książęcych, pola, łąki i krzaki, po tej stronie rzeki płynącej przez wieś, gdzie Stecher posiadał dobra oraz dodał mu jeszcze łąny leżące na górze, pod którą ten miał swoje pola⁵⁶.

Władysław Opolczyk niewątpliwie wspierał rozwój handlu na Rusi Czerwonej, w tym swego najważniejszego miasta Lwowa, ale postępował lojalnie wobec decyzji królewskich, które nie zawsze były mu po drodze. Wiadomo, że na początku swego panowania w Polsce Ludwik Andegaweński zakazał kupcom pruskim, w tym toruńskim, ale także kupcom czeskim, morawskim i śląskim bezpośredniego handlu z Rusią. Zamknięcie drogi do Lwowa było spowodowane jakimiś nadużyciami, których dopuścili się torunianie wobec kupców ruskich przy wymianie pieniędzy i sprzedaży sukna. Stosowny dokument dotyczący zakazu wystawiła 1 stycznia 1371 r. Elżbieta Łokietkówna, a potwierdził go Ludwik Andegaweński, 6 sierpnia 1372 r.⁵⁷ Jednak poddani zakonu krzyżackiego od początku konfliktu handlowego zabiegali o zniesienie tych ograniczeń. Torunianie,

⁵⁵ Na temat monet ruskich Władysława Opolczyka zob.: *Stronczyński K.* Dawne monety polskie dynastii Piastów i Jagiellonów. Cz. 3. Piotrków, 1885. S. 39–42; *Котляр М.* Классификация червонорусских монет Владислава князя Опольского Сообщения Государственного Эрмитажа. Т. 26. Ленинград, 1965. С. 38–41; *Його ж.* Галицька Русь в II-й пол. XIV – I-й чверті XV ст. Київ, 1968. С. 59–60; *Крижанівський А.* Львівський монетний двір у період “угорського” підпорядкування Галичини (1370–1386 рр.) *Україна в Центральнo-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Т. 2. Київ, 2002. С. 103–104, 114–115; *Його ж.* Загадка... С. 158–169; *Tenże.* Czy w mennicy lwowskiej bito monety w latach 1383–1387. *Materiały z IV Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej w Supraślu*. Warszawa, 2000. S. 45–50; *Kopicki E.* Monety... S. 170–173; *Ісаєвич Я.* *Войтович Л.* Перехідний час... С. 65, 67–69. Całość dyskusji podsumowuje: *Žuk M.* Charakter władzy Wła-

dysława Opolczyka na Rusi Halickiej w latach 1372–1378 i 1386–1387. Aspekt numizmatyczno-historiograficzny *Średniowiecze Polskie i Powszechnie* / Red. J. Sperka, B. Czwojdrak. T. 4(8). Katowice, 2012. S. 139–149.

⁵⁶ AGZ. T. 3. Nr 25; *Gilewicz A.* Stanowisko... S. 104; *Skoczek J.* Studia nad patrycjatem lwowskim wieków średnich *Pamiętnik Historyczno-Prawny* / Red. P. Dąbkowski. T. 7, zesz. 5. Lwów, 1929. S. 10; *Войтович Л.* Торгівля, ремесло, рільництво *Історія Львова...* С. 91.

⁵⁷ Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa / Wyd. S. Estreicher. Kraków, 1936. Nr 8; Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. Cz. 1 / Wyd. F. Piekosiński (dalej – KDMK). Kraków, 1879. Nr 42; *Kutrzeba S.* Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski *Ejusdem. Finanse i handel średniowiecznego Krakowa*. Kraków, 2009. S. 205–206; *Dąbrowski J.* Ostatnie lata... S. 238–239, 267.

wykorzystując pośrednictwo wielkiego mistrza, Winrycha von Kniprode, zwrócili się w tej sprawie już późną jesienią 1371 r. do Władysława Opolczyka, a następnie do Ludwika Andegaweńskiego. Spór musiał być jednak dość skomplikowany, skoro książę opolski dopiero 8 grudnia 1372 r. zniósł przeszkody czynione kupcom pruskim i toruńskim na terenie Rusi, natomiast król węgierski uczynił to 6 października 1373 r., zezwalając im na swobodny przejazd przez Ruś⁵⁸.

Na to wszystko z pewnością niechętnie patrzyli kupcy lwowscy, którzy z konfliktu nie wynosili żadnych korzyści. Miasto nie mając prawa składu, początkowo tylko mogło patrzeć na obcych kupców, którzy przejmowali handel z południem i wschodem, a który – jak uważali – powinien należeć do Lwowian. Nie mając jednak argumentów prawnych, a walcząc o własne interesy Lwów zaczął utrudniać ten handel i zamykać dla obcych kupców drogę na Wschód. Postępowanie to pewnie miało ciche poparcie Władysława Opolczyka, ale poskutkowało – już po oddaniu rządów na Rusi przez księcia opolskiego – interwencją królewską. Latem 1379 r. Ludwik Andegaweński, w związku ze skargami, najpewniej Krakowa, wydał dokument, w którym stwierdził, że zapory stawiane handlowi przez Lwów nie mają podstawy prawnej i muszą zostać zaprzestane, a wszystko ma pozostać tak, jak było za czasów Kazimierza Wielkiego⁵⁹. Chwilowo Lwów przegrał, ale już rok później (11 listopada 1380) dostał od króla upragniony przywilej na prawo składu, które co prawda nie zamykało drogi przez miasto dla obcych kupców, ale ją solidnie utrudniało⁶⁰.

Polityka wyznaniowa we Lwowie

W czasie rządów na Rusi Władysław Opolczyk zetknął się ze skomplikowaną sytuacją wyznaniową. Sam będąc katolikiem musiał poradzić sobie z problemami dominującego wśród swoich nowych poddanych Kościoła prawosławnego, rywalizującym z nim, ekspansywnym Kościołem łacińskim i podzielonym w tym czasie Kościołem ormiańskim. Pomijam tu niewielkie grupy wyznawców mojżeszowych i mahometan. Kościół łaciński zadomowił się na Rusi Czerwonej już w XIII w. i został nominalnie podporządkowany biskupstwu lubuskiemu. Po zajęciu Rusi Halickiej przez Kazimierza Wielkiego powstały plany usamodzielnienia Kościoła łacińskiego na tych ziemiach poprzez założenie metropolii (w Haliczu) i siedmiu diecezji. W latach 1358–1359 papież powołał biskupstwa we Lwowie, Chełmie i Włodzimierzu, ale katedry początkowo pozostały nieobsadzone. Król wspierał także inne wyznania chrześcijańskie, jak Kościół ormiański, którego wyznawcy odgrywali sporą rolę gospodarczą we Lwowie⁶¹. Jednak po śmierci króla Kazimierza sytuacja Kościoła łacińskiego na Rusi była daleka od stabilizacji i taką też zastał Władysław Opolczyk. Do tej trudnej sytuacji bez wątpienia przyczyniała

⁵⁸ Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-sammlung zur ältern Geschichte Preussens / Ed. J. Voigt. Bd. 3. Königsberg, 1848. Nr 112, 113; Monumenta Hungariae Historica. Acta Extera. T. 3 / Ed. G. Wenzel. Budapest, 1876. Nr 39; Dąbrowski J. Ostatnie lata... S. 267.

⁵⁹ KDMK. Nr 54; Kutrzeba S. Handel... S. 294.

⁶⁰ KDMK. Nr 58; Kutrzeba S. Handel... S. 294–295; Charewiczowa Ł. Handel średniowiecznego Lwowa. Lwów, 1925. S. 37–39; Войтович Л.

Торівля... С. 89.

⁶¹ Abraham W. Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. T. 1. Lwów, 1904. S. 92–287; Kaczmarczyk Z. Monarchia Kazimierza Wielkiego. Organizacja Kościoła, sztuka i nauka. Poznań, 1946. S. 102–122; Wyrozumski J. Kazimierz Wielki. Wrocław, 1982. S. 99–101; Trajdos T. M. Dominikanie i franciszkanie we Lwowie do 1370 roku *Dzieje Podkarpacia*. T. 5. Krosno, 2001. S. 423–448.

się także ostra rywalizacja między franciszkanami a biskupami lubuskimi, którzy nadal rościli sobie pretensje do jurysdykcji nad mieszkańcami ziem ruskich⁶².

Władysław Opolczyk wkrótce podjął starania mające na celu uzdrowienie sytuacji Kościoła łacińskiego. Okoliczności mu sprzyjały, ponieważ papieżstwo liczyło, że wspierając jego zabiegi przyczyni się do nawrócenia władców litewskich, rządzących wielkimi obszarami ruskimi. Wystosowało nawet w tej sprawie bulle (13 października 1373) do Władysława Opolczyka i Ludwika Andegaweńskiego, aby podjęli starania w tym kierunku⁶³. Wreszcie – 13 lutego 1375 r. – papież Grzegorz XI, biorąc pod uwagę opinie arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana, biskupa krakowskiego Floriana i płockiego Dobiesława uznał, że liczba katolików na Rusi jest znaczna, zwłaszcza, od kiedy Kazimierz Wielki przyłączył ją do Królestwa Polskiego. A następnie, na prośby księcia Władysława Opolczyka wsparte przez króla Ludwika Andegaweńskiego – w tej samej bulli – oświadczył, że kościoły w Haliczu, Przemyślu, Włodzimierzu i Chełmie są katedralnymi a nie parafialnymi – jak głosili biskupi lubuscy, a kościół halicki podniósł do godności metropolii. Wyświęcenie biskupów zachował jednak dla siebie, ale zapewnił, że przy obsadzaniu biskupstw, które “jak wieść niesie są opróżnione” – będzie zasięgał rady księcia Władysława, o czym zapewnił go w osobnym liście, oraz wspomnianych biskupów polskich. Jednocześnie zniósł wszelkie uprawnienia biskupów lubuskich w stosunku do Rusi⁶⁴.

Decyzja papieża jednak tylko częściowo zadowolili księcia Władysława, który już wcześniej wystosował suplikę z prośbą u umiejscowienie metropolii we Lwowie. Argumentował, że Lwów jest miastem bogatym i bezpiecznym, siedzibą księcia i władzy państwowej, w przeciwieństwie do Halicza, miasta małego, podupadłego, słabo umocnionego i narażonego na stałe napady Tatarów, Litwinów i schizmatyków. W odpowiedzi, papież polecił – 3 marca 1375 r. – zbadanie tej sprawy arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, biskupowi krakowskiemu i biskupowi płockiemu⁶⁵. Nie wykluczone, że zamiar przeniesienia siedziby arcybiskupa wiązał się też z chęcią uniknięcia konfliktu z rezydującym w Haliczu metropolitą Kościoła prawosławnego, a co za tym idzie przychylniejszym nastawieniem Konstantynopola w sytuacji konkurencji dwóch Kościołów na wspólnym terenie⁶⁶. Mimo, że książę rok później ponowił prośbę, nie uzyskał – jak się okazało – pozytywnego załatwienia sprawy⁶⁷.

⁶² Na ten temat zob.: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finitimarum historiarum illustrantia* / Wyd. A. Theiner (dalej – VMPL). T. 1. Romae 1859. Nr 900, 908, 910; T. 2. Romae, 1860. Nr 277, 278; *Bullarium Poloniae* / Wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa (dalej – BP). T. 2. Romae; Lublin, 1985. Nr 1842, 1852, 1950, 2059; *Abraham W. Powstanie... S. 292–294*; *Prokop K. R. Polscy biskupi franciszkańscy. Słownik biograficzny*. Kraków, 2003. S. 19–22.

⁶³ Bulla skierowana do Władysława Opolczyka: VMPL. T. 1. Nr 747 (pod błędną datą roczną – 1355); BP. Nr 2086. Bulla do Ludwika Andegaweńskiego: VMPL. Nr 935; BP. Nr 2085; VMPL. T. 1. Nr 746 (pod błędną datą 1355).

⁶⁴ VMPL. T. 1. Nr 963, 964. S. 712–714; BP. Nr 2200, 2201; *Breiter E. Władysław książę*

opolski... S. 75–76; *Abraham W. Powstanie... S. 296–298*; *Tenże. Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie*. Lwów, 1909. S. 16; *Tylus S. Fundacje kościołów parafialnych w średniowiecznej archidiecezji lwowskiej*. Lublin, 1999. S. 41 (i nast.).

⁶⁵ O suplice księcia dowiadujemy się z bulli papieskiej z 3 III 1375 r. skierowanej do biskupów polskich: VMPL. T. 1. Nr 967. S. 719; BP. Nr 2209; *Abraham W. Powstanie... S. 303–305*.

⁶⁶ *Salamon M. Władysław Opolczyk a kraje kultury prawosławnej Piastowie śląscy... S. 229*.

⁶⁷ Prośbę księcia znamy jedynie z bulli papieskiej z 2 III 1376 r., skierowanej do biskupów polskich, aby ponownie zbadali sprawę: VMPL. T. 1. Nr 967; BP. Nr 2315; *Władysław Abraham (Powstanie... S. 305–308) domyślał*

Władysław Opolczyk, nie znając stanowiska papieża, ale zapewne zakładając, że jego argumenty dotyczące przeniesienia siedziby metropolii jednak go przekonają, kontynuował budowę katedry we Lwowie zapoczątkowanej jeszcze przez króla Kazimierza Wielkiego⁶⁸. Licząc się z jej rychłym ukończeniem i początkiem funkcjonowania zarządził 4 października 1377 r., że czynsze z domów nabytych przez członków kapituły katedralnej i kleru katedralnego nadal mają być przekazywane miastu⁶⁹. Natomiast na uposażenie arcybiskupstwa książe przeznaczył miasto Rohatyn, zamki Olesko i Tustań z przynależnymi dystryktami, kamienicę we Lwowie położoną w górnej części rynku (późniejszy pałac arcybiskupi, obecnie kamienica nr 9), 1/10 dochodu z ceł lwowskich oraz 1/10 dochodu z soli wydobywanej w Drohobyczu i Żydaczowie⁷⁰. Możliwe, że nadaniem Opolczyka dla arcybiskupstwa była także wieś Kąkolniki (koło Halicza)⁷¹. W tym miejscu należy dodać, iż wspomniane uposażenie nie utrzymało się długo, a większość z tych dóbr została utracona przez arcybiskupstwo w końcu lat 80-tych i na początku 90-tych XIV wieku; utrzymano jedynie dziesięciny z cła lwowskiego oraz z żup drohobyckich i żydaczowskich⁷².

Po ustanowieniu w 1375 r. metropolii łacińskiej na Rusi już rok później mianowano pierwszego arcybiskupa halickiego. Został nim, bliżej nieznanym Maciejem, dotychczasowym klerikiem halickim i kanonikiem kapituły katedralnej w węgierskim Eger⁷³. Jednak z niewiadomych nam przyczyn – może w wyniku przeciwdziałania biskupów lubuskich – nie został wyświęcony. W dodatku przez cały okres urzędowania (15 marca 1376 – 14 października 1380) tytułował się przede wszystkim, jako arcybiskup elekt lwowski (*electus archiepiscopus Lemburgensis*), z rzadka natomiast, jako elekt halicki. Używanie tej tytułatury bez wątplenia wiązało się z prowadzonymi w tym czasie zabiegami księcia mającymi doprowadzić

się tutaj przeciwdziałania biskupów lubuskich. Przeniesienie siedziby arcybiskupstwa z Halicza do Lwowa nastąpiło formalnie dopiero w 1412 r. (a faktycznie w 1414 r.) dzięki zabiegom króla Władysława Jagiełły: Abraham W. Początki... S. 44–46.

⁶⁸ Zajączkowski S. Z dziejów katedry lwowskiej *Przegląd Teologiczny*. T. 5. Lwów, 1924. S. 45–52; Czuba M. Gotycka katedra łacińska we Lwowie. *Przemysł* (b. r.). S. 7 (i nast.); *Architektura gotycka w Polsce*. T. 2, cz. 2 / Red. T. Mroczko, M. Arszyński. Warszawa, 1995. S. 145. За результатами новіших досліджень, латинська катедра у Львові закладена як парафіяльний костюл уже в післяказимирівській період й будувалася зусиллями самих міщан, що їй визначило знану довготривалість її спорудження. Викладений тут погляд передає давнішу історіографічну традицію, не засовану, однак, на автентичних джерелах (*Ред.*).

⁶⁹ AGZ. T. 5. Nr 12.

⁷⁰ Uposażenie znane jest z późniejszej bulli papieża Bonifacego IX z 15 V 1390 r. skierowanej do biskupa przemyskiego Eryka, który miał się zająć sprawą arcybiskupa halickiego Bernarda: AGZ. T. 3. Nr 51; BP. T. 3. Romae;

Lublin, 1988. Nr 159; Szaraniewicz I. Rządy Władysława Opolczyka na Rusi *Biblioteka Ossolińskich*. T. 4. Lwów, 1864. S. 284; Abraham W. Powstanie... S. 304; *Ejusdem*. Początki... S. 17; Wojciechowski L. Fundacje kościelne Władysława Opolczyka *Książę Władysław Opolczyk. Fundator klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie* / Red. M. Antoniewicz, J. Zbudniewek. Warszawa, 2007. S. 39.

⁷¹ AGZ. T. 3. Nr 52. S. 101; Wojciechowski L. Fundacje... S. 40.

⁷² Trajdos T. M. Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434). T. 1. Wrocław, 1983. S. 229; Krętosz J. Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku. Lublin, 1986. S. 49.

⁷³ Część historyków (*Gilewicz A. Stanowisko...* S. 12; *Swieżawski A. Otoczenie ruskie Władysława Opolczyka* *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogiczne w Częstochowie*. Seria: Zeszyty Historyczne. Zesz. 3. Opole, 1996. S. 74; *Wótkiewicz E. Władysław Opolczyk a duchowieństwo świeckie Władysław Opolczyk, jakiego nie znamy*. S. 110) niesłusznie łączyła go z książęcym kapelanem, zob.: *Sperka J. Otoczenie...* S. 282–283.

do przeniesienia stolicy arcybiskupiej z Halicza do Lwowa. Elekt rezydował we Lwowie, co było zresztą jak najbardziej racjonalne, ponieważ tam było największe na Rusi skupisko ludności i duchowieństwa katolickiego⁷⁴. Oficjalnie jednak kościołem katedralnym Macieja pozostawał w Haliczu zapewne kościół św. Pantelejmona* (w tym czasie NMP), należący już wcześniej do katolików⁷⁵.

Nie wiadomo natomiast czy Władysław Opolczyk doczekał się objęcia biskupstwa chełmskiego przez Ormianina, Stefana ze Lwowa⁷⁶.

Władysław Opolczyk w działalności kościelnej na Rusi z dużym zaangażowaniem wspierał duchowieństwo klasztorne, a szczególną łaską cieszyli się dominikanie, którzy mieli swoje klasztory we Lwowie, Przemyślu i Łańcucie. Należały one do polskiej prowincji dominikanów; w 1375 r. powołano nawet osobną kontratę ruską z siedzibą we Lwowie. Z tych trzech domów zakonnych książe wspierał zwłaszcza – założony w czasach Kazimierza Wielkiego – klasztor we Lwowie pod wezwaniem Bożego Ciała. 11 października 1377 r. nadał mu prawem wieczystym trzy wsie: Krotoszyn, Zaszków i Kościejów oraz cztery dworzyska we wsi Mierzwica. Dla siebie zastrzegł jedynie podatek podymnego od każdego gospodarstwa w wysokości 2 groszy szerokich rocznie. Dobra te tworzyły kompleks o kilkanaście kilometrów na północ od Lwowa, poza Krotoszyńcem, położonym na południe od miasta⁷⁷.

To hojne nadanie, które było najbogatszym po arcybiskupstwie halickim, miało bez wątpienia ukryty cel polityczny. Jak przypuszczał Tadeusz Trajdos, wiązało się najpewniej z zabiegami księcia o osłabienie związków kontraty ruskiej z polską prowincją dominikanów. Wszystko to wpisywało się w kolejne działania, a mianowicie, 28 stycznia 1378 r., papież Grzegorz XI – jak argumentował dla prowadzenia lepszej pracy misyjnej – powołał organizację o nazwie: *Societas Fratrum Peregrinatium propter Christum inter Gentes* (Towarzystwo Braci Pielgrzymujących dla Chrystusa wśród Pogan). W skład Towarzystwa weszły konwenty dominikańskie na Rusi Czerwonej (Lwów, Przemyśl, Łańcut), na Podolu (Smotrycz i Kamieniec) oraz w Mołdawii (Seret), tworząc wikariat ruski organizacji. Jednocześnie klasztory te zostały wyłączone z polskiej prowincji dominikanów i oddane pod zwierzchnictwo wikariusza generalnego Towarzystwa⁷⁸. Historycy wysnuwają tezę, że poparcie Władysława Opolczyka i Ludwika Andegaweńskiego dla separacji ruskich klasztorów dominikańskich było podyktowane politycznymi planami aneksji tych ziem do Królestwa Węgier. Chociaż jednocześnie podkreślają, że przywileje *Societatis* pozwalały na skuteczniejszą działalność misyjną, zwiększając ich uprawnienia duszpasterskie, organizacyjne i możliwości ekonomiczne⁷⁹.

⁷⁴ ZDM. Cz. 1. Nr 149 (tu jako elekt halicki); AGZ. T. 3. Nr 25, 33; Ibidem. T. 8. Nr 10; *Abraham W. Powstanie... Dodatki*. Nr 13.

* *Йдеться про частково збережену досі знану галицьку церкву святого Пантелеїмона (Ред.)*.

⁷⁵ *Abraham W. Powstanie... S. 302–303, 305–308; Salamon M. Władysław Opolczyk... S. 228–229; Sperka J. Otoczenie... S. 282–283.*

⁷⁶ *Abraham W. Powstanie... S. 353.*

⁷⁷ AGZ. T. 2. Nr 7; *Trajdos T. M. Uposażenie*

klasztoru dominikanów lwowskich w średniowieczu *Nasza Przeszłość*. T. 91. 1999. S. 47–74.

⁷⁸ BP. T. 2. Nr 2438; *Trajdos T. M. Kościół... S. 175 (i nast.); Wojciechowski L. Fundacje... S. 54–55.*

⁷⁹ *Abraham W. Powstanie... S. 234; Trajdos T. M. Kościół... S. 204, 212; Kłoczowski J. Bracia mniejsi w Polsce średniowiecznej Zakony franciszkańskie w Polsce*. T. 1, cz. 1: *Franciszkanie na ziemiach polskich*. Kraków, 1983. S. 53; *Wojciechowski L. Fundacje... S. 36.*

Cztery miesiące później, 27 kwietnia 1378 r., książę na prośbę nowego wikariusza ruskiego, Zygmunta, który zastąpił Jana, przychylnego polskiej prowincji, dokonał wytyczenia i oznaczenia granic dóbr klasztornych дарованих домініканом lwowskim w roku ubiegłym⁸⁰.

Może donacją Władysława Opolczyka (i króla Ludwika Andegaweńskiego) dla klasztoru dominikanów lwowskich była – znajdująca się tam do dziś i otoczona kultem, a datowana na drugą połowę XIV w. – alabastrowa figura Matki Boskiej tzw. Jackowej (św. Jacka Odrowąża)*. Może także z księciem opolskim i donacją na rzecz dominikanów dałoby się połączyć figurę – odnanioną w latach 80-tych XX w., a datowaną na drugą połowę XIV w. – Chrystusa Cierpiącego posadowionego na podstawie, na której znajduje się płaskorzeźba Piety i donatora. Figura pokryta była kiedyś polichromią, z której zachowała się (przy gzymsie podstawy) połowa tarczy herbowej, a w niej skrzydło ptaka⁸¹.

Z równym zaangażowaniem Władysław Opolczyk popierał na Rusi drugi z zakonów mendykanckich, czyli franciszkanów. W tym czasie zakon miał swoje klasztory we Lwowie (założony za panowania księcia Bolesława Jerzego*) i w Haliczu oraz kilka stacji misyjnych na Rusi, Podolu i Mołdawii. Były one zorganizowane we franciszkańską wikarię kierowaną przez Mikołaja Malesacka z Krosna. Także w przypadku franciszkanów książę faworyzował klasztor, który usytuowany był we Lwowie, a nosił wezwanie Św. Krzyża. Już 11 listopada 1372 r. lwowscy franciszkanie otrzymali od księcia jego dom murowany usytuowany przy Niskim zamku⁸². Pięć lat później lwowscy franciszkanie ponownie stali się beneficjentami księcia. Dokumentem wystawionym w Rosenbergu (dziś Ružomberok na Słowacji), 27 lutego 1377 r., Władysław Opolczyk, zawiadomił Macieja, arcybiskupa lwowskiego i Macieja, burgrabiego sanockiego, że postanowił nadać franciszkanom ze Lwowa kościół Najświętszej Marii Panny w Sanoku z przeznaczeniem na klasztor. Jak dowiadujemy się z tego dokumentu, obiekt, który znajdował się poza obwarowaniami miasta był przez niego na nowo ufundowany i wybudowany⁸³.

Duchowieństwo Lwowa w związku ze stołecznością miasta cieszyło się szczególnymi względami księcia. Prócz zapisów na rzecz przyszłej katedry, za-

⁸⁰ AGZ. T. 2. Nr 8.

* Скульптура знаходиться в монастирі домініканців у Кракові, натомість у Львові (Львівський музей історії релігії, працює в приміщенні монастиря домініканців) зберігається інша, стилістично раніша її версія, визначена як провінційна італійська робота першої половини XIII ст. Саме вона до початку XX ст. розглядалася як Богородиця Яцкова, див.: *Александрович В. Дар Львова. Вип. 1: Мистецтво XIII–XVI століть. Львів, 2014. С. 40–43 (Ред.)*.

⁸¹ *Александрович В. Мистецтво княжої доби Історія Львова... С. 96.*

* Давня історіографічна традиція, не підкріплена джерелами, за результатами новіших досліджень, появу монастиря немає підстав датувати раніше, ніж третьою чвер-

ттю століття (Ред.).

⁸² AGZ. T. 5. Nr 7; *Abraham W. Powstanie... S. 333; Trajdos T. M. Kościół... S. 203; Winiarska-Warzecha M. Polityka kościelna Władysława Opolczyka na Rusi Władysław Opolczyk jakiego nie znamy. S. 85–89; Wojciechowski L. Fundacje... S. 35; Karczewski D. "Meliorator..." S. 275–278.*

⁸³ *Abraham W. Powstanie... Dodatki. Nr 13; Кілька грамот... № 1; Словник історично-географічний землі санокієй в середньовіччю / Oprac. A. Fastnacht. Cz. 3. Kraków, 2002. S. 116–117; Sanok. Dzieje miasta / Red. F. Kiryk, Kraków 1995. S. 241; *Sperka J. Władysław Opolczyk wobec Sanoka i землі санокієй (1371–1378) 630. Rocznica przybycia Franciszkanów do Sanoka / Red. W. Banach, E. Kasprzak. Sanok, 2008. S. 33–34; Ejusdem. Władysław książę opolski... S. 99 (tam na temat miejsca wystawienia dokumentu).**

konów mendikańckich, Władysław Opolczyk uposażył też kaplicę św. św. Katarzyny i Marii Magdaleny na Niskim zamku oraz szpital św. Elżbiety⁸⁴ – podobnie jak szpital, który monarcha zamierzał uposażyć dochodami z cła lwowskiego, ale nie zostało to zrealizowane. Książę Władysław Opolczyk doprowadził jednak te projekty do końca. Z jego polecenia najpierw konsekrowano 13 lipca 1377 r. kaplicę, natomiast 30 września dokonał jej uposażenia, a także uposażenia szpitala. Prebendarzem kaplicy był w tym czasie niejaki Tomasz, któremu książę powierzył także stanowisko rektora szpitala i przyznał mu (oraz jego następcom) uposażenie. Składało się nań: 16 kop groszy wypłacanych kwartalnie po 4 kopy z dochodów cła większego lwowskiego, oraz 1/10 z dochodów z młynów książęcych znajdujących się poza miastem. Książę zastrzegł jednocześnie, że 3/4 wpływów z cła (czyli 12 kop groszy) i 2/3 z dziesięciny z młynów stanowią uposażenie kaplicy, natomiast reszta miała należeć do szpitala. Natomiast gdyby nastąpiło rozdzielenie stanowiska prepozyta kaplicy zamkowej od stanowiska rektora szpitala, to wtedy każda z instytucji miała zachować swoją część uposażenia⁸⁵.

Władysław Opolczyk wspierając katolicyzm propagował go wśród różnych nacji zasiedlających Ruś Czerwoną. Tak się złożyło, że w tym czasie część Ormian, których największym skupiskiem na ziemiach ruskich był Lwów, pozostawała w unii z Kościołem łacińskim. Ośrodkiem propagującym unię był leżący na przedmieściu miasta kościół św. Jana z ormiańskim klasztorem bazylianów (kościół został przekazany bazylianom przez dominikanów przed 1371 r.). Mnisi ci przystąpili do założonej z inspiracji dominikanów kongregacji braci unitów sprawując obrzędy w języku ormiańskim⁸⁶. Orędownikiem unii był w tym czasie katolicki biskup kijowski Jakub, który po tym, jak został zmuszony do opuszczenia Kijowa, osiadł w klasztorze bazylianów. Książę Władysław chcąc wspomóc biskupa nadał mu w 1375 r. (27 sierpnia) ogród i plac, które były położone poza murami miasta, a blisko wspomnianego kościoła św. Jana. Nadanie miało mu przysługiwać do śmierci, a później miał je przejąć wspomniany konwent. Katolicki klasztor bazylianów – mimo darowizn wyznawców – nie wpisał się jednak na trwałe w dzieje ludności ormiańskiej we Lwowie i przestał istnieć przed 1396 r.⁸⁷

⁸⁴ Na temat kaplicy św. Katarzyny na Niskim zamku oraz szpitala św. Elżbiety z kościołem Św. Ducha zob.: *Skoczek J.* Ze studiów... S. 93 (i nast.); *Gilewicz A.* Stanowisko... S. 84–85; *Stoń M.* Szpitale lwowskie w wiekach średnich *Przegląd Historyczny*. T. 85. 1994. S. 222–223; *Denys O.* Szpital Świętego Ducha we Lwowie *Szpitalnictwo w dawnej Polsce* / Red. M. Dąbrowska, J. Kruppé. Warszawa, 1998. S. 172–184; *Blaszyk M.* Szpital św. (sic!) Ducha we Lwowie *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny*. T. 62, zesz 1–2. 1999. S. 53 (i nast.); *Потимко О. З.* Шпиталі Львова XIV–XVIII століть (Історіографічні спостереження) ЗНТШ. Т. 252. Львів, 2006. С. 228–268; *Wojciechowski L.* Fundacje... S. 46–48; *Trawka R.* Dokument... S. 244–45 (tu podsumowanie dyskusji na temat początków szpitala św. Elżbiety oraz przyszpitalnego kościoła Św. Ducha i przypuszczenie autorki, że do budowy

świątyni przystąpiono dopiero po 1377 r.).

⁸⁵ *Trawka R.* Dokument... S. 244–245, 248–249. W 1427 r., kiedy król Władysław Jagiełło doposażył kaplicę św. Katarzyny w wystawionym wtedy dokumencie nie wspomniano o wcześniejszym nadaniu Władysława Opolczyka: AGZ. T. 2. Nr 48. Natomiast w dokumencie króla Kazimierza Jagiellończyka z 1485 r. dotyczącym uposażenia kaplicy św. Katarzyny mowa jest o 15 grzywnach z cła lwowskiego i 1/10 części dochodów z dwu młynów – jednego przy bramie Krakowskiej, drugiego przy bramie Halickiej: AGZ. T. 3. Nr 127.

⁸⁶ *Stopka K.* Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich *Nasza Przeszłość*. T. 62. 1984. S. 40–46, 79 (i nast.); *Ejusdem.* Ormianie... S. 36.

⁸⁷ *Ружицкий Е. И.* Неопубликованный документ... С. 107; Каталог... № 12 (regest); *Abraham W.* Powstanie... S. 352–353; *Trajdos T. M.*

W zachowanych źródłach nie mamy natomiast żadnych śladów kontaktów księcia Władysława Opolczyka z ormiańskim biskupem Lwowa, Grzegorzem I Wielkim, rezydującym w mieście od 1367 r.⁸⁸

Władysław Opolczyk – sam katolik – w czasie swoich rządów na Rusi, umiejętnie postępował wobec wyznawców prawosławnych. Stanowili oni zdecydowaną większość jego poddanych na tych ziemiach, podlegając organizacyjnie nowo utworzonej metropolii w Haliczu*. Był to rezultat starań jeszcze króla Kazimierza Wielkiego, który zabiegał w Konstantynopolu, aby prawosławni z ziem ruskich znajdujących się w granicach Królestwa Polskiego zostali podporządkowani osobnej metropolii. Patriarchat konstantynopolitański reaktywował arcybiskupstwo w Haliczu w 1371 r., obsadzając je kandydatem zmarłego króla, Antonim (1371–1391). Metropolii podporządkowane było 5 eparchii, z których przemyska i halicka pozostawały pod władzą Władysława Opolczyka; w skład tej ostatniej wchodził Lwów⁸⁹. Książę miał jednak spory problem, gdyż popierając ekspansję Kościoła łacińskiego na Rusi, musiał liczyć się z przeciwdziałaniem Kościoła prawosławnego, który terytoria te traktował, jako odwieczną swoją strefę wpływów. Przypuszcza się, że powołanie metropolii łacińskiej w 1375 r. doprowadziło do kontrakcji Konstantynopola i powołania w tym roku na kijowski tron metropolitalny Bułgara Cypriana, co powodowało, że Litwa i podległa jej część ziem ruskich uzyskała odrębną administrację kościelną, co z czasem mogło doprowadzić do podporządkowania prawosławnych z Rusi Czerwonej obcemu zwierzchnictwu kościelnemu⁹⁰.

Wszystko to skutkowało tym, że Władysław Opolczyk prowadził ugodową i rozważną politykę wobec Kościoła prawosławnego, gdyż z pewnością nie chciał, aby zwierzchnictwo nad jego prawosławnymi poddanymi należało do metropolity podległego pogańskim władcom Litwy. Z tego też powodu – nie ulegając oficjalnej nagonce na schizmatyków – z szacunkiem traktował metropolitę halickiego Antoniego, powołując go nawet do grona członków najwyższego sądu ziemi halickiej. Dokumenty odnotowują obecność metropolity u boku monarchy latem 1375 r. w Gródku⁹¹. To wcale nie znaczy, że w tym czasie nie dochodziło do konfliktów między łacinnikami i prawosławnymi, jak np. w Przemyślu, czy Haliczu⁹². Nic jednak nie słyhać, aby takie sytuacje miały miejsce we Lwowie.

Podsumowanie

W okresie pierwszych rządów ruskich Władysława Opolczyka (1372–1378) Lwów odgrywał kluczowe miejsce. Największe miasto Rusi Halickiej stało się dla księcia ośrodkiem stołecznym, do którego często przyjeżdżał i w którym najczęściej

Kościół... S. 50, 292; *Stopka K. Kościół... S. 79, 83* (i nast.); *Wojciechowski L. Fundacje... S. 49–51*.

⁸⁸ Zob.: *Stopka K. Ormianie... S. 36–37*.

* Галицька митрополія існувала від початку століття, проте в окремі періоди не мала архиєрея (*Ред.*).

⁸⁹ *Mironowicz A. Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów. Białystok, 2003. S. 136–137*.

⁹⁰ *Fijałek J. Średniowieczne biskupstwa ko-*

ścioła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich *Kwartalnik Historyczny. T. 11. Lwów, 1897. S. 37; Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632. Warszawa, 1934. S. 20–24; Salamon M. Władysław Opolczyk... S. 228; Mironowicz A. Kościół... S. 145–149.*

⁹¹ AGZ. T. 2. Nr 4, 5; *Ibidem. T. 8. Nr 9; Ibidem. T. 9. Nr 1.*

⁹² *Mironowicz A. Kościół... S. 142.*

rezydował. Miasto było przez niego wspierane przywilejami, a mieszczanie mogli liczyć na jego życzliwość. We Lwowie przebywali jego najważniejsi urzędnicy, tu w mennicy bito monety pod jego stemplem, tu książę, planując umieścić siedzibę arcybiskupstwa katolickiego kontynuował budowę przyszłej katedry, wspierał tamtejsze klasztory mendikańskie i szpital miejski. W czasie jego rządów nie słychać też, aby we Lwowie miały miejsce jakieś konflikty wyznaniowe, a przecież miasto zamieszkiwała ludność katolicka (w większości), prawosławna, ormiańska i żydowska. Niestety decyzje króla Ludwika Andegaweńskiego odbierające Władysławowi rządy na Rusi w jednej chwili zatrzymały prowadzone z rozmachem działania księcia. Jego wielkie plany – które jak można się domyślać – zmierzały do budowy na ziemiach ruskich władztwa dynastycznego, legły w gruzach. Bez wątpienia odejście Władysława Opolczyka z Rusi przyhamowały także na pewien czas rozwój Lwowa. Drugie rządy księcia na Rusi (1386–1387), w tym jego krótki pobyt we Lwowie, były jedynie epizodem i nie zapisały się niczym znaczącym w dziejach miasta.

Сілезький університет в Катовіцах

ОСТАННІЙ ГАЛИЦЬКИЙ КНЯЗЬ

Ярослав Ісаєвич¹ та Леонтій Войтович² достатньо аргументовано обґрунтували тезу, що Галицько-Волинська держава – королівство Русі латиномовних джерел – була приєднана до королівства Польщі не у 1340 чи 1349, а в 1387 р., після походу польських військ тринадцятилітньої на той час королеви Ядвіги, в ході якого 18 лютого 1387 р. Перемишльська земля, 8 березня та 18–19 жовтня 1387 р. Львів, а наприкінці року і Галич отримали привілеї, визнавши зверхність польського короля. Але Угорське королівство, правителі якого носили титул галицьких королів, не визнали цих актів. За польсько-угорськими угодами 1412, 1415 і 1423 р. остаточне вирішення відкладалося на майбутнє³. Проблема спадщини королівства Русі постала на Констанцькому соборі 1414–1418 рр.⁴ Галицька частина королівства перебувала під владою польських намісників у ранзі генеральних

¹ Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава *Історія України: нове бачення*. Т. 1. Київ, 1995. С. 95–112; *Його ж.* Галицько-Волинська держава. Львів, 1999. С. 25; *Його ж.* Князівства післямонгольського часу *Історія української культури: У 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть*. Київ, 2001. С. 41–44; *Його ж.* Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького і його нащадків *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 3–12; *Його ж.* Українські землі XIII–XIV століть *Історія України*. 3-тє вид. доп. і переробл. Львів, 2002. С. 78–94; Ісаєвич Я., Войтович Л. *Перехідний час: 1349–1387 Історія Львова: У 3 т. Т. 1: 1256–1772*. Львів, 2006. С. 63–72.

² Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71; *Його ж.* Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта *Історія Львова*. С. 60–62; *Його ж.* Королівство Русі: факти і міфи *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. Івано-Франківськ, 2008. С. 4–17; *Його ж.* Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 22. Луцьк, 2009. С. 120–127; *Його ж.* Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у бо-

ротьбі за спадщину Романовичів *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 59. Львів, 2010. С. 52–66; *Його ж.* Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 46. Львів, 2011. С. 2–26; *Ejusdem.* Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim / Pod red. Jacka Maciejewskiego i Tomasza Nowakowskiego*. Bydgoszcz, 2011. S. 47–66; *Його ж.* Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст [реп. на кн.:] Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401). Kraków, 2013. 508 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 314–319.

³ Matijów J. Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien Jahresbericht des k. k. II. Obergimnasiums im Lemberg für das Jahr 1886. Lemberg, 1886. S. 28–30.

⁴ Войтович Л. Загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі” *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 13. Дрогобич, 2009. С. 24–32; *Його ж.* Загадочний високородний благородний князь Червоної Русі *Генеалогічний вестник*. Вип. 36. Санкт-Петербург, 2009. С. 51–60; *Його ж.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 435–445.

старост, для неї карбувалися окремі *руські гроші*⁵. І тільки в 1434 р. польська влада вдалася до прямої анексії цієї території, утворивши на її теренах окреме Руське воєводство у складі Польського королівства.

З опублікованих досі досліджень виглядає, що останнім галицьким князем був Володислав Опольський, який 17 квітня 1387 р. “всі свої землі і замки в Угорщині, а також і Руську землю, якою мав володіти пожиттєво”, передав чеському королю Вацлаву IV Люксембургу “як опікуну на той час угорських королів” з умовою повернути їм зазначені землі на перше їхнє бажання⁶. Князь Володислав⁷, розпоряджаючись у 1372–1378 рр. “Королівством руським з містами і населенням” як “володар з Божої ласки, спадкоємний господар Русі”⁸, зазнавши невдачі в боротьбі за руку королеви Ядвіги і, втративши після Кревської унії (1385) становище палатина Польщі, правдоподібно, отримав від угорської королеви Марії відповідну територію і знову став правити у Львові, вживаючи титул “князь і володар Русі” та карбуючи окрему монету з галицьким левом і легендою “монета Русі”⁹. Тобто, його легітимність на той час не викликає жодних сумнівів.

Однак виглядає, що Володислав Опольський не був останнім легітимним галицьким князем і правителем королівства Русі. З поля зору дослідників випала ще одна колоритна постать. У бурхливому 1387 р., коли вибухнув бунт угорських баронів, які ув’язнили королеву Марію та її матір – королеву-вдову Єлизавету, королем Угорщини й Хорватії було обрано молодшого брата чеського короля Вацлава IV – Жигимонта Люксембурга, який ще в 1385 р. одружився з угорською королевою Марією. Ставши королем Угорщини 31 березня 1397 р., Жигимонт відразу ж передав королівство Русі барону Сцібору зі Сцібожиць на такому ж праві, на якому цими теренами володів Володислав Опольський. Отже, останній передавав чеському королю землі, якими вже не володів, і його акт не мав жодної юридичної сили. Новий князь Сцібор зі своїми військами утримував південну задністрівську частину королівства Русі, щонайменше, до 1390–1393 рр.¹⁰ На цій території з містами Жидачів, Тустань і, можливо, Стрий у 1403 р. утворено Жидачівське князівство, яке отримав литовський князь Свидригайло Ольгердович. 1442 р. його включене до Руського воєводства як окремих Жидачівський повіт Львівської землі¹¹.

Сцібор зі Сцібожиць (1347–1414) був, справді, непересічною і надзвичайно колоритною фігурою навіть для тих часів. На жаль, ґрунтовні дослідження бурхливої біографії Сцібора зі Сцібожиць Антонія Прохаски¹², Станіслава Сроки¹³ та

⁵ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. Львів, 2007. С. 32–41, 94–150.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. Львів, 1905. С. 121.

⁷ Саме на такому написанні імені князя акцентував увагу Я. Ісаєвич, відкликаючись до його української грамоти: Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час. С. 67.

⁸ По матері він, справді, був пов’язаний через безьких князів з династією Романовичів: Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Біла Церква, 2008. С. 329–346.

⁹ Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час. С. 69.

¹⁰ Див.: Divořáková D. Rytier a jeho král. Stibor

zo Stiboric a Zigmund Lucemburský. Sonda do života stredovekého šľachtica s osobitým zreteľom na územie Slovenska. Bratislava, 2003.

¹¹ Войтович Л. Жидачівське князівство Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції присвяченої 350-літтю Конопотської битви. Львів, 2010. С. 40–44; Папа І. Жидачівське князівство і Гедиміновичі: спірні питання історії Фортеця. Науковий збірник заповідника “Тустань”. Кн. 2: На пошану Митхайла Рожка. Львів, 2012. С. 177–184.

¹² Prochaska A. Ścibor ze Ściborzyc. Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Toruń, 1912. R. 19. S. 137–208.

¹³ Sroka S. Ścibor ze Ściborzyc. Rys biograficzny Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu. Kraków, 2000. S. 139–158.

Даніелі Двожакової¹⁴ лише побіжно торкаються галицького епізоду, зосереджуючи увагу на формуванні потужного домену Сцібора (31 замок і більше 300 міст та сіл в долині Вагу) та його військовій діяльності і становищі *некоронованого короля* Словаччини.

Спробуємо зорієнтуватися у цих обставинах і діяльності Сцібора зі Сцібожиць як володаря Галицької землі. Вціліло 158 документів його архіву – їх видав відомий угорський дослідник Густав Вензель¹⁵. Сцібор зі Сцібожиць гербу Остоя народився 1347 р. в родині гневковського воєводи Мосціца зі Сцібожиць з головної поморської лінії Сціборів-Остойчиків. Їх родове гніздо знаходилося на північ від Іновроцлава. Вперше він згаданий під 1362 р. у документі про заміну родових маєтків, який підтвердив гневковський князь Владислав Білий (1353–1366)¹⁶. Дуже швидко Сцібор отримав важливе бжеське староство у Малопольщі. Він став однією з діяльних фігур угорської партії, зорієнтованої на Людовика Анжуйського, який мав успадкувати польський трон після Казимира III. 1362 р. Сцібор взагалі переїхав до Угорщини і брав участь у війнах Людовика Анжуйського проти Венеції та Болгарії¹⁷, невдовзі ставши близькою людиною при королівському дворі. Після смерті Людовика 1383 р. його вдова Єлизавета, яка правила від імені малолітньої старшої доньки Марії обома королівствами, призначила Сцібора воєводою куявським і ленчинським. Але стиль правління королеви Марії та її фаворита Миколая Гараї викликав спротив як угорської, так і польської еліт. Ініціативу взяли в руки обидва примаси. Архієпископ естергомський зробив ставку на неаполітанського герцога Карла ді Дураццо, двоюрідного брата покійного короля, й у вересні 1383 р. підняв повстання. До того герцог Карл став уже неаполітанським королем Карлом III. У Польщі примас Бодзанта виступив за розрив унії й проголошення королевою Ядвіги, молодшої доньки Людовика Анжуйського, плануючи влаштувати шлюб останньої з Пястом, князем черським, равським, сохачевським, плоцьким, віським і куявським Земовитом IV. Останній був більш ніж на 21 р. старшим від Ядвіги, на руку якої також претендував палатин Польщі, князь Володислав Опольський, старший від Ядвіги більше ніж на 35 р. Не отримавши належної підтримки, старший з претендентів виїхав до Угорщини, де від імені доньки Марії правителька Єлизавета підтвердила йому повернення Галицької землі. Водночас Сцібор як представник Марії повів боротьбу проти князя Земовита. Однак він не зміг утриматися у Бжесті, звідкіля 26 травня 1384 р. прогнав плоцького воєводу Абрахама Соха, який вступив до міста щойно 22 травня, посланий князем Земовитом. Не маючи достатніх сил, Сцібор обмежився тільки спустошенням маєтностей Бодзанти та його прихильників. Так йому вдалося протриматися до 15 липня 1384 р., коли з Угорщини з 12-тисячним військом прибув чоловік королеви Марії – чеський принц Жигимонт Люксембург. Останній, однак, не використав своєї військової переваги і швидко повернувся до Угорщини. Малопольські магнати, які домоглися прибуття принцеси Ядвіги до Кракова, негайно проголосили її королею 15 жовтня 1384 р., розірвавши польсько-угорську унію. Єлизавета, погоджуючись на коронацію молодшої доньки, виторгувала собі право успадкування її престолу для старшої сестри

¹⁴ *Dwořáková D. Rytier...*

¹⁵ *Wenzel G. Stibor vajda, Életrajzi tanulmány / Ehtekezés a történelmi a tudományok. Buda, 1875. Köt. 4.*

¹⁶ *Ibidem. No 65. P. 97.*

¹⁷ *Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy / Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. Warszawa, 1978. S. 134.*

і відновлення унії у разі, якби у Ядвіги не було прямих спадкоємців. Польська еліта відразу ж розірвала стосунки Ядвіги з її нареченим герцогом Каринтії і Штирії Вільгельмом фон Габсбургом, відкупившись від нього. Водночас розпочато переговори з великим князем литовським Ягайлом Ольгердовичем. У квітні 1385 р. у Пожоні (Братиславі) розгорнулися переговори між прихильниками короля Карла III та їх противниками з числа угорських магнатів. Врешті, принц Жигимонт мусив втікати до Чехії під захист брата – короля Вацлава IV, а королеву Марію змусили зректися престолу. 31 грудня 1385 р. у Секешфегерварі неаполітанський король Карл був коронований королем Угорщини. Ще до цього, 14 серпня 1385 р., у Крево литовські князі Ягайло, Скіргайло і Корибут Ольгердовичі, Вітовт Кейстутович та Лугвеній Ольгердович підписали з польською делегацією на чолі з Владком із Харбковиць і Миколою Оссолінським знамениту Кревську угоду про прийняття литовськими князями, які до того були православними, католицького віросповідання, перехід на це віросповідання всіх литовських земель, шлюб Ягайла з Ядвігою і династичну унію Литви та Польщі¹⁸. 18 лютого 1386 р. Ядвіга вийшла заміж за старшого від себе на 20 років Ягайла Ольгердовича, 4 березня 1386 р. коронованого королем Польщі під іменем Владислава Ягайла. Зрозуміло, що за таких умов Сцібор зі Сцібожиць, вірний васал королев Єлизавети і Марії, втрачав усе і мусив шукати приюток біля Жигимонта Люксембурга у Чехії.

Однак в Угорщині королева Єлизавета та її прихильники не склали рук й у лютому 1386 р. здійснили переворот, ув'язнивши короля Карла, який помер у тюрмі від отрути 21 лютого 1386 р. Невдовзі після цього у Хорватії, де покійний Карл III мав найбільше прихильників, вибухнуло повстання. 25 червня 1386 р. під Дяковом угорська армія на чолі з палатином Миколаєм Гараї потерпіла поразку. Сам палатин загинув, а обидві королеви потрапили до рук хорватів. У січні 1387 р. королева Єлизавета була вбита, а її голову разом з головою М. Гараї відправлено до Неаполю вдові Карла III – королеві Маргариті ді Дураццо. Королеві Марії загрожувала така ж доля, бо хорватська еліта тепер хотіла бачити королем сина Карла III – нового неаполітанського короля Владислава¹⁹. Лідер хорватської еліти Ян Горват утримував королеву у замку Новоград. Жигимонт Люксембург з чеським військом обложив замок, але після невдалих штурмів відступив. У його війську перебував і Сцібор зі Сцібожиць, який після відходу принца залишився з місцевими прихильниками королеви на чолі з Яном Франгепаном. Під час вилазки йому вдалося взяти в полон самого Я. Горвата. В обмін на власне визволення з полону, той погодився відпустити королеву.

За заслуги у звільненні королеви Жигимонт Люксембург відразу ж після коронації 31 березня 1387 р. передав Галицьке князівство Сцібору зі Сцібожиць. Король поспішав віддячитися вірному нобілеві, також було видно, що Володислав Опольський не в стані утримати галицьку частину королівства Русі. Крім того, угорські барони взяли клятву з короля Жигимонта не наймати на службу іноземців і не роздавати їм ленів, тому передача Сцібору окремого князівства підносила його до рівня іноземного васала, ставлячи над угорськими баронами.

¹⁸ Kutrzeba S. Związek Litwy z Polską w latach 1386–1401 *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*. Kraków, 1914. S. 458, 479–481.

¹⁹ *Károlyi A. Adalék Mária és Zsigmond eljegyzésének történetéhez Századok*. T. 11. Bu-

dapest, 1877. 24–26 old; *Karácsonyi J. Mária királyné halála napja Századok*. T. 41. Budapest, 1907. 458–463 old; *Sroka S. A. Genealogia Andegawenów węgierskich*. Kraków, 1999. S. 48–53.

Безперечно, у цьому хаосі боротьби за польський та угорський трони останній галицький князь не мав ні достатнього війська, ні надійних контактів з галицькими елітами. Політика князя Володислава Опольського, який протегував сілезькому лицарству та німецькому бюргерству у питаннях колонізації галицьких земель²⁰, виявилася невдалою. Старе русько боярство у значній кількості виїхало на Волинь до Любарта-Дмитра Гедиміновича та його сина Федора. Частина їх перейшла на службу до Людовика Анжуйського до Угорщини. Місцева сілезька та німецька еліти прагнули виторгувати привілеї від нових володарів. Король Владислав Ягайло поспішив помиритися з іншим претендентом – мазовецьким князем Земовитом, передавши йому Белзьке князівство. Крім того, для походу до Галицької землі Владислав Ягайло залучив васальних руських князів. Проти стояти цьому війську було важко, особливо враховуючи нерішучість Жигимонта Люксембурга. Однак князь Сцібор, все ж, вжив певних заходів й угорські гарнізони утримали прикарпатські замки між горами та Дністром.

Очевидно, враховуючи саме це й намагаючись якось допомогти Сцібору у його боротьбі за відновлення панування у всій Галицькій землі, а також продовжуючи розплачуватися з ним за заслуги при звільненні королеви, що підкреслено у відповідних актах, король Жигимонт надав йому 16 липня 1388 р. замок у Бечкові поблизу Тренчина у Словаччині (який став його резиденцією) та Угрусі (Словаччина). У 1389 р., водночас з посадою надзупана братиславського та ряду словацьких комітатів, Сцібор отримав також право роздавати вищі посади у своїх комітатах на терені Словаччини. У 1390 р. йому передано замки Вігвар, Торбач і Модор, у 1392 р. – Савар і Шейта, а в 1394 р. – Тренчин²¹. Щобільше, вже пізніше, у жовтні 1397 р., коли зібрання угорських нобілів у Темешварі заборонило іноземцям займати посади у королівській адміністрації, спеціально зазначалося, що Сцібора ця постанова не стосується. Іноземні агенти 1395 р. доносили, що Сцібор, поряд з естергомським архієпископом Яношем Каніжаї, – були найвпливовішими радниками короля і найбагатшими магнатами королівства. 1393 р. Сцібор позичив королеві 3 тис золотих угорських дукатів.

І все ж, на той час Сцібор уже почав втрачати прикарпатські території. 1393 р. місто Жидачів на Дністрі отримало від короля Владислава Ягайла магдебурзький привілей з дуже вигідними додатковими привілеями (60 франконських ланів землі, додаткові два лани землі для плебана і чотири лани для пасовищ, право торгів у суботу і право для міщан на заняття ремеслами і торгівлею та заборону німцям на торгівлю спиртними напоями і пивом на відстані милі навколо міста)²². Вони не тільки вказували на підпорядкування цієї території польському королеві. За їх свідченням, місто перейшло до його володінь недавно й мешканців Жидачева обдаровано привілеями, подібно до мешканців Львова у 1387 р.

Як і чому це сталося? Незважаючи на отримані від короля лени, Сцібор не міг самотужки воювати з Польсько-Литовською державою. Тим більше, що у 1391–1393 рр. він очолював угорські війська у походах проти турків на р. Саві і біля Сірмія, а в 1393 р. брав участь у поході до Боснії. Усі його заслуги в боротьбі

²⁰ *Sperka J. Władysław książę opolski, wielki książę kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401). Kraków, 2012. S. 347–375.*

²¹ *Prochaska A. Ścibor ze Ściborzyc. S. 146–147.*

²² Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 146 (Галицьке намісництво). Оп. 88. Спр. 561. Арк. 11–12.

проти турків перелічує королівська грамота від 8 лютого 1394 р.²³ Відзначився він і під час відбиття австрійського нападу на угорські землі.

Цими труднощами і скористалася польська сторона, можливо, спровокована спробами самого Сцібора відібрати частину галицьких земель. У джерелах не віднайдено прямих свідчень, але саме десь тоді знищено місто Дроговиж за Дністром, руїни якого добре збереглися на західній околиці сучасного Миколаєва. На думку Л. Войтовича, його зруйнував князь Любарт-Дмитро Гедимінович після того, як його державець – боярин Вовчок з Дроговижа, згаданий як свідок у магдебурзькій грамоті Львову, за те, що той одним з перших визнав зверхність Казимира III²⁴. Але немає жодних документальних підтверджень походів князя Любарта далі Львова. Приблизно тоді ж згоріло сусіднє місто Устя – на той час важливий порт на Дністрі²⁵. Не відомо також, коли припинили своє існування міста Більче і Стольсько в цьому ж регіоні. На жаль, крім поверхових розвідок Дроговижа, Устя та Більчого, які свого часу здійснив Михайло Рожко (їх матеріали не опубліковано), ніяких археологічних робіт на території цього регіону не зафіксовано. Що ж стосується Стольська чи Стільська, то археологічні дослідження на його городищі теж можна назвати хіба, радше, розвідковими²⁶. Крім того, вони не дають відповіді на питання, коли і за яких обставин припинило існування місто, яке 1331 р. платило до митрополичої скарбниці 30 гривень податку²⁷.

Сцібор зі Сцібожиць не зміг активно протидіяти польському наступу. Угорська сторона, загалом не визнаючи зайняття усієї Галичини, потребувала польської допомоги проти турків і намагалася відтермінувати проблемні питання. Тому на з'їзді з Владиславом Ягайлом і Ядвігою у Старому Сончі 1394 р. до цих проблем не вдавалися.

У 1395 р. Сцібор став воєводою Трансильванії. Зі своєю хорутвою він взяв участь у нещасливій битві з турками поблизу Нікополя 28 вересня 1396 р. і допоміг королеві Жигимонту врятуватися. Після цього він відстояв Трансильванію і навіть взяв у полон турецького ставленника – господаря Валахії Влада I (1397). Але невдовзі Сцібор став жертвою боротьби між угорськими баронами. Естергомський архієпископ Янош Каніжаї та палатин Теодоріх (Детре) Бебех поставили вимогу королю звільнити всіх іноземних радників. Коли ж король відмовився, вони заарештували його і 28 квітня 1401 р. позбавили Сцібора всіх урядів. Сцібор, як і інші барони неугорського походження, заявили про готовність віддати більшість своїх замків в обмін на звільнення короля. Коли ж 29 серпня 1401 р. барони відпустили короля, Сцібор залишився при ньому головним радником. Саме йому було доручено місію до Тевтонського Ордену, у ході якої від Жигимонта викуплено область Ноймарк у Бранденбурзькому маркграфстві, на яку претендував польський король Владислав Ягайло²⁸.

На початку 1403 р. партія примаса Яноша Каніжаї запропонувала угорську корону неаполітанському королю Владиславу. Цю пропозицію схвалив

²³ Prochaska A. Ścibor ze Ściborzyc. S. 147.

²⁴ Войтович Л. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. *Фортеця*. С. 148–157.

²⁵ Войтович Л., Сколоздра Р. Устя, Устечко... *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Львів, 2006. Т. 3. С. 67–78.

²⁶ Див.: Филипчук М. Слов'янські поселен-

ня VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012.

²⁷ Приселков М., Фасмер М. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века *Известия Отдела русского языка и словесности*. Т. 21, кн. 1. Петроград, 1916. С. 48–70.

²⁸ Prochaska A. Ścibor ze Ściborzyc. S. 168.

папа Боніфацій IX. 4 квітня 1403 р. хорватські та угорські магнати, які підтримували Владислава, уклали перемир'я з польськими станами, погодившись на польську анексію усього королівства Русі. І за таких обставин Сцібор своїм мечем і талантом знову врятував для Жигимонта угорський трон²⁹. З найманим військом він вторгся до північно-західної частини королівства й розгромив загопи бунтівників. Останні змушені були капітулювати і 29 жовтня 1403 р. скласти присягу в обмін на королівську амністію. За свої заслуги Сцібор отримав Нітранське графство, а також в управління – володіння естергомської архієпископії та єпархії Егера. Він став одним з перших командорів Ордену Дракона святого Георгія, який король Жигимонт заснував у 1408 р.³⁰, а від 1409 р. знову отримав Трансильванське воеводство. До самої смерті він залишався першим радником короля³¹.

У 1410 р. напередодні війни між Польщею і Тевтонським Орденом, Сцібор разом з палатином Миколаєм Гараї за дорученням Жигимонта Люксембурга виконували роль посередника на переговорах з Тевтонським Орденом. Польська сторона покладала великі надії на ці перемовини, однак Сцібор просто чітко виконував лінію короля, який за 40 тисяч золотих погодився розірвати з поляками, про що короля Владислава Ягайла попередив посланець обох посередників 11 липня 1410 р.³² Щобільше, виконуючи домовленість із хрестоносцями, велике угорське військо на чолі з трансильванським воеводою Сцібором виступило на Сонч. Побоюючись угорського удару в спину, король Владислав Ягайло залишив для оборони цього напрямку люблінського каштеляна Яна з Щекоціна гербу Одровонж та угорських емігрантів на чолі з колишнім егерським єпископом Томашем³³. Удар Сцібора на Сонч певною мірою відсікав королівство Русі від Польщі. Але похід був невдалим. Сцібор спалив Старий Сонч і передмістя Нового Сонча, але далі мусив відступати, переслідований до Бардієва³⁴. Спроби польських дослідників пояснити ці невдачі небажанням Сцібора спустошити польські землі³⁵ віддають патріотизмом і намаганням всупереч фактам подати цього угорського барона польським шляхтичем. Джерела не дають для цього підстав. Коли польська шляхта на чолі із Завішею Чорним, яка перебувала на службі у Жигимонта Люксембурга, покинула його і вирушила до Польщі, пропонуючи свої послуги в боротьбі з хрестоносцями королю Владиславу Ягайду³⁶, Сцібор і не думав покидати угорського короля, знаючи, що той готує удар полякам у спину. Радше, він сам і спланував цей удар, що за вдалого розвитку міг повернути йому Галицьку землю.

Наприкінці 1411 р. Сцібор очолив угорське військо у війні проти Венеції. У 1412 р. на переговорах з Польщею питання Галицької землі залишилося відкритим. Його знову піднято на соборі у Констанці, ініціатором якого виступав якраз імператор Жигимонт Люксембург. Саме під час роботи собору Сцібор зі Сцібожиць і помер.

²⁹ *Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Bd. 3. Praha, 1851. S. 313.*

³⁰ *Надточий Д., Надточий В., Надточий М. Рыцари ордена Дракона в бою. Крестовый поход графа Дракулы. Москва, 2009. С. 182–185.*

³¹ *Sroka S. Ścibor ze Ściborzyc. S. 151–158.*

³² *Jana Długosza Roczniki czyli kroniki*

ślawnego królestwa Polskiego. Ks. 10–11. Warszawa, 1982. S. 91.

³³ *Ibidem. S. 69.*

³⁴ *Garbacik J. Zygmunt Luksemburczyk wobec wielkiej wojny polsko-krzyżackiej 1409–1411. Małopolskie Studia Historyczne. R. 3, zesz. 1–2. Kraków, 1960. S. 25–31.*

³⁵ *Prochaska A. Ścibor ze Ściborzyc. S. 178.*

³⁶ *Jana Długosza Roczniki... S. 71–72.*

Підводячи підсумок, можна ствердити, що останнім галицьким князем у 1387–1393 рр. був угорський барон польського походження Сцібор зі Сцібожиць, який, перебуваючи на службі в угорського та німецького короля Жигимонта Люксембурга, боровся за відновлення князівства до самої смерті у 1414 р.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У ПОШУКАХ РЕАЛЬНОГО ОБРАЗУ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Ищенко А. С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. Ростов-на-Дону: Антей, 2014. 276 с.

Історія наповнена стереотипами, подолання яких – справа нелегка. Особливо в наш час, коли масова література, незважаючи на новіші дослідження, продовжує працювати тиражувати давно сформовані стереотипи. Тому завдання, яке поставив перед собою Олександр Ищенко, безперечно, актуальне й заслуговує уваги. Він прослідкував історію створення, розвитку та трансформації міфу про князя Володимира Мономаха у різних культурних виявах і формах – від історіографії до художньої літератури й інших жанрів мистецтва. Дослідження складається з трьох глав, підпорядкованих вирішенню цього завдання: Володимир Мономах у російській* середньовічній свідомості; міф про Володимира Мономаха у працях істориків, літературі та мистецтві та критика міфологічного образу й актуальне наукове уявлення про Володимира Мономаха.

Дослідник слушно прослідковує витоки ідеалізації образу Володимира Мономаха, першотворцем якого став сам князь через своє “Повчання”, особливу роль літописців, які працювали при дворах його нащадків, зокрема, – владимиристо-суздальських князів. Справедливе зауваження щодо використання імені князя і підкреслення родової спорідненості з ним у “похвалах” та некрологах інших князів новіших часів. При цьому у Новгороді, де нащадків Мономаховичів часто змінювали потомки Ольговичів, навіть нерідко вважали, що Володимир і Мономах – два різні князі (с. 56). Правильно розгорнуто процес поступової трансформації міфу і перетворення князя на символ російської монаршої влади за часів правління в Московському царстві Івана IV Грозного. Правда, водночас автор і сам піддався чарам знаного історичного міфу, в основу якого покладено передачу коронаційних регалій від василевса Костянтина Мономаха своєму внукові Володимирі – через нього інсигнії мали перейти до “царської” династії великих князів московських. Автор допустив, що видаючи за Всеволода Ярославовича свою доньку, василевс Костянтин IX міг відправити якісь інсигнії влади, які потім мали перейти до Володимира (с. 104–105). Які інсигнії міг прислати василевс 1046 р., коли укладений тоді шлюб покликаний був підтвердити мир між Візантією та Руссю після кількох років конфронтації та походу руського війська на Константинополь? Візантія була більше зацікавлена у відновленні союзу, а Ярослав Володимирович аж ніяк не мав підстав визнавати себе васалом, або ж підлеглим імператора. До того ж, Всеволод був

* Зрозуміло, що згідно загальноприйнятої для сучасної російської історіографії традиції, автор вважає і населення Київської Русі “руськими”, тобто росіянами.

молодшим від Володимира, Ізяслава та Святослава Ярославовичів і на той час не тільки не міг претендувати на Київ, а й ще навіть не мав власного уділу. При цьому автор дотримується версії Володимира Яніна та Генадія Літаврїна¹, яку підтримала Віра Брюсова², що княгиня Марія-Анастасія доводилася донькою Костянтинові IX, а не племінницею³. Не випадає приймати здогаду Леонїда Махновця, згідно з яким дружина Всеволода Ярославовича могла народитися бастардом – донькою від коханки імператора Склїрини⁴, з якою василевс одружився після смерті василевси Зої (978–1050), бо за її життя такий шлюб не міг відбутися ніяк⁵. Водночас варто привернути увагу, що коли Марія-Анастасія й мала бути донькою Костянтина IX Мономаха, то тільки від першого шлюбу, укладеного ще перед тим, як він став василевсом⁶. Тобто, жодних можливих підстав для передачі з нею будь-якихось інсигній існувати не могло.

Загалом, О. Іщенко вірно розкриває розгортання міфологічного образу Володимира Мономаха у працях істориків. Можна сперечатися, хїба, щодо дрібних деталей. Так, пояснюючи протиставлення Володимира Мономаха Святополку Ізяславовичу у Василія Татищева, він, за Олексїєм Толочком⁷, шукає його причину у політичних поглядах історика, який, нібито, повинен вважати, що монарх мав бути обов'язково всенародно і одностаїно обраним (с. 130). Насправді все набагато простіше: В. Татищев буквально повторив літописні оцінки Святополка, які з'явилися у процесі редакційних виправлень самого Володимира Мономаха та його сина Мстислава через Сильвестра та інших підконтрольних їм літописців. Внаслідок чого всі походи та інші вдалі дії великого князя Святополка Ізяславовича як Любецький снем 1097 р., Витичівський снем 1110 р., консолїдація сил в обороні південних кордонів проти половців, приписано ініціативі Володимира Мономаха. Аналогічно, політика Володимира Мономаха щодо збільшення свого впливу та територій, які б знаходилися під його контролем, призвела до великої міжусобної війни, проте у її розв'язанні літописці звинуватили Олега Святославовича. Після смерті Святополка Ізяславовича, Володимир Мономах, використовуючи власний авторитет, набутий у походах проти половців, невдоволення киян адміністрацією попередника, провів давно забуте від часів *дружинної держави* “закликання князя” вічем і, на порушення діючого права успадкування престолів, став великим князем київським, започаткувавши протистояння між Мономаховичами та Ольговичами, яке залишалося стрижнем міжкнязівських стосунків аж до монгольського погрому 1237–1240 рр.⁸ Загалом, у цьому розділі автор достатньо глибоко й скрупульозно проаналїзував образ Володимира Мономаха у працях російських та українських істориків, привернувши, зокрема, увагу на зауважене “критичне ставлення до його діяльності” і “тенденційність джерел, прихильних до Мономаха” у Михайла Грушевського (с. 152).

¹ Янин В. Л., Літаврїн Г. Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха *Историко-археологический сборник*. А. В. Арциховскому к 60-летию. Москва, 1962. С. 204–221.

² Брюсова В. Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха *Византийский временник*. Т. 28. Москва, 1968. С. 127–135.

³ Kazhdan A. *Rus-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries* *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 12–13.

1988–1989. P. 416–417.

⁴ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 98, 454.

⁵ Norwich J. J. *Byzantium: The Apogee*. London, 1993. P. 270–309.

⁶ Войтович Л. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква, 2006. С. 318

⁷ Толочко А. П. “История Российская” Василія Татищева: источники и известия. Москва; Киев, 2005. С. 384.

⁸ Войтович Л. *Княжа доба... С. 455–456.*

У дослідженні проаналізовано образ Володимира Мономаха у літературних творах Олексія Костянтиновича Толстого, Аполлона Майкова, Миколи Вороного, Олександра Олеса, Бориса Шергіна, Юрія Шкрумеляка, Володимира Ельснера, Віктора Соснори, Георгія Блока, Валентина Іванова, Павла Загребельного, Антоніна Ладинського, Ігоря Автамонова, Віталія Кудаковського, Олександра Чувардинського та інших, демонструючи при цьому і добре знання української літератури. Окрему увагу автор приділив біографії князя у серії "Жизнь замечательных людей" пера відомого російського історика Андрія Сахарова (с. 186–188). Проте О. Іщенко уникнув власної оцінки цієї, загалом, немало ідеалізованої біографії, обмежившись тільки зауваженням, що цей історик відноситься "до числа тих, які ніколи не дистанціюються від влади і виявляють готовність до підтримки владних проектів" (с. 186).

Аналіз образу Володимира Мономаха у мистецтві розпочато від 31 мініатюри Радивилівського літопису, які йому присвячені. Далі поаналізовано зображення періоду розроблення й утвердження московського міфу Володимира Мономаха – епохи Івана Грозного, розписи Грановитої палати часів Федора Івановича, пізніші книжкові мініатюри, картини на історичні теми, починаючи від роботи Олексія Ківшенка "Долобський з'їзд князів – зустріч князя Володимира Мономаха з князем Святополком. 1103 рік" (1880) аж до пам'ятника князю у місті Прилуки Чернігівської обл., відкритого 1992 р. Видання, звісно, значно би виграло, якби цей розділ, згідно з об'єктивною вимогою самого залученого матеріалу, проілюстровано.

Останній розділ вийшов дещо фрагментарним. Автор обмежився аналізом досліджень і висновків Юрія Кривошеєва⁹, Олексія Толочка¹⁰, Володимира Петрухіна¹¹, Володимира Кучкіна¹², Михайла Свердлова¹³, Олександра Назаренка¹⁴, Тетяни Вілкул¹⁵ та інших. Сюди б вартувало додати аналіз публікації на цю ж тему Миколи Котляра, проте вона, як видно, залишилася невідомою

⁹ Кривошеев Ю. В. Пути и труды Владимира Мономаха. Санкт-Петербург, 1993. 64 с.

¹⁰ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996. С. 196–210.

¹¹ Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия. Т. 1. Москва, 2000. С. 194–201.

¹² Кучкин В. Я. "Съ тоя же Каялы Святополькъ" *Russia Mediaevalis*. Т. 8.1. München, 1995. S. 111–113; *Його ж. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха. Россия в средние века и новое время*. Сб. ст. к 70-летию чл.-кор. РАН Л. В. Милова. Москва, 1999. С. 50–82; *Его же*. Формирование и развитие государственной территории восточных славян в IX–XIII веках. *Отечественная история*. Москва, 2003. № 3. С. 71–80.

¹³ Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. Санкт-Петербург, 2003. Див. також: *Войтович Л. [Рец.] Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – Санкт-Петербург: "Академический проект", 2003. – 735 с. / Записки НТШ. Т. 252. Львів,*

2006. С. 775–776.

¹⁴ Назаренко А. В. Порядок престолонаследия на Руси X–XII вв.: наследственные разделы, сеньорат и попытки десигнации (типологические наблюдения) *Из истории русской культуры*. Т. 1. Москва, 2000. С. 500–518; *Его же*. Династический проект Владимира Мономаха: попытка реформы киевского столонаследия в 30-е годы XII века *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2007 год. Москва, 2009. С. 88–102.

¹⁵ Вілкул Т. Л. Володимир Мономах: тексти і версії. *Український історичний журнал*. Київ. 2004. № 1. С. 53–72. Автор трохи далі на с. 269, не називаючи імені прямо, зробив закид київській дослідниці стосовно "скептичних висновків відносно можливості адекватного розуміння діяльності князя в силу її крайнє тенденційного висвітлення у джерелах, які зберегли не факти, а інтерпретації, аксіологічні орієнтири і т. д.". Не поділяючи крайнє скептичних поглядів, зазначу, що, крім фактів, джерела таки зберегли перелічені речі, без врахування чого пошуки реального образу Володимира Мономаха неможливі.

російському авторові¹⁶. Найбільша проблема полягає у тому, що в цьому принципово важливому під багатьма оглядами розділі виявився відсутнім власний авторський аналіз і спроба реставрації реального історичного образу Володимира Мономаха. Хоча, водночас, звісно, не можна не погодитися з висновком – що “робота з наукової реконструкції його (Володимира Мономаха – Л. В.) біографії досі не завершена” (с. 269).

Випадає погодитися також і з основним висновком, що ім'я Володимира Мономаха “перетворилося на символ російської монархічної влади, здатної забезпечити стабільність і порядок у країні” (с. 273). Явно дискусійне наступне твердження, що сьогодні, “коли пошуки об'єднавчої ідеї як в Росії, так і в Україні, звелися до надбання персоніфікованої історико-культурної ідентичності, Володимир Мономах претендує на те, щоби стати уособленням державної цінності обох” (с. 274). У нинішній Україні, звісно, не побутують не те що відкликання до міфологізованої на російський лад постаті князя, а й немає будь-якої основи для такої реанімації цього цілком чужорідного, новішої дати продукту. Власне, засторогою проти запропонованої подальшої міфологізації образу князя мало б стати відновлення історичної реальності, чого не вдалося досягнути авторові цього доброго і вартісного дослідження (до чого він, зрештою, і не прагнув). Випадає сподіватися, що видання зможе стати вступом до наступної зваженої скрупульозної роботи з наукової реконструкції справжнього образу князя Володимира Мономаха.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

¹⁶ Котляр М. Володимир Мономах в історичній і поетичній пам'яті України: культура на спадщина, національна свідомість, держав-

ність. Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, 2011. С. 353–368.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**“СТАРІ” ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ – НОВІ ВІДКРИТТЯ:
ХОЛМСЬКИЙ СОБОР КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА
Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do
bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań
interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014. Muzeum Ziemi
Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie.
Chełm, 2016. 324 s., il.**

Упродовж уже майже цілого десятиліття Холм (нині місто Chełm – повітовий центр Люблінського воєводства Польської Республіки) незмінно перебуває у центрі уваги усіх зацікавлених чи хоч якось зорієнтованих стосовно проблематики західноукраїнської ситуації княжої доби. Місто увійшло до історії як заснований перед кінцем 1230-х років і розбудований у найближчому наступному десятилітті головний осередок завершального періоду біографії центральної постаті серед володарів західноукраїнських земель княжих часів – короля Данила Романовича (1201–1264). Дотеперішню увагу до цього центру незмінно привертав скупий виклад холмського літопису короля з найважливішою частиною у розповіді про знищення міста під час пожежі 1256 р. із вплетеними до неї скупими унікальними відомостями про закладення та початковий період його розбудови¹. Поширені донедавна уявлення про історію королівської столиці засновувалися винятково на цьому лаконічному, проте, водночас, – самотньому для епохи літературному переказі. Щойно останнім часом зарисувалася перспектива істотно доповнити його вимову потенційно не менш вартісним комплексом паралельних відомостей археологічного походження. Їх здатні забезпечити розпочате 2009 р. планомірне вивчення первісного історичного володарського центру міста – резиденції², до яких від 2010 р. додалися матеріали зі знищеного при докорінній перебудові другої чверті XVIII ст. (після немалих давніших змін) розташованого неподалік від резиденції й у єдиному комплексі з нею собору Богородиці (у новішій традиції – Різдва Богородиці), де археологи давніше не працювали. Значення та перспективи цих робіт найкраще виклав керівник експедиції польських та залучених до неї українських фахівців, професор Анджей Буко, окресливши “unikatowy na skalę europejską charakter stanowiska”³.

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 842–846.

² Попередній підсумок її вивчення запропоновано: Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., *Rodzińska-Chorążu T. Palatium czy zespół rezydencjonalny? (Wysoka Gorka) w świetle wyników najnow-*

szych badań Sprawozdania archeologiczne. Т. 66. Krakow, 2014. S. 101–133 (англійська версія), 134–154 (польська версія).

³ Buko A., *Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja książęca na “Wysokiej górze” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012 Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 184.

Однак вивчення решток собору, поки, мало досить скромні можливості, оскільки воно тривало, фактично, досить коротко, а сам об'єкт знаходиться під новішим діючим храмом. Проте навіть у тому, завідомо наперед немало обмеженому, обсязі, в якому археологам уже вдалося попрацювати, прикладені зусилля увінчалися винятковими й, нерідко, – зовсім несподіваними результатами, здатними істотно вплинути на окремі аспекти дотеперішніх уявлень про важливі сторони холмського історично-культурного контексту не тільки часів короля Данила Романовича, а й, почасти, – також і наступних, втім, – навіть значно новіших періодів.

Підсумки першого етапу вивчення собору упродовж 2013–2014 рр. підводять колективна монографія⁴ чинної уже майже десятиліття на вершині холмського пагорба археологічної експедиції⁵, пропонуючи чимало виняткових матеріалів не тільки до історії самого собору. Йдеться також і про якнайтісніше співвіднесення із ним широкий культурний контекст з наповненням, здатним істотно виходити поза проблематику не тільки, власне, собору, а й Холму та Холмщини загалом. Видання наводить докладний опис як проведених досліджень, так і віднайдених при цьому важливіших знахідок. Унікальними виявилися матеріали поховань та відповідного аспекту культурної практики, що принесли показну кількість невідомих дотеперішній науковій традиції позицій, як, наприклад, чи не найрідкісніші серед них – мальовані елементи трун (s. 281–282), навіть з XIX ст. (s. 281–282), або ж не відготовані давніше на місцевому ґрунті оригінальні зразки церковного шиття (s. 271–272, 276–277) й світсько-го одягу (s. 273).

Новизна викладених при цьому, нерідко, – зовсім унікальних матеріалів очевидна й безперечна, цілком відповідає наведеній попередній характеристиці самого об'єкту та, зі свого боку, підтверджує її. При інтерпретації окремих знахідок неunikненно поставали очевидні труднощі, оскільки в певних випадках йшлося про пам'ятки, досвіду роботи з якими досі не було. Тому при поданих трактуваннях не обходиться без закономірних за таких обставин запитань.

Проте дискусійні моменти постають не тільки внаслідок об'єктивних труднощів інтерпретації окремих знахідок, чи, навіть, – недостатньої обізнаності якоїсь частини залучених авторів у реаліях, знання яких необхідне для належного трактування тих чи інших віднайдених позицій. Уважніший розгляд опублікованого вказує на нез'ясовані істотні проблеми різноманітного характеру та походження. Тому переконливість частини запропонованих трактувань

⁴ Першою була монографія вежі й співвіднесеного з нею архітектурного ансамблю в селі Стоп (польськ: Stołpie) в околиці Холму: *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod red. A. Buko. Warszawa, 2009.* Публікація викликала, однак, немало істотних застережень щодо окремих аспектів запропонованої інтерпретації виняткового об'єкту, див.: *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стоп (Стоп'є) поблизу Холма [Рец. на кн.:] *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. – Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. – 375 s. Княжа доба: історія і культура.* Вип. 4 / Відп. ред. В. Алек-

сандрович. Львів, 2011. С. 289–301. Навряд чи випадало би заздалегідь сумніватися щодо походження вежі як самотнього через сам матеріал краще збереженого елемента скромнішого оборонного ансамблю холмської гравітації часів короля Данила Романовича. Про відповідний контекст її появи коротко див.: Там само. С. 297–298; *Його ж.* Холмське будівництво короля Данила Романовича *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 9: *Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович.* Львів, 2015. С. 69–71.

⁵ *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014.* Chełm, 2016.

виявляється відповідною винятковому наповненню самих відкриттів та знахідок далеко не завжди й окремі розділи чи частини розділів оприлюдненого тексту викликають немало міркувань, відповіді на які на сторінках книги шукати марно. Докладніше ознайомлення з опублікованими текстами показує, що їх авторам, як і в попередній колективній монографії⁶, не так уже й рідко вдавалося уникати незмінно бажаного при наукових дослідженнях та викладі їх результатів “диктату фактів” й пропонувати твердження, для яких використані писемні свідчення та археологічно віднайдені автентичні об’єкти не завжди здатні слугувати достатньою або ж належною підставою. На практиці на перешкоді новим поглядам стають твердо засвоєні усталені, не позбавлені притягальної сили, залучені без обов’язкового критичного вивірнення давніші міркування з того чи іншого приводу. До того ж, їх доповнено немало традиційною для літератури поверховою поспішністю при сприйнятті скупих літописних переказів без докладнішого проникнення до їх власної вимови. Іноді такого намагання немає навіть взагалі й літописні факти запозичено не безпосередньо від самого першоджерела, а їх новішого, трапляється, – так само побіжного опрацювання на ту чи іншу нагоду. Дається взнаки також відсутність належної уваги до певних “незагальноvizнаних” позицій найновішої літератури, де, без претензії на завідомо “корифейський” статус в історіографії, запропоновано з’ясування окремих “темних моментів”, над якими цілком надаремно надалі продовжують схилитися непосвячені... Тому новому виданню, звісно, притаманне вартісне фактичне наповнення, насамперед з огляду впровадження до наукового вжитку комплексу нововідкритих виняткових пам’яток холмського культурного досвіду. Правда, здебільшого, при цьому йдеться не про часи короля Данила Романовича. На актуальному етапі досліджень переважає контекст новішої дати, не позбавлений, звісно, власного культурно-історичного значення. Але водночас, особливо в колі з-поза нововідкритих матеріалів археологічного походження, зокрема, при інтерпретації історичних фактів, виведених від літописної традиції, виявляється немало здатного викликати досить показний ряд критичних зауважень, а навіть аргументованих заперечень. Усі ці надто численні не тільки за кількістю, а й змістом та наповненням неунікненні критичні реакції немало відображаються на сприйнятті нової вартісної книги як єдиного цілого, спроможні суттєво позначитися на безсумнівно важливих сторонах наукового потенціалу, яким її наділено.

Найбільше зауважень викликає передуюча, власне, археологічній, вступна історична частина. Як переконає уважніше ознайомлення, вона особливо густо збагачена твердженнями, здатними викликати критичні за характером зауваження, а в окремих випадках навіть і заперечення. Немало з викладених тут міркувань, хоча й засновані, безпосередньо, на літописній традиції, схильні, однак, явно відходити від буквальної вимови оповідання холмського літопису короля Данила Романовича, іноді навіть значно її переінакшуючи та істотно спотворюючи. Робиться це на догоду не завжди вмотивованій традиції, або ж, може, навіть, частіше, – внаслідок поверхового та побіжного самого відчитання, не кажучи про трактування окремих літописних переказів, здебільшого, виведених від виразного нерозуміння певних моментів джерела. Не рідкість також йог нечитання й сприйняття на підставі висловлювань з відповідного приводу давнішої канонізованої літературної версії, хоча не завжди вмотивованої

⁶ Див.: Александрович В. Здобутки... С. 301.

та оправданої. Різномірні зауваження до історичної частини виникають уже, практично, на самому початку – буквально з перших же рядків.

Так, наприклад, поміж заторкнутими питаннями принципової вимови, коли йдеться про час “powstania chełmskiego kompleksu rezydencjonalnego i sakralnego”, привертає увагу пропозиція датувати його “na okres po jesieni 1242 a przed końcem 1256 r.” (s. 36). Видається, однак, безперечним: запропонований terminus ante quem в найочевидніший спосіб не враховує не тільки знаних з літописного викладу лаконічно описаних етапів розбудови холмського ансамблю⁷, підтверджених і розширених уже давніше опублікованими попередніми результатами дотеперішнього вивчення решток холмської архітектурної спадщини⁸. У даному конкретному випадку в незрозумілий спосіб (один зі співавторів є, водночас, учасником експедиції, відповідальним за її забезпечення зі сторони історичних писемних джерел) їх не враховано, навіть попри викладення цих результатів також і в окремих розділах самої аналізованої колективної монографії. Очевидно, випадало би зайвий раз пригадати знані сумнівного наповнення переваги новітньої реалізації формату такого видання, нерідко позбавленого – як неодмінна прикмета найновішої літератури – не тільки належного фахового редагування, а й навіть звичайного читання сусідніх текстів⁹. Проте неприйнятні сторони наведеної пропозиції цим не обмежуються.

Не випадало би, звісно, вдаватися до дискусії щодо наголошеної придатності першої літописної згадки про перебування короля Данила Романовича в Холмі після монгольського нападу зими 1240–1241 р. як властивого часу початку будівництва холмського резиденційного комплексу. Не варто збувати, що короля зафіксовано в Холмі уже 1238 р., коли він саме звідсіля організував блискавичний похід, завдяки якому тоді знову вдалося на якийсь час підпорядкувати Галич¹⁰. Отже, нещодавно закладений¹¹ Холм тоді вже, ніби, мав забезпечити належні для цього можливості. Тобто, мусила існувати й сама

⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 842–843.

⁸ Див.: Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... S. 182, 183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... S. 110–117. Пор. також на підставі наведених тут матеріалів: Александрович В. Холмське будівництво... С. 39–40, 42–43.

⁹ Втім, таке явище для видань холмської археологічної експедиції не унікальне – уже була нагода відзначити подібні розходження і на прикладі опублікованої студії про вежу в селі Стови: Александрович В. Здобутки... С. 300.

¹⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 777. У контексті проблеми початків холмського будівництва увагу до цього факту нещодавно привернуто: Александрович В. Холмське будівництво... С. 42. Тут же наведено огляд й інших засвідчених у літописному оповіданні ранніх прикладів перебування володаря на терені міста: Там само. С. 42–43. На підставі зазначеної галицької експедиції не так давно навіть стверджено: “Складається враження, що наприкінці 30-х років Холм

вже почав відігравати лідируючу роль на Волині”: Головка О. Місто Холм в державно-політичному розвитку і духовно-ідеологічному житті Русі в середині XIII ст. *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби*. Монографія під загальною редакцією М. Бевза, Ю. Лукомського. Львів, 2016. С. 104 (під “лідируючою роллю” варто розуміти вихід на знані невдовзі позиції головного міста короля Данила Романовича). Втім, запропоновано висновок дещо “на виріст” на зразок наведеного зразу ж у подовженні твердження “в результаті чого Галицька земля остаточно стала його (Данила Романовича – В. А.) володінням”: Там само. Насправді, в найближчі роки вона залишалася об’єктом протистояння до Ярославської битви 1245 р., див.: Александрович В. Початки біографії князя Лева Даниловича та початковий період історії Львова *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 27–28.

¹¹ До “нещодавності” закладення резиденції випадає привернути увагу окремо,

резиденція і не врахований у наведеній пропозиції знаний літописний виклад про початки Холму здатний вказати на неї цілком виразно. Водночас, ніщо не доводить слушності запропонованого погляду: “Po powrocie Daniela w 1241 r. z wywołanego najazdem Batu-chana wygnania, Chełm stał się jego główną rezydencją”¹² (s. 36). Він є нічим іншим, як пропозицією приступити до своєрідної “змови”, заснованої на визнанні й беззастережному прийнятті істинності наведеного тут факту. Проте, за відсутності будь-яких відомостей з приводу конкретних безсумнівних обставин остаточного перенесення короля до новозаснованого міста, переконливі підстави для таких міркувань, звісно, не віднаходяться. Результати новіших досліджень, які засвідчують появу резиденційного комплексу ще перед зазначеним монгольським набігом¹³, здатні вказати на таку роль місцевої резиденції децю раніше, ніж подає аналізована пропозиція. Не випадало би дискутувати стосовно здатності випадкових принагідних побіжних згадок до забезпечення належної повноти відомостей про ситуацію як у самому тогочасному Холмі, так і навколо нього. До того ж, явно некоректно заходитися щодо спровокованого нападом “wygnania”, тоді як насправді відбулася втеча перед нападниками, досвід “контактів” з якими король мав ще від часів битви на Калці (1223), не кажучи про свіжіші, хоча й далші щодо особистого огляду враження від того, що сталося на північно-східних землях Київської держави, відомості про долю яких не могли не дійти до Холму.

Зазначений короткий епізод історії новозакладеного осередку у сприйнятті Даріуша Домбровського наділений ще одним показовим, хоча в аналізованому викладі безпосередньо й не засвідченим моментом. У новішому біографічному огляді постаті засновника стверджено, ніби монгольський напад 1241 р. не мав торкнутися Холму зовсім й монголи повинні були встановити свою владу над

оскільки за новітньої “вільності” та “широти” трактування літописного оповідання з відповідного приводу історіографію, всупереч загальноприйнятим поглядам на описану тут ситуацію, уже збагачено твердженням, нібито літописний “градъць малъ” “powstał prawdopodobnie niedługo po odbiciu z rąk polskich Zabuża, czyli po 1217/1218 r.”: *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem u przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wilkuł Pomniki Dziejowe Polski. Seria II, t. XVI. Kraków; Warszawa, 2017. S. 396, przyp. 1048. Пор.: Dąbrowski D. Учредительная деятельность Даниила Романовича в свете Галицко-Волинской летописи Русин. *Международный исторический журнал*. 2014. № 2(36). С. 135. До “wzmiankowanego w Kronice halicko-wołyńskiej małego gródka z lat 20. XIII wieku” відкликалися також: *Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... С. 183* (водночас у примітці до цієї дати стверджено: “Datowanie tego “pierwszego Chełma” nadal pozostaje dyskusyjne, jednak podług wszelkiego prawdopodobieństwa mógł on być założony już tylko w latach 30.”. Див.: *Ibidem*. *Przyp.* 9). Втім, стосовно наведених*

“20-х років” не випадає дошукуватися якось окремого відкриття. З огляду на характер публікації, радше, повинно йтися про “неусвідомлене повторення” певної ранішої традиції. Однак, така пропозиція датування зовсім перекреслює скупі викладені в літописному переказі найдавнішу холмську хронологію, підтверджену опублікованими досі результатами проведених археологічних досліджень, див.: *Александрович В. Холм... С. 163–169; Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... С. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... S. 140–144, 152–154; Александрович В. Холмське будівництво... С. 37–45. Пор. також: Баран О. Датування заснування Холма в Галицько-Волинському літописі України в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 428–448.*

¹² Пор.: “Вірогідно,десь біля 1243 р. Холм поступово стає центром держави Данила”. Див.: *Головко О. Мисто... С. 106.*

¹³ *Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... С. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... S. 110–117, 141–144; Александрович В. Холмське будівництво... С. 43.*

ним, немовби, щойно наступного року, до якого й віднесено скупку літописну нотатку про напад... на початку 1241 р. та запалення згаданої лише за цієї обставини церкви Святої Трійці¹⁴. Таке трактування не тільки виразно суперечить самому літописному оповіданню, а й презентується якнайвиразніше довільним та помилковим¹⁵. Воно подає у цілковито перекрученому освітленні зафіксований на сторінках літописної розповіді перебіг подій, хоча, з позицій автора, немов, здатне служити додатковим обґрунтуванням запропонованого датування початків холмської резиденції та синхронного їй сакрального архітектурного комплексу. Проте при цьому не просто цілковито перекручено автентичну вимову залученого джерела. Водночас за посередністю конкретного яскравого прикладу ще також вказано на очевидну схильність та спроможність автора вдаватися до маніпулювання, ніби, зовсім однозначними за вимовою – у цьому конкретному випадку – писемними відомостями. Показово, що в аналізованій колективній монографії археологічного дослідження собору відкидання до цієї помилкової ідеї немає – після зазначеної критики її уже не пригадано...

Щодо похваленої “проникливості”, врешті, побаченого відзначеного в літописі існування собору на момент повернення короля Данила Романовича з чеського походу (s. 36), то в цьому зовсім не належало би добачати якогось окремого придатного для похвал “наукового здобутку”, оскільки суті “відкриття”, найочевидніше, випадає дошукуватися деінде, зовсім в іншому. Воно наочно показує поширене “неподоланне” в актуально чинному колі істориків призвичаєння не читати літопис. Частіше вдаються до окремих тих чи інших віднотованих у ньому потрібних фактів, до того ж, – не без переваги при цьому посередництва попередників, як це на конкретних яскравих прикладах показало, зокрема, докладніше опрацювання мистецького аспекту короткого літописного викладу про холмські об’єкти¹⁶. Більшість зауважень, здатних виникати при читанні історичної частини аналізованої колективної монографії та супутніх їм моментів, виводяться, власне, від неналежного сприйняття буквальної вимови автентичних літописних переказів і – на продовження цього – надто відважного поводження з ними при їх інтерпретації¹⁷, внаслідок такої постави, неунікнено немало віддаленій від самого джерела та його вимови.

¹⁴ *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1). Kraków, 2012. S. 241. Відповідний фрагмент тексту написано як виклад джерельного свідчення: Ипатьевская летопись. Стб. 843.*

¹⁵ З цього приводу див.: *Александрович В. “Щастя” короля Данила Романовича [реп. на кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – T. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 334–335.*

¹⁶ *Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела Український архео-*

графічний щорічник. Нова серія. Вип. 13–14. Київ, 2009. С. 38–72.

¹⁷ Немало таких прикладів віднайдено, зокрема, в новітній польській біографії короля Данила Романовича, див.: *Александрович В. “Щастя”... С. 309–350; Його ж. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”: король Данило Романович як opunktowana “istota biologiczna”? [реп. на кн.:] Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – T. 4). – Kraków, 2016. – 412 s., іл. Княжа доба: історія і культура. Вип. 11. С. 157–195. Поп.: *Т[олочко]. О. Dariusz Dąbrowski, Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. [Monografie Pracowni badań nad dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, 4] (Kraków: Avalon, 2016), 412 s.**

Як уже була нагода показати (автори аналізованого тексту відповідного огляду на цей раз не врахували), пригадані спроби пов'язати спорудження собору щойно зі знаним літописним свідченням під 1260 р.¹⁸ є результатом суцільного непорозуміння, заснованого на показовому нечитанні самого тексту літопису¹⁹.

Жаль також марного труду зайвий раз віддаватися тиражуванню цілком своєрідних виявів давнішого наукового досвіду, зі свого боку, так само при цьому не уникаючи легкого плутання. У безперечній непевності переконує пропозиція визнання літописного свідчення про собор під 1260 р. “za świadectwo samej budowy lub odbudowy spalonej katedry” (s. 37). Не вдаючись до позадискусійної відмінності реального наповнення залучених понять “будова” та “відбудова” як загалом, так і в конкретному аналізованому випадку зокрема, не можна, однак, не зауважити принципового упущення при розважанні про, власне, будову, нібито, після пожежі собору, існуючого, як щойно слушно визнали самі ж автори, ще... перед тогочасними будівельними роботами, вже на кінець літа – початок осені 1253 р. З цього приводу, правда, з'явилися міркування, згідно з якими спершу на місці собору, нібито, мала бути якась “менша” церква, проте, як побачимо, ця версія виступає результатом явного і безперечного непорозуміння.

Схильність до позначених завідомою поспішністю невмотивованих міркувань та висновків видає також тлумачення з приводу завершення розповіді про собор “величствомъ . красотою . не мене соущихъ древни”²⁰. Коментар переконує, ніби наведена фраза повинна означати: “pod względem rozmiarów i piękna nie odbiegała od istniejących w Chełmie wcześniej” (s. 37). Хоча в даному конкретному випадку вимова розповіді, як це нерідко спостерігається в актуально доступних списках літопису, презентується не зовсім однозначно й уже на перший погляд не є певним, чи йдеться про спалені давніші холмські церкви. Контекст, радше, здатний вказати на загальніший, ширший вимір зіставлення – зі знайомими “давніми”, не конкретизованими храмами. Принаймні, споруджені, щонайраніше, перед початком 40-х років (церква Святої Трійці) попередні холмські храми часу з-перед пожежі навряд чи випадало би

Ruthenica. Т. 14. Київ, 2017. С. 254–258. Правда, автор останнього огляду мало переймався власне біографічною стороною, а, за знаним модним при звичаєм, віддався науці методології, “один із можливих висновків” з якої, у викладеному сприйнятті, зокрема, переконано повчає: “Галицько-Волинський літопис було написано після смерті Данила людьми, які не пам'ятали його зовнішності”. Див.: Там само. С. 255. Що при цьому, фактично, вдалося цілковито заперечити й відкинути всю давнішу традицію сприйняття літописного джерела, – знаний з критичної налаштованості автор не зауважив...

¹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 845–846.

¹⁹ Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 69. Зазначена колективна монографія засвідчує продовження “кар'єри” вказаного безпідставного датування – воно через непорозуміння виявилось приписаним археологові Юрієві Лукомському в зіставленні

на явних у літературі міркувань щодо часу спорудження собору: *Gołub S. Analiza strygraficzna warstw i obiektów i charakterystyka wybranych materiałów zabytkowych Od cerkwi...* S. 127 (“Jurij Łukomśkyj podaje zupełnie odmienną i zaskakującą datę 1260, po pożarze w 1256 roku – por. rozdz. 3: tabl. 3.1”). Проте сам Ю. Лукомський у відповідному місці, насправді, вказав не на спорудження собору, а його відбудову після пожежі: *Od cerkwi...* S. 118. Tabl. 3.1 (“1260 Cerkiew została odbudowana przez króla Daniela Romanowicza”). У подібний же спосіб Даріушеві Домбровському та Леонтієві Войтовичу приписано прийняття будівництва собору у 1242–1256 (sic!) pp.: *Gołub S. Analiza...* S. 127. Хоча, насправді, в їхньому викладі наведена дата стосується спорудження не самого собору, а, як подано в тексті, – усього “chełmskiego kompleksu rezydencjonalnego i sakralnego”: *Dąbrowski D., Wojtowycz L. [Analiza...]...* S. 36.

²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 845.

співвідносити із вжитим у літописному вислові прирівнюванням до “древніх”.

Наступним виявом тієї ж тенденції сприймається твердження, нібито до облаштування інтер'єру собору “wchodził według opisu Kroniki halicko-wołyńskiej ikonostas” (s. 37). Насправді наведений перед тим на тій же сторінці літописний текст знає тільки про прикрашення “пречюдными иконами” й про них не повідомляє нічого більше, ансамблю не згадуючи зовсім. Тільки принагідно далі, при відкликанні про привезену “чашу ѿ земля Оугорьская” вказано царські врата, перед якими її встановлено²¹. Царські врата – в українській мистецькій спадщині їх вперше зафіксовано в мозаїковій “Євхаристії” Михайлівської золотоверхої соборної церкви в Києві з початку XII ст. (Київ, Національний заповідник “Софія Київська”)²² – належать до переддівтарної огорожі і вказують на наявність якоїсь докладніше не зафіксованої конструкції з ними в переддівтарному просторі. Проте, навіть у поєднанні із раніше цілком загально пригаданими іконами, вони не дають підстав твердити про присутність чогось такого, що в церковній практиці від XIX ст. стало іменуватися, власне, іконостасом²³. Сам цей термін в аналізованому тексті вжито поверхово й поспішно, відкликання до звичного для новітніх часів комплексу ікон переддівтарної огорожі, як випадало би здогадуватися, мало спровокувати само лаконічне відсилання до царських врат як його звичного елемента пізнішого часу, оскільки подаровані до собору ікони в розповіді далі відзначено окремо. При цьому показано безперечно відсутність докладнішого заглиблення як до вимови літописного переказу, так і, водночас, – еволюції традиції ансамблю ікон в інтер'єрах тогочасних храмів. Адаже про, власне, комплекс ікон у переддівтарній зоні в українських реаліях повинно би йтися, практично, щойно тільки від XVI ст.²⁴

Згадану привезену з Угорщини чашу “мрамора баграна . изваануоу моудростью чюдноу . и змьевы главы (бѣша) бѣша шкроугъ ея . и постави ю (владика Іоан – В. А.) пре двѣрми цркѣвнымы . нарѣцаемьми . црѣкьми . створи же в неи . крестилницю . крѣтити водоу . на стоє Бѣавление”²⁵, всупереч цілком конкретному поданому в наведеній цитаті призначенню, – для освячення води на Богоявлення, проігнорувавши його, потрактовано як, нібито, “zarzewnie pełniąca funkcję chrzcielniczy”, тобто, чаші для хрещення новонароджених чи новонавернених (s. 37). Крім звичного вражаючого вияву нечитання самої літописної розповіді, тут не можна не зауважити також очевидного курйозу в безперечному безпідставному, з огляду тогочасної холмської дійсності, схиланні

²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 845.

²² Новішу кольорову репродукцію див.: Коренюк В(sic!). Монументальне малярство *Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. 2: Мистецтво середніх віків.* Київ, 2010. С. 618. На мозаїці врата зображено посеред невисокої огорожі; входження до її складу ікон, як видно, не передбачалося.

²³ Доступні українські матеріали княжої доби засвідчують виведену від взірцевої візантійської норми чимало різноманітність оздоблення таких огорож у тогочасній церковній практиці, див.: Александрович В. Комплекс ікон переддівтарної огорожі в українській церковній традиції княжої доби *Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП.* № 32–33: Матері-

али V Міжнародної наукової конференції “Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво”, Львів, 23–24 листопада 2012 р. Львів, 2012. С. 41–60.

²⁴ Див.: Александрович В. С. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво *Історія української культури: У 5 т. Т. 2: Українська культура XIV – першої половини XVII століть.* Київ, 2001. С. 429, 431; *Його ж.* Ікони, українські ікони *Енциклопедія історії України.* Т. 3: 3–Й. Київ, 2005. С. 434; *Його ж.* Іконостас. *Історія України. А–Я. Енциклопедичний довідник / Упоряд. та наук. ред. І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич.* Вид. 3-тє доопр. і доповн. Київ, 2008. С. 441; *Його ж.* Ікона *Енциклопедія сучасної України.* Т. 11: Зор–Как. Київ, 2011. С. 279.

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 845–846.

до особистого культурного досвіду одного з авторів – Д. Домбровського. Адже латинська церковна традиція не прийняла свята Богоявлення (разом з належним тоді освяченням води, як і ширшою прив’язаністю до неї), тоді як у східнохристиянському контексті це одне з дванадцяти великих свят церковного року.

Наступним прикладом нерозбірливого, зайвого відкликання до літератури є згадка про наявність у ній помилкової вказівки на посвячення собору Успінню Богородиці²⁶ (s. 38), потрактованому при цьому в тексті як... Вознесіння, – знову ж таки, на незмінно “найкращий” латинський лад. Однак у церковній традиції цей західний відповідник Успіння не поширений, внаслідок чого твердження про посвячення собору, нібито, Вознесінню Богородиці є очевидним курйозом. Щодо самого посвячення, то за найдавніших часів воно, мабуть, було просто Богородичним відповідно до того, зокрема, як у Києво-Печерському Патерику сама Богородиця у відповідь на запитання майстрів, яких вона послала до Києва збудувати церкву в монастирі, про її посвячення відреагувала: “богородичина будеть церкви”²⁷. Храмівий празник, однак, припадав на певне конкретне свято Богородиці й не випадало би закладати його заміну за новіших часів. Тому, з цього міркування, собор від самого початку мав бути посвяченим, як і вказують джерела, починаючи від XVI ст., Різду Богородиці. Звідсіля запропонований один з двох можливих, у баченні авторів, поглядів, ніби давніше конкретного посвячення мало не бути (s. 40) помилковий. Як і наступний висновок, немов упродовж століть “nie przejmowano się uściślaniem wezwai”. Його заперечує тут же наведений, практично, сучасний літописний приклад присвячення Благовіщенню Богородиці церкви в Кам’янці (s. 40). Отже, такі конкретні посвяти побутували, ніби, паралельно, проте літопис, як і літописна традиція загалом, фіксує їх винятково рідко, що, зокрема, відображено в способі відкликання на сторінках літопису до іменування кафедральних храмів (s. 38). Втім, відсутність конкретного посвячення у давніших свідченнях не сприймалася би такою разючою, коли б автори вдалися до ширшої практики епохи, зафіксованої як у літописах, так і позалітописних джерелах. Проте до цього не дійшло. А вжитих прикладів іменування ще також соборів Володимира й Галича (s. 40) для твердшого переконання та поєднаного з ним ширшого висновку стосовно відповідного приводу, як виявилось, недостатньо.

У зв’язку з проблемою посвячення собору запропоновано огляд відзначених на сторінках літописного оповідання іменувань не лише його самого, а й решти соборів Галицько-Волинської держави та віднотованих під відповідним оглядом поодиноких інших храмів скромнішого статусу (s. 37–41). Однак затрачені з цього приводу зусилля немало звів нанівець завідомо помилковий, незрозумілий вихідний підхід до літопису як, нібито, єдиного суцільного тексту, хоча далі при зовсім іншій нагоді слушно окремо пригадані “dworski kronikarz Daniela Romanowicz (sic!), dworski kronikarz Włodzimierza Wasylkowicza” (s. 40). З таким стосунком, всупереч загальновідомій наявності окремих холмської та володимирської складових²⁸, їх інформацію у цьому конкретному

²⁶ Оскільки, як відзначено (s. 38, ргзур. 30), саму цю помилковість як очевидне непорозуміння виявлено вже давніше (Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 68, прим. 192), відкликатися до неї не було сенсу. Пригадування такої застарілої помилки лише вказує

на засвідчену і в інших моментах нерозбірливість аналізованого тексту та явно не систематизоване намагання іноді викладати “геть усе” (звісно, без претензії на послідовне його дотримання).

²⁷ Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик (Вступ, текст, примітки). Київ, 1931. С. 6.

випадку розглянуто без зауваження неунікненних безперечних відмінностей – немов якимось єдиним цілісним викладом. Це зробило запропонований огляд переказів про посвячення храмів, фактично, немало безвартісним і безсенсовним, оскільки він не враховує очевидного і природного індивідуального підходу авторів кожної з частин, у даному конкретному випадку, як виявилось, принципово важливих. Проведене докладніше дослідження під відповідним оглядом показало відсутність у холмському тексті відсилань до терміну “собор” взагалі. Його застосовано лише у володимирській частині літописного викладу, проте щодо самого холмського собору, принагідно пригаданого тут тричі, при цьому не вжито жодного разу²⁹. Відзначена обставина здатна вказати на певний вірогідний особливий підхід володимирського літопису, який, ніби, уникає можливості вказати на статус головного холмського храму, хоча його соборний ранг цілком переконливо доводять інші, безперечні за вимовою відкликання холмського літопису короля Данила Романовича³⁰. Те, що до літописних згадок стосовно посвячення не долучено інших доступних загальновідомих аргументів, звісно, не випадало би відносити до вдаліших сторін аналізованого тексту.

Цілком надаремні сумніви викликало відсилання джерела до володимирської церкви “святого Михаїла Великого”³¹. Відзначені “підозри”, чи йдеться про архангела Михаїла зайві зовсім, оскільки не тільки церковна традиція не передбачає тут ніякого іншого персонажу християнського пантеону. Сама володимирська церква функціонувала, принаймні, ще 1715 р. і, власне, з такою посвятою³². Тому унікальне для холмського літопису іменування архангела “Великим” здатне, як випадало би здогадуватися, вказати на одну з ближче не відомих місцевих особливостей скромно засвідченого в літописному оповіданні шанування архистратига небесного воїнства у середовищі короля³³. З цього огляду не інакше, як явним непорозумінням, породженим перевагою “надмірної ерудиції” (за незалучення... звичайної!), виявляється наступне відзначення зафіксованих у тогочасному церковному календарі двох різних святих з тим самим ім'ям (sic!) (s. 38).

Так само свідченням явної надмірності сприймаються сумніви щодо посвячення літописно засвідченої холмської церкви святого Іоана святому Іоанові Златоусту³⁴ (s. 39, 40). Втім, їх супроводить одночасне акурат протилежне

²⁸ Новіші узагальнюючі та підсумовуючі міркування з цього приводу: *Kronika... S. LXII–LXIX.*

²⁹ *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок часів короля Данила Романовича: міф як міфотворчість (див. у цьому випуску, с. 103–104). Саме в останній обставині Олексій Толочко ладен був бачити вирішального наповнення аргумент для своєї версії про відсутність у Холмі єпархіального центру за часів короля Данила Романовича та його появу, нібито, щойно з початком наступного століття на тлі заходів з утворення Галицької митрополії: *Толочко А. П.* Основание Холмской епископии *Palaeoslavica*. Vol. 25, No 1. Cambridge, 2017. С. 254–277. Проте поданий “міф” холмського єпархіального осередку середини XIII ст. при докладнішому розгляді виявився рядовою “мі-

фотворчістю”, вибудованою за допомогою... звичайнісінького підтасовування фактів на “насушу потребу” самовідданої боротьби проти короля Данила Романовича задля заперечення його виняткового місця в українській історії епохи, див.: *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок... С. 107.

³⁰ *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок... С. 105.

³¹ *Ипатьевская летопись.* Стб. 868.

³² *Скочиляс І.* Релігія та культура західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. Львів, 2008. С. 55.

³³ Увагу до цього моменту привернуто: *Александрович В.* Князь володимирський *Александрович В., Войтович Л.* *Король Данило Романович* (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3). Біла Церква, 2013. С. 65–66.

твердження – “Copravda Kronika halicko-wołyńska ani razu nie nazwała jej cerkwią Jana Złotoustego, jednak mamy przecież jednoznaczny ustęp, w którym autor źródła powiada: “wбъщаса Бѡу и стмоу Иваноу . Златоустоу . да створить во има его . црквь” (s. 39), зайвий раз вказуючи на очевидну неузгодженість позиції з відповідного приводу – навіть на одній сторінці. Як ця зафіксована в літописному епізоді вибору місця для майбутнього міста, визнана в аналізованому тексті вимовна обітниця збудувати церкву на честь константинопольського святителя, так і інші відкликання до святого за різних обставин спроможні, видається, довести посвячення храму цілком переконливо³⁵.

До їх вислову тепер долучається ще й додатковий іконографічний аргумент у зображенні святителя, ідентифікованому в копії втраченого холмського оригіналу найдавнішої західноукраїнської ікони Покрову Богородиці – другої половини XIII ст. з церкви святої великомучениці Параскеви в селі Малнів Мостиського р-ну Львівської обл. (Київ, Національний художній музей України)³⁶. Тому сумніви щодо посвячення церкви на честь саме святого Іоана Златоуста здатні вказати, хіба, на неодноразово засвічену в тексті відсутність належної твердості авторської позиції. Інакше б виглядало, ніби король не тільки повинен був не виконати даної при виборі місця для майбутнього міста обітниці. Водночас він ще й, нібито, мав вдаватися до якогось “іншого” святого Іоана, жодних реальних слідів шанування якого на холмському ґрунті досі віднайти, однак, не було нагоди. Очевидно, просування такої можливості випало б визнати не інакше, як не тільки результатом надто поверхового проникнення до комплексу проблем холмської історії відповідного періоду у поєднанні з так само надто мало відповідальним та осмисленим трактуванням поодиноких її аспектів. Її поява вказує ще також на очевидну “нерозбірливість” самого запропонованого викладу та не таке вже рідкісне нечитання власного написаного.

До цього, мабуть, не зайве теж додати ще й так само поширене звичайнісіньке плутання жанрів, при якому всебічне вивчення проблеми підмінюється показово-поверховим у самій його істоті, ні до чого не зобов'язуючим, побутово-забарвленням необов'язковим розважанням на ту чи іншу облюбовану тему. Хоча часи повсякденного домінування такого послідовно “неперевантаженого” підходу в літературі, ніби, вже не тільки мали минути, а й навіть достатньо давно...

Неодноразово відзначене так чи інакше тяжіюче до облегшеного сприйняття отримало не менш показове вираження й при аналізі архітектурної термінології, втім матеріалознавчих її аспектів. У цьому контексті пригадано, зокрема, літописну вказівку стосовно церкви святого Іоана Златоуста – “o znajdujących się w niej kamiennych, posiadających dekorację rzeźbiarską podporach

³⁴ Найвні в давнішій літературі вказівки на посвяту церкви святому Іоанові Предтечі виникли внаслідок безперечних помилок: *Александрович В. Мистецькі сюжети...* С. 48. Не обійшлося без такого казусу і в аналізованому виданні: *Słobodian W. [Analiza źródeł pisanych] 2.2. Okres od schyłku XIV do 1. połowy XVIII w. Od cerkwi...* S. 56.

³⁵ Втім, таке доведення виявилось прийнятним не для всіх, зокрема, його рішуче відкинув: *Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславович, володар, воїн, дипломат: У 2 т. Біла Церква, 2011. Т. 2.*

С. 538–539; *Его же. О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого Украина: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, 2011. С. 475; Его же. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. Т. 1). Санкт-Петербург, 2011. С. 464–465. З приводу неоправданості такої позиції та скромно засвідченого в літописному викладі характеру холмського шанування святого*

(kolumnach?, filarach?)” (s. 41). Насправді в літописі не йдеться про кам'яні опори з різьбярським оздобленням. Лаконічний опис завершення храму – “зданье же еѣ сиче быѣ . комары с каждо угла преводь . и стоанье ихъ на четырехъ головахъ члвцѣкихъ . изваано отъ нѣкоего хытрѣчь”³⁷ – не згадує, як бачимо, про опорні стовпи склепіння зовсім. За логікою цитованої розповіді різьблення, насправді, вказано не на стовпах, а їх капітелях, що в наведеному фрагменті стверджено цілком дохідливо, виразно та однозначно. Про стовпи ж у самому тексті конкретно йдеться у зовсім іншому місці, уже в продовженні – дещо пізніше, при викладі стосовно іншої частини споруди: “входящи во штарь . стоаѣста два столпа . ѿ цѣла камени . и на нею комара”³⁸, але при цьому не згадано про різьблення. На підставі знаних аналогів не тільки зі старокиївської, а й ближчої як за часом, так і територіально – попередньої володимирської традиції середовища короля Данила Романовича³⁹ їх потрактовано опорними стовпами від заходу вівтарної частини храму⁴⁰, тоді як згадану при них “комару” з міркувань архітектурної логіки випадає прийняти за арку над ними, якою відкривався до нави вівтарний простір⁴¹. З огляду запропонованого докладнішого розгляду, аналізоване трактування виявляється за всіма ознаками не конкретним, побіжним і надто поверховим за суттю.

Згадані стовпи – переконливий аргумент на користь сприйняття споруди як звичної для місцевої практики хрестобанної з традиційними чотирма опорами склепіння – відзначене “стоанье ихъ на четырехъ головахъ члвцѣкихъ” як різьблених капітелях зі стосовно менше поширеними, хоча й не позбавленими прецеденту в колі архітектурних заходів короля Данила Романовича, опорами від заходу вівтарної частини храму⁴². Звідси наявна в літературі пропозиція бачити в ньому безверху споруду з опертям склепіння на згаданих головах, потрактованих при цьому вміщеними на бокових стінах консолями⁴³, видається поспішною і неоправданою як з огляду ширшого контексту холмської й, загалом, – української будівельної традиції, так і самої архітектурної логіки⁴⁴. Адже

Іоана Златоуста див.: *Александрович В. Холмське будівництво...* С. 49–51.

³⁶ Див.: *Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. Т. 4).* Львів, 2010. С. 140–143. Додаткові тогочасні холмські пов'язання встановлено при вивченні храмової ікони Покрову Богородиці – першої половини XVIII ст. з церкви в селі Андронowo Кобринського р-ну Берестейської обл. Республіки Білорусь (Мінськ, Національний мистецький музей Білорусі), у якій ідентифіковано елементи як найдавнішої холмської іконографії, так і іконографічної традиції XIII ст. загалом: *Його ж. Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андронoві поблизу Кобрина Україна...* С. 55–71 (про холмські елементи її іконографії див.: Там само. С. 63–66). Пор.: *Його ж. Холм...* С. 196.

³⁷ *Ипатьевска летопись. Стб. 843.* Як уже була нагода привернути увагу, згаданий “хытрѣчь” – не хто інший, як літописний

майстер Авдій, зафіксований у зв'язку з оздобленням завершення фасадів храму: *Александрович В. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича Княжа доба: історія і культура.* Вип. 1 / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2007. С. 146.

³⁸ *Ипатьевска летопись. Стб. 843.*

³⁹ Про неї коротко див.: *Александрович В. Князь володимирський. С. 72–73; Його ж. Холмське будівництво...* С. 75.

⁴⁰ *Александрович В. Мистецькі сюжети...* С. 50–51.

⁴¹ Так її потрактував уже: *Грушевський М. Історія...* С. 383.

⁴² Як уже була нагода показати, вірогідно, йдеться про схему, виведену від давнішого володимирського будівництва короля Данила Романовича: *Александрович В. Князь володимирський. С. 72–73; Його ж. Холмське будівництво...* С. 56.

⁴³ *Домбровски Д. Учредительная деятельность...* С. 137; *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium...* S. 147–148.

згадані опори передвітарної арки вразно вказують на продовження саме старокіївської традиції⁴⁵. Тому їх поєднання з відмінною структурою західного зразка логічно не обумовлене й видає надмірну, нічим не вмотивовану схильність до не виведеного від самих будівельних реалій абстрактного перебільшення західного сліду на тогочасному холмському ґрунті. Як уже була нагода відзначити, водночас намагання перетворити одну з центральних споруд холмського архітектурного ансамблю на “палацову каплицю” латинського зразка⁴⁶ наділене притлумлюючим домінуванням нічим не обмежених здогадів над засвідченими у літописному викладі реаліями холмської архітектурної практики, як і сукупного архітектурного досвіду середовища короля Данила Романовича загалом.

Так само не менш поверховим сприймається й наступний розгляд порталів того ж храму. Літописне “двѣри же еи . двоа оукрашены . каменьемъ Галичкыѣ бѣлымъ . и зеленымъ . Холмъскимъ тесанымъ . оузоры тѣ . некимъ хытрѣчемъ . Авдѣмъ . прильбгы ѿ всѣхъ шаровъ . и злата”⁴⁷ вказує, однак, не “o kamiennych elementach portali” (s. 41), як видалося, а, очевидно, наконкретніше – їх облицювання із залученням обох видів каменю та безперечним комбінуванням у якійсь не зафіксованій при цьому декоративній системі. Причому, як доводить спотворений у доступних списках текст (не вказано, до чого саме конкретно повинна відноситися згадка про Авдія, зовсім не відгадується зміст, вкладений до останніх декількох слів після його імені), можна тільки здогадуватися стосовно розповіді про розмалювання й золочення вміщеного на порталах кам’яного облицювання. Для Холму це, зрештою, була, мабуть, ширша практика: розфарбування поверх тиньку на підставі зовсім скромного одинокого дослідженого фрагменту ідентифіковано й на боковому порталі собору⁴⁸.

Оскільки як галицький алебастр, так і холмський глауконіт виразно згадані в літописному викладі винятково оздоблювальними матеріалами, що, зрештою, неунікнено виходило із самої їх природи, немає сенсу добачати в звороті про прикрашення ними порталів доказу спорудження усього храму з якогось іншого матеріалу (s. 42): для, власне, будівництва за природними властивостям обидва вони не надавалися зовсім. До того ж, попри непридатність обох порід для звичної будівельної практики, у віцїлілїх холмських спорудах – як зруйнованій Білавинській вежі, так і Спаській церкві у селі Спас (тепер Podgurze) – глауконіт виступає винятково окремими, не поєднаними між собою вкрапленнями до муру⁴⁹. Зрештою, згадані віднайдені рештки долішніх партій порталів собору дають уявлення про можливість облаштування й цього церковного порталів, додатковим (не засвідченим у соборі?) декоративним наповненням, головним акцентом якого виступає оздоблення кольоровим

⁴⁴ Александрович В. Холмське будівництво... С. 52, приміт. 61.

⁴⁵ Про її інспірацію коротко див.: Александрович В. Князь володимирський... С. 73, приміт. 214.

⁴⁶ Александрович.. Холмське будівництво... С. 52, приміт. 61.

⁴⁷ Ипатьевска летопись. Стб. 844.

⁴⁸ Мельник В. Дослідження поліхромії перспективного порталів церкви Пресвятої Богородиці XIII ст. у Холмі Король... С. 164–166; Його ж. Новий штрих до мистецького

образу собору Богородиці в Холмі (за літописним переказом та археологічними дослідженнями Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 177–181.

⁴⁹ У Спаській церкві його зафіксовано, наприклад, в обрамленні вікна вівтарної частини. Як уже була нагода вказати, польська література зосереджено замовчувала використання цього матеріалу при спорудженні церкви – відсилання до нього вдалося віднайти тільки в підписі до фотографії в одній з публікацій: Александрович В. Холмське будівництво... С. 66–67.

каменем, доповненим звичними для того часу поліхромією та позолотою.

Виклад літописної фрази “имать . д̄ . столпы ѿ цѣла камени . истесанаго . держаща вѣрхъ . с тѣхъ же другъи”⁵⁰ слушно вказує на опорні стовпи, проте наведене продовження “oraz inne elementy najpewniej kamienne podpory (zapewne dwie, umieszczone, jak w cerkwiach św. Jana i w soborze u styku części ołtarzowej i transeptu)” (s. 42) пропонує не зовсім коректне тлумачення джерела. Коли зворот “с тѣхъ же другъи” після згаданих перед ним суцільних кам'яних стовпів випадало би, справді, сприймати відсиланням до двох наступних опор, відповідних згаданим у церкві святого Іоана Златоуста, то твердження про вміщення їх, нібито, “u styku części ołtarzowej i transeptu”, не тільки не відповідає дійсності, а й у виразний спосіб ігнорує не лише тогочасну архітектурну традицію, а й саму архітектурну логіку. Отож, у відповідному типі храмів вказані стовпи встановлено не при поєднанні вівтарної частини з трансептом, оскільки останнього тогочасна українська церковна архітектура... не передбачала. Я уже зазначено, вони ілюструють варіант храму з окремими стовпами арки західної сторони вівтарного простору⁵¹, поширений в церковному будівництві у колі короля Данила Романовича й зафіксований ще також давніше у Володимирі (див. вище). Тому, як уже була нагода показати, для відповідної холмської практики він здатний мати, власне, володимирське походження.

Очевидною не зауваженою “механічною” помилкою є також твердження про такі стовпи в “cerkwiach św. Jana” (s. 42), оскільки на терені тогочасного міста виступає самотній храм з такою посвятою. Вдаватися до множини випадало б, хіба, тільки враховуючи відзначення подібних стовпів ще й у лаконічному літописному описі церкви святих Кузьми і Дем'яна. Тому, мабуть, власне остання в запропонованому тексті повинна була перетворитися на додану “другу Іванівську”.

Так само помилкою сприймається вказівка про присутність подібних стовпів й у холмському соборі, оскільки літопис їх не вказав, а археологічно відповідну частину храму поки не досліджено. Очевидно, їх появу в зазначеному контексті випадало би сприйняти, знову ж, “механічним” перенесенням на собор знаних відомостей літописного опису церкви святого Іоана Златоуста. Принаймні, обидва наведених приклади здатні збільшити перелік цілком своєрідних способів проникнення до залученого джерела. Скромним виявом не інакше, як тієї ж постави доводиться визнати також мимохідь кинуту згадку про автора... “опису Холму” (s. 41), оскільки на сторінках літопису чогось подібного на, власне, опис, насправді, шукати, як відомо, не доводиться.

До традиційних уже для Д. Домбровського моментів належить вказаний серед позахолмських сакральних фундацій короля Данила Романовича “monastyr z kamienną wieżą (z ceglanyimi elementami) w Stołpiu” (s. 43). Декілька добре відомих автору публікацій та їх новіших доповнень, які доводили не лише безпідставність, а й водночас також цілковиту наївність породженої його ж власними зусиллями⁵² “популярної” версії про стовпівський монастир вдови князя Романа Мстиславовича⁵³, все ще так і не дочекалися okazji бути з належною увагою прочитаними. Внаслідок цього з відповідного приводу, як уже

⁵⁰ Іпат'євська летопись. Стб. 845.

⁵¹ Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 50.

⁵² Див.: Александрович В. В якому монастирі монастирі проживала мати короля Данила Романовича? Свідчення джерел проти

пропонованих “широких” трактувань Український археографічний щорічник. Нова серія. Т. 19–20. Київ, 2016. С. 174–176.

⁵³ Вперше на безпідставність цієї версії вказано: Александрович В. Не зовсім звичайна моно-

була нагода неодноразово показати, й далі пропагуються більш ніж сумнівні під науковим оглядом вияви звичайнісінького “антинародного фольклору”...

Поміж очевидно перекрученими фактами випадає зауважити також “остаточне приєднання” Холмщини до Польщі “w wupiku wuprawy wojsk Jagiełły i Jadwigi (1387 r.)” (s. 46). Не було б, звісно, зайвим колись, врешті, відійти від зродженого за специфічних умов польського буття середини ХІХ ст. пізньоромантично забарвленого міфу “wuprawy Jadwigi”, оскільки самому вождеві на час тієї виправи виповнилося... тільки 13 років. Так само, не відповідає дійсності й стверджена тут спільна виправа військ Ядвіги та її чоловіка. Насправді було щось зовсім протилежне. Як відомо, польське можновладство поспіхом організувало цей похід за відсутності перебуваючого тоді у Вільнюсі Ягайла, прагнучи уникнути зазначення при цьому будь-якого литовського елементу, аби запобігти посиленню надалі дуже дразливих для краківських панів можливих литовських претензій до захоплених тоді теренів⁵⁴.

Показовим прикладом поспішного висновку сприймається також вміщене при відкритті до цитування літописного запису про поховання князя Володимира Васильковича твердження: “Brak w przytaczanym... ustępie informacji o grobach Mściśława Izjasławowicza i Wsiewołoda Mściśławowicza może sugerować, że w końcu XIII w. nie zdawano sobie sprawy z ich istnienia. To zaś pozwala przypuszczać, że nie były one w sposób wyraźny wyeksponowane” (s. 48). Очевидно, радше, мабуть, “nie zdawano sobie sprawy” з необхідності хоча б щось сказати про все, чого здатні будуть потребувати через століття окремі особливо допитливі представники майбутніх поколінь істориків... Бо інакше як жартом на засвідчені в наведеній цитаті “домагання” реагувати складно.

Що ж до трактування вжитого у володимирському літописі князя Володимира Васильковича звороту про його поховання “во ѿни гробѣ”, то повинно йти ся, очевидно, про крипту з гробом князя Василька Романовича, у якій поховали і його сина. Не варто тут віднаходити вказівку на “приділ” чи “притвор”, як схиляється визнати опублікована пропозиція, де, нібито, мав знаходитися саркофаг (?) князя Василька Романовича (s. 48), бо ніщо в наведеному тексті не здатне бодай навіть натяком вказати на таке окреме виділене приміщення для поховання.

Надалі не ідентифікованим залишається монастир, у якому над гробом своєї баби, матері короля Данила Романовича, його молодший син Мстислав виставив каплицю святих Йоакима і Анни (s. 49). При цьому знану в літературі версію про місто Володимир відкинуто категорично й виражено переконання: “Można powiedzieć, że teoretycznie rzecz ujmując monastyr z kaplicą św. Joachima i Anny mógł znajdować się w dowolnym miejscu na terenie nie tylko władztwa Mściśława (II), lecz w ogóle państwa Romanowiczów, w tym w Chełmie” (s. 49). Таке розумування, зову ж, пропонує неодноразово відзначені і на цьому конкретному прикладі (не вдаючись до інших) виразно безвідповідального забарвлення надто широкі підходи. Тут запропоновано забагато ні на чому не заснованої абстрактної “теорії” при одночасному очевидному ігноруванні окремих загальновідомих чи, принаймні, – достатньо відомих реалій. Насамперед, з наведеного переліку варто вилучити Холм – хоча б через відсутність на його терені відомостей як про монастир за відповідного часу, так і храм такого посвячення

графія... С. 300–301. Пор.: *Його ж.* Здобутки... С. 291–295; *Його ж.* Князь володимирський. С. 67–74; *Його ж.* Холмське будівництво... С. 76; *Його ж.* В якому монастирі... С. 169–194.

⁵⁴ Новіший огляд цієї ситуації див.: *Войтович Л.* Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою (див. у цьому вип., с. 135–136).

взагалі. Не менше можна віднайти підстав і для знаходження відповідного монастиря “w dowolnym miejscu” на терені держави Романовичів чи, навіть, щоби́льше, – поза нею. Не випадало би дискутувати, що повинно йтися про якийсь конкретний монастирський осередок, відшукувати який “будь де” не доводиться ніяк. Зрештою, уже неодноразово була нагода із застосуванням належних аргументів показати досить вірогідну ідентичність цього монастиря зі знаним жіночим Федорівським монастирем на околиці Володимира⁵⁵. Однак ця версія, у дивний спосіб знана, судячи з наведеного відкриття, винятково на підставі викладу одинокої давнішої статті (s. 49, przur. 125), переконала тільки Л. Войтовича, тоді як Д. Домбровський залишився “неприєднаним” (s. 49). Для нього “najbardziej prawdopodobna” і прийнятна поверхова за характером заснована на нічим не доведеному давнішому припущенні Миколи Каргера⁵⁶, пропозиція Святослава Терського, згідно з якою церква ідентична з храмом, зафіксованим в джерелах згодом, у XVI ст., на терені Володимирського замку⁵⁷. Хоча ніяких відомостей про її монастирський характер та монастир в самому замку немає й уявити функціонування такого на території зазначеного, коли жіночий монастир мав би знаходитися поряд з резиденцією самих володарів, логічно навіть неможливо. Автор такої версії, здається, не надто задумувався над нею, як і її прихильник. Втім, коли здатні перемагати не аргументи і факти, а міркування різнорафінованого густу, – музи історії залишається, звісно, не так уже й багато... Хіба що вписати до власного сукупного досвіду наступний приклад підміни належного всебічного вивчення проблеми звичайнісіньким “відзімісі”, заснованим на безперечному нерозумінні ситуації.

Очевидною ні до чого не зобов’язуючою, по театральному кажучи, “реплікою в сторону” є завершальна фраза відповідного чималого абзацу: “Сiekawe przy tym czy mamy do czynienia z odrębnym, wolno stojącym budynkiem – mauzoleum, czy też z przybudówką” (s. 49). Поняття “mauzoleum” в аналізованому контексті, якнайвиразніше, зайве, оскільки літопис твердить про каплицю над місцем поховання, освячену як окрема церква. Залучення тут перейнятого з цілком інакшої традиції поняття мавзолею та придане йому конкретне наповнення здатне вказати, хіба, на неодноразово виявлену за різних нагод нерозбірливість при засвоєнні та трактуванні буквальної вимови автентичних джерельних переказів. Вибір між “odrębnym, wolno stojącym budynkiem... czy też z przybudówką”, коли про саму споруду нічого не відомо, так само не здатний виходити поза канон знаних “праздных рассуждений”. Втім, уже була нагода привернути увагу до вірогідності побутування на Волині певної традиції княжих поховань при зовнішній стіні храму⁵⁸. Вона видається імовірнішою, коли йдеться про могилу черниці високого суспільного статусу в попередньому світському житті. Становище княгині-матері, зрештою, також рішуче заперечує згадану безмірно широку версію про можливість існування самого монастиря “будь де”.

⁵⁵ Александрович В. Здобутки... С. 295; Його ж. Не зовсім звичайна монографія... С. 303; Його ж. Князь володимирський. С. 70–73. Найдокладніше проблема розглянута у невідомій авторам новітній спеціальній статті: Його ж. В якому монастирі... С. 169–194.

⁵⁶ Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волыньском *Ученые записки Ленинградского*

Ордена Ленина госуниверситета им. Жданова. № 252 (Серия Исторические науки. Вып. 29). Ленинград, 1958. С. 11.

⁵⁷ Терський С. Княже місто Володимир. Львів, 2010. С. 72. Увагу до необов’язковості наведеної думки привернуто: Александрович В. В якому монастирі... С. 139–140.

⁵⁸ Александрович В. В якому монастирі... С. 190–191.

У колі тієї ж тематики варто пригадати також твердження щодо місця поховання князя Лева Даниловича: “tradycja o znalezieniu przez tego dynastę miejsca ostatniego spoczynku w Ławrowie lub Spasie pod Samborem jest bardzo różna” (s. 50). При цьому, знову ж, не йшлося про докладніше вивчення проблеми⁵⁹. Однак новіші архівні пошуки принесли й значно давніше від знаних досі, певніше як за походженням, так і змістом свідчення з люстрації Перемишльського староства 1585 р., згідно з яким монастир у Спасі ченцям “nadany ot księcia Lwa, którego tam ciało leży”⁶⁰. Цьому записові, безперечно, випало ствердити ще давнішу місцеву традицію. Тому із зазначеного огляду, як і через урядовий характер самого джерела, вона здатна сприйматися достовірною⁶¹. Так складається змога перевірити за набагато ближчим до епохи переказом впроваджену до літератури пізню монастирську традицію, що здатне подати спаський варіант досить правдоподібним.

Однак наведений чималий екскурс до ширшого контексту княжих поховань за опублікованими матеріалами, здебільшого північних та північно-східних теренів історичної Київської держави (сучасна територія Росії) (s. 50–55), немало виходить поза, власне, холмський інтерес, де самі такі поховання відповідного часу досі, зрештою, усе ще не відкрито, й у запропонованій подачі сприймається неоправданою історіографічною надмірністю.

Інший вияв того ж підходу засвідчує виклад без належного заглиблення у продовженні відомостей наступного періоду – до першої половини XVIII ст. (Василь Слободян). Уже на самому початку переказано свідчення єпископа Якова (Суші) про покриття собору дахівкою зусиллями “панн” (s. 55). Однак буквально через сторінку те ж покриття віднесено вже до заслуг єпископа Теодора (Облазницького) (1507–1533) (s. 57), внаслідок чого не позбавлена знаної привабливості версія про “панн” постає не зауваженою пізньою і безвартісною легендою.

Інший приклад такого ж “неусвідомленого” трактування конкретного факту пропонує твердження стосовно одного зі знаних кроків перебудови собору заходами єпископа Мефодія (Терлецького): “Usunął... dwie kolumny przy ołtarzu, które znajdowały się w niej jeszcze od czasów króla Daniela, oraz zniszczono napis z datą” (s. 59). Показовим сприймається запозичення самого наведеного факту з новішої літератури, хоча автор знав його першоджерело – вислів сучасника, єпископа Якова (Суші). У новішій літературі запропоновано засноване на відповідному свідченні літопису, цьому переказі та архітектурній практиці й будівельних аналогіях уже відзначене трактування пригаданих колон як призначених підтримувати від заходу склепіння вівтаря⁶². Тому вжите “безвільне” інтерпретування їх як вміщених “przy ołtarzu” (коли воно не є результатом поверхового перекладу) не тільки спотворює унікальні реалії холмського храму, а й не враховує своєрідності зазначених колон як однієї з прикметних особливостей тогочасної будівельної традиції холмського середовища в його важливих історичних пов’язаннях⁶³.

⁵⁹В основі відповідного погляду лежить зафіксована в другій половині XVIII ст. й розбудована в наступному столітті василіанська монастирська традиція, див.: *Грушевський М. Історія... Т. 3: До року 1340. Львів, 1905. С. 521.*

⁶⁰*Александрович В. Чудотворна ікона Богородиці (“Воплочення”) з Жидачева Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. Вип. 5. Львів, 2005. С. 126.*

⁶¹Свого часу, засновуючись винятково на

пізній монастирській традиції, спаську версію визнавав такою і сам Д. Домбровський: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich (Biblioteka Genealogiczna. T. 6). Poznań; Wrocław, 2002. S. 107.*

⁶²*Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 49–50.*

⁶³Див.: *Александрович В. Князь володимирський. С. 72–73; Його ж. Холмське будівництво... С. 56; Його ж. В якому монастирі... С. 184–185.*

Знищений “*napis z datą*” теж видається не таким уже однозначним. Оскільки йому належалося стверджувати спорудження собору заходами святого Володимира Великого, у холмських реаліях його ніяк не випадає сприймати автентичним, як на це вказав єпископ Яків⁶⁴. З цього огляду вже була нагода привернути увагу до можливості далеко не випадкового “зникнення” самої дати при перебудові, оскільки до викладу холмського владика її залучено аргументом актуального для релігійної ситуації у місті 1640-х років⁶⁵ наголошення особливого статусу тутешнього унійного середовища. Обидва коментарі показують наскільки важливим є докладне коректне презентування доступних фактів за першоджерелами й у їх ширшому автентичному історичному контексті. Як переконають наведені приклади (й, звісно, не лише вони), зазначені моменти виявляються не завжди належно присутніми на сторінках аналізованого видання.

Привертає увагу також висновок з підсумування аналізу будівельно-технічних та технологічних особливостей і поодиноких елементів оздоблення із наголошенням, “*że zabytek jest jednym z pierwszych na terytorium Wschodniej Europy, gdzie zastosowano technikę wznoszenia murów z romańskiej cegły palcówki*” (s. 89). Він визнає й стверджує важливе нове явище кола знаменитого галицько-волинського володаря, проте вжите формулювання не передбачало найістотнішого за такі обставин – вміщення самого повчм на його власному історичному тлі. Немає ніяких підстав докладніше розглядати можливе часове співвідношення храму з двома іншими зафіксованими в літописі аналогічними об'єктами тогочасного Холму, поки все ще не віднайдені й не ідентифіковані. Випадає з цього ряду також перша задокументована на терені міста церква Святої Трійці, жодних конкретних відомостей про яку теж не розшукано. До їх ідентифікації справа “першості” та можливої хронології, попри її безперечну притягальність, приречена, однак, виступати дещо передчасною.

До такого висновку схиляє й ще одне істотне міркування. Новіші дослідження принесли, проте, важливий, досі так і не зауважений вартісний акцент до хронології цегляного будівництва у колі короля Данила Романовича, окреслений відкриттям решток цегляної вежі на території літописного Угровська. Як переконає докладніший аналіз надто скромно засвідчених на сторінках літопису й через те маловідомих обставин функціонування самого міста, угровська вежа могла постати лише за короткотривалого періоду активнішого розвитку місцевого осередку в 1230-х роках перед тим, як уся увага короля Данила Романовича виявилася сконцентрованою на новозакладеному Холмові⁶⁶. Тому, хоча сам угровський епізод виявляється майже невідомим, його статус передісторії відповідного процесу на холмському ґрунті сприймається цілком певним. Такий висновок здатний вказати на появу цегляного будівництва європейського зразка в середовищі короля, насправді, ще в 30-х роках, хоча через малочисельність літописних відомостей до історії Угровська уточнити час зведення вежі немає змоги. Проте сумніватися у значенні угровського факту як передісторії молодшого – стосовно нього – холмського цегляного будівництва не випадало

⁶⁴ Susza J. Phoenix tertiatu reddivivus. Za-
mość, 1684. S. 45.

⁶⁵ Gil A. Geneza nowożytnego kultu ikony
Matki Boskiej Chełmskiej *Волинська ікона:
дослідження та реставрація*. Вип. 10: Матері-
али X Міжнародної наукової конференції,
м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. Луцьк,
2003. С. 108; *Ejusdem*. Źródła kultu ikony Matki

Boskiej Chełmskiej. Z dziejów religijności w
XVII-wiecznej Rzeczypospolitej *Series Byzanti-
na*. T. 2. Warszawa, 2004. S. 212.

⁶⁶ Аргументи на користь такого датуван-
ня див.: Александрович В. Угровський епізод
Александрович В., Войтович Л. Король... С. 92–
95.

б. Але й тут через відсутність докладніших свідчень про розбудову міста в часі відповідний аспект так само залишається поза можливостями досяжного. Хоча такий недолік описаної ситуації, звісно, ніяк не мав би применшити значення зафіксованого факту, ствердженого віднайденням угровської вежі, все ще й досі не сприйнятої як у цьому винятковому її значенні, так і наступних холмських пов'язаннях.

Однак запропонований висновок щодо хронології холмського сакрального архітектурного ансамблю викликає довший ряд й інших запитань. Насамперед, як розуміти твердження про “wzniesienie murowanej z kamienia rezydencji Daniela Romanowicza na “Wysokiej Górcze”, a także cerkwi św. Jana Złotoustego, św. Kosmy i Damiana oraz św. (sic!) Trójcy” за умов “pierwszego okresu rozbudowy miasta” (s. 90). Адже, згідно з чіткою та однозначною вимовою літописного переказу, першим таким мав би бути час, коли з'явився та функціонував літописний “градєць маль”⁶⁷ (водночас також: “градць маль”⁶⁸), якого, за тим же літописним свідченням, ще перед монгольським нападом зими 1240–1241 рр. замінив “гра^а иньи”⁶⁹. Не випадало би дискутувати стосовно появи першої та другої церков щойно на етапі найактивнішої розбудови міста пізніше, вже після монгольського набігу. Принаймні, ніщо не здатне вказати на можливість існування обох храмів ще перед ним й znana хронологія короткого найдавнішого періоду історії новозакладеного міста не тільки заперечує, а й відкидає таку можливість як класичний вияв побутування ні на чому не заснованих міркувань.

Показовою сприймається також відсутність у наведеному в аналізованому огляді переліку об'єктів собору. Незалежно від свідомого чи несвідомого його опущення у даному конкретному випадку, за таким кроком вловлюється очевидне виокремлення головного храму міста з цілісного процесу розбудови холмського церковного осередку. Аналіз історіографії показує в такому намаганні відображення давнішого, цілковито, однак, безпідставного датування спорудження собору щойно часом після знаної пожежі. Таку пропозицію звично співвіднесено з новішого походження позбавленою будь-якого реального наповнення літописною датою “6768(1260) р.”, під якою лаконічна розповідь про собор існує в окремих списках холмського літопису, й за відсутності належного заглиблення до відповідної проблеми саме на цій підставі нерідко фігурує у новіших зверненнях до нього⁷⁰.

Ніби цілком прийнятною видається фраза “Katedralna cerkiew Bogurodzicy została założona na pewnym etapie funkcjonowania miasta” (s. 90). Її продовження пропонує аргументи на підтвердження такого висновку: “Świadczy o tym przede wszystkim jej lokalizacja nie na najwyższej topograficznej części wzgórza, ale na jego stoku, niedaleko od Bramy Uściągskiej” (s. 90). Проте Устилузька брама (існуюча походить з другої половини XVIII ст.), мабуть, все таки, – не найвдаліший пункт для уточнення розташування собору на вершині холмського пагорбу, хоча, ніби, й певною мірою надійний з огляду актуально доступного архітектурного ансамблю. Не зовсім зрозуміло, як вміщення

⁶⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 842.

⁶⁸ Там же. Стб. 843.

⁶⁹ Там же. Відповідно про зазначені початкові стадії розбудови резиденції за матеріалами новіших археологічних досліджень див.: Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... S. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkow-

ski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium... S. 110–117, 141–144.

⁷⁰ Коротко про цю дату в історії собору та її позаджерельний, цілковито надуманий – через зовсім поверхове сприйняття відповідного літописного викладу – характер див.: Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 69.

будівлі храму не на кульмінації місцевості здатне свідчити про пізніше походження її самої. Неможливо уявити, ніби сусідні резиденція та собор будувалися без взаємного врахування їх існування та співвідношення. Тому на тлі холмських реалій важливішим варто визнати саме співвіднесення собору з розташованою поруч резиденцією, однак відкликання до останньої у зазначеному зв'язку шукати – виявляється – марно. До того ж, доданий у публікації, для чогось немало обкрояним з усіх сторін, ситуаційний план⁷¹ (s. 103. Рис. 3.1) так само неспроможний забезпечити не тільки належного, а й, навіть, фактично, – ніякого докладнішого уявлення про реальне вміщення собору на вершині холмського пагорбу та його справжнє оточення й співвідношення з резиденцією. У появі собору “na pewnym etapie funkcjonowania miasta” сумніватися не випадало би, проте конкретного наповнення застосованого тут поняття не запропоновано – викладові стосовно фаз будови самого комплексу належалося обійтися без нього.

Так само не бракує недостатньо осмислених пропозицій і в найближчому продовженні. Тут автори, насамперед, зайнялися віднайденими під відкритими рештками собору слідами вугілля як свідченням пожежі, документуючи набір можливих робочих здогадів, покликаних пояснити його наявність. Суть прикладених зусиль показово засвідчує міркування про найбільшу правдоподібність походження шару вугілля як наслідку літописної пожежі 1256 р., що, однак, зразу ж заперечено відсутністю слідів будови собору перед зазначеною катастрофою (s. 90), хоча собор, як відомо з літопису, існував ще до неї – уже перед початком осені 1253 р.⁷² Очевидно, справді варто погодитися, як сказано в продовженні, з відсутністю підстав для “остаточних” висновків з огляду на незначність вивчених на місці фрагментів давнішої стратиграфії, так і винятково обмежений досі доступ до самого терену з ними⁷³ (s. 90). Внаслідок цього віднайдені матеріали не випадало би визнати належно репрезентативними, отже, так само, – достатньою підставою для аргументованих та прийнятних як за походженням, так і самою природою висновків.

⁷¹ Докладніше ситуацію холмського пагорбу передають плани, подані в: *Дзеньковські Т.* Холм в часи князя Данила Романовича. Виникнення осередку та просторовий розвиток у світлі археологічних джерел Король... С. 129; *Бевз М., Лукомський Ю.* Архітектурно-археологічні аспекти досліджень нововіднайдені катедри Богородиці в Холмі Король... С. 137.

⁷² *Ипатьевская летопись.* Стб. 826. Увагу до цього свідчення вперше привернуто: *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії. Т. 1). Львів, 2001. С. 34. Пор.: *Ejusdem.* Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze *Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego.* Т. 1: Referaty. Chełm, 2003. S. 56; *Його ж.* Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста *Минувле і сучас-*

не Волині та Полісся: Володимир Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-ій річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Магдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р. Луцьк, 2004. С. 4; *Його ж.* Мистецтво Холма... С. 147.

⁷³ Інший приклад очевидної непевності пропонує твердження: “ще до храму будівництва на ній (території, яку він зайняв – В. А.) відбулася пожежа, яку відзначає на рівні -1,66 м прошарок деревного вугілля завтовшки 2-5 см, який підстеляє перший шар будівельної стратиграфії мурованого об'єкту – перевідкладений розчин з цегляним щобенем. Якщо прошарок вугілля являє собою слід пожежі 1256 року, то виявлена будівля мала б датуватися пізніше” (збережено правопис оригіналу). Див.: *Бевз М., Лукомський Ю.* Архітектурно-археологічні аспекти... С. 141–142.

На жаль, після такого логічно обумовленого, за всіма ознаками цілком слушного умовиводу одразу ж у продовженні знову подано чималий набір наступних, якнайвиразніше, – надто ризикованих припущень: “Możliwe, że pierwotna cerkiew, wymieniona w latopisie w 1253 roku była znacznie mniejsza, stała na miejscu wschodniej części późniejszej świątyni i dlatego jej budowla nie zaznaczyła się w stratygrafii o dziesięć metrów na zachód. Dlatego problem początku budowy cerkwi Bogurodzicy pozostaje otwartym” (s. 90–91). Подібні висловлювання не здатні не дивувати. Авторі є професіоналами й самі належать до традиції, яку вивчають. Тому з цього огляду запропоновані розмірковування, за якими історичну холмську дійсність з-перед середини XIII ст. повинна збагатити ніде і ніяк не засвідчена, а тому цілком уявна “pierwotna cerkiew... znacznie mniejsza”, слідів спорудження якої, за щойно наведених твердженнями... не зафіксовано, здатні сприйматися, хіба, класичним свідченням того, на що спроможний нічим не обмежений “відважний археолог попереду лопати” у якнайтіснішому поєднанні з не менш відважно налаштованим інтерпретатором здобутків професійних зусиль першого... Адже, не кажучи про вже наведені зауваження, не випадало би ніяк розважати з приводу того, як, розбудовуючи новозакладений Холм разом із перенесеною до нього з Угровська владичою кафедрою⁷⁴, король міг зводити щось подібне, тільки після пожежі 1256 р. розширене, або ж приймати появу гаданої “значно меншої” споруди ще на, практично, невідомому короткому початковому етапі функціонування новозаснованого міста перед монгольським набігом зими 1240–1241 р. У такому припущенні вловлюються й певні відгомони теж цілком “попередніх” за характером кулуарних розмов, так само винятково на широких здогадах заснованих, навколо, нібито, також “невеликої”, усе ще не ідентифікованої⁷⁵ місцевої церкви святого Іоана Златоуста. Судячи з викладу, гадані натхнення приватних бесід повинно було доповнити ще й щось із вражень від, справді, невеликої Преображенської церкви в селі Спас біля Холму – без належного врахування її очевидної появи у зовсім іншому контексті: як для свого часу скромного храму замиської монастирської резиденції холмського владики⁷⁶. За умов, при яких визрівають такі висновки, зазначене цілком своєрідне механічне поєднання без належного осмислення настільки різнорідних у їх власних найістотніших ознаках об’єктів видається цілком вірогідним. Особливо, коли до друку густими рядами простують чорнові робочі розмірковування ще до того, як випадає нагода замислитися над властивим наповненням залучених фактів... Адже наведена пропозиція щодо гаданого “первісного” холмського собору як “невеликої” церкви при докладнішому розгляді виявляється здатною

⁷⁴ Запропоноване в новітній літературі твердження, нібито в Холмі за часів короля Данила Романовича, як і перед тим в Угровську, єпископської кафедри, насправді, не повинно було бути (Толочко А. П. Основание... С. 254–277) при докладнішому розгляді виявилось звичайнісінькою рядовою ерудитованою “фантазією на потребу”... боротьби проти короля Данила Романовича: Александрович В. Холмський єпархіальний осередок... С. 107.

⁷⁵ Див.: Buko A., Dzieńkowski T., Gotub S. Rezydencja... С. 183–184; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gotub S., Petryk W., Rodzińska-

Choraży T. Palatium. S. 120, 147 (ідентифікація попередня). У новітній публікації вказано на вірогідну ідентичність храму з “будівлею А”, рештки якої відкрито в ансамблі холмської резиденції: Буко А. Елементи монументальної забудови Холма й околиць міста в часи Данила Романовича Король... С. 111, 113.

⁷⁶ Таке трактування Спаської церкви запропоновано: Александрович В. Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стовпі в околицях Холма й околиць міста в часи Данила Романовича Король... С. 111, 113. Пор.: Confaternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Збірник наукових праць. Львів, 2006–2007. С. 110–114. Пор.: Його ж. Холмське будівництво... С. 63–67.

перекреслити як усю давнішу традицію спорудження соборів старокіївського родоводу, так і засвідчене в літописі холмське її відображення. Підважує вона й звичайну логіку, оскільки, з одного боку, як уже відзначено, немає підстав приймати появу гаданої “попередниці” собору на початковому етапі холмської історії перед 1240 р. З іншого, – не менше позбавленим логіки видається зведення чогось такого вже після 1240 р. при розбудові місцевого єпархіального осередку. Щобільше, коли коротко описана в літописі під 1260 р. будівля ідентична вперше згаданий на його сторінках при викладі повернення короля Данила Романовича з чеського походу наприкінці літа 1253 р.⁷⁷ Сумніватися в цьому немає ніяких підстав й у самому літописному викладі йдеться тільки про побудову собору (“Сзда же церквь привеликоу . во градѣ Холмѣ . во има престыа приснодвѣя Мриа . величествомъ . красотою . не мене соущихъ древни^с”⁷⁸). Тобто, літописна розповідь не вказує на заміну знищеного собору новим – про його пожежу не йдеться взагалі. Тому, з огляду вимови самого літописного переказу, описана під 1260 р. споруда повинна бути ідентична відзначеній за сім років до того, тобто, як випадає здогадуватися, – зведеної при найактивнішій розбудові міста в 1240-х роках⁷⁹. Отже, при докладнішому заглибленні до холмських реалій для прийнятої в аналізованому тексті гаданої “невеликої попередниці” серед знаних обставин початкового періоду історії Холму навіть не віднаходиться часу, коли вона могла б з’явитися...

Для авторів аналізованого тексту бажаним і прийнятним, однак, виявилось припущення, до якого вони приготували себе заздалегідь за зною формулою, коли шукач невідворотно віднаходить, власне, пошукуване, подібно до Колумба, який шукав і віднайшов “Індію своєї мрії”. “Możliwe, że była to odbudowa wcześniejszej cerkwi, wspomnianej w 1253 roku, z rozbudową w kierunku zachodnim” (s. 91, przyp. 27). Тому “problem początku budowy cerkwi Bogurodzicy pozostaje otwartym” тільки через те, що пропонованими підходами з цілковитою перевагою не опрацьованих попередніх, цілком відважного наповнення здогадів над достовірними відомостями нічого з’ясувати, звісно, неможливо. Через те твердження: “Zgodnie z analizą źródeł pisanych oraz pozyskanych danych architektoniczno-archeologicznych możemy w sposób bardziej uargumentowany przedstawić rozwój architektoniczny i trzy pierwsze rozpoznane, budowlane okresy cerkwi Bogurodzicy, wzniesionej z fundacji króla Daniela Romanowicza” (s. 91), насправді, немало переексплуатує потенціал як можливого, так і прийнятного для висновків. Адже ані вимова “źródeł pisanych”, ні відкриті досі достатньо скромні реалії самої архітектури не здатні уповажнити до твердження про “try pierwsze rozpoznane, budowlane okresy”. У наведеному міркуванні явно не обійшлося також без очевидного плутання понять, оскільки, хоч і йдеться про етапи будови “cerkwi Bogurodzicy, wzniesionej z fundacji króla Daniela Romanowicza” (s. 91), тільки перший з них, насправді, віднесено до часів короля, але, всупереч ствердженому в літописі, визнаному в тексті (s. 90) її існуванню уже 1253 р., буквально на наступній сторінці вміщено... щойно в межах 1256–1260 рр. (s. 91). Отже, цього разу розписана раніше цілком гіпотетична “pierwotna cerkiew... znacznie młodsza”, як виявляється, з актуальної позиції до собору, нібито, не... повинна мати прямого і жодного стосунку. А “два наступні періоди” віднесено вже тільки... до XVI ст. Тобто, попри заповідані “budowlane okresy cerkwi

⁷⁷ Дату уточнив: *Dąbrowski D. Daniel Roma-nowicz... S. 346.*

⁷⁸ *Ипатьевская летопись. Стб. 845.*

⁷⁹ *Александрович В. Холм... С. 187.*

Bogurodzicy, wzniesionej z fundacji króla Daniela Romanowicza”, насправді вказано, водночас, і на значно пізніші її перебудови, чого, за засвідченого пакування над власним текстом, як видно, не зауважено...

У викладених при цьому поодиноких твердженнях так само не бракує явно дискусійних висловлювань, на яких випадає зупинитися докладніше. Зокрема, не зовсім зрозумілим у даному конкретному випадку є теоретизування: “Architektura cerkwi odpowiadała okresowi stylistycznemu między różnym romańskim i wczesnogotyckim” (s. 91). І не тільки тому, що про саму архітектуру, правду кажучи, поки відомо все ще надто мало, а засвідчена широта стосовних припущень щодо її гаданих конкретних характеристик ніяк не здатна замінити справжніх, проте не відкритих реалій. Не менш дискусійним з принципового огляду видається також намагання вмістити собор поміж визрілими на цілковито іншому ґрунті пізньою романікою та ранньою готикою як явищами зовсім інорідної для нього системи, хоча й, звісно, не чужої. Не кажучи про необхідність пояснити при такому сприйнятті, як холмський собор короля Данила Романовича мав, нібито, цілком розірвати з історично вихідним для нього київським досвідом й, немов, опинитися у сфері неподільного домінування закономірностей зовсім іншого – західного світу. Очевидно, творцям такого висновку, вдаючись до понять археологічного кола, також мимоволі випало опинитися “попереду лопати”... Правда, може й не зовсім, оскільки водночас при описі самої структури у відкликанні до “przynajmniej czterostupowej (filarowej) krzyżowo-kopułowej cerkwi” (s. 91), характерної, за визнанням авторів, для киево-візантійського досвіду, тобто розробленої уже на місцевому ґрунті версії засвоєного візантійського першовзору, стверджена раніше гадана перевага західної складової, немов, повинна посісти належне їй місце. Тому, за незмінної терпеливості прискіпливішого читача, виявляється, що насправді йдеться тільки про звичайнісінький неодноразово відзначений спосіб “читання свого написаного”... На підтвердження чому подано й візантійську мірну систему (s. 91–92), здатну остаточно утвердити головний холмський храм у колі явищ з-поза поверхово приписаної йому чужорідної романо-готичної традиції.

Відзначене західне схилання, врешті, отримало й розвиток – так само із залученням методу тих же безвідмовної всесильності припущень. Зусилля на відповідному напрямі підказали, зокрема, твердження: “Archiwoly głównego portalu mogły mieć kształt ostrołukowy, podobnie jak w cerkwi św. Wasyla we Włodzimierz” (s. 91). Що, власне, повинно доводити таку можливість у цьому конкретному випадку – не відомо, принаймні не зазначено. Проте – на тлі щойно розглянутого “глибокого теоретизування” щодо романіки та готики – виразна загальна тенденція форсування присутності західної складової у мистецькому синтезі на місцевому ґрунті очевидна й безперечна. Як і не менш очевидним сприймається за актуальних умов винятково теоретичний, попередній характер відповідних зусиль. Застосування цегляного мурування західного зразка при цьому не здатне підпадати під сумнів, проте його присутність на холмському пагорбі, звісно, випадало би визнати результатом набагато складнішого в самих основах процесу, ніж це схильні подавати наявні немало поверхові намагання негайно й невідкладно все пояснити та з’ясувати. Повертаючись до відзначених гаданих елементів готичного родоводу в оздобленні фасаду собору, не варто при цьому, однак, забувати немало молодшого походження поданого “паралельного мотиву” володимирської ротонди – за десятиліття, які відділяють її від холмського собору, на місцевому ґрунті, звісно, повинно було статися немало істотних змін.

Неодноразово відзначену властиву поодиноким текстам аналізованого видання неподоланну готовність до нагромадження припущень не менше видає також наступний запропонований здогад: “na poziomie drugiej kondygnacji świątyni mogły występować i być dekorowane zarówno profilowaną cegłą dekoracyjną jak i kamiennymi wstawkami z ciosanego glaukonitytu czy piaskowca” наріжники західної зовнішньої стіни (s. 91). Прийнятий погляд про прямокутне завершення зовні головного вівтаря (s. 91)⁸⁰ в очах авторів мав відсилати до аналогії у церкві Богородиці в Гродно з другої половини попереднього століття (s. 91). При цьому, знову ж, наявне ще одне нечитання написаного, оскільки, хоча сама зазначена аналогія стосується, винятково, вівтарної частини, її у незрозумілий спосіб тут же перенесено на весь храм загалом (s. 91), поспішно проігнорувавши, зокрема, відзначену добре відому авторам (див. вище) прикметну особливість собору в опорах склепіння вівтарного простору від заходу. Втім, прийнята гродненська аналогія невдовзі виявляється не такою вже й вартісною. Адже далі наведено й інші подібні приклади з кола київської традиції, а навіть – без будь-якого конкретного відкликання – стверджено поширення такого завершення апсид... у волинській школі будівництва кінця XII – початку XIII ст. (s. 95). Останній факт спроможний перевести проблему на зовсім інший рівень, проте цьому, як видно, не надано жодного значення. Водночас заміну напівкруглих завершень апсид прямими від другої чверті XIII ст. відзначено також ще й як притаманну сакральному будівництву сусідньої Польщі (s. 94). Залучений настільки широкий – втім і часовий – контекст (не зовсім, зрештою, усвідомлений – наведений недооцінений волинський акцент схильний засвідчити це цілком виразно), вказує на перебування у колі надто загальних та поверхових розмірковувань, неспроможних увінчатися якимось прийнятним вирішення проблеми появи конкретного аналізованого холмського варіанту східного завершення вівтаря, здатне також викликати ще й логічне запитання: при чому тоді тут Гродно? Інакше, як засвоєною свого часу й “не пережитою” версією його сприймати не випадало б.

Уже відзначене переважаюче зацікавлення до будівельної ситуації у найближчій “сусідній Європі” отримало продовження також через характеристику галицької церкви святого Пантелеймона як свідчення “o stylistyce architektury, jaką osobiście oglądał młody Daniel Romanowicz” зі ще більше європеїзованим продовженням започаткованого на такий спосіб міркування. “Doskonały i wyrafinowany wystrój architektoniczny oraz kompozycyjne rozwiązanie głównego portalu perspektywicznego i drzwi południowych, powściągliwa i monumentalna architektura fasad cerkwi ma najbliższe analogie w późnoromańskiej, cysterskiej architekturze Centralnej Europy (tzw. “styl kwitnący”). Ta sylstyka, która miała zupełnie europejskie oblicze, skala i wysoka jakość budowlanej kultury wykonania, stała się dla Daniela, jako ambitnego władcy i kontynuatora dzieła swego ojca Romana, wzorcem dla architektonicznego programu budownictwa sakralnego w Chełmie” (s. 96).

Наведений не позбавлений – навіть – зерна поезії пасаж, покликаний, нібито, з’ясувати не розгадану досі таємницю походження не тільки одного з центральних об’єктів церковного будівництва княжого Галича, а й, водночас, – холмського архітектурного ансамблю, при докладнішому розгляді виявляється, однак, винятково ще одним незобов’язуючим словесним popisом.

⁸⁰ Конкретніше про його підстави див.: Бевз М., Лукомський Ю. Архітектурно-археологічні аспекти... С. 151.

Твердження про найближчі аналогії фасаду та порталів галицької церкви святого Пантелеймона серед цистерської архітектури Центральної Європи, закономірно, повинно передбачати конкретні аналоги, проте таких ані попередники, ні самі автори не подали. Тобто, викладена пропозиція звично вдовольнилася поширеними за давніших часів загальниками замість докладного й ретельного аналізу реалії конкретних споруд як єдиного способу, здатного принести певні аналоги й прийнятне з наукового огляду вирішення проблеми походження окремих особливостей одинокого хоч якось краще збереженого галицького храму. У залученому контексті не зовсім зрозуміла також позиція короля Данила Романовича “jako ambitnego władcy i kontynuatora dzieła swego ojca Romana”. Виразно піднесеного наповнення твердження прийнятне, хіба, з огляду знаних істотних західних елементів політики Романа, проте це позитивне ядро прибрано у явно не найвигідніші для нього самого шати.

Щодо того, нібито цистерського зразка “sylistyka, która miała zupełnie europejskie oblicze, skala i wysoka jakość budowlanej kultury wykonania, stała się dla Daniela... wzorcem dla architektonicznego programu budownictwa sakralnego w Chełmie”, то тут явно цілком механічно зіставлено зовсім не поєднанні речі. Сама стилістика ніяк не спроможна стати взірцем для “architektonicznego programu budownictwa sakralnego” як явища зовсім іншого наповнення. Може йтися, хіба, про його власну стилістику. Проте в аналізованому холмському випадку ніщо не здатне вказати на відкритий тут залучений, нібито, акурат цистерський взірець натхнення. Зрештою, подібних ансамблів сам він, найочевидніше, знати не міг. Врешті, побаченого тут сліду не пропонує ані надто скупої з відповідного приводу літописний переказ, ні ствержені при все ще достатньо обмежених можливостях дотеперішніх археологічних досліджень скромні автентичні реалії храму, особливо ті, про які йдеться в наведених відсиланнях до гаданого джерела натхнення. Тобто, знову ж запропоновано знаний успіх нічим не аргументованого й ніяк не обумовленого незобов'язуючого легкого “широкого” розважання на обрану тему. Водночас не можна не відзначити незмінної стабільної присутності заснованого на все ще малодоступних і, внаслідок цього, – достатньо поверхово сприйнятих та опрацьованих окремих особливостях стилістики стійкого твердого переконання у безперечній залежності сакральних будівельних ініціатив короля Данила Романовича винятково від західних взірців. Принаймні, про можливі інші при цьому не йдеться загалі. Сама ж пропозиція наділена послідовно вираженим понадчасовим забарвленням внаслідок залучення міркування немало поза реаліями конкретної холмської ситуації.

Заздалегідь засвоєні тверде переконання та впевненість у незмінному простуванні за західними моделями схильне насаджувати їх навіть там, де, як мало б видаватися, добачати такі навіть не зовсім належалося б. Адже вдаючись до загальних планувальних особливостей давніших резиденційних центрів західноукраїнських володарів, випадає відзначити два основних їх типи – коли вони включали головний храм, як, наприклад, у Перемишлі, або ж він розташовувався поза межами резиденції, приклад чого пропонує Володимир⁸¹. З цього огляду холмський ансамбль виразно позначений реалізацію попереднього володимирського

⁸¹ Святослав Терський припускав ймовірність появи такого співвідношення як свідчення раннього походження володимирської єпископії: *Терський С.* Княже місто... С. 76. Однак, тут складно відшукати якусь

конкретну залежність й насправді місцева кафедра не належить до ранніх: тут, радше, випадає вбачати певну ширшу регіональну традицію, оскільки аналогічно розташований храм відкрито також у Червені.

досвіду⁸² без будь-якої можливості зовсім безпідставно приписаного йому “циртерського сліду”, який тут випадає трактувати, хіба, “не пережитим” недавнім особистим робочим відкриттям авторів чи якогось анонімного їх попередника.

Скромнішого на загальному тлі значення конкретні особливості холмського комплексу визначили місцева ландшафтна ситуація та реальні можливості розпланування на вершині історичного пагорбу. Безперечно, при аналізі самого холмського архітектурного середовища варто виходити, найперше, від вказаного загального родоводу визначального характеру, сприймаючи далі через нього індивідуальні особливості наступних поодиноких об'єктів як світського, так і сакрального призначення – разом з присутніми в них елементами західного родоводу. Неврахування цього фундаментального моменту творення холмського архітектурного ансамблю неunikненно провадить до продовження пануючого ще й досі “блукання поміж надто багатьма невідомими”. Його немало насаджують дотеперішні надалі завідомо поверхові, позбавлені належного заглиблення підходи до вирішення цілком конкретних і навіть зовсім виразно окреслених проблем холмського історично-культурного контексту.

Тому навіть згадка про, нібито, “liczne ikony” в інтер'єрі собору на тлі відсутності будь-яких докладніших відомостей щодо їх репертуару та складу в тогочасних українських храмах (див. вище), особливо притаманних національній церковній традиції немальованих⁸³, потребує обережного сприйняття як одне з численних на сторінках книги так само “незобов'язуючих” тверджень без належного за відповідних обставин заглиблення до проблеми. Принаймні, судячи зі скупих вказівок з цього приводу холмського літопису та інших нечисленних доступних переказів, для розважань про чисельність ікон у тогочасних храмах так само немає жодних підстав.

Щодо ж гаданого походження артілі будівничих собору з території Польщі чи Угорщини, то воно, звісно, пропонує можливий варіант, обумовлений як знаними контактами Галицько-Волинської держави на польському та угорському напрямках⁸⁴, так і міркуваннями найближчих територіально будівельних реалій, спроможних послужити конкретним взірцем. Проте такий здогад не виводиться від докладнішого вивчення самої пам'ятки, яке – єдине – за належного осмислення здатне виступити остаточним аргументом при вирішенні зазначеної проблеми. Тут варто лише пригадати все ще не зауважені в такому значенні скромні, проте цілком достовірні передхолмські початки мурованого цегляного будівництва в оточенні короля Данила Романовича, встановлені з віднайденням мурованої оборонної вежі на території Угровська (див. вище), здатні відсунути все ще не зауважене започаткування самої традиції до 1230-х років⁸⁵. Тому без врахування “неіснуючого” в дотеперішньому сприйнятті недооціненого давнішого угровського моменту, як і, зрештою, знаної активної зміни ситуації за тогочасних умов⁸⁶, не випадало б пропонувати докладніші висновки й щодо перебігу подій на новішому холмському ґрунті.

⁸² Дотеперішня література все ще не звернула належної уваги на значення володимирської передісторії для початків Холму. Одинокі вступні міркування з цього приводу див.: *Aleksandrowycz W. Sztuka...* S. 57–58; *Його ж.* Володимир... С. 3–4. Пор. також: *Його ж.* Князь володимирський. С. 63, 73; *Його ж.* Холмське будівництво... С. 75.

⁸³ *Александрович В.* Монументальне маляр-

ство *Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. 2: Мистецтво середніх віків.* – Київ, 2010. С. 905.

⁸⁴ Новіший огляд відповідних відомостей див.: *Войтович Л.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 192–202, 304–308.

⁸⁵ *Александрович В.* Угровський епізод. С. 92.

⁸⁶ До значення цього моменту та наслідків його неврахування увагу повернуто в

На схильність до нічим не підтверджених поверхових і поспішних висновків вказує також принагідно наведений 1157 р. як, нібито, властивий час спорудження Успенського собору в Галичі (s. 95). Не випадало би дискутувати походження із зазначеного року тільки згадки про поставлення першого зафіксованого в літописному викладі галицького єпископа⁸⁷, тоді як сам собор пригадано щойно при похованні у ньому князя Ярослава Осмомисла 1187 р.⁸⁸ На тлі такого розкладу джерельних переказів розважати над часом виникнення самого собору немає ніяких підстав, хоча логічно він мав з’явитися десь ближче до першого джерельного відзначення місцевого владики. Перетворення відповідного року на конкретну дату спорудження собору вказує як на надто поверхові підходи до проблеми, так і, водночас, немало поширене за новітніх умов явне заощадження належних редакторських зусиль при приготуванні тексту до друку.

Інший вимовний за його природою приклад якнайвиразніше поверхових розмірковувань на цілком докладно окреслену тему пропонує приписане “анонімним дослідникам” твердження про “intensywne wznoszenie na Wołyniu od pocz. XIII w. oryginalnych planowo-przestrzennych typów budowli, które charakterystyczne są przede wszystkim dla architektury europejskiej – rotund i wież-donżonów” (s. 96). Наведена фраза, насамперед, втягує читача до пастки хронологічної, оскільки загальновідома ситуація на Волині, як і всій Галицько-Волинській державі перших десятиліть зазначеного століття, ніяк не сприяла вказаному, нібито, “інтенсивному” розвитку будівництва. Насправді такого – за добре відомих обставин малолітства спадкоємців князя Романа Мстиславовича бути не могло ніяк і жодних його слідів у колі ініціатив інших тодішніх володарів регіону, разом з архітектурною спадщиною, теж не зафіксовано. Тому запропоноване очевидне немале “покращення” літописної вимови випадало би визнати цілком сумнівного змісту особистим здобутком.

Щодо поширення на той час на теренах Волині ротонд⁸⁹, то їх появу в регіоні за умов зазначеного періоду так само ніде й нічим не засвідчено. Першим автентичним прикладом здатна слугувати, хіба, щойно znana ротонда архангела Михаїла у Володимирі, споруджена, вірогідно, в початковий, володимирський період урядування на місцевому ґрунті короля Данила Романовича⁹⁰. В аналізованому тексті проігноровано новішу українську літературу про володимирську ротонду, й від Іллі Антіпова, який її не вивчав, а тільки підсумовував окремі доступні йому з наявних у науковому вжитку міркувань, “переписано” засноване на давнішій поверховій, фактично, пропозиції Михаїла Каргера⁹¹,

процесі дискусії про заснування Угровська короля Данила Романовича та місцевої єпархії: *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок... С. 81–82.

⁸⁷ *Летопись по Воскресенскому списку ПСРЛ.* Т. 7. Санктпетербург, 1856. С. 66

⁸⁸ *Ипатьевская летопись.* Стб. 656.

⁸⁹ Сам цей варіант сакральної споруди для того часу оригінальним не був, оскільки в Україні його побутування засвідчене ще від старокіївської богородичної ротонди 961–962 рр.: *Дуба Ю.* Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокіївській горі *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Т. 235: Праці Археологічної

комісії. Львів, 1998. С. 524–558. Короткий огляд відповідного аспекту українського церковного будівництва див.: *Його ж.* Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. Львів, 2005.

⁹⁰ Таке трактування запропоновано: *Александрович В.* Князь володимирський. С. 64–65. Найдокладніше про неї з архітектурного огляду див.: *Дуба Ю.* Ротонда “св. Михаїла Великого” у Володимирі *Пам’ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник.* Вип. 9: Матеріали ІХ наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. Луцьк, 2002. С. 60–64.

⁹¹ *Каргер М. К.* Вновь открытые памятники... С. 28.

надто широке датування другою половиною століття (s. 97). Воно суперечить знаним обставинам історії литовського князя Войшелка, де ротонда засвідчена як існуюча вже під 1268 р.⁹² Такий підхід виступає прикметною особливістю викладу, коли замість належного вивчення тієї чи іншої проблеми з-поміж ширшої літератури фаворизується яесь облюбване із невідомих, нерідко навіть для самого автора, причин певне судження з відповідного приводу. Опрацьована досі історія побутування ротонд в Україні за умов княжої доби вказує у них достатньо розбудоване явище й засвідчує немало власну традицію на часи короля Данила, на тлі яких трактувати хронологічно пізні для вказаного аспекту національного досвіду волинські ротонди, нібито, як новітнім, так і західним запозиченням⁹³, звісно, не випадало би ніяк. Єдиною “підставою” зазначеного їх сприйняття може бути винятково поширене достатньо абстрактне в його основах виразне західне тяжіння окремих представників актуальної наукової свідомості. Проте цей аргумент в українських реаліях відсилає, найперше, до незнання та невизнання попередньої власної традиції й за самою його природою цілковито виходить поза прийнятний науковий контекст і тільки наголошує на неподоланній наївній та поверховій “заходоманії”. В аналізованому тексті ротонди разом з вежами покликані засвідчити посилення у регіоні, власне, європейських тенденцій: “Ta różnorodność typologiczna form budowli szczególnie wyraźnie rozwinęła się właśnie wtedy, kiedy Wołyń aktywnie wszedł w orbitę europejskich procesów politycznych i kulturowych” (s. 96). Однак зазначене явище, знову ж, ніяк не належить до початку століття, а зарисувалося щойно від 1230-х років: відтоді в колі короля Данила Романовича вони безсумнівні й виступають на різних напрямках⁹⁴. Звісно, проблема потребує як належно коректного виявлення, так і фахового опису, чим аналізований текст якраз похвалитися і не спроможний.

Окремо випадало би зупинитися на вежах як явищі контексту початку століття. Уже була нагода відзначити (див. вище) першою з них не враховану в аналізованому викладі утровську, виниклу, насправді, щойно в 1230-х роках. Тому твердження про їх поширення на теренах волинського регіону, нібито, вже від початку століття не випадало б сприймати інакше, як не пережитим враженням від знаного з його науково-фантастичного – за очевидної переваги фантазування над науковим наповненням – погляду на вежу в місцевості Стовп неподалік від Холму як елементу монастирського ансамблю, спорудженого для матері короля Данила Романовича. У “найвідважніших”, недавньої дати трактуваннях цілком поверхового змісту їй належалося з’явитися з призначенням на монастирську резиденцію для вдови князя Романа Мстиславовича ще навіть... перед їх одруженням⁹⁵. Втім, погляд на ротонди на сторінках колективної монографії так само здатний виводитися від, нібито, найранішого поміж ними прикладу на місцевому ґрунті, яким свого часу визнано горішній ярус стовпівської вежі. Хоча новіші трактування цього приміщення неоднозначні й прийнятні “остаточного” чітко сформульованого уявлення про нього не вироблено, а давніші міркування з відповідного приводу, здебільшого, переповнені не тільки ні на чому не заснованими здогадами, а й зарекомендувалися виявами послідовного та відвертого, нічим не обмеженого фантазування⁹⁶.

⁹² Ипатьевская летопись. Стб. 868.

⁹³ Таку тенденцію відзначив, зокрема: Дибя Ю. Ротонда... С. 60.

⁹⁴ Александрович В. Холмське будівництво...

С. 45–46.

⁹⁵ Див.: Александрович В. Здобутки... С. 292. Пор.: Його ж. В якому монастирі... С. 178–179.

⁹⁶ Александрович В. Здобутки... С. 296–297.

Тому вежі – в контексті прийнятого неоправдано раннього їх походження – так само виявляються явно облегшено осмисленою складовою запрозентованих розмірковувань. Уже була нагода привернути увагу до них як явища щойно холмського середовища короля Данила Романовича⁹⁷ (з відзначенням попереднім практично все ще невідомим угровським епізодом). Втім, найправдоподібніше, йдеться про черговий приклад звичного для аналізованого тексту недостатнього заглиблення до вимови залучених фактів.

Наступний пропонує твердження про появу “na terytorium Wołynia i Haliacza” в XIII ст. нового типу великоформатної цегли (s. 97). Привертає увагу логічно незрозуміле зіставлення як би “на рівних” обширної території Волині з, ніби, “прирівняним” до неї містом Галич. Тут же присутній і ще один взірць аналогічного характеру розумування. Виявляється: “W tym czasie (XIII st. – B. A.), od 1199 roku, kiedy Roman Mścisławowicz opanowuje Halicz następują wzajemne oddziaływanie budowlanych zrzeseń i budowniczych-architektów Księstwa Hallickiego i Wołyńskiego”, хоча далі, всупереч ствердженню, зазначено, ніби, щойно немало молодший Холм “był tym miastem, gdzie najpierw stały się możliwe wyraźne przejawy właśnie takiego połączenia” (s. 97). З останнім висновком зі знаного історичного огляду не можна не погодитися, проте відповідна ситуація виступає лише цілком віддаленим наслідком 1199 р. і – навіть – не так, власне, його, як повторення й утвердження чину князя Романа зусиллями його сина Данила Романовича, остаточно закріпленими тільки ярославською перемогою 1245 р. Тому можливий особистий внесок князя Романа Мстиславовича та його короткотривалого правління в об’єднаному князівстві – завідоме цілковите перебільшення без врахування конкретних обставин розвитку молодшої й уже тільки внаслідок цього – відмінної ситуації на немало пізнішому холмському ґрунті.

Очевидно, наведене твердження щодо галицького сліду, як це нерідко виявляється в окремих текстах колективної монографії, не у всьому надається для звичайного логічного пояснення, оскільки достатньо численні подібні приклади не так уже й рідко засвідчують дещо своерідний стосунок поодиноких авторів до звичних загальностосованих наукових методів.

Відсилає до таких підходів також скромний перелік нечисленних зразків мурованого церковного будівництва другої половини століття, “звично” поданих в аргументовано відкинутій при новіших дослідженнях Галицько-Волинської держави фразеології “післямонгольської доби”. Показово, що до наведеного переліку потрапили приклади з Ростова і Новгороду, а із західноукраїнських теренів – тільки одинока й, практично, невідома “cerkiew w Spasie⁹⁸ koło Ławtowa” (s. 97–98). Водночас на незрозумілий спосіб при цьому зовсім не удостоїлася уваги засвідчена в літописі різнорідна будівельна активність, втім і на полі сакральної архітектури, князя Володимира Васильковича, znana також й за автентичними світськими об’єктами. Такий немало своерідний вибір у зазначеному конкретному випадку ще раз наголошує на неодноразово вказаних немало дивних моментах стосовних підходів як одному з істотних виявів аналізованих текстів. Здається, подані висновки надихнуло не так вивчення

⁹⁷ Його ж. Холмське будівництво... С. 67–72.

⁹⁸ Про неї див.: Вуйцик В. Маловідома пам’ятка княжої доби *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича

з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью Йорк, 1996. С. 146–155; Його ж. Храм XIII ст. Спаського монастира *Вісник інституту “Україно-християнська співпраця”*. Ч. 14: Володимир Вуйцик. Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження. Львів, 2004. С. 245–250.

архітектурної спадщини епохи, як, насамперед, враження від неодноразово цитованого в огляді давнішого каталогу тогочасної архітектурної спадщини, що його уклав російський автор Ілля Антіпов (у якого, правда, репертуар тогочасного західноукраїнського доробку значно ширший)⁹⁹.

Закінчує запрезентований у виданні аналіз архітектури собору визнання його "nowatorskim i wyjątkowym dla swojego czasu obiektem na terenach zachodniej Rusi i sąsiedniej wschodniej Polski" (s. 98). Собор, як відомо, все-таки, постав на теренах Галицько-Волинської держави й внаслідок цього логічно мав би цілком належати до її культурно-історичної традиції. Тому при чому тут глибокий реверанс у бік найближчих західних сусідів (й водночас також – колег-господарів холмських археологічних досліджень) – не зовсім зрозуміло. Принаймні, окрім звичної, все ще неунікненної поверхової "заходоманії" (у цьому конкретному випадку – як побутового "полонолюбства"), нічого стосовного в залученому контексті на гадку прийти не здатне (хіба що рівень проникнення до проблеми, але про це – окремо й на своєму місці). Звісно, не випадало би приписувати авторам прагнення "поділитися" головним храмом Холму, проте реальним результатом застосованого уклону виступає, все ж, насамперед, очевидна нездатність побачити не тільки власні потенційні сили місцевої автентичної традиції. Йдеться також про неспроможність належно оцінити її визначальний внесок до того синтезу із залученням елементів західного досвіду, який окреслив характер холмського середовища короля Данила Романовича та собору – однієї з головних позицій місцевої історично-культурної спадщини.

На тлі численних зауважень до опублікованих історичної та архітектурної частини колективної монографії не викликають істотніших запитань тексти стосовно поховального обряду та його відображення в опрацьованих об'єктах, відкритих у підземеллях собору, з докладним описом розкритих могил і віднайденого при цьому різнорідного супровідного інвентарю. Оригінальність, як і унікальність та новизна самого матеріалу, так і його характер, надійно забезпечили автора від "наукових" (та навколонаукових) "надмірностей" сусідніх розділів.

Серед огляду досліджень будівельних матеріалів привертає увагу висновок: "W odróżnieniu od obiektów palatium, w bazylice brak jest celowego wykorzystywania glaukonitytu, co może być efektem wyczerpania jego zasobów w okresie jej budowy lub utraty zaufania do jego właściwości użytkowych" (s. 215). У наведеному викладі не зовсім зрозуміло, чому в цегляному соборі мали використовувати глауконіт так само активно, як і в кам'яних частинах резиденції. Версія стосовно вичерпання також видається не тільки непереконливою, а й неприйнятною. Радше, відсутність випадає сприймати результатом поєднання двох чинників: як відмінного характеру мурування храму внаслідок вживання цегли головним будівельним матеріалом, так і засвідченої на резиденції "будівельної катастрофи"¹⁰⁰, викликаній, зокрема, застосуванням ненадійного, як виявилось, з огляду міцності глауконіту. Тому мала спрацювати, очевидно, власне, відзначена "utrata zaufania".

⁹⁹ Антіпов И. А. Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников. Санкт-Петербург, 2000. С. 104–142. Як випадає здогадуватися, "післямонгольську добу" в західноукраїнському контексті при цьому "відсвіжено"

саме за цитованим джерелом.

¹⁰⁰ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... S. 182, 183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium... S. 116, 142.

З такого висновку можна вивести наступне важливе підтвердження стосовно часової послідовності появи резиденції та собору, збіжне, зрештою, з вимовою літописного викладу та новішими археологічними даними щодо еволюції резиденції, згідно з яким собор повинен бути молодшим. Тобто, його випадало би датувати 1240-ми роками та перед зазначеною першою літописною згадкою про нього 1253 р. У контексті холмських реалій вірогіднішим мав би видатися, навіть, час після ярославської перемоги 1245 р., проте саму цю пропозицію не вдається належно аргументувати.

З-поміж окремих рідкісних знахідок серед руїн собору увагу привернув мініатюрний (5х3 мм) фрагмент тиньку, покритий, як показали дослідження, високоякісним листовим золотом (s. 223). Інтерпретувати його не пробувано. Проте залучене поєднання тиньку із високоякісним, як виявилось, золотом здатне вказати на якийсь істотний елемент оздоблення. Літописний виклад відзначив у холмській церкві святого Іоана Златоуста прикрашення бані золотими зорями на лазуровому тлі й використання золота в оздобленні головного порталу¹⁰¹. Можливо, щось подібне мало бути також у соборі, а віднайдений елемент повинен походити, власне, з нього.

Потребує певних роз'яснень також підсумування зроблених при описаних археологічних дослідженнях відкриттів. Насамперед, складно погодитися щодо використання в поодиноких опублікованих текстах результатів “*kwerend archiwalnych*” (s. 236). Насправді відомостей такого походження немає ані в найстаршій (що тут, загалом, цілком прийнятне), ні навіть новішій історичних частинах¹⁰² (s. 33–66). Зрештою, йдеться, очевидно, тільки про виразно своєрідне ставлення до самого поняття документу, оскільки далі з'являється ще також згадка про “найстаршу церкву”, відзначену “*w dokumentach (sic!) z 1253 roku*” (s. 238). Так само у вже наведеному контексті потребує уточнення поданих, нібито, з них виведений “*dość szeroki przedział czasowy – od jesieni 1242 do schyłku 1256 r. – najbardziej prawdopodobny dla powstania przedmiotowej inwestycji*” (s. 235). Наведені з відповідного приводу розмірковування, засновані на докладнішому – у порівнянні із запропонованим – опрацюванні стосовних переказів холмського літопису, вказують на появу, принаймні, центральних об'єктів холмського архітектурного ансамблю навіть дещо раніше. Адже як собор, так і церква святого Іоана Златоуста існували, як виявилось, ще перед осінню 1253 р., а скупо засвідчена в літописному викладі хронологія резиденції вказує на її появу ще перед монгольським набігом зламу 1240–1241 рр. й вона – випадає здогадуватися – мала передувати соборові (див. вище). Тим більше, що перенесення єпархії з Угровська до Холму мало відбутися, очевидно, вже тільки після нашестя¹⁰³. З цього огляду принагідно використана надто загальна дата “*około połowy XIII w.*” (s. 236) сприймається, радше, не тільки не зовсім коректною, а й помилковою. Так само не цілком вдале й наступне твердження

¹⁰¹ Ипатьевская летопись. Стб. 843, 844.

¹⁰² Єдиний виняток пропонують два відкликання до архівних відомостей у тексті Василя Слободяна (s. 59, przyp. 178; 60, przyp. 181), проте вони неспроможні змінити суті застосованих підходів. Автор основної частини історичного огляду старшого періоду Д. Домбровський у цитованій давнішій монографії вежі в селі Стопв признався, що у

відповідному інтересі “осилив” тільки найстаршу книгу актів Холмського городського суду та половину найстаршої книги Холмського земського суду: *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu Zespół...* S. 35, przyp. 12. Про архівні матеріали до новітньої історії вивчення ансамблю тут, звісно, не йдеться.

¹⁰³ Александрович В. Холмський єпархіальний осередок... С. 90.

щодо висновку з досліджень українських авторів про собор: “pierwsza na tym terytorium budowla katedralna obrządku wschodniego, wybudowana w nowej jakościowo technologii” (s. 236). Важливішим і вимовнішим, мабуть, було б пригадати походження двох найближчих – володимирського та галицького ще з другої половини попереднього століття.

Зайвим видається так само “глибше” розважання стосовно 1001 р. як дати спорудження собору, вдаючись навіть до висновків з дослідження фрагментів фундаментів та стін, які “w sposob nizaprzeczalny świadczą o braku możliwości wykorzystania podobnych materiałów i technik budowlanych w XI w.” (s. 237). Воно сприймається недоречним не тільки через уже відзначене надто сумнівне походження такої дати (якщо вона ще, справді, була взагалі!), а й з огляду на знаний час заснування Холму та єпархії.

Показовий для сприйняття собору матеріал пропонує набір висновків щодо самої споруди. Її розміри – 14x22 м визнано скромнішими, на підставі чого зроблено висновок: “nie imponowała wielkością, jeżeli punktem odniesienia, będą w tym przypadku budowle XIII-wiecznego Halicza, Kijowa czy sąsiedniego Włodzimierza” (s. 238). Загалом, прийнятним видається пояснення відсутності більшої уваги літописного викладу до зовнішності собору аргументом на підтвердження скромності його екстер'єру. Проте в продовженні наведено міркування, з якими не можна погодитися зовсім. “Zdanie z Kroniki o świątyni, że była “pod względem wielkości i piękna nie mniejszą niż wcześniejsze” (Літопис Руський 1989: 420. тл. wg D. Dąbrowskiego 2013), sugeruje, że budowla wydawała się większą niż była w rzeczywistości, ponieważ była wysoka oraz proporcjonalnie skomponowana architektonicznie” (s. 238). У наведеній фразі складно не зауважити наступного своєрідного джерельного казусу в тлумаченні літописного переказу з його новішого українського літературного перекладу. В оригіналі відповідний фрагмент виглядає так: “Созда же церквь привеликою . во градѣ Холмѣ . во има престѣя приснодѣя Мриа . величествомъ . красотою . не мене соущихъ древнѣх”¹⁰⁴. Однак подане далі тлумачення, нібито “budowla wydawała się większą niż była w rzeczywistości”, є цілком довільним і не має нічого спільного з буквальним значенням перекладеного на такий спосіб оригінального свідчення, оскільки само воно твердить про спорудження храму, величчю і красою не меншого від існуючих “древніх”. Наведене авторське пояснення “ponieważ była wysoka oraz proporcjonalnie skomponowana architektonicznie” – не тільки звичайнісінький домисел, так само позбавлений підстав. Найочевидніше, сам літопис не дає для такого висновку ніяких аргументів. До того ж, подане трактування належить до показових виявів очевидного й безперечного нерозуміння його вимови. Проте прийняті за факти цілком довільні наведені здогади далі розвинуто в тому ж дусі ще й з іншої нагоди.

Відкликаючись до літописного переказу про “будову собору після пожежі”, висновки додають: “ale z ciekawym kontekstem: skonstatowano bowiem zakładanie fundamentów cerkwi, które przecinają warstwę pożarową. Oznacza to, że cała świątynia została zbudowana na nowo (nie była remontowana), poczynając od założenia nowych fundamentów (zapewne przywrócono dawne detale, odtworzono wewnętrzne wykonanie i dachy). Odbudowa miała zatem przełomowy charakter” (s. 238). Уже йшлося про визнання відсутності надійних підстав для “остаточних” висновків щодо слідів зазначеної пожежі з огляду як на незначність вивчених на місці фрагментів давнішої стратиграфії, так і винятково

¹⁰⁴Ипатьевская летопись. Стб. 845.

обмежений досі доступ до самого терену з ними (див. вище). Проте цього разу на тих самих підставах запропоновано, як бачимо, значно “відважніший” виклад, покликаний розвинути знаної аргументації погляд про первісну “невелику церкву” та спорудження собору вже тільки після пожежі. Саме при такій основі й виникли згадані “документи з 1253 року”, у яких повинно йтися про цю “найстаршу церкву”.

Версія про “невелику церкву” отримала розвиток і в розмірковуваннях щодо літописної чаші, яку король Данило Романович мав спровадити з Угорщини. Засвідчена в літописному викладі її позиція “пре двѣрми црквѣнымъ . нарѣцаемъми . црѣкыми”¹⁰⁵ інтерпретаторам видалася “nieco dziwna” (s. 239), хоча для самої церковної практики вона, звісно, дивною бути не могла. Уроблену проблему ліквідовано “найнадійнішим способом”, використавши прийнятий раніше погляд про “невелику церкву” й розвинувши його за методом нічим не обмеженої фантазії: тут авторів виразно “понесло”. Виявляється, у новоспорудженому головному храмі новозакладеної столиці та єпархії настільки бракувало місця, що навіть... не було де поставити спроваджену чашу, як, хіба що, перед царськими вратами: “Tak mogło się stać z powodu braku miejsca w innych częściach świątyni” (s. 239). Хоча сама вірогідність спорудження аж настільки “малого” собору щонайменше, – “nieco dziwna”, в контексті вже утверджених розглянутих попередніх поглядів з відповідного приводу її не тільки визнано достатньою, а й навіть потрактовано ще одним доказом прийнятих розмірів храму: “takie rozwiązanie pośrednio potwierdza, że wnętrze katedry nie było bardzo duże” (s. 239). Нічого дивного в тому, що воно повинно було бути аж настільки невеликим, що в ньому, нібито, навіть не віднайшлося місця на чашу для освячення води, автори не зауважили. “Тут samym ustawienie misy na osi nawy przed ikonostasem wydaje się logiczne, co być może jest jedynym możliwym miejscem (sic!) dla ustawienia tak cennego wyposażenia” (s. 239). Що за такого тлумачення собор мав перетворитися на якусь небачену, незрозуміло зовсім уже мініатюрну “цяцьку”, прихильників наведеного трактування не зупинило. Як і версія про виділення у такій “тісноті” “przestrzeni dla spełnienia funkcji chrzcielniczy”, причому, це чомусь подано свідченням “o utworzeniu [простору] w soborze na polecenie Daniela” (s. 239). Попри те, навіть, що, за буквального переказом літопису, насправді йшлося не про – як продано – “misë” для хрещення: згідно з самим літописним викладом, король “створи же в неї . крестилницю . крѣтити водоу . на стое Бѣавление”¹⁰⁶. Як уже була нагода вказати, в цьому конкретному коментарі автори впали жертвами надмірної прихильності до латинської традиції, не врахувавши належно не знаної їй церковної практики освячення води на не визнане ширше в ній свято Богоявлення. Й, звичайно, – також жертвами чергового вияву власного всезнання без читання літопису...

Так само цілком поверховим сприймається, як уже відзначено з іншої аналогічної okazji (див. вище), засноване на наведеному принагідному відсиланні до царських врат твердження про наявність у соборі іконостасу. Тут його ще й доповнено наміром шукати в храмі можливих решток такої конструкції (s. 239). Для тогочасної церковної практики царські врата були звичним елементом вистрою інтер'єру храму й на українському ґрунті, як уже йшлося, вони зафіксовані від початку XII ст. Серед мистецької спадщини старокиївської традиції найранішим їх прикладом є новгородські врата другої половини XIII ст. з церкви Кривецького погосту на півночі нинішньої Росії (Москва, Державна

¹⁰⁵ Там же. Стб. 846.

¹⁰⁶ Там же.

Третьяковська галерея¹⁰⁷). Літописна вказівка стосовно царських врат подає присутність віднотованої, починаючи від розповіді про ансамбль ікон з двох намісних і п'яти великих ікон Деїсусу святого Алімпія Печерського для однієї зі скромніших київських церков¹⁰⁸, передвітарної огорожі. Однак недостатність певніших відомостей не дає підстав докладніше розглядати склад існуючої в холмському соборі огорожі. Зокрема, немає змоги закласти як наявність у ній ікон, так і, щобільше, – присутність другого їх ярусу з молитовним рядом, тобто, – визнавати розширену версію з двома ярусами ікон, яка дала б підстави твердити про склад, у значно новішій традиції іменованій іконостасом. Зазначені розмірковування щодо його наявності в холмському соборі не враховують усіх цих моментів й через те неунікнено “необов'язкові” та надто поверхові.

Хоча в літописному оповіданні усі наведені відомості стосуються привезеної з Угорщини мармурової чаші, автори, настільки заплуталися у власному трактуванні однозначної у цитованому місці розповіді джерела, що навіть заявили: “Nie jest jasne, jak wiąże się ta informacja ze wzmianką o misie chrzcielnej z węgierskiego marmuru” (s. 239). А після такого визнання, не дивлячись на очевидну незрозумілість ситуації, далі віддалися улюбленим розважаням на тему “як воно могло бути”, самовіддано реалізуючи знану ще від середньовічних часів закономірність “коли мало знаєш, видумуй усілякі жахи”.

Не зовсім дано раду і з наступним важливим елементом облаштування інтер'єру собору, про який у літописі сказано: “створи же в неї блжньи пискоупъ Иванъ . ѿ древа красна . точень . и позлащень . днѣ . и внѣ дивле нию подобень”¹⁰⁹. У тексті його подано як “drewniane, złocone wewnątrz i na zewnątrz kiworiy” (s. 239) й таке трактування є загальноприйнятим, хоча в оригіналі останнє слово й відсутнє¹¹⁰. Не випадало би погодитися щодо його місця “на вівтарі”, оскільки в тогочасній церковній традиції це вільно встановлений балдахін над престолом й тільки за новіших часів його, нерідко, вміщували уже безпосередньо на самому престолі.

Наведена далі хронологія спорудження та перебудов собору, згідно з викладеними поглядами, розпочинається тільки від 1256 р., відповідно так само до прийнятого його зведення заново – після пожежі старшого, як визнано, храму (s. 240). При цьому наголошено відкриті “przynajmniej dwa objekty ziemne mogły wiązać się z osadnictwem poprzedzającym budowę cerkwi katedralnej” (s. 241). Це мимохідь кинута фраза стосується проблеми заселення території на холмському пагорбі перед будівництвом там собору. З цього приводу існує очевидне плутання через давнішу схильність, всупереч знаному літописному свідченню про цей терен як “мѣсто красно . и лѣсно на горѣ . шбѣходащоу шкроугъ его полю”¹¹¹, твердити про якесь давніше заселення самої вершини пагорба – спорудження собору “w miejscu zarejestrowanego osadnictwa, gdzie zidentyfikowano

¹⁰⁷ Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. Т. 1. Древнерусское искусство X – начала XV века. Москва, 1995. № 17. Найраніші оригінальні візантійські врата збереглися з другої половини X ст. (Афон, монастир Протат): Treasures of Mount Athos. Thessaloniki, 1997. № 9.15.

¹⁰⁸ Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. С. 175. Докладніше про них див.: Александрович В. Святий Алімпій Печерський – перший віднотований джерелами

український маляр Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках. Матеріали міжнародної наукової конференції 1–2 жовтня 2001 р. Київ, 2002. С. 13–15.

¹⁰⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 846.

¹¹⁰ Його неприсутність, зокрема, породжувала різні трактування відповідного запису, див.: Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 70.

¹¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 842.

ślady pożaru” (s. 237). Новіші розмірковування з відповідного приводу, все ж, відкидають таку можливість. У дослідженні цій проблемі не приділено уваги, хоча віднайдення зазначених об’єктів, ніби, здатне цілком виразно вказати на таку можливість. Його, однак, не випадало би наділяти якимось революційним характером. Очевидно, як уже відзначено, повинно йтися про релікти короткої початкової історії холмського середовища, синхронні першим відображенням у літописі її крокам періоду, коли функціонував літописний “градець малъ”.

В аналізованому підсумуванні серед джерел про багате оздоблення інтер’єру наведено, зокрема, “okruchy ze śladami złota” (s. 242), хоча при описі відкриттів, як уже йшлося, вказано винятково одинокий мініатюрний такий фрагмент, а наявності ще й якихось інших слідів подібного походження при цьому не вказано.

Уже була нагода привернути увагу до не завжди достатньо обдуманого використання ілюстративного матеріалу на прикладі вміщеного ситуаційного плану холмського пагорбю, не здатного запропонувати належного уявлення про розпланування ансамблю забудови та взаємне співвідношення його об’єктів на місцевості. У наведеному доборі привертають увагу й окремі інші позиції, з якими складно погодитися. Насамперед, на опублікованій реконструкції плану собору середини XIII ст. (гус. 3.28) виділяються вміщені обабіч нави два симетрично розташованих майже квадратних у плані об’єми на не охопленій дослідженнями території, більше в монографії не пригадані. В опублікованих поряд, як підписано, “варіантах попередніх гіпотетичних реконструкцій” (гус. 3.29 A B) у давнішому з них A, опрацьованому на підставі досліджень 2013 р., привертає увагу відсутність відзначених у розповіді єпископа Якова (Суші) двох знищених за його часів перед вівтарним простором стовпів. Таке упущення, цілком очевидно, вказує на перевагу “відваги реконструктора” над об’єктивним знанням про автентичні рештки самої будівлі та використанням при запропонованому відтворенні усієї суми доступних відомостей з відповідного приводу. Інший момент, який впадає у вічі в оприлюднених “попередніх гіпотетичних реконструкціях”, – очевидно виразне зміщення у новішому варіанті B, опрацьованому за результатами досліджень 2014 р., опор склепіння до заходу. Оскільки така пропозиція незгідна із загальновідомою логікою храмового будівництва, закономірно, напрошуються питання як про її підстави, так і, звісно, те, як же насправді мала б виглядати автентична ситуація відповідної частини храму.

Своєрідні моменти захоплення реконструюванням без попереднього належного опрацювання необхідних для цього аргументів засвідчує також опублікована так само “гіпотетична реконструкція” зовнішнього вигляду собору за станом досліджень та 2013 та 2014 рр. (гус. 3.30 A B). Обидві пропозиції теж немало принципово відмінні, наприклад з розвинутим трансептом у першому варіанті за його відсутності в другому й так само логічно незрозумілою прибудовою на фасаді в першому. Вміщене поряд фото “реконструйованої” у завершенні церкви святого Пантелеймона в Галичі здатне, однак, допровадити до висновку про очевидне натхнення сучасними формами цього цілком антиісторичного творіння, особливо новітнім реставраційним завершенням, і явно навіть у надмірному вимірі, внаслідок чого розроблена “гіпотетична реконструкція” виступає цілком безвідповідальною фантазією на тему ще не відкритого собору, без міри перепоვნеною “враженнями” від спотвореного галицького храму. Про завершення і “фантазування” щодо бані згадувати взагалі не випадає як завідомі “готові шедеври” безмірного “реконструкційного

рисувальництва”, позбавлені будь яких спільних ознак з автентичною практикою епохи. Можна тільки жалкувати з приводу тиражування на сторінках фахової літератури результатів подібних образотворчих наслідків цілком юного реконструкційного запалу, надто сумнівних з огляду не тільки архітектурного досвіду епохи, а й самих завдань наукової реконструкції втрачених історичних об’єктів. Адже як за підходами, так і характером вони репрезентують цілком інший і зовсім окремий жанр, за самою природою надто віддалений як від канону фахової реконструкції, так і справжніх наукових завдань загалом.

Аналізована колективна монографія археологічних досліджень 2013–2014 рр. у холмському соборі цілком однозначно належить до важливіших позицій новітньої літератури не тільки Холму та його історичного регіону. Значення споруди та її археологічний потенціал, унікальність багатьох віднайдених рухомих об’єктів підносять монографію на помітну позицію поміж найновішою спеціалізованою літературою далеко не регіонального значення. Немало зроблених при холмських дослідженнях відкриттів здатні поставити їх на виняткове місце навіть в чималому культурно-історичному регіоні Східної Європи. Усвідомлення цього вказує на справді виняткове значення холмських знахідок.

Однак будь-яке видання засвідчує не тільки об’єктивний потенціал, а й використання можливості повноцінного наукового відкриття та всебічної культурно-історичної інтерпретації. Численні наведені зауваження та коментарі з приводу багатьох поданих на сторінках колективної монографії міркувань показують цю сторону потенційного успіху публікації результатів дослідження холмського собору далеко не найкраще відповідною об’єктивним можливостям та потребам посталою завдання. Найбільше зауважень викликає історична та історично-архітектурна частина. Оскільки про конкретні приклади йшлося немало й – у міру можливого, за підказкою взятого на себе завдання, – достатньо докладно, немає сенсу вдаватися до повторення викладених міркувань. Підсумування бачиться іншим. Воно повинно стосуватися принципових моментів та причин конкретних неточностей і, навіть, помилок, у немалій кількості зауважених на сторінках видання.

Як показано на чималому доборі наведених прикладів, з історичного огляду запропонований коментар нерідко виявляється заснованим на недокладному читанні і, як наслідок, – завідомо помилковому трактуванні достатньо численних переказів літописного викладу. Немалий їх ряд переконує не тільки у відсутності достатнього заглиблення до вимови самого літопису як унікального джерела до відповідного аспекту холмської історії й історії загалом. Неунікнено таким самим підходом відзначена також інтерпретація поодиноких почерпнутих з літописного викладу фактів, не так уже й рідко, як була нагода показати, глумачених на знаного “англійського” забарвлення манер – з докладністю до навпаки. Не рідкість, зрештою, й відсутність звернення до самого літопису, автентичний переказ якого залюбки підмінюється використанням новішої літературної традиції (немало давніших прикладів “багатств”, відтоді ніяк не змалілих, наочно показав, зокрема, неодноразово цитований аналіз лаконічних мистецьких сюжетів холмського літопису). Причому, це спостерігається навіть тоді, коли в новітній літературі окремі з відповідних пропозицій немало критикувалися з аргументованим обумовленням належних для цього підстав. Розвинуті на такому тлі зусилля не тільки незмінно підважують об’єктивність та самостійну вартість запропонованого викладу. Водночас вони ще й також унеможливають залучення поданих на такий спосіб результатів,

зокрема, до конкретної інтерпретації при опрацюванні археологічно відкритих матеріалів. Врешті, йдеться про властиву орієнтацію у широкому історичному процесі й придатність подібних немало облегшеного наповнення пропозицій для відтворення об’єктивної історичної картини.

Аналогічний комплекс моментів засвідчує також історично-архітектурна інтерпретація. Уважніший перегляд відповідної частини дослідження показує не завжди належну обізнаність у традиції українського церковного будівництва та особливостях актуального етапу її еволюції, відображених у холмському соборі. Авторам бракує також повноцінного засвоєння ширшого контексту відповідного явища, що неunikнено провадить до поверхово вмотивованих, неоправданих і поспішних висновків. При цьому відчутну недостатність самостійної вільної орієнтації у літописному переказі замінює поверхове повторення не завжди перевірених “готових” чужих міркувань. Загальнопоширеною є також практика, коли, замість звернення до самих джерел, пропонується не обов’язково заснована на їх об’єктивному коректному тлумаченні новіша літературна “візія” з того чи іншого приводу.

Очевидно, зовсім не варто вибудовувати якусь подобу минулого відступаючи від єдино прийняттого в науці методу ретельного всебічного опрацювання й переосмислення поодиноких фактів та системи їх взаємозв’язків. Поширене користання з обмеженої кількості “улюблених” позицій літератури, колись засвоєних чи свого часу вміщених на відстані витягнутої руки як підручної невідомої “похідної” суми знань (замість безперервного оновлення, їх розширення та збагачення через постійну роботу з джерелами) ніяк не здатне підмінити загальноприйнятні наукові методи. І звісно, не варто заспокоювати себе міркуваннями про “уже прочитаний” та з цього огляду, нібито, “не потрібний” літопис: у ньому все ще більш не читаного, ніж прочитаного. Література останніх років навела достатню кількість яскравих прикладів на підтвердження назрілої необхідності переходу до якісно нового сприйняття головного джерела західноукраїнської історії XIII ст. Поки, на жаль, – більше “нових фантазій” на теми літопису включено з новітнім наполегливим намаганням відкинути його взагалі на підтвердження старого погляду про нездатність історії вчити... Однак така неспроможність притаманна або неукам, або ж тій поширеній їх різновидності, яка вже “переступила через історію”...

Перелічені критичні моменти, здебільшого, виступають наслідком своєрідної загальної постави, за якої пропонувані тлумачення не є результатом і підсумком ретельного всебічного осмислення усього комплексу доступних джерел – як писемної традиції, так і здобутих археологічно. Обрано так званий легший шлях, на якому, замість докладно опрацьованої актуальної суми знань, побутують поодинокі вихоплені з різних конкретних “джерел” окремі відомості, подані без належного заглиблення та докладнішого їх переосмислення. У результаті очікуване підсумування проведених досліджень перетворено на побіжно зіставлені між собою непродумані механічні витяги різного походження, поверхово викладені й належно не пророблені, подані у явно “робочому”, попередньому варіанті замість очікуваного всебічного аналізу комплексу доступних відомостей. Не випадково вади такої постави найвиразніше виявляються в історичній та архітектурній частинах – там, де необхідні як прискіпливий аналіз залучених фактів, так і їх презентування на тлі широкої історичної традиції. Відсутність обох зазначених наріжних каменів наукового методу надає запропонованому результаті стійких

ознак недозрілого напівпродукту, змушуючи сумніватися й щодо недоліків належних підходів також у самих дослідженнях, де неunikненою жертвою практикованих “ударних методів” виявляється і без того здештована часом автентична спадщина епохи...

Окремо випадає пригадати вияви недостатньої узгодженості зібраних викладів на ту чи іншу тему в різних частинах опублікованого дослідження як свідчення відсутності притаманної новітній літературі належної наукової редакторської роботи. Традиційною для видань холмської експедиції стає також необізнаність окремих авторів з дотичним доробком колег, що, знову ж, випадало б тлумачити недоопрацюванням того ж редактора.

Усе це, звісно, здатне применшити позитивні сторони вартісного видання, певною мірою нівелювати справжнє, втім і виняткового значення, наукове наповнення, притаманне здобутому й опрацьованому матеріалові, залишити враження попереднього та недостатньо осмисленого презентування вартісного й рідкісного історичного свідчення. Не випадало б обстоювати погляд про необхідність належного, з докладнішим заглибленням до суті отриманих матеріалів оприлюднення результатів так важливої роботи – настільки істотного значення для багатьох аспектів студій історичного й культурного досвіду холмського середовища та його якнайширшого різнорідного контексту.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

**ЖИВИЙ ОБРАЗ КНЯЗЯ ФЕДОРА КОРЯТОВИЧА
Федака С. “Ми, Федір Коратович, з ласки Божої, князь із
Мункача...”. Історичний нарис. Ужгород: Всеукраїнське
державне видавництво “Карпати”, 2017. 136 с.**

Князь Федір Корятович належить до найзагадковіших особистостей українського Середньовіччя. До заплутаних джерел (чого вартує тільки версія Мацея Стрийковського (1547–1586/1593) про двох Федорів Корятовичів!) додалися легенди стосовно переселення на Закарпаття 40 чи, навіть, 300 (!) тис.¹ подільських русинів, що їх підхопили угорські патріотичні історики, які вважали, що ці терени від часів Арпада, звісно, заселяли винятково угорці (куди мало зникнути місцеве населення з часу перед появою тут угорців, – у колі патріотичних істориків задумуватися, звичайно, не належалося). І хоча вже Олексій Петров (1859–1932)² та Дмитро Дорошенко (1882–1951)³ застерігали щодо правдивості цієї легенди, прихильники продовжують використовувати її як беззаперечний факт, на підтвердження якого намагаються навіть вишукувати лінгвістичні докази⁴. Але якби подільський князь мав змогу вивести в поле “кілька десятків тисяч”⁵ дружинників-лицарів чи, навіть, 7–8 тисяч⁶, йому, насправді, не довелося б покидати Поділля. Наприклад, у битві поблизу Нікополя 25 вересня 1396 р. все військо християнської коаліції європейських держав налічувало близько 16 тис. осіб, а османська армія – близько 15 тис. Тільки вартість озброєння одного кінного лицаря на той час перевищувала вартість сотні корів⁷.

Розплутати всі численні стереотипи, помилки і нашарування, реставрувавши справжній образ князя Федора Корятовича, взявся Сергій Федака. При цьому, як не тільки знаний професійний історик, а й не менш відомий поет і письменник, він зробив це у легкій, доступній формі своєрідного історичного

¹ Ще Михайло Лучкай (1789–1843) писав: “Якби Федір мав на своєму боці 300 тисяч людей, напевно не втік би” (Федака С. “Ми, Федір Коратович, з ласки Божої, князь із Мункача...”. Історичний нарис. Ужгород, 2017. С. 59.

² Петров А. О подложности грамоты князя Федора Корятовича 1360 г. Критические замечания (с палеографическим этюдом И. Холодняка). Санкт-Петербург, 1906. С. 71.

³ Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів, 1991. С. 493.

⁴ Гранчак І. М. Аграрні відносини на Закарпатті. Закріпачення селян (друга половина XIII – початок XVI ст.). Нариси історії

Закарпаття. Т. 1: З найдавніших часів до 1918 року. Ужгород, 1993. С. 61; Сенько І. Земля з іменем. Ужгород, 1998. С. 36–37; Німчук В. “Кодифікувати” нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! Українська мова. Київ, 2013. № 4. С. 4; Його ж. Віддаймо честь Федорові Корятовичеві Срібна земля. 2014. 29.09.

⁵ Гранчак І. М. Аграрні відносини... С. 61.

⁶ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Т. 1. Ужгород, 1936. С. 59.

⁷ Войтович Л. Битва при Нікополі Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. Т. 1. Харків, 2017. С. 746–749.

детективу, розплутуючи послідовно одну проблему за іншою та знімаючи павутину навколо постаті свого героя. Відразу ж зазначу, що і сам спосіб подачі, наповнений текстами автентичних документів, підкріплений ілюстраціями та генеалогічною таблицею, а також, особливо, – зміст і висновки виглядають як привабливо, так і переконливо.

Першою розглянуто відому грамоту Федора Корятовича мукачівському монастиреві, датовану 8 березня 1360 р., яку підтвердив угорський король Матіаш Корвін у 1458 та 1488 рр. (с. 7–15). Історик не пропонує однозначної відповіді щодо автентичності грамоти, аналізуючи різні думки з цього приводу, зокрема привертаючи увагу до різних термінологічних та юридично-правових недоречностей збереженого тексту⁸. Він, радше, схиляється до думки, що король підтвердив грамоту з міркувань політичної доцільності, віддаючи перевагу Мукачеву перед Грушовом і не вдаючись до експертизи її автентичності. Свого часу, ознайомившись з ґрунтовною працею Антала Годинки (1864–1946) – він припускав підроблення грамоти в інтересах мукачівських ченців між 1418–1426 рр.⁹, та Юзефа Вольфа (1852–1900), який допускав можливість перебування молодшого Корятовича в Угорщині десь у 1360–1370 рр., де той міг отримати якісь територіальні володіння з Мункачем і закласти там монастир¹⁰, рецензент схилявся до думки про існування грамоти Федора Корятовича від 8 березня 1360 р., що не виключає появи фальсифікату між 1418–1426 рр., відповідно до твердження А. Годинки¹¹. Уже після цього випало ознайомитися з версією архимандрита Василя (Проніна) (1911–1997), де, привернувши увагу до використання у грамоті невластивого латинським текстам іменування побатькові “Корятович”, висунуто слушну гіпотезу, що грамота спершу існувала в кириличному оригіналі і вже пізніше її перекладено латинською мовою¹². Це мало б як ствердити наявність оригіналу, так і пояснити появу відзначених недоречностей у доступному тексті. Зрештою, версії про католицизм князя Федора Корятовича також ніщо не підтверджує. Серед Корятовичів католиком напевно був тільки Олександр (†1380)¹³. Його дружина Ольга Котроманич, як і інші представники цієї боснійської династії, замолоду була католичкою, але це аж ніяк не свідчить про зміну конфесії Федором, радше навпаки, дружини йшли за своїми чоловіками.

С. Федака переконливо спростував помилку М. Стрийковського щодо двох Федорів, яку приймали О. Лучкай, архимандрит Василій (Пронін) та інші автори, а також докладно проаналізував походження князя і його литовську родину аж до князів Курцевичів (с. 16–31). Тут, правда, залишається один дискусійний момент: Костянтин Корятович, мабуть, був найстаршим серед братів: саме до нього у 1344 р. звертався Казимир III, пропонуючи союз проти Любарта-Дмитра, скріплений шлюбом із його донькою Кунегундою¹⁴.

⁸ Федич В. “Теодорів дарунок”: історичні дискурси та комеморативні практики у полоні однієї сумнівної грамоти *Наукові записки Ужгородського національного університету*. Серія: історико-релігійні студії. Вип. 1. Ужгород, 2012. С. 140–150.

⁹ *Hodinka A. A munkácsi görög-katholikus püspökség története*. Budapest, 1910. 90–106 old.

¹⁰ Wolff J. *Kniazowie Litewsko-Ruscy od*

konca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 277.

¹¹ *Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква, 2006. С. 673.

¹² *Василій, арх. Історія Православної Церкви на Закарпатті. Свято-Николаевский Мукачевский монастырь*. Ужгород, 2005. С. 110.

¹³ *Войтович Л. Княжа доба...* С. 672.

¹⁴ Там само. С. 669.

Дуже вдало написані розділи “Краса України Поділля” та “Вигнання з раю”, у яких розгорнута історія цього краю упродовж XIV ст. (с. 38–51). Заслугує уваги і виділення висновку про продовження боротьби за Поділля до 1434 р. (с. 51), зрештою, як і – за Галицьку землю¹⁵. Далі історик послідовно і докладно розглянув ситуацію в Угорському королівстві за умов складного періоду переходу влади від Анжуйської династії до Люксембургів. Не оминуто й проблеми появи подольян на Закарпатті (с. 59–61). При цьому автор більше схиляється до значної кількості переселенців. Подібне переселення джерела фіксують також з галицьких теренів на Волинь, де частина місцевої знаті виїхала з князем Любартом-Дмитром із захопленням земель галицької спадщини Польщею¹⁶, тому, правдоподібно, повинно йтися про явище, насамперед, ширшого історичного контексту. Сама проблема залишається дискусійною, принагідно тільки варто зауважити, що перехід князя на Закарпаття не наділений ознаками планомірного переселення. Залишаючи на Поділлі воеводу Нестиса, він сподівався, що той зможе протриматися у потужних подільських замках до його повернення з угорською підмогою. За таких умов Федора Корятовича супроводило тільки найближче оточення – його двір та невелика дружина. Звичайно, зі зміною ситуації та деактуалізацією подільських планів ці дружинники отримали лени у нових володіннях сюзерена і заснування нових сіл цілком могло бути з ними пов'язаними. Що ж до говірок, окремих термінів і топонімів, то не варто забувати, що основне населення як Поділля, так і Закарпаття – прямі нащадки жителів давніх хорватських князівств. Так само, як варто пам'ятати й непросту історію зазначеного комплексу явищ місцевого контексту, зумовлену своєрідними особливостями тутешнього буття не тільки новіших, а й давніших часів.

Дослідник дуже докладно розгорнув діяльність Федора Корятовича після переходу на Закарпаття, зокрема, – участь у згаданій битві поблизу Нікополя, турецький полон, зумовлене одруженням брата з родичкою угорської королеви втягнення до угорської усовиці, розбудову Мукачеве, заснування монастиря, участь у вторгненні 12-тисячного угорського війська до Сондецької волості у Малопольщі в жовтні-листопаді 1410 р.¹⁷, діяльність упродовж наступних років. Тут, зокрема, знову стверджено, що Федір Корятович був католиком, але єдиним аргументом на користь цього висновку служить теза про заходи римської курії 1370-х років з утвердження католицизму на Поділлі та присягу Гедиміновичів на вірність польському королеві Владиславу Ягайлу (с. 81–82). Зайнявши 1349 р. значну частину Галицької землі (боротьба за ці території тривала до 1387 р., а їх повна анексія завершилася у 1434 р. з утворенням Руського воєводства)¹⁸, польський король Казимир III поспішив заручитися підтримкою римської курії. Папа Климент IV буллою від 14 березня 1351 р. повідомив архієпископа гнєзненського і весь клір Польщі про опанування зусиллями короля

¹⁵ Пор.: *Войтович Л.* Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою (див. у цьому вип., с. 142).

¹⁶ *Войтович Л.* Боротьба...

¹⁷ Військо на чолі з трансильванським воєводою і останнім галицьким князем Сцібором зі Сціборжичь (у автора Штибором), форсувавши перевали, дійшло тільки до Нового Сонча, а потім відступало до Бардиєва. Тобто це невіддале вторгнення звелося до

прикордонного конфлікту й не було ніякої можливості “плюндрувати все на своєму шляху”, як, йдучи за “патріотично” налаштованими польськими джерелами, повторив автор (с. 87). До невідомої в українській літературі постаті воеводи як особистості українського історичного контексту увагу привернуто: *Лешкович Н.* Останній галицький князь (див. у цьому вип., с. 161–168).

¹⁸ Найновіший огляд цих подій див.: *Войтович Л.* Боротьба...

Казимира землі *невірних русинів* і можливість створення там семи єпископств, об'єднання русинів з литовцями та часте вторгнення до цих земель татар, для захисту від яких вирішено збирати десятину з усіх церковних маєтностей упродовж найближчих чотирьох років: зібрані кошти призначалися для поділу між королем та папою¹⁹. Васалом короля став тільки теребовельський князь Олександр Корятович, якому 1366 р. надано відвойоване від Любарта-Дмитра Володимирське князівство (1370 р. Любарт повернув його). Вірогідно, власне тоді Олександр Корятович й мав стати католиком, бо ці його "заслуги" відзначено пізніше спеціальною буллою папи Григорія XI від 30 січня 1378 р., якою папа запевняв кожному захисникові єдності з Римською Церквою і, зокрема, володареві Кам'янця на Русі, князеві Олександру повноваження надавати місцевому населенню певні духовні відпущення²⁰. Але це зовсім ніяк не доказ того, що неодмінно усі Корятовичі стали католиками, як і поява Подільської католицької дієцезії, єпископ-номінат якої Олександр, підпорядкований естергомському архієпископу, на 1379–1385 рр. мав громаду у самому Кам'янці-Подільському та, можливо, – інших містах князівства²¹. Цей крок видається, радше, політичним жестом князів, зацікавлених в угорській допомозі, й, водночас, повинен сприйматися виявом очевидної угорської орієнтації. Що ж стосується присяги Федора Корятовича, складеної після того, як він опинився у польському полоні в результаті невдалої спроби повернути Поділля 1402 р., то вона, тим більше, не може сприйматися свідченням про його перехід до католицизму. Залишався ж, як відомо, православним Скіргайло-Іван Ольгердович, брат і соратник Владислава Ягайла, після присяги польському королеві і це ніяк не завадило йому отримати Київське князівство. Так само при православ'ї перебували й інші Гедиминовичі, які присягали королеві, зокрема Корибут-Федір та Лутвеній-Семен.

Цікаві розділи про Королівське Євангеліє, яке переписав Станіслав Граматик 1404 р. у Королеві, що на той час належало до володінь Федора Корятовича, участь князя у Константицькому Соборі 1413 р., останні його дні, нащадків і новішу портретну іконографію. Цілоком слушно автор залишив відкритим питання про місце поховання князя, яким Йосиф Кобаль вбачав криптик католицького костюлу в Берегові²². Варті уваги розділи присвячено висвітленню образу князя Федора Корятовича впродовж віків, включаючи чеський, радянський і сучасний періоди історії Закарпаття. Автор скромно оцінив свою працю як "один з проміжних підсумків вивчення цієї, безсумнівно, титанічної фігури" (с. 133), вказуючи на ще не використані джерельні можливості, зокрема масив латиномовних грамот. Додамо, що нарис написано яскраво, талановито, при доброму поєднанні популярного доступного жанру з ґрунтовним науковим дослідженням. Такого зразка публікацій сьогодні особливо бракує.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

¹⁹ Bullarium Poloniae / Ed. et cur. Irena Sulkowska-Kuras et Stanislaw Kuras. T. 2. Romae, 1985. Nr 518.

²⁰ Ibidem. Nr 4439.

²¹ Abraham W. Założenie biskupstwa łaciń-

skiego w Kamieńcu Podolskim. Lwów, 1912. S. 12.

²² Кобаль Й. Федір Корятович у світлі нових джерел *Карпатика*. Вип. 32. Ужгород, 2005. С. 106.

АНОТАЦІЇ

Ольга ШОДРА

“СЕБЕ, ТОБТО СВІЙ НАРОД, НАЗИВАЛИ РОС... ЇХ КОРОЛЬ ІМЕНУЄТЬСЯ ХАКАНОМ...”: РУСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО 838–839 РОКІВ ДО ВІЗАНТІЇ ТА ІМПЕРІЇ ФРАНКІВ – ВАЖЛИВА ВІХА ПОЧАТКІВ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

З поміж актуальних проблем сучасної східноєвропейської історіографії історія Київської Русі посідає особливе місце. Російські історики, повернувшись до “звичайної схеми російської історії”, яку свого часу аргументовано розкритикував Михайло Грушевський, вважають Руську державу етапом у розвитку своєї державності. Вони традиційно ведуть відлік її історії від 862 р., від літописної легенди про прикликання варягів, і пробують довести, що первісна Русь виникла на півночі Східної Європи, зокрема обґрунтовують версію Руського Ладозького каганату. Проте численні вказівки зарубіжних середньовічних авторів фіксують Русь і русів уже наприкінці VIII – на початку IX ст. та локалізують їх на півдні Східної Європи. Особливо цінною є інформація Бертинських анналів про посольство русів 838–839 рр. до Візантійської імперії та Імперії франків, яку можна вважати першою чітко датованою згадкою про старокіївську державу – Руський каганат, правитель якої, як вказав автор хроніки, мав тюркський імператорський титул “хакана” (“кагана”).

Ключові слова: українська державність, Київська держава, Русь, Візантія, Імперія франків.

Ян ТЕНГОВСКИ

РУСЬКІ ТА УТОРСЬКІ ПРИЧИНИ ПАДІННЯ ВЛАДИ БОЛЕСЛАВА ЩОДРОГО В ПОЛЬЩІ

Проаналізовано причини падіння влади Болеслава Щодрого в Польщі внаслідок внутрішнього конфлікту і вбивства краківського єпископа Станіславом. Запропоновано

SUMMARY

Olga SHCHODRA

“THEMSELVES, THAT IS THEIR PEOPLE, THEY CALLED ROS., THEIR KING CALLS HIMSELF HAKAN...”: RUS EMBASSY TO BYZANTINE AND FRANKISH EMPIRE IN THE YEARS 838-839 – AN IMPORTANT MILESTONE IN INTERNATIONAL RECOGNITION OF THE KYIVAN RUS STATE AND THE EARLY FORMATION OF THE UKRAINIAN STATEHOOD

The history of Kyivan Rus has a special place in the contemporary Eastern European historiography. Russian historians, while returning to the “usual scheme of Russian history” consider the Kyivan Rus one of the stages in the development of the Russian statehood. This theory was once reasonably criticized by Mykhaylo Hrushevsky.

Russian historians traditionally start the history of Kyivan Rus from the year 862 which is when, according to the chronicle’s legend the Vikings were called to rule over the local tribes. They try to prove that the primary Russian state arose in the north of Eastern Europe, supporting the version of the Russian Ladoga Khaganate.

However, numerous references in the foreign medieval sources mention Kyivan Rus and its people – rusians at the end of the VIII – at the beginning of the IX century and state their location primarily in the south of Eastern Europe.

Particularly valuable is the information of the Bertin Chronicle about the embassy of the rusians in the years 838–839 to the Byzantine Empire and the Franks Empire, which can be considered the first clearly dated mention of the Old Kyiv state – the Rusian Khaganate whose ruler, according to the author of the chronicle, had the Turkic emperor’s title of “Khakan” (Kagan).

Key words: ukrainian statehood, Kyivan Rus, Kyivan State, Rus, Byzans, Franks Empire

Jan TENGOWSKI

RUSIAN AND HUNGARIAN CAUSES OF BOLESLAV’S THE BOLD GOVERNMENT COLLAPSE IN POLAND

The article deals with the reasons of the collapse of Boleslaw the Bold government in Poland as a result of internal conflict and murder of Krakow bishop Stanislaw. The

їх тлумачення у широкому контексті русько-польсько-угорських контактів, визначених родинними пов'язаннями правителів та окремими кроками їх політики. Докладно проаналізовано обставини пограбування князя Ізяслава Ярославовича в Польщі, коли він намагався вербувати там військо для повернення влади у Києві та розвиток ситуації, внаслідок якого краківський єпископ, відповідно до папської булли, всупереч Болеславу, чинив кроки щодо участі польських найманців у боротьбі за владу в Києві, внаслідок чого й виник конфлікт, в результаті якого Станіслав загинув, а Владислава вигнано з Кракова.

Ключові слова: Болеслав Щодри, єпископ Станіслав, русько-польсько-угорські стосунки.

Александр МУСІН

ЯК ПРОХОРО-ЛОБОДНИК КИЯН НАГОДУВАВ... Слово 31-е Києво-Печерського Патерика як джерело до історії середньовічної Русі та її матеріальної культури

Аналізуються свідчення матеріальної культури та політичної історії Східної Європи кінця XI ст., збережені в Києво-Печерському Патерику XI–XIII ст., конкретно, в Слові 31-му, присвяченому преподобному Прохору. Згадані тут як чуда виготовлення "солодкого" хліба з лободи та солі з попелу відносять своє пояснення у сільському побуті Східної Європи. Елемент чудесного, засвоєний цим побутовим явищем, пов'язаний не тільки з логікою агіографічного жанру, а й відмінностями міської й сільської середньовічної культури, до яких належали, відповідно автор Патерика й преподобний Прохор. На основі аналізу середньовічних текстів і новгородських берестяних грамот вираховується вага згаданої у Патерику головажні як міри твердих тіл, вживаної на Русі в Середньовіччі та в Україні аж до Нового часу, – 75 гр. Водночас доводиться ідентичність таких середньовічних мір ваги, як берковець та віз, які дорівнюють 163,8 кг. Слово про преподобного Прохора включає унікальні деталі громадянської війни в Київській Русі 1096–1101 рр. та її сприйняття київським суспільством. Літопис і традиційна українська й російська історіографії бачили тут боротьбу за вотчини між різними гілками

interpretations of this process are offered in the broad context of Rus'-Polish-Hungarian contacts, determined by the family ties of rulers and the individual steps of their policies. Also, we analyzed the circumstances of the robbery of Prince Iziaslav Yaroslavovich in Poland when he attempted to recruit an army for the return of power in Kyiv and the development of a situation whereby the Krakow bishop, in accordance with the papal bull, in spite of Boleslaw, took steps to engage Polish mercenaries in the struggle for supremacy in Kyiv. So, the conflict arose, as a result Stanislaw was killed, while Vladislav was expelled from Krakow.

Key words: Boleslaw the Bold, bishop Stanislaw, Rus'-Polish-Hungarian relations.

Alexandr MUSIN

SAINT PROCHOR OF PECHERSK AND KIEVAN SOCIETY AT THE END OF THE 11th CENTURY: KIEV PECHERSK PATERICON AS AN EVIDENCE OF POLITICAL HISTORY AND MATERIAL CULTURE OF MEDIEVAL EASTERN EUROPE

The article analyzes the evidences of material culture and political history of Eastern Europe at the end of the 11th century, preserved in the Kiev Pechersk Patericon, the Slavonic hagiographic text of the 11th-13th century. For example, the Life of Saint Prochor mentions the breadmaking of 'sweet' bread from quinoa (*Atriplex hortensis* or *Chenopodium album*) and production of salt from ashes as miracles. The both phenomena find their explanation in the rural culture of Eastern Europe, where such archaic practices are well known until today. The elements of miracles added to these phenomena of everyday culture might be explained by the logic of the hagiographic genre as well as by the differences between urban and rural medieval culture, to which belonged respectively the author of the Patericon and Saint Prochor. On the basis of the analysis of medieval texts and birch bark documents from Novgorod, the weight of the *golovazhnia* (*caput salis*, galwage) mentioned in the Patericon - the measure of weight, used in Rus' in the Middle Ages and in Ukraine till the Modern Period is calculated as circa 75 gr. The author argues the identity of such measures of weight as *berkovets* (*Berkowitz* or *Schiffspfund*

Рюриковичів. Об'єктивний аналіз середньовічних текстів дає змогу стверджувати, що рішення про вотчину, прийняті на Любецькому з'їзді в 1097 р., стосувалися тільки Руської землі в Середньому Подніпров'ї. Решту князів боролися за права влади в містах на торгових шляхах, що давало їм право на входження до "союзу архонтів" Руської землі – політичної структури, нав'язаної Східній Європі Візантією, і право на участь ("причастя") в політичному житті цього політичного утворення. Ця структура лише згодом прибрала форми родового співволодіння і неспівставна з європейським *corpus fratrum*. Джерела свідчать про архаїчну систему влади на Русі того часу, де домінували ціннісні орієнтації, складені в X ст., а економіка продовжувала базуватися на контролі над далекою торгівлею. Зроблено висновок про важливість Патерика як джерела знань з історії й археології Східної Європи.

Ключові слова: Києво-Печерський Патерик, преподобний Прохор-лободник, Київ, Русь.

of *Germen medieval texts*) and *voz* (cartful or *currus*), equal to 163,8 kg. The *Life of Saint Prochor* includes unique details of the civil war in Kievan Rus' in 1096-1101 AD and its perception in the contemporary Kievan society. The chronicles and Ukrainian and Russian historiography regard the war as struggle for the *patrimonies* (*otchiny*) between different branches of the *Ryurikids* dynasty. However, the objective analysis of medieval texts allows us to assert that the decisions on the hereditary possession adopted at the Council of Liubech in 1097 AD dealt only with the Rus' Land in the Middle Dnieper area. Other princes fought for the rights of possession of administrative centers (*grady*) on the main commercial routes, which gave them the right to participate in the "union of archontes" of the Rus' Land – the political structure imposed on Eastern Europe by Byzantine Empire in the treaties of the 10th century and to "have a part" (*chast'*, *prichastie*) in political life of this territorial and social unity. This structure only later took the form of clannish sovereignty or co-ownership of the Rus' Land. This system of power can not be compared to the European *corpus fratrum*. The analysis of written sources testifies to the existence of the archaic system of political power in the 11th century Rus' with domination of value orientations of previous period. Its economy continued to be based on the control over long-distance trade. We can conclude that after 200 years of the study, the *Patericon* remains to be an important source of modern knowledge on the history and archeology of Eastern Europe.

Key words: the Kiev Pechersk Patericon, Saint Prochor of Pechersk, Kiev, Rus'

Віктор МЕЛЬНИК
ПОРТАЛ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ
В ГАЛИЧІ

Описано нові дослідження білокам'яного різьбленого декору Успенського собору в Галичі княжого часу. На основі міждисциплінарних досліджень проаналізовано технологічні особливості та історичний аспект створення порталу храму за часів існування Галицько-Волинської держави.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, Галич, Успенський собор, портал.

Victor MELNYK
PORTAL OF ASSUMPTION CATHEDRAL
IN GALICH

This is a novel view of the research of the carved white tone of the décor of the Assumption Cathedral in Galich princely times. On the basis of new multidisciplinary studies, the technological features and historical aspect of creating the portal of this temple of the Galician-Volyn principality have been analyzed.

Key words: Halych, Assumption Cathedral, portal, Galicia-Volyn principality.

Юрій ГУДИМА**ІСТОРИЧНА ГЕОМОРФОЛОГІЯ І ТЕРИТОРІЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА СВДЧЕННЯМИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ**

Проаналізовано згадки Київського (XII ст.) та Галицько-Волинського (XIII ст.) літописів про рельєф – форми земної поверхні (гори, передгір'я, горбогір'я, пагорби, яри, печери, рівнини і поля) на території Карпат, Прикарпаття, Волині та Поділля. Розглянуто роль регіональної геоморфології у формуванні зовнішніх і внутрішніх державних кордонів та перебігу воєнних кампаній, а також значення в економічному житті Галицько-Волинської держави (локалізація місць історичних битв між військами сусідніх держав, гірські перевали у міжнародній системі торгівельних шляхів). На підставі повідомлень літопису про рельєф окремих ділянок земної поверхні визначено закономірності деяких соціальних катастроф (війни, голод, епідемії) на історичних землях Галичини та Волині княжої доби.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, історична географія, геоморфологія.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ ХОЛМСЬКИЙ ЄПАРХІАЛЬНИЙ ОСЕРЕДОК ЧАСІВ КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА: МІФ ЯК МІФОТВОРЧИСТЬ

Проаналізовано відомості Холмського літопису короля Данила Романовича та інших дотичних до теми джерел, у яких зафіксовано функціонування від 1240-х років Холмської єпархії. Підтверджено літописне свідчення про її заснування в Угровську й переведення до Холму як відповідне практиці Київської митрополії XIII ст. Показано безпідставність новішого погляду про походження відповідних літописних відомостей як, нібито, пізнішої вставки та бездоказовість і помилковість версії про створення Холмської єпархії щойно на початку XIV ст. Привернуто увагу до спотворення у новітній літературі літописного викладу окремих важливих фактів холмської історії середини XIII ст., наслідком чого є, зокрема, заперечення літописних переказів про існування угровського єпархіального осередку та його переведення до Холму.

Yuriy HUDYMA**HISTORICAL GEOMORPHOLOGY AND THE AREA OF HALYCH-VOLHYN PRINCIPALITY RECORDED IN HALYCH-VOLHYN CHRONICLE**

The article provides an analysis of records portrayed in Kyiv (12 century) and Halych-Volhyn (13 century) Chronicles concerning relief – landforms (mountains, knolls, mounds, hills, ravines, caves, plains and fields) on the territory of The Carpathians, Subcarpathians, Volhyn and Podilia. The role of regional geomorphology in forming inner and outer state borders and courses of military campaigns were examined along with their significance in the economic life of Halych-Volhyn Principality (places of historic battles between the neighbouring states, mountain passes in the international system of trading routes). Owing to the chronicle records concerning the relief of certain areas, peculiarities of some social disasters (war, famine, epidemics) on the historical lands of the Princely era Galicia and Volhyn were defined.

Key words: Halych-Volhyn Principality, historical geography, geomorphology.

Volodymyr ALEXANDROVYCH THE BISHOPRIC CENTER OF Kholm DURING THE TIMES OF KING DANYLO: A MYTH AS MYTH-MAKING

The article analyzes the evidence of the Kholm chronicle and other sources illuminating the beginnings of the Kholm bishopric in the 1240s. It seeks to demonstrate that the foundation of the bishopric with the center in Uhrovska and its next transfer to Kholm accorded to the ecclesiastical practice of the Kyiv Metropolis in the 13th century. It also takes issue with some recent historiographic views of the late provenance of the earliest evidence of the chronicle about the bishopric and attempts to date its foundation on the beginning of the 14th century. The recent historical studies have often misinterpreted accounts of the chronicle about the history of Kholm from the mid-13th century which resulted in the denial of the existence of the bishopric in Uhrovska and its transfer to Kholm.

Key words: King Danylo Romanovych, Kholm, the Kholm Chronicle, the Kholm Bishopric.

Ключові слова: *Король Данило Романович, Холм, Холмський літопис, Холмська єпархія середини XIII ст.*

Ілля ПАРШИН

КЛІМАТ І ПОГОДА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПИСЕМНІЙ ТРАДИЦІЇ XIII–XV СТОЛІТЬ

Розглянуто відображення кліматичних змін на території Галицько-Волинської держави у писемних джерелах XIII–XV ст. Встановлено, що надзвичайно холодні зими для досліджуваних територій були аномаліями, хоча часті розливи річок вказують на чималу кількість атмосферних опадів, особливо снігу. Загалом, як підсумовано, для XIII ст. характерний помірний клімат, тоді як у наступному столітті відбувається похолодання, яке могло негативно вплинути на сільське господарство місцевих жителів. Хоча писемні джерела – не надто надійна опора для аналізу погодних та кліматичних змін, зауважені трансформації відповідають загальним європейським тенденціям того часу.

Ключові слова: *Галицько-Волинська держава, клімат, Малий льодовиковий період, писемна традиція.*

Леонтій ВОЙТОВИЧ

БОРІТЬБА ЗА СПАДЩИНУ РОМАНОВИЧІВ (1340–1434): МІЖ СТЕРЕОТИПАМИ ТА ІСТОРИЧНОЮ ПРАВДОЮ

Здійснена спроба відкинути помилкові стереотипи навколо приєднання Галицької землі до Польського королівства в ході боротьби за спадщину Романовичів. Проаналізовано загадку загибелі князя Юрія Болеслава Тройденевича, основні етапи цієї боротьби на протязі 1340–1434 рр., їх учасників та підстави останніх. Показано, що тільки у 1434 р. Польща Зважилася анексувати галицьку частину королівства Русі, утворивши на її місці Руське воєводство. До того часу ця територія зберігала суверенний статус, знаходячись під правлінням Любарта-Дмитра Гедиміновича і Володислава Опольського або перебуваючи в унії з Угорським чи Польським королівствами. Зокрема, підтвердженням цього служать також титули правителів і претендентів, особливий адміністративний устрій на чолі

Ілля PARSHYN

CLIMATE AND WEATHER IN GALICIAN-VOLHYNIAN STATE IN THE WRITTEN TRADITION OF THE XIII–XIV CENTURIES

The article deals with the reflection of climate changes on the territory of the Galician-Volhynian State in the written sources of the XIII–XV centuries. It is shown that extremely cold winters for the studied territories were anomalies, although frequent flooding of rivers indicated a significant amount of precipitation, especially snow. In general, for the XIII century was typical temperate climate, while in the next century there was a cold, which could negatively affect the agriculture of local residents. Although written sources are not very reliable for the analysis of weather and climate changes, but the observed transformations are consistent with the general European trends of that time.

Key words: *Galician-Volhynian state, climate, Little ice period, written tradition.*

Leontiy VOITOVYCH

FIGHT FOR INHERITANCE OF ROMANOVYCHS (1340–1434): BETWEEN STEREOTYPES AND HISTORICAL TRUE

In the article realizable attempt to cast aside erroneous stereotypes round tacking of Galychyna part of kingdom of Rus' carth to the Polish kingdom during a fight for the inheritance of Romanovichs. The riddle of death of price George-Boleslav Trojdenovyeh is analysed, basic stages of this fight on a draught 1340–1434, their patricipants and ground of the last. at owned all territory of kingdom of Rus', repeated the chinks of the predecessors typology. It is show that only in 1434 Poland of decided to annex Galychyna part of kingdom of Rus' forming the Rus' province in her place. To the that pore this territory kept sovereign status, being under a rule of Lubart-Dmitre Gedyminovyeh and Volodyslav d'Opole or being in union with the Hungari an or Polish kingdoms. In particular, confirmation of it the titles of rulers and pretanders, special administrative mode at the

з генеральними старостами та карбування окремих монет для цієї території.

Ключові слова: спадщина Романовичів, королівство Русі, Галицька частина, Любарт-Дмитро Гедимінович, Казимир III, Людовик Анжуйський, Володислав Опольський, Сігізмунд Люксембург, Владислав Ягайло.

Єжи СПЕРКА

КНЯЗЬ ВЛАДИСЛАВ ОПОЛЬСКИЙ У СТОСУНКАХ ЗІ ЛЬВОВОМ

Проаналізовано відомості щодо стосунків князя Владислава Опольського зі Львовом періоду його правління в руських землях (1372–1378, 1386–1387). Показано роль міста в системі урядування князя від імені угорських володарів, запропоновано огляд виставлених у Львові документів князя, його місцевого оточення та привілеїв, наданих місту. Пригадано львівські монети князя та проаналізовано приклади релігійної політики на терені багатоетнічного міста, зокрема свідчення підтримки католицьких чернечих орденів домініканців та францисканців. Доступні факти про стосунки князя Владислава Опольського зі Львовом вказують на нього як головний об'єкт інтересів правителя на приєднаних тоді до Угорського королівства західноукраїнських землях.

Ключові слова: князь Владислав Опольський, Львів, стосунки зі Львовом, західноукраїнські землі у складі Угорського королівства.

Наталя ЛЕШКОВИЧ

ОСТАННІЙ ГАЛИЦЬКИЙ КНЯЗЬ

У статті на підставі зарубіжних та вітчизняних досліджень, джерел простежується динаміка складних політичних та воєнних подій, в ході яких вирішувалося і питання про спадщину Галицько-Волинської держави. Здійснено спробу спростування історіографічної тези про те, що останнім легітимним галицьким князем і правителем королівства Русь був Володислав Опольський. Особлива увага приділена непересічній постаті Сцібора зі Сцібожиць як останнього галицького князя. З'ясовуються обставини, за якими Сцібор став володарем Галицького князівства. Розкривається постать Сцібора як талановитого політика

head with general heads and coinage of separate chinks, serve as also for it.

Key words: inheritance of Romanovychs, kingdom of Rus', Galychyna part, Lubart-Dmitre Gedyminovych, king Kazymyr III, king Lui d'Anjou, prince Volodyslav d'Opole, king Sigismund Luksemburg, king Vladyslav Jagajlo.

Jerzhy SPERKA

DUKE VLADISLAV OPOLSKY IN RELATIONS WITH LVIV

The information about relations between duke Vladislav Opolsky and Lviv at the time of his rule in the Russian lands (1372–1378, 1386–1387) was analyzed. The role of the city in the system of government of the duke on behalf of the Hungarian rulers is shown, an overview of the documents of the duke, his local encirclement and the privileges given to the city in Lviv were offered. Lviv prince's coins were recalled and examples of religious politics on the territory of a multi-ethnic city were analyzed, in particular testimonies to support the Catholic monastic orders of the Dominicans and Franciscans were shown. Available facts about the relationship of duke Vladislav Opolsky with Lviv point to him as the main object of the interests of the ruler at the attached to the Hungarian kingdom of Western Ukrainian lands.

Key words: duke Vladislav Opolsky, Lviv, relations with Lviv, Western Ukrainian lands under the Hungarian rule.

Natalya Leshkovych

THE LAST GALICIAN PRINCE

In the article on the basis of foreign and domestic research and sources the dynamics of complex political and military events is traced, during which the question of the legacy of the Galician-Volyn state was solved. An attempt is made to refute the historiographical thesis that Volodyslav Opolsky was the last legitimate Galician prince and ruler of the kingdom of Rus. Particular attention is paid to the outstanding figure of Scybor from Scyborzhits as the last Galician prince. The circumstances under which Scybor became the ruler of the Galician principality are clarified. The figure of the Scyor is revealed as a talented politician and warrior. The causes of the loss of the Galician Price by Scybor are analyzed.

та воїна. Аналізуються причини втрати Сцібором Галицького князівства.

Ключові слова: королівство Русь, Галицьке князівство, Польща, Угорщина, Литва, Чехія, правлячі еліти, династичні угоди, унії, переговори, останній галицький князь.

Key words: the kingdom of Rus', the Galician principality, Poland, Hungary, Lithuania, Czech, ruling elites, dynastic agreements, unions, negotiations, the last prince of Galicia.

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Вип. 12. 222 с.

Художник
Федір Лукавий

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Володимир Александрович

Коректор
Тетяна Мигаль

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. (032) 270-14-18

Підписано до друку 26.12.2018. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 17,99.